

ISSN: 2181-3523

Scientific Journal

Scientific Journal Impact Factor: 5.938

idea

Innovative Development in Educational Activities

Economics
Exact Sciences
Natural Sciences
Medical Sciences
Arts and Culture
Technical Sciences
Philological Sciences
Pedagogical Sciences
Psychological Sciences
Social Sciences and Humanities

2023/5

VOLUME 2, ISSUE 5

OPENIDEA.UZ

ISSN 2181-3523
VOLUME 2, ISSUE 5
MARCH 2023

<http://openidea.uz/>

INNOVATIVE DEVELOPMENT IN EDUCATIONAL ACTIVITIES
VOLUME 2, ISSUE 5, MARCH, 2023

EDITOR-IN-CHIEF

I. Urazbayev

Professor, Doctor of Biological Sciences, Gulistan State University

EDITORIAL BOARD

G. Kholmurodova

Professor, Doctor of Agricultural Sciences, Tashkent State Agrarian University

A. Madaliev

Professor, Doctor of Economics, Tashkent State Agrarian University

G. Sotiboldieva

Associate Professor, Doctor of Philosophy (Phd) in Biological Sciences, Fergana State University

U. Rashidova

Associate Professor, Doctor of Philosophy (Phd) in Philological Sciences, Samarkand State University

D. Darmonov

Associate Professor, Doctor of Philosophy (Phd) in Biological Sciences, Fergana State University

X. Abduxakimova

Associate Professor, Doctor of Philosophy (Phd) in Biological Sciences, Fergana State University

U. Ruzmetov

Associate Professor, Doctor of Philosophy (Phd) in Chemical Sciences, National University of Uzbekistan

M. Yusupova

Associate Professor, Doctor of Philosophy (Phd) in Biological Sciences, Fergana State University

M. Kambarov

Associate Professor, Doctor of Philosophy (Phd) in Pedagogical Sciences, Namangan State University

S. Sadaddinova

Associate Professor, Doctor of Philosophy (Phd) in Physics and Mathematics Sciences, Tashkent University of Information Technologies

M. Fayzullaev

Associate Professor, Doctor of Philosophy (Phd) Geographical Sciences, Karshi State University

Z. Muminova

Doctor of Philosophy (Phd) in Agricultural Sciences, Samarkand Institute of Veterinary Medicine

B. Kuldashov

Doctor of Philosophy (Phd) in Agricultural Sciences, Samarkand Institute of Veterinary Medicine

Kh. Askarov

Doctor of Philosophy (Phd) in Agricultural Sciences, Fergana Polytechnic Institute

S. Nazarova

Associate Professor, Doctor of Philosophy (Phd) in Agricultural Sciences, Bukhara State University

O. Rahmonov

Doctor of Philosophy (Phd) in Technical Sciences, Fergana Polytechnic Institute

G. Tangirova

Associate Professor, Doctor of Philosophy (Phd) in Agricultural Sciences, Tashkent State Agrarian University

Z. Koryogdiev

Doctor of Philosophy (Phd) in Historical Sciences, Bukhara State University

S. Ubaydullaev

Doctor of Philosophy (Phd) in Agricultural Sciences, Andijan Institute of Agriculture and Agrotechnology

R. Yuldasheva

Associate Professor, Doctor of Agricultural Sciences, Tashkent State Agrarian University

M. Yuldashova

Doctor of Philosophy (Phd) in Biological Sciences, Namangan State University

THE PROCESS OF INCLUSION OF NEOLOGISMS INTO UZBEK LANGUAGE AND ITS ROLE IN THE LIFE OF SOCIETY

Alieva Navruza (PhD), FSU teacher

Mukhtoralieva Fotima, FSU master

***Annotation:** The article provides brief information about the methods and history of the Uzbek language's development. The role of neologisms in the enrichment of our language and the processes of their introduction into our language are discussed. With the help of the analysis of examples, aspects of relationship of neologisms with social life are considered.*

***Keywords:** Neologisms, lexeme, vocabulary, dictionary, globalization, science, assimilation words.*

Each language reflects the whole being of the nation. As our wise people say "Language is the mirror of the nation". Language embodies history and traditions of the entire nation. It is important for the new generation to preserve their mother tongue, enrich it, and increase its prestige. In this way, the issues of developing alternative options for the use of necessary terms, phrases and concepts in the fields of information communication technologies, science and technology are becoming a topical theme for the current era.

In today's globalization process, every field is continuously developing and progressing. The development of diplomatic relations, the technological development of social life, and rapid growth of scientific fields are causing transition of words from one language to another. Uzbek language was not excluded from this process. The lexicon of Uzbek language is getting richer due to borrowed words - neologisms. The lexicon is a language that is closely related to the society and reflects any innovations and changes in it in other spheres. Most of the neologisms that serve to enrich the lexicon of the Uzbek language are words and phrases that came from English language. One of the main reasons for this is the international recognition of English language and the fact that the world's leading companies and organizations work in this language.

In Greek, neos is "new", logos is composed of "word" units, and the concept of neologism is a word that expresses new things and concepts that have appeared due to the development of society and vital needs¹. At first, the words that seem like an unusual part

¹ National encyclopedia of Uzbekistan. - Volume 12. 2000-2006.103p

of the language, after a while, become completely embedded in the language and lose their novelty properties.

We know that language is enriched mainly through two main sources. These are internal and external sources. The changes in social life during the occupation of the former Soviet Union caused the old words to fall out of use and the new words to decline. During this period, not only Russian, but also Chinese, English, French and Spanish words entered our language on the basis of Russian².

If we take into account that the English language has a special place in every sphere of society's life in the current rapidly developing period, we can see that our language has already acquired a large fund through English neologisms. English is a language belonging to the Indo-European language family. Nowadays, many neologisms have entered our language from English and the ways of their reduction are also different. That is, if the exact name of new word in Uzbek does not exist or if it is considered necessary for our language, it is accepted. For example, words and sentences representing new concepts such as telephone (telephone), computer (computer), telefax (telefax) can be found a lot in works of art, radio broadcasts, information technologies, media and social media.

In addition, we can cite many examples of various neologisms that have become an integral part of our daily life but are not included to "Explanatory dictionary of the Uzbek language"³. For example, hamburger, flash, smartphone, notebook, coca cola, etc., as long as these words are entering the Uzbek language as the language and time develop⁴.

The introduction of such new concepts into the language and their place is helping to strengthen the concreteness and expressive potential of the speaker's speech. Politicians and speakers use many neologisms related to their fields in expressing their speeches. Including words such as airfield, briefing, contract, essay, correspondence have a limited scope of use.

Dictionaries play a key role in correcting the neologisms that have reached our language. Currently, more than 500 English diminutive words are explained in the new edition of the "Explanatory dictionary of the Uzbek language". In addition, there are more than 350 words in the "Explanatory dictionary of English words reduced to Uzbek"⁵. Examples are as following:

Reportage (eng- deliver, report) is an information genre of journalism.

² Analysis of several neologisms that entered the Uzbek language from English. M. Yolchiyeva.440 p.

³An explanatory dictionary of the Uzbek language. 5 volumes

⁴ National encyclopedia of Uzbekistan. - Volume 12. 2000-2006

⁵ Hamrayeva Y.Principles of creating an educational ideographic dictionary of the Uzbek language : Candidate of Philological Sciences ...dissertation.autoreferat. - T.

A blog (eng, web log, web journal) is a form of a website in which articles are written chronologically.

A blogger is a creator of a website or page.

Interview (eng, interview, meeting) genre of journalism. Interview of a journalist with one or more persons on current issues.

Pamphlet (eng, pamphlet - a piece of paper) is a journalistic work that exposes a political system, social reality, activities of one or another group and group.

Show (eng, show, show) is a luxurious public spectacle

A manager is a person who is not the owner of a company or enterprise, but has a deep knowledge of the laws and regulations of management.

Broker (eng, broker) is a broker - certain individuals who mediate in the conclusion of sales transactions on stock, commodity, and currency exchanges.

Businessman (eng, businessman) is a person engaged in business.

Selfie (eng, selfie) is a small photo of a person taken with a small hand or a selfie stick.

Camping- (eng, camping) a summer camp with tented or light-built houses and parking for cars.

Cottage (eng. cottage, country house, peasant house) house

Language is a reflection of national spirituality, education and culture. In many hadiths, it is not for nothing that it is said that the beauty of a person is in his language. As a result of the prosperity of the language, the literacy and scientific potential of the people also increases. In short, neologisms are freely used in every aspect of life today. The free use of borrowed words in our language helps to refine the manner of expression, to clearly express the speaker's thoughts and to increase the attractiveness of the speech. In addition, it helps the listener to focus on the specific and meaningful meaning presented in the context.

References:

1. An explanatory dictionary of the Uzbek language. 2 volumes M. Russian language 1981. An explanatory dictionary of the Uzbek language. 5 volumes M. Russian language 1981.
2. Analysis of several neologisms that entered the Uzbek language from English. M. Yulchiyeva.
3. National encyclopedia of Uzbekistan. - Volume 12. 2000-2006
4. Mahmudov N. Illusions in the Uzbek language: norms and nationality // Uzbek language and literature.2010-son.8-bet.
5. Uz.m.wikipedia.org
6. Hamrayeva Y. Principles of creating an educational ideographic dictionary of the Uzbek language : Candidate of Philological Sciences ...dissertation.autoreferat. - T.

THE USE OF ANTHROPONYMS IN THE WORKS OF POET

Koylibayeva Hurliman

Master's student at Karakalpak State University

Sh. Abdinazimov

KSU professor, scientific supervisor.

Annotation: *Karakalpak human names are part of the vocabulary of the language. It takes its channel from the fond of the common folk language and is developed according to the internal rules of our language. Thus, it is made from all the branches of words in the language. The majority of Karakalpak human names clearly show the cultural and historical life of our people from ancient times to the present. In our article, we focused on the usage differences of anthroponyms in the works of I. Yusupov, anthroponyms of historical figures or contemporaries, anthroponyms of images in other literary works, anthroponyms of mythological and folkloric images, anthroponyms of derivative images.*

Key words: *onomastics, anthroponym, vocabulary, lexica, artistic text, synonyms, semantics, stylistics.*

In language education, there is the science of onomastics, which is learned in the lexicology and this branch studies the proper terms. Several scientific studies have been conducted on the study of Karakalpak onomastics. However, these research works are not enough to make conclusions about the complete Karakalpak onomastics. Karakalpak names are considered part of the vocabulary of the language. It takes its channel from the background of the common folk language and is developed according to the internal rules of our language. Thus, it is made from all the branches of words in the language.

The majority of Karakalpak names clearly show the cultural and historical life of our people from ancient times to the present. Each historical period had its own naming customs and traditions, and had the fond of the names that appeared accordingly to that. These names reflected the marital requirements, dreams of that era, as well as philosophical and religious concepts.

In ancient times, superstition and tradition took place to a certain extent in naming children. Connecting their differences with the holy power of the word is a practice that

has existed since ancient times. In those early times, children were given strange names in order to protect them from evil spirits.

The social-political, scientific, technical, economic and cultural changes in the life of the Karakalpak people influenced the free development of our mother tongue and the growth and maturation of the lexical groups of our vocabulary, including anthroponyms. The content of anthroponyms, that is, human names, is increasing not only from words in the native language, but also from the number of human names adopted from other languages. The increase in the number of new names is a regular phenomenon in society. Each historical period had its own naming customs and traditions, and had a fond of names appeared accordingly to that. These names reflected the marriage requirements, dreams of that era, as well as philosophical and religious concepts.

A number of research works have been carried out in the direction of anthroponyms of the Karakalpak language. L.S. Tolstova [1], J.Shamshetov [2], O.Yusupov [3], O.T.Sayimbetov [4], Z.Daniyarova [5, 135], and other scientists mentioned in their scientific articles and works. There were no scientific opinions and works published on the issue of artistic onomastics in the language of I. Yusupov's works. The adjective part of speech in the works of I. Yusupov was studied and we can mention the scientific research of G. Allamberganova [7, 50] on the stylistic use of phraseologisms in the works of B. Yusupova [6] and I. Yusupov.

Also, no attention was paid to the problem of poetic onomastics in the literary works. At the time when the science of linguopoetics is beginning to be formed, it would be good to give preliminary explanations about the science of poetic onomastics. Among them, learning the poetic onomastics of I. Yusupov creates great opportunities for Karakalpak onomastics and the science of linguopoetics. In this article, we will focus on the differences in the use of anthroponyms in the works of I. Yusupov.

Anthroponomics is derived from the Greek language and means "man, name". It learns all proper nouns belonged to human names in the language (first name, father's name, last name, nickname or all pseudonyms).

The anthroponyms in the works of I. Yusupov can be divided into the following groups: 1) anthroponyms of historical figures or contemporaries, 2) anthroponyms of images in other literary works; 3) Anthroponyms of mythological and cultural images, 4) Anthroponyms of derivative images.

In studying the problems of poetic onomastics in the works of I. Yusupov, we used the book " Tañlamalı shıǵarmalarınıń I tomı (Volume I of Selected works) of the poet published in 2018. All the examples presented in our work are taken from this collection

of poems. And when discussing the anthroponyms of derivative images, we referred to "Selected Works Volume III" of the poet. This is because the derivative images of poet's works are only met in his poems. And in his other works, he often created prototypical images.

The anthroponyms of historical figures or their contemporaries are often used in the poet poems. In this, the events that poet saw, the feats of the historical figures, and the characteristics related to the character are told more. For example, in the poem "Kúnshıǵıs jolawshısına (To the East passerger)" of the poet, in the use of the anthroponyms of Pushkin, Navoi, Abbas he intended to convey the national spirit characteristic of the people. The system of anthroponyms is used to show the idea that the Karakalpak people are people who are passionate about poem:

Bunda ómir qawınınday Shabbazdıń, In this, life like a melon of Shabbaz,
Tolıp tasar til úyirgish shirege. Is full of frosting that twisters tongue.
Bunda **Pushkin**, **Nawayı** hám **Abbazdıń**, Here, by Pushkin, Navoi and Abbas,
Qosıqların hámme yaktan biledi. [8, 34]. Poems everyone knows by heart.

In poet poems, we meet the anthroponyms of his contemporaries. Friendship of peoples, friendship and other topics are discussed there. For example, in "Qırǵızlarǵa (To the Kyrgyz)", he uses the anthroponym Chingiz for two different purposes. Two Chingiz are understood here: 1) the historical Chingiz Khan, 2) the world-famous Sh. Aitmatov. The poet lived with Sh. Aitmatov as contemporary and true friends.

Eki **Shıǵıs** jawlap aldı elimdi, Two **Chingiz** conquered my country,
Birewin men jek kóremen ólgenshe, One of them I hate until I die,
Ekinshisin, - ashıp júrek tórimdi, The second one, - open my heart,
Saǵınaman, asıǵaman kórgenshe. I miss him, I can't wait to see. (p 235)

In the works of I. Yusupov, the anthroponyms of the characters in the works of other poets and writers are productively used. In this, the artistic idea of the resin is clearly visible, and it is intended to reach the reader directly. Therefore, an anthroponym is used in connection with the character of the image in that work, the events (plot) he experienced. For example, the anthroponym of Gulparshin, one of the main characters of the "Alpamys" epic, is used in the poem "Jigitlerdiń qutlıqlawı (Guy's congratulation)" by I. Yusupov. The name Gulparshin is used by the people according to her characteristics in the epic:

Kóz jasınan keppey kesteli sharshı, A patterned kerchief not dried from tears
Bir gezde jıladı muńlı **Gúlparsın**, At one time, sad **Gulparshin** cried,
Alǵa baslap jırlap azatlıq marshın, Went ahead and sing the march of freedom,

Qutli bolsin alğan bayramın, qızlar. [8, 12]. Happy holidays, girls.

Here the anthroponym is used in relation to the plot of the epic. The main goal is to depict the historical path of Karakalpak girls. Also, the poem "Erkinlik jırshısına (To Freedom Singer)" is dedicated to A.S. Pushkin, in which the anthroponym of Tatyana, the heroine of Pushkin's novel "Eugene Onegin", is used. Here, also, Tatyana's spiritual state and poet's state are compared according to the plot of the work. In Russian, the name Tatyana means "muse of peace". The poet used the anthroponym of this Pushkin's hero knowing this meaning:

Shyrin uyqılardan sen keship sonda,	You wake up from sweet sleep,
Muñlı Tatyananıñ kóz jası menen,	With Sad Tatyana's tears,
Jas kewliñdi qayǵı basıp turǵanda,	When your young soul filled with sadness,
Tabıstıñ erkinlik muzası menen.	Met with the muse of freedom. (p 17)

I.Yusupov is noticeable as a poet who has knowledge of Greek and Roman mythology, is well-versed in folk legends, and his well-educated character. In his works, we often meet the anthroponyms of the images of Greek and Roman mythology, the anthroponyms of characters from folk legends. In order to understand the poem in which such anthroponyms used, we need to be familiar with mythology and folk legends. The poet loaded artistic function to the anthroponyms of each legendary and mythological image. For example, the anthroponym of the famous Ömirbek Lakky is used in the poem "Ómirbek laqqı". In order to show that the Karakalpak people are fond of laughter, they are brave and intellectually advanced through the poem, the author chose the anthroponym of Ömirbek Lakky. The poet used the anthroponym in proper poetic service to give his ideas to the people who remembered Ömirbek when it came to joke. All of poet's poems related to Ömirbek Lakky are written in the basis of folk legends:

Bir gellege qonıp mıñlardıñ baxtı,	The happiness of thousands land on one head,
Paqır-puqaralar qıynalǵan waqtı,	When the poor people were in trouble,
Ashshı kúlki menen jurtnı jubatıp,	with bitter smile comforted his people,
Shımbay jaqta ótken Ömirbek laqqı .	Ömirbek lakkı was on Chimbai side. (p 201)

Anthroponyms of mythological images are used to increase the artistic quality of the poem. The mythological anthroponyms such as **Orpheus, Eurydice, and Hades** are used in the poem "To Orpheus". These are all images from Greek mythology. The word "Orpheus" is a Greek word and comes from the word "arfa (harp)", a musical instrument. The poet tries to explain the eternity of true love by using the anthroponyms of Orpheus and Eurydice, and with the anthroponym of Hades he tells about the fact that even death

cannot stop true love. The use of mythological anthroponyms increased the poetic effect of the poem.

Gózzal **Evridika** 1shqında janıp, was in love with the beautiful Eurydice,
 Ariw saylap qushtıń shın periyzattan, chose the beauty, had a real fairy.
 Talay kirjaǵalar sonda qızǵanıp, Many bad people were jealous then,
 Íǵbal aydınıńa kesekler atqan... Threw stones to your happiness... (p. 271)

I. Yusupov's anthroponyms chosen for derivative images are often met in his poems. Because it is natural to have a character in any work with a plot. The main thing is to name the image in such a way as to reveal its character. In I. Yusupov's poems the derivative images are often used. Although some of them are prototypical images, their names have been changed in the poems. Here, also, a poetic function has been performed to a certain extent. For example, all the images in the poem "Joldas muǵallım (Comrade Teacher)" are derivatives. In them, the anthroponyms are chosen based on their characteristic features:

Sultan bolıs, bay balası **Alliyar**, Alliyar, the son of rich Sultan,
Qálim pushıq, **Dáwmurat bay** bul da bar. Kalim Pushuk, Daumurat Bai also here.
Eset gúrre, **Qáleq maqsım**, **Ámetbay**, Eset Gurre, Kalek Maksym, Ametbay,
Sháleke hám **Kárim** degen mollalar. Mullahs Shaleke and Karim.
 Qap túbinde qalıp qoyǵan tunshıqpay, not suffocating left at bottom of bag,
 Jámlesipti ıqqa túsken ushiqtay. United like a lump left in the corner.
 Alıńlar dep kóp jıladı, cried a lot, begging to take,
 Dárwazanı tırmaladı, Raked the gate,
 Asxanaǵa kire almaǵan pıshıqtay [9, 139]. Like a cat that couldn't get into kitchen.

The anthroponyms in this example are used in full form (Alliyar, Ametbay, Karim), along with the anthroponyms, they also have the adjective that explains their professional and social origin (Sultan bolıs, Dáwmurat bay, Qáleq maqsım), as well as the nicknames given for their special appearance (Qálim pushıq, Eset gúrre), and also in abbreviated form (Sháleke). Due to the artistry of this poet, it was used based on the plot of the poem and the character of the place where it takes place.

It should be said that the anthroponyms in the works of I. Yusupov are colorful and the need to study by separating them is high. Therefore, we believe that research in this direction will be possible in Karakalpak linguistics in the future.

REFERENCES

1. Tolstova L.S. Drevnevostochnie antroponimicheskie associacii v karakalpakskom istoricheskom fol'klore. – Onomastika Vostoka. Moskva, 1980.//Usı avtor. Toponimı i etnonimı v antroponimii karakalpakov. – Onomastika Sredney Azii (Ancient Eastern anthroponymic associations in Karakalpak historical folklore. - Onomastics Vostok. Moscow, 1980.//This author. Toponymy and ethnonym and anthroponymy of Karakalpaks. - Onomastics of Central Asia), Press N. Frunze. 1980
2. Shamshetov J. Qaraqalpaq tilindegi arab antroponimlerinden. (From Arabic anthroponyms in the Karakalpak language). Bulletin of the BKK of the UzSSR ASc. 1974, No. 1
3. Yusupov O. «Alpamıs» dástanındağı antroponimler hám etnonimler haqqında jana oy-pikirlər. (New thoughts about anthroponyms and ethnonyms in the epic "Alpamys"). Bulletin of the BKK of the UzSSR Academy of Sciences, Nukus, 1985, No. 1
4. Sayimbetov O.T. Qaraqalpaq tilindegi menshikli adam atları. (Proper human names in the Karakalpak language). Nukus, "Bilim", 2000.
5. Z. Daniyarova “Antroponimler – lingvokulturologiyanıń izertlew obyektı sıpatında”("Anthroponyms as a research object of linguocultural science")// Túrkiy filologiyanıń áhmiyetli máseleleri. Nukus, "Qaraqalpaqstan". 2021. Page 135.
6. Yusupova B. Qaraqalpaq tilinin' frazeologiyası' (Phraseology of the Karakalpak language). - Tashkent: Tafakkur qanoti, 2014.
7. G. Allambergenova. I.Yusupov asarlarida frazeologizmning uslubiy qo'llanilishi. (Stylistic use of phraseology in the works of I. Yusupov). Abs. diss. Phil. Sc. (PhD). - Nukus, 2019.
8. Yusupov I. Tańlamalı shıǵarmaları. I Tom. (Selected works. Volume I). Nukus, "Bilim", 2018
9. Yusupov I. Tańlamalı shıǵarmaları. III Tom. (Selected works. Volume III). Nukus, "Bilim", 2018

МЕТОД ОПРЕДЕЛЕНИЯ И КОЛИЧЕСТВЕННАЯ ОЦЕНКА ПЕСТИЦИДОВ В ПОЧВЕ

Тураева Нафиса Абдуллаевна,

Аслонов Адизхон Ахрорович

Бухарский инженерно-технологический институт

E-mail: aaslonov@inbox.ru

***Аннотация.** В этой работе был проанализирован аналитический метод определения остаточных количеств пестицидов в почве на сельскохозяйственных полях Бухарской области, с целью сравнения уровней загрязнения этими соединениями в образцах почвы. Использовался модифицированный метод экстракции и получены аналитические кривые сравнения загрязненной почвы с эталонными экстрактами чистой почвы. Данный метод позволил сравнивать уровни воздействия пестицидов на окружающую среду.*

***Ключевые слова:** Загрязняющие вещества, почва, пестициды, аналитический метод, эталонные экстракты, чистая почва, окружающая среда, неблагоприятные условия.*

METHOD OF DETERMINATION AND QUANTITATION OF PESTICIDES IN SOIL

Turaeva Nafisa,

Aslonov Adizkhon Akhrorovich

Bukhara Engineering-Technological Institute

***Abstract.** In this work, an analytical method for determining pesticide residues in soil in agricultural fields in the Bukhara region was analyzed in order to compare the levels of contamination by these compounds in soil samples. A modified extraction method was used and analytical curves were obtained comparing contaminated soil with pure soil reference extracts. This method made it possible to compare environmental exposure levels of pesticides.*

***Key words:** Pollutants, soil, pesticides, analytical method, reference extracts, clean soil, environment, adverse conditions.*

Выращивание сельскохозяйственной продукции приводит к появлению насекомых-вредителей и болезней растений. Данные исследований [1,2] указывают на то, что выращивание сельскохозяйственной продукции уязвимо к атаке болезней, вызываемых насекомыми-вредителями и сорняками. Авторами данной работы был проведен анкетный фермеров и сельхозработчиков, выращивающих сельхозпродукты в Бухарской области. В ходе исследований было замечено, что около 60% фермеров выполняют до двух применений пестицидов в месяц.

Термин пестицид не используется в других странах или международных организациях, занимающихся выращиванием сельхозпродукции. Международная справочная организация по пищевым продуктам в Соглашении Всемирной торговой организации (ВТО) о применении санитарных и фитосанитарных мер, использует английский и французский термины «агротоксичный» и испанский «*plaguicida*». В странах СНГ применяется термин «пестицид».

При контакте с почвой пестициды подвергаются физико-химическим процессам, которые ухудшают их действие в окружающей среде. В связи с необходимостью рационального использования сельскохозяйственных ресурсов для минимизации воздействия сельского хозяйства на окружающую среду, было проведено множество исследований с целью понимания поведения этих продуктов в почве. Однако о поведении этих пестицидов в засоленной почве известно немного.

Согласно исследованиям [3] даже при более строгом контроле за применением пестицидов почва является конечным местом назначения химических веществ, используемых в сельском хозяйстве, независимо от того, вносятся ли они непосредственно в почву, на надземную часть растений или даже с фруктами в мешках. При контакте с почвой пестициды и гербициды подвергаются физико-химическим процессам, которые усиливают их действие в окружающей среде. По мнению автора, из-за необходимости рационального использования сельскохозяйственных ресурсов для минимизации воздействия сельского хозяйства на окружающую среду, было проведено множество исследований с целью понимания поведения этих продуктов в почве.

Почва действует как фильтр, задерживая многие из внесенных в нее примесей. Таким образом, его качество может быть изменено за счет накопления атмосферных загрязнителей, использования пестицидов / удобрений, твердых отходов, токсичных и даже радиоактивных материалов. Когда загрязнитель

достигает поверхности почвы, он может адсорбироваться; уносится ветром или сточными водами, или даже вымывается инфильтрационными водами, достигая нижних горизонтов и достигая уровня грунтовых вод. По достижении грунтовых вод эти загрязнители могут быть доставлены в жилые регионы и неблагоприятно воздействовать на население.

Использование пестицидов при традиционном выращивании сельхозпродуктов вызывает постоянную озабоченность из-за ущерба, наносимого окружающей среде. Кроме того, при работе с пестицидами среди полевых работников наблюдается ряд отрицательных воздействий и связанных с ним эффектов: слабость, тошнота, головокружение, рак, поражение печени, аллергия и другие. Таким образом, очень важно проанализировать сельхозпродукты, почву и воду с целью количественной оценки, чтобы

Предпосылками для выбора данной темы работы явились следующие аспекты:

- Выращиваемые в бухарском регионе сельхозпродукты не устойчивы к действию большинства вредителей и болезней;
- Почва является конечным местом назначения значительной части остатков от применения пестицидов в тех методах посадки, в которых они применяются;
- Загрязнение почвы в результате применения пестицидов на сельскохозяйственных полях может оказать негативное воздействие на окружающую среду.

Работа по решению поставленных задач состояла из следующих этапов:

- а) проведение исследования мнения сельхоз работников: применение анкеты, состоящей из открытых ответов и множественного выбора. Это исследование было проведено в районах, где будут собираться образцы, что позволило изучить основные пестициды, используемые на их полях.
- б) сбор образцов почвы на участках возделывания сельхозпродуктов;
- с) сбор контрольных образцов для испытаний – образцы почв, которые не подвергались какой-либо обработке пестицидами, представляющими интерес в данной работе;
- д) анализ реальных образцов почвы, собранных в полевых условиях.

Для изучения точности этого аналитического метода были проведены испытания обогащения с целью проверки коэффициента извлечения исследуемых соединений. Таким образом, было проведено пять усилений эталонных белых образцов при двух различных уровнях концентрации, всего было проведено 10 тестов. Результаты

экспериментов показаны на рисунке 1. Точность рассчитывалась с использованием следующего уравнения и выражалась в процентах [4]:

$$R = \frac{C_1 C_2}{C_3} 100\%$$

где:

C_1 - концентрация, определенная в обогащенном образце;

C_2 - концентрация, определенная в не обогащенном образце;

C_3 - концентрация, используемая для обогащения.

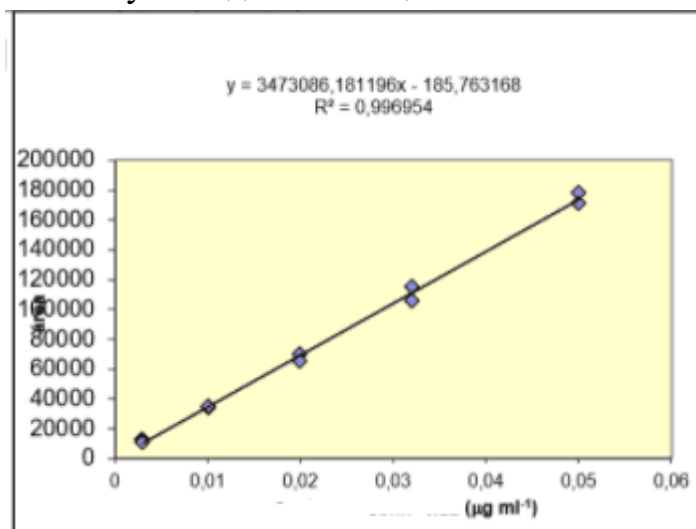

Рисунок 1 – Данные по оценке аналитической кривой

Исследования показали, что для большинства результатов коэффициенты определения (r^2) были близки к единице, показывая хорошую линейность, указывая на показатель дисперсии (постоянное изменение экспериментальных ошибок для разных наблюдений) для большинства результатов, что позволяет оценивать стандартные кривые с помощью линейной регрессии с использованием метода обычных наименьших квадратов. Значения Стьюдента находились в пределах значений, требуемых ГОСТ[5].

Таким образом, результаты полевых испытаний показали, что метод подходит для количественного анализа пестицидов, оцениваемых в почвах, полученных от посадки сельхозпродуктов в пределах рабочего диапазона. Метод соответствует значениям, предлагаемым в литературе для анализа остатков пестицидов аналитическими методами. Определение исследуемых пестицидов позволило провести качественный анализ, полученный из фрагментов с массовыми характеристиками каждого анализа в режиме сбора данных. Условия, оптимизированные для определения позволили идентифицировать и количественно

оценить исследуемые соединения при времени анализа менее 15 минут, что дает большой выигрыш в качестве аналитического инструмента и для общества в целом.

В целом, все образцы показали концентрации пестицидов, в пределах допустимых значений, однако результаты, полученные для обычных посадок, несмотря на то, что они находятся в пределах требуемых соответствий, выше, чем значения, полученные для полей устойчивой и органической системы. Это служит предупреждением о наличии пестицидов на столе населения. Если, с одной стороны, вызывает беспокойство обнаружение вредных пестицидов в образцах, с другой стороны, это демонстрирует, что метод, утвержденный в этой работе, очень эффективен благодаря способности количественно определять даже пестициды, не разрешенные к использованию.

Список использованной литературы

1. Mazzei, João Roberto Fortes. Et al. **Метод множественных остатков для анализа 240 пестицидов в почвах посадки томатов с помощью сверхэффективной жидкостной хроматографии в сочетании с масс-спектрометрией.** Revista Científica Multidisciplinar Núcleo do Conhecimento. 2021 год, изд.01, том 08, стр. 34-67. <https://www.nucleodoconhecimento.com.10.32749/nucleodoconhecimento.com>.
2. Павликова А. В. Повышение защитной эффективности спецодежды для работающих с пестицидами в сельском хозяйстве путем разработки методов контроля ее защитных свойств в процессе эксплуатации. Диссертация на соискание ученой степени кандидата технических наук. Орел – 2002, 156 с.
3. Azevedo, E. de – Alimentos Orgânicos: ampliando conceitos de saúde humana, ambiental e social, Livros G.Play, 2018.
4. Тихомиров В.Б. Планирование и анализ эксперимента (при проведении исследований в легкой и текстильной промышленности). М., «Легкая индустрия», 1974.-262 с.
5. ГОСТР 53 21 7 - 2008. Определение содержания хлорорганических пестицидов и полихлорированных бифенилов. Газохроматографический метод с электрозахватным детектором. Официальное издание «Стандартинформ», Москва, 2009 г.

AUTOMATION OF HEALTHCARE APPLICATIONS BY INCORPORATION OF IT

Zamira Suyunova

Tashkent University of Information Technologies named after
Muhammad al-Khwarizmi

suyunova.zamira1202@gmail.com

ABSTRACT

The use of modern technologies in the public, business and healthcare sectors will be examined in this work. The styles of typical behavior of the various life segments indicated above tend to change as a result of recent technology breakthroughs which also negatively impact how these segments function. The technology provides mysterious ways in the realm of automation and shines light on particular sectors that call for acceptable and excellent services. By doing this, the effectiveness of the entire system that is put in place is improved in terms of credibility and accountability. A variety of documentations that are empirically applied in the field of IT are investigated to look into how the automation of the application areas is influenced by IT regarding the equation of responsibility. The investigation goes from the most basic types of transactions which entail lesser levels of automation to highly automated systems which include, among other things, technology that analyze biometric fingerprints. In the example, the accountable potential of IT automation is discussed for the various applications with the goal of examining the advantages of application automation while removing the potentials that are unaccountable and impede the functionality that may result from the use of the systems applications on the various fields. The necessity of striking a balance between the advantages of automated IT applications and the full automation process including any system that would tend to make applications less efficient or raise questions about accountability is emphasized frequently throughout this work.

Key words: Information Technology (IT), Automation, Accountability, Public sector, Private sector, Healthcare sector

INTRODUCTION

The structural systems for processing information, storing the data and modifying the data contained in the storage devices are at the core of the healthcare, private and public sectors' operations. The operation of the applications depends heavily on the processing of data. Why ICTs are said to "deliver efficient, effective, transparent and accountable outcomes to the applied sectors" is crucial to understand [19]. The use of technology enhances service delivery, eradicates corruption and ensures the highest level of accuracy. The use of technological progress within the sectors has the potential to significantly impact the effectiveness and technical advantages of their activities. By doing this, the problems that are frequently seen in accountability-related topics will be fixed. In order to provide a reflection of the IT interaction with the sectors' accountability, the paper will look at how IT automation has been implemented in the healthcare, private and public sectors of life. The report will evaluate the problematic areas in the automation industry specifically without discounting the field's positive and potential benefits [12]. Additionally, it will show how traditional behavioral models in the many industries will change as a result of sophisticated technology which will have a significant impact on the arrangements that are very accountable [10]. It gives the IT team a chance to look at the IT infrastructure from a business perspective. The research will show how the technologies move their attention away from accountability and toward their responsibility for offering improved functionality while still accomplishing the specified aim [8]. If changes are made to the areas that need to be automated, the automation of the IT sectors will be considerably improved in the future. The research also focuses on the overall framework's developmental contribution that programmers may take into account while automating the IT-related healthcare, private and public sectors.

LITERATURE REVIEW

In many areas of life, technological use has recently increased. Therefore, it is evident that technology has altered how the public, private and healthcare sectors execute and function. Both the public and private sectors have adopted smart technology to develop their systems [4]. The usage of intelligent technologies has also become commonplace in HR and security. By altering how services are delivered and industry processes are carried out, smart technology completely affects the healthcare sector. IT automation increases efficiency and productivity. People can use applications using

technology to complete various chores like hotel booking, utility payments and other things which tends to make life easier. As an illustration, people utilize cellphones as technical devices in every industry. As a result, by consuming less time and energy, the automation of these areas is replacing outdated ways of living [11].

Automation in the application for the healthcare sector in IT

The automation of the management system which is a part of the developing and sophisticated IT infrastructure for healthcare has decreased the resources that may have otherwise been wasted and increased ROI. The support that technology provides to professionals and patients is something that the healthcare organizations rely on more. Automation of the IT infrastructure will lead to the development of a worthwhile plan for minimizing time waste and enhancing performance. The IT infrastructure system can automate tasks like network monitoring and data recovery [23]. For the systems to operate at their best without the aid of technology, both of them are regarded as extremely intensive data. Significant advantages of automation include time savings and the creation of insights that might improve the efficiency of the IT infrastructure [3]. Automation provides resources that are both observable and manageable.

Why automation is required in healthcare

The transition to digital has become commonplace in the healthcare industry. The goal of automating the technology is to enhance and increase the patient's experience with the services provided by the provider organization [16]. Since science has evolved due to automation, healthcare quality has improved. Therefore, it is obvious that automation is a component that is essential to providing better healthcare services [13]. Numerous other aspects have also been surpassed by automation, such as the ability to retain past health records and provide electronic health histories. It can be shared in many settings enhancing both the patient's and the hospital's ability to provide services [5]. The automation case can be divided between the innovative and practical IT professionals who work daily with the tools for IT infrastructure and directly and the business executives whose job is to save money and time by reducing the expenses of the service delivery to the patients [1]. When technological infrastructure is thought of as evolving, it signifies that the network needs to be improved regularly. Small healthcare systems may not be able to afford to hire the necessary developers as their employees, so they end up buying the programs from suppliers who provide superior automation solutions [19]. In order to

make the best judgments when upgrading legacy systems, one option is to integrate automation into the IT architecture. By asking the IT team for explanations, systems can also be replaced swiftly and autonomously including the replacement of a network management system [2]. By offering insight into system requirements and subsequently identifying what needs to be updated to improve the IT infrastructure, the data gathered by automated network management can provide insightful guidance [11]. As a result, it offers the IT personnel more time to expand the network and concentrate on duties that are more important, such as using cutting-edge and digital tools to enhance the clinical and patient experience. The cost of procedures is now decreasing as technology advances. Today's automation allows for advanced telemedicine. Telemedicine is the use of technology to deliver healthcare services to people in remote locations [18]. Due to recent advances in technology, the idea has quickly acquired traction. The health sector has stated that it will reduce costs and boost efficiency which are the main priorities for the sector's finances [19]. Automation has therefore emerged as a tactic that is critical for raising performance. This is the reason why telemedicine has been able to establish itself as a viable alternative to the practice of drudged hospitalization and the creation of tools that will ensure the highest possible level of telehealth [8].

Automation in the application for the private sector in it

Automation services are currently being used by the private sector in their organizations which helps them reduce operational costs, improve service offerings, speed up work and reduce the amount of manual labor required throughout the entire process. Most governments have taken a note of how businesses are automating their processes and the benefits it provides to the firm as a result [4]. Embracing the lean process design which places an emphasis on reducing waste and maximizing value is a trend among some private businesses. They use robots and machine learning which stimulates new activities to adopt automation [6]. Many of them required manual handling which required labor. Order-based procurement and purchase processes are now fully automated, operating around-the-clock and reducing the cost of the manual method three-fold [10]. About one-fourth of all jobs in the public sector are now in the private sector where the focus has shifted to administrative tasks. This shows that governments can increase productivity in the area by increasing efficiency [17]. Automation creates a process that is precise, consistent, scalable and traceable. The government may benefit from a more open and enhanced means of providing services to its inhabitants as well as from the availability of

consistent data that makes it possible to analyze tasks related to crime prevention [14]. Additionally, automation can increase employee satisfaction on some manual and repetitive tasks which are thought to be the least enjoyable jobs.

Automation in the application for the public sector in IT

More than 70% of the tasks in the financial, human resources and procurement sectors are automated. As a result, there is the possibility for long-term savings. It implies that at least 40% of the costs associated with after-accounting setup and continuing software costs are saved [9]. Automation in this industry has already begun to yield notable advantages that may be demonstrated. It enables governments to provide their residents with high-quality services while spending less on operations. Similar to the private sector, the public sector has adopted technology and undergone a digital revolution that has reduced costs associated with manual labor and improved results [5]. Automation, in particular, can assist governments in enhancing their productivity and scale which would enhance the pleasure of their inhabitants. In comparison to its potential, the public sector's adoption of automation is thought to be in its infancy [14]. This implies that in order to fully realize the potential of automation, large expenditures, enough time and a strong management-focused approach are all necessary. There are three additional categories for automation. The first category is the physical one which includes the drivelines used by cars, drones and assembly lines. The second category is digital which includes software and the complete automation process [1]. The final kind is an amalgam of the digital and physical divisions. In tasks that are relatively highly organized and predictable contexts, such as the robotics in automobile factories and the process of scraping and collecting data on the internet, the automation of the first wave has produced tremendous productivity that is useful for many years. The robotic automation process has the potential to assist the public sector most immediately [6]. Robotic process automation (RPA) uses tools that human workers utilize to manage jobs. Robots learn by observing humans execute tasks, yet they also make mistakes when attempting to work independently [12]. Robots can execute conversations with customers when coupled with natural language processors, so they get better with each engagement. To deal with the public sector's digitization, some essential concepts must be set in place, but this cannot simply be translated into reality. According to the policy, if the requirements for meeting the changing user needs are to be met, it is necessary to rethink and re-engineer the government's services starting at the lowest levels and working up [1]. The issue is that everyone wants to learn from others and no one

wants to be the first to put the techniques into practice. It is because the public sector is regarded as preventing numerous hazards. After all, when risks are taken, human lives are involved [12]. Therefore, it entails providing for the weak and victims who might be connected to the digitalization process.

The scope of automation in healthcare

There is limitless potential for IT automation in the healthcare, business and public sectors. It starts with the simplest single actions and discrete sequences and progresses to the deployment of autonomous IT that can watch over user behaviors and particular events to participate in the actions that the user requires [9]. Since the application of artificial intelligence to computerized systems, automated systems now frequently complete every duty [6]. Indeed, they can perform better than humans in practically any area that can be imagined and put into practice. Additionally, automation can be expanded to include jobs in information technology management that appear to be beyond the reach of humans [19]. The industry is currently evolving for the better, and the better and more sophisticated automated technologies have taken on a whole new appearance. For instance, the United States now employs one of the most expensive healthcare systems in the world. People in the country now believe that the policies are great because of the automation as a result of the technology improvement in every sphere of life. In other words, people also think that when the systems in the sectors cost more, they will have a better life. Contrarily, the healthcare system has not, as of yet, embraced the process of automation in the sectors of computer production and automotive systems, thus this has not been the case. Due to innovations and consumer needs for a connected and engaging experience, industries are moving forward at an accelerated rate. Automation has caused improvements that have made some types of life more easily available and effective, making them substantially less expensive [2]. The most cutting-edge technology, the fastest internet and priceless instruments have recently been integrated into and employed in hospitals and other private and public facilities.).

DISCUSSION

The products of automation have primarily been used in the automobile industry where they are integrated into the machining and improving press operating processes. They have also been used in the healthcare, private and public sectors of IT. The majority of businesses in the private sector employ equipment and motor components to shape their products into the desired shapes [6]. In many instances, a number of activities are

combined to carry out a particular task and provide the intended automated result. An automated transfer line is thought to be the most cost-effective form of production when the technology sector generates a large number of products [15]. In the private sector, press working entails the creation of pieces from a metal sheet. Machines are deployed in succession during the procedure [12]. Today, a wide range of sectors have adopted the use of computers to manage intricate IT procedures. Automation is regarded as a technique that reduces the need for labor. It means that the technology used only needs a little help from people [6]. When used in the healthcare, public and private sectors of life, automation covers a wide range of topics. It also regulates the degree of complexity of the impacted areas ranging from simpler controls like the on-off mode to more complicated multivariable system algorithms. The controller can compare the values measured on a particular process to a predetermined target quantity in the simple form of automation control. Additionally, the procedure processes any resulting error signals to change the task's input [3]. In this way, the process is able to continue unaffected by outside influences. Work mentioned in reference numbered [19] states that automation in these spheres of life has been accomplished in a variety of ways including mechanical in the private sector, electronic and electrical devices in the healthcare industry and hydraulic in the public sphere which occasionally coordinate to increase the effectiveness of IT. One of the numerous reasons for the rise of nationalists and protectionists in many other nations has been the loss of jobs and the decline in mobility brought on by technology. It is because it has reduced the need for human intervention in the control and management of expansive and numerous institutions, such as the healthcare system [17]. Accordingly, it appears that the automation of technology in these industries creates more promising and dynamic regions when they depend on technology to provide the required results and finish processes in a desired manner [11]. The responsibility attribution becomes more challenging as human input declines since social interventions no longer serve as the decision-making points [2]. When IT is automated, dysfunctions are also removed from the systems, boosting the accountability and efficiency of the arrangements.

CONCLUSION

We need to develop our theoretical understanding of how the implementations of IT automation interact with the arrangements that are responsible in the industries if we are to understand the automation of IT in the healthcare, private and public sectors. The first step in conceptualizing potential outcomes that may be unfavorable and connected with IT in the sectors is to understand the framework of a proposed IT automation in the

industries. Examining further instances of automation in the public, commercial and healthcare sectors helps to improve the foundation for comprehending the responsibility and efficiency of automation. Information flow and automated process improvements lead to efficiency that is highly desired and transparency that should balance out the dysfunctions of automation. The implementation of automation in the public, private and healthcare sectors of life necessitates various types of accountable mechanisms as the paper has demonstrated. These mechanisms must be based on an evaluation that is carefully done on the effects that will arise when the technology is implemented in a particular context. The process is based on a key question that is asked about the degree of responsible arrangements for implementation and the activities that should be held accountable in the automation. According to the examples given in the article, numerous services are needed in the various industries to improve an accountable process. The promise of an expanding, intelligent technology is always in opposition to the worries expressed about the pervasive development in IT automation in the healthcare, public and private sectors. They are able to operate in the areas without constantly needing a human to oversee the activities. It demonstrates the alluring aspect that IT automation on computer-controlled systems performs progressively difficult and dangerous duties and necessitates careful monitoring with time.

REFERENCES

- [1]. Abu-Shanab, E., & Estatiya, F. (2017, May). Utilizing Cloud Computing in public sector cases from the world. In 2017 International Conference on Applied System Innovation (ICASI) (pp. 1702-1705). IEEE.
- [2]. Acemoglu, D., & Restrepo, P. (2018). Artificial intelligence, automation and work (No. w24196). National Bureau of Economic Research.
<https://www.nber.org/papers/w24196.pdf>
- [3]. Arntz, M., Gregory, T., & Zierahn, U. (2017). Revisiting the risk of automation. *Economics Letters*, 159, 157- 160.
<https://www.skynettoday.com/assets/img/editorials/ai-automation-job-loss/Revisiting%20the%20Risk%20of%20Automation.pdf>
- [4]. Bermejo, J., Chibani, A., Gonçalves, P., Li, H., Jordan, S. R., Olivares, A., ... & Sanz, R. (2018). Collaboratively working towards ontology-based standards for robotics and automation. In 2018 IEEE/RSJ International Conference on Intelligent Robots and Systems (pp. 79- 79). IEEE.
- [5]. Eubanks, V. (2018). *Automating inequality: How high-tech tools profile, police, and punish the poor*. St. Martin's Press.
- [6]. Fernandez, D., & Aman, A. (2018). Impacts of robotic process automation on global accounting services. *Asian Journal of Accounting and Governance*, 9, 123- 132.
<http://ejournal.ukm.my/ajac/article/download/25271/8771>

- [7]. Furman, J. (2018). Should we be reassured if automation in the future looks like automation in the past? *The Economics of Artificial Intelligence: Information technology, information systems and public sector accountability*. In *Information Technology in Context: Studies from the Perspective of Developing Countries* (pp. 201-219). Routledge.
- [8]. Isa, E., & Sklavos, N. (2017). Smart Home Automation: GSM Security System Design & Implementation. *Journal of Engineering Science Technology Review*, 10(3).
- [9]. Kurfess, T. R. (Ed.). (2018). *Robotics and automation handbook*. CRC press.
http://thuvienso.bvu.edu.vn/bitstream/TV_DHBRVT/19121/1/Robotics-and-automation-handbook-P1.pdf
- [10]. Lazarus, J., Shaheen, S., Young, S. E., Fagnant, D., Voege, T., Baumgardner, W & Lott, J. S. (2018). Shared automated mobility and public transport. In *Road Vehicle Automation 4* (pp. 141-161). Springer, Cham.
<https://escholarship.org/content/qt6589k2h1/qt6589k2h1.pdf>
- [11] Li, X., Li, D., Wan, J., Vasilakos, A. V., Lai, C. F., & Wang, S. (2017). A review of industrial wireless networks in the context of Industry 4.0. *Wireless networks*, 23(1), 23-41.
- [12] Milakis, D., Van Arem, B., & Van Wee, B. (2017). Policy and society related implications of automated driving: A review of literature and directions for future research. *Journal of Intelligent Transportation Systems*, 21(4), 324-348.
<https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/15472450.2017.1291351>
- [13]. Mohammad, Sikender Mohsienuddin, *Cloud Computing in IT and How It's Going to Help United States Specifically* (October 4, 2019). *International Journal of Computer Trends and Technology (IJCTT) – Volume 67 Issue 10 - October 2019*. Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=3629018>
- [14]. Nedelkoska, L., & Quintini, G. (2018). Automation, skills use and training.
- [15]. Northcote-Green, J., & Wilson, R. G. (2017). *Control and automation of electrical power distribution systems* (Vol. 28). CRC press.
- [16]. Parasuraman, R., & Mouloua, M. (Eds.). (2018). *Automation and human performance: Theory and applications*. Routledge.
- [17]. Salomons, A. (2018). Is automation labor- displacing? Productivity, growth, employment, and the labor share (No. w24871). National Bureau of Economic Research.
<https://www.nber.org/papers/w24871.pdf>
- [18]. Scheepers, R., Lacity, M. C., & Willcocks, L. P. (2018). Cognitive Automation as Part of Deakin University's Digital Strategy. *MIS Quarterly Executive*, 17(2).
- [19]. Tabor, D. P., Roch, L. M., Saikin, S. K., Kreisbeck, C., Sheberla, D., Montoya, J. H & Amador-Bedolla, C. (2018). Accelerating the discovery of materials for clean energy in the era of smart automation. *Nature Reviews Materials*, 3(5), 5-20.
<https://www.osti.gov/pages/servlets/purl/1461992>

ПОРШЕНЛИ ИЧКИ ЁНУВ ДВИГАТЕЛЛАРНИ ЯРАТИЛИШ ТАРИХИ

Ачилов Вадим Эльмурадович

подполковник., Узбекистон Республикаси Куролли Кучлари Кичик мутахассислар тайёрлаш маркази “Техник тайёргарлик” цикли катта ўқитувчиси, Самарканд шаҳри.

***Калим сўзлар:** ички ёнар двигателлари, ёнувчи аралашма, поршень, цилиндр, двигатель, яратди.*

Ички ёнув двигатели ёнилғини ёқиш ҳисобига механик энергия ҳосил қилишга мўлжалланган иссиқлик машинаси тушунилади. Бунда ёнилғининг ёнишида иссиқлик ажралиб чиқишга олиб келувчи химиявий реакциялар ва ажралган иссиқликнинг механик ишга айланиши цилиндр деб аталган иш органига амалга оширилади. Цилиндрнинг ичида поршень ҳаракатланади, шу сабабли ички ёнув двигателлари поршенли двигателлар деб аталади.

Энг кўп тарқалган иссиқлик двигателлардан – бу ички ёнар двигателлардир. Дунё бўйича ишлаб чиқарилаётган қувватнинг 80 фоизи ички ёнув двигателлар хиссасига тўғри келади. Ички ёнув двигателларнинг ихчамлиги, мустаҳкамлиги, чидамлилиги ва тежамкорлиги учун ҳалқ хўжалигининг ҳамма соҳаларида қўлланилмоқда.

Францияда 1-поршенли ички ёнув двигателли 1860 йилда Ленуар томонидан яратилган. Бу двигатель икки тактли бўлиб, тақсимлаш механизми золотникли бўлган, ҳаво-ёқилғи аралашмаси ташқи манба энергияси орқали ёндирилган, ёқилғи сифатида ёруғлик беручи газ (светильный газ) ишлатилган.

1876 йили немис конструктори Н.Отто 4 тактли газда ишлайдиган двигатель яратди. Бу двигателда ёниш олдидан аралашма сиқилган, бунинг натижасида двигателнинг тежамкорлигини Ленуар двигателига қараганда оширишга имкон берди. Оттонинг двигатели саноатда ишлатилган.

1889 йили Россияда И.С.Костович томонидан суюқ ёқилғида ишлайдиган (бензин) двигатель яратилган, бу двигатель дирижабелларга ўрнатиш учун мўлжалланган.

1897 йили немис инженери Р.Дизел биринчи бўлиб сиқиш натижасида аланга оладиган двигатель яратди. Россияда ёнилғини сиқиш натижасида аланга олиб

ишлаш қобилиятига эга бўлган биринчи двигатель 1899 йилдан бошлаб яратила бошланди.

1901 йили Россияда Г.В.Тринклер томонидан 1- компрессорсиз дизель қурилган. Рус инженер Я.В.Мамин 1910 йили тракторлар учун яратган компрессорсиз двигатели ахамиятга моликдир.

ИЁД ларни ишлаб чиқариш ортиб бориши билан уларнинг техник-иқтисодий кўрсаткичлари ҳам такомиллашди. Бунда асосан ёнилғининг эксплуатацион сарфни камайтириш, ҳавони цилиндрга босим остида киритиш усулини қўллаш ҳисобига куч мосламаларининг агрегат қувватини ошириш, двигателларнинг моторресурсини ошириш билан бир қаторда унга сарф бўладиган металлни камайтириш, экологик характеристикаларни яхшилаш, техник хизмат кўрсатишга сарф бўладиган вақтни қисқартириш, сошлаш жараёнларини автоматлаштириш, ишлатиладиган ёнилғи турларини кўпайтиришдан иборат.

Двигателларни ишлаб чиқаришни ривожлантириш билан биргаликда, двигателларнинг назарияси ҳам ривожланди. Двигателларни назариясини ривожлантиришга В.И.Гриневецкий, Н.Р.Брилинг, Е.К.Мазинг, Стечкин Б.С. ва бошқа олимлар катта ҳисса қўшишган.

Улуғ рус олими В.И.Гриневецкий буғ машиналарида, қозонлар агрегат-ларида ва ички ёнар двигателларида кечадиган иш жараёнларини тадқиқот қилган.

В.И.Гриневецкий ўзининг “Ички ёнар двигателларининг иш жараёнини иссиқлик ҳисоби” китобида двигателнинг иссиқлик ҳисоби тўғрисидаги услубини биринчи бўлиб таклиф қилди.

Н.Р.Брилинг Россия ФА мухбир аъзоси, Россияда хизмат кўрсатган фан ва техника арбоби, техника фанлари доктори, профессор, автотрактор двигателларининг назарий асосчидир. Двигателларда иссиқликни узатишни ўрганиш бўйича қилган тадқиқотлари маълумдир. Унинг раҳбарлигида келажаги порлоқ тезюар дизеллар, авиация ва автомобиллар двигателлари ихтиро қилинган. У биринчи бўлиб рус тилида ички ёнув двигателлари тўғрисида дарслик ёзган. Ўзини қилган тадқиқот ишларини умумлаштири биссиқ бериш коэффициентини топиш формуласини таклиф қилди.

Россияда хизмат кўрсатган фан ва техника арбоби, техника фанлари доктори Е.К.Мазинг ўзининг устози В.И.Гриневецкийнинг таълимотини ривож-лантирди. У двигателлар иссиқлик ҳисобини такомиллаштирди, газни генерироват қилиш ва уни ички ёнув двигателларда ишлатиш масалалари бўйича тадқиқот ишлари олиб

борди. Унинг қаттиқ ва суюқ ёқилғиларнинг ёниши масалаларига бағишланган илмий асарлари ички ёнар двигателларни лойиҳалашда қўлланилади.

Академик, профессор, меҳнат қахрамони Б.С.Стечкин «Гидроаэромеханика ва теплотехника» бўйича машхур олимдир, Н.Е.Жуковскийнинг шогирди. Унинг машиналарнинг термодинамика (иссиқлик динамика) ва газ динамикаси соҳаси бўйича қилинган илмий ишлари поршенли ва бирлашган ички ёнув двигателларнинг назариясида ва тажрибасида кенг қўлланилмоқда. Б.С.Стечкин индикатор жараёнини тадқиқот қилишга катта ҳисса қўшган, ҳаво-реактив двигателларини назарий асосини ишлаб чиққан.

Ички ёнув двигателларни яратиш ва такомиллаштириш билан биргаликда уларнинг ишлаши самарадорлигини ошириш ҳам катта аҳамиятга эгадир.

Ички ёнув двигателларини таснифлаш

ИЁД лар бир неча характерли белгилар бўйича таснифланади:

1. вазифаси бўйича: кўчмас (стационар) ва транспортга ўрнатиладиган;
2. газ алмашиш усули бўйича: 4 ва 2 тактли;
3. Ишлатиладиган ёқилғини турига қараб:
 - а) енгил суюқ ёқилғид айшлайдиган (керосин, бензин);
 - б) оғир суюқ ёқилғида ишлайдиган (мазутда, соляр мойида, дизель ёнилғисида, газда);
 - в) газ ҳолдаги ёқилғида (генератор газида, табиий газда, пропан-бутанда);
 - г) икки ёнилғили (газ ҳолдаги ёнилғи билан суюқ ёқилғида);
 - д) кўп ёнилғили. Бу махсус вазифа бажаридиган дизеллар бўлиб, улар турли характеристикали енгил ва оғир суюқ ёнилғиларда ишлашга мослаштирилган.
4. Ёнувчи аралашмани алангалатиш усули бўйича: сиқиш натижасида алангаланиш (дизеллар) ва учкун ёрдамида мажбуран алангалатиш (бензинли ва газда ишлайдиган двигателлар).
5. Ёнувчи аралашма ҳосил қилиш усули бўйича: цилиндрдан ташқарида ва унинг ичида аралашма ҳосил қилиш.
6. Совитиш усули бўйича: суюқлик ва ҳаво билан совитиш.
7. Цикл давомида бериладиган иссиқлик миқдорини ростлаш (созлаш) усули бўйича: сифат, миқдор жиҳатдан ва аралаш усулларда ростланади.
8. Янги зарядни цилиндрларга киритиш усули бўйича: атмосферадан табиий ҳолда киритиладиган ва босим остида киритиладиган.

9. Поршень ҳаракатининг тури бўйича: поршенли ва ротор-поршенли, ротор-поршенли двигателларда поршень корпус ичида планетар (мураккаб) ҳаракат қилади.

10. Цилиндрларнинг жойлашиши бўйича: бир қаторли тик, қия ва горизонтал жойлашган; икки қаторли Vшаклида ва қарама-қарши жойлашган.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Қодиров С.М., Никитин С.Е. «Автомобил ва трактор двигателлари». - Тошкент: 1992.
2. Автомобильные двигатели. М.С.Ховах таҳрири остида. - Москва: 1977.
3. Двигатели внутреннего сгорания. Теория рабочих процессов. В.Н.Луканин таҳрири остида. - Москва: 1995.
4. Двигатели внутреннего сгорания. Теория поршневых и комбинированных двигателей. А.С.ОрлинваМ.Г.Круглов таҳрири остида. - Москва: 1983.
5. Ховах М.С., Маслов Д.С. «Автомобиль двигателлари». - Тошкент: 1977.
6. Двигатели внутреннего сгорания В3 кн.Кн.1. Теория рабочих процессов: Учеб: /В.Н.Луканин и др. –М.: Высшая школа, 1995. – 368с.
7. Двигатели внутреннего сгорания В3 кн.Кн.2. Динамика и конструирование: Учеб: /В.Н.Луканин и др. –М.: Высшая школа, 1995. – 319с.
8. Двигатели внутреннего сгорания В3 кн.Кн.3. Компьютерный практикум: Учеб: /В.Н.Луканин и др. –М.: Высшая школа, 1995. – 368с.

ЎЗМА МАНБАЛАР ВА АРХЕОЛОГИК МАТЕРИАЛЛАРДА ЭФТАЛИЙЛАР ДАВЛАТИ ТАРИХИНИНГ АКС ЭТИШИ

**Камолов Жаҳонгир Мамасидиқович,
Рахматова Малика Шерзодовна**
Тошкент Давлат Педагогика Университети
E-mail: jahongir.kamolov.88@gmail.com

Аннотация. Ушбу мақолада Эфталийлар давлатчилигига оид ёзма ва моддий манбалар ҳақидаги маълумотлар ўрин олган бўлиб, бунда араб, форс, византия, хитой ва сурия ёзма манбалари, шунингдек илк ўрта асрларда мавжуд бўлган Марказий Осиё ҳудудидаги археологик объектлар ва уларнинг Эфталийлар ҳаётида тутган ўрни очиқ берилган.

Калим сўзлар. Манба, қўрғон, кўшк, мудофаа иншооти, ёзги қароргоҳ, қишки қароргоҳ, сарой, қўшингоҳ, қўналға, пойтахт, диний марказ, маъмурий марказ.

REFLECTION OF THE HISTORY OF THE EPHTALIAN STATE IN WRITTEN SOURCES AND ARCHAEOLOGICAL MATERIALS

Abstract. This article contains information about the written and material sources of the Ephthalite statehood, in which Arabic, Persian, Byzantine, Chinese, and Syrian written sources, as well as archaeological objects in Central Asia that existed in the early Middle Ages and their role in the life of the Ephthalites, were revealed.

Keywords. Source, fortress, castle, defense structure, summer residence, winter residence, palace, outpost, military base, capital, religious center, administrative center.

Марказий Осиё ҳудудида турли даврларда фарқли этнослар яшаб ўтиб, тарихда ўзига хос из қолдириб кетганлар. Улар орасида туркий ва шарқий эроний тилли элатлар устуворлик қилган. Минтақанинг, шу жумладан, Ўзбекистоннинг илк ўрта асрлар даврига оид бўлган давлатчилик тарихига назар солсак, бу даврда кўплаб майда ва йирик давлатларнинг шаклланиши, юксалиши ҳамда уларнинг тарих саҳнасидан кетганлигига гувоҳи бўламиз. Қадимги даврларда бўлганидек, илк ўрта асрларда ҳам минтақанинг марказий ҳудудларига, айниқса, бугунги Ўзбекистон ҳудудига турли халқларнинг кириб келиши давом этди.

Илк ўрта асрларда, хусусан, V асрнинг биринчи чорагида Марказий Осиёнинг шимоли-шарқий ҳудудларидан Сирдарё ва Орол бўйлари орқали кўчманчи аҳоли – кидарийлар (юе-чжи ёки тохарларнинг авлоди) кириб келади. Айрим тадқиқотчилар кидарийларнинг кириб келишини Шарқий Туркистондан дастлаб Помир-Бадахшон орқали бўлган, деб ҳисоблашади⁶. Кидар исмли ҳукмдор йўлбошчилик қилгани учун улар кидарийлар номи билан тилга олинади. Кидарийлар билан Сосонийлар ўртасида зиддиятлар кучайиб, улар ўртасида бир неча марта қуролли тўқнашувлар бўлади. 456 йилда бўлган навбатдаги жангда Кидарийлар Сосонийлардан қақшатғич зарбага учрайдилар. Айни пайтда, шимолдан жанубга силжиб келаётган эфталийлар босимида дуч келиб, Шимолий Ҳиндистон томон чекинишга мажбур бўладилар ва у ерда 75 йил давомида ҳукмронлик қилдилар. Эфталийларнинг этник таркиби, давлат ташкил этишлари хусусида тарихий манбаларда турли хил маълумотлар мавжуд. Улар эрамизнинг V-VI асрларида катта ҳудудни қамраб олган улкан давлатга асос соладилар. Эфталийлар давлатининг энг юксалган даврида давлат чегаралари шарқдан ғарбга томон -Хўтандан (Шарқий Туркистон) Эрон чегараларигача, шимолдан жанубга томон – ҳозирги Қозоғистон чўлларида Шимолий Ғарбий Ҳиндистонга, яъни Марказий Осиёнинг катта қисми, Афғонистон, Покистон Ҳиндистон ва Хитойгача бўлган ҳудудларга етиб борганлар.

Эфталийлар турли тиллардаги ёзма манбаларда турлича, жумладан, арман манбаларида «heptal», «hettal», «tetal»; юнон манбаларида «eftalit», «abdel», «eftal», «oq hunlar», араб манбаларида «xaytal», «xetal» каби номлар билан тилга олинади. Ҳинд манбаларида «xuna», араб манбаларида гарчи «xaytal» номи билан тилга олинсалар-да, баъзи ҳолларда улар турклар деб ҳам тилга олинган. Арман манбаларида эса кушонларнинг авлоди деб эслатилади. Хитой манбаларида эфталийлар «e-da», «e-di-yen», «i-dan», «e-ta-i-lito» деб тилга олинади. Юқорида тилга олинган номлардан Эфталий номи илмий муомалага қабул қилинган⁷.

Эфталий сўзи “Habtal” ва “Hebatile” шаклида бўлиб, “b” номи араб манбаларида “y” тарзида ёзилган ва бу ном Фирдавсийда “Haytal” сифатида берилган. Лекин баъзи араб кўлёмаларида “b” билан ёзилган. Бошқача айтганда, “b” араб ва форс манбаларида “y” га айланган. Шунинг учун Эфталит сўзининг тўғри шакллари аслида “Hebtal”, “Hebatila” дир⁸.

⁶ Бобоёров Ғ. Эфталитларнинг этник келиб чиқиши тарихшунослиги. – Тошкент. 2019. – Б. 9.

⁷ Бобоёров Ғ. Эфталитларнинг этник келиб чиқиши тарихшунослиги. – Тошкент. 2019. – Б. 10.

⁸ Çeliktaş.М. Ak hunlar tarihi üzerine türkiye ve dünyada yapılan çalışmaların değerlendirilmesi. Ankara-2011. – S. 1.

Ушбу даврга тааллуқли манбалар хитой, суғдий, бактрий, пахлавий, юнон, арман, сурия, араб, форс, ҳинд тилларидаги ёзма манбалар ва археологик (асосан, нумизматик ва эпиграфик) материалларга мурожаат қилинди.

Дастлабки манбалар хитой йилномалари, хитой тарихчиларининг асарлари бўлиб, ушбу тилдаги йилномаларда бу давлатни ташкил этган элатлар хун қабилалари иттифоқига мансуб бўлганлиги айтилади⁹. VII аср хитой муаррихи Вей-Чие ўзининг “Си-фан-чи” асарида – “Эфталийларнинг келиб чиқишини аниқлаш учун улар ҳақидаги маълумотларнинг узок мамлакатлар манбаларида келтирилгани ва ўзга тилларда уларнинг бузиб талаффуз этилиши ва қадимийлиги туфайли анча қийин ва имкони йўқлигини” таъкидлайди¹⁰. Бундан кўринадики, эфталийлар шаклланган ҳудуд Хитойдан унчалик узок бўлмаган.

VII аср бошларида Ли Яншоу томонидан ёзилган хитой солномаси «Вей-ши»да, – “Йеда хонадони Катта Юечжиларнинг бир авлодидан келиб чиққан” деб таъкидланади. Улар ҳақидаги маълумотларни 518 йилда эфталийлар шоҳи Миҳиракул даргоҳига элчи бўлиб келган сайёҳ Сун Йун ҳамда 629-645 йилларда Ҳиндистон будда ибодатхоналари зиёратига келган будда коҳини Сюан Цзян асарларида ҳам учратиш мумкин. Сюан Цзяннинг асосий мақсади буддавийлик зиёрати бўлса-да унинг Хитойга қайтгач ёзиб қолдирган “Да Тан Сиюй Сзи” (Буюк Тан даври ғарбий ўлкалари ҳақидаги ёзишмалар) номли асарида ўнлаб ўша давр давлатлари ҳақида маълумотлар келтирилган. Марказий Осиё давлатлари ҳақидаги қизиқарли, лекин тўлиқсиз маълумотларни 727 йилда шимолий Ҳиндистонга саёҳат қилган Вей Цзе ҳамда Хой Чао ёзишмаларида ҳам учратиш мумкин¹¹.

Суғдий тилли битиктош, ҳужжат ва нумизматик материалларда эфталлар тарихининг айрим жиҳатларига доир маълумотлар сақланиб қолган бўлиб¹², айниқса, нумизматик материаллар эфтал ҳукмдорларининг танга зарби, ҳокимият рамзлари, айрим ҳукмдорларнинг исм ва унвонларига доир маълумотларга эга (VI-

⁹ Бобоёров Ф. Эфталитларнинг этник келиб чиқиши тарихшунослиги. – Тошкент. 2019. – Б. 11.

¹⁰ Илясов Дж. Некоторые замечания к проблеме эфталитов // *Transoxiana. История и культура. Сб. статей. Ташкент, 2004.* – С. 117.

¹¹ Бичурин Н. Я. Собрание сведений о народах обитавших в Средней Азии в древние времена. Т. I-III. – М.-Л., 1950; Кюннер Н. В. Китайские известия о народах Южной Сибири, Центральной Азии и Дальнего Востока. – М.: Вост. лит., 1961; Материалы по истории древних кочевых народов группы дунху / Введение, перевод и комментарии В. С. Таскина. – М.: Наука, 1984; Зуев Ю. А. Ранние тюрки: очерки истории и идеологии. – Алматы: Дайк-пресс, 2002; Хўжаев А., Хўжаев К. Қадимги манбаларда халқимиз ўтмиши. – Тошкент: Маънавият, 2001.

¹² Кляшторный С. Г., Лившиц В. А. Согдийская надпись из Бугута // *СНВ.* – Москва, 1971. – Вып. X. – С. 121-146; Ртвеладзе Э. В. История и нумизматика Чача (вторая половина III – середина VIII в. н. э.). – Ташкент, 2006; Ишоқов М. Унутилган подшоликдан хатлар. – Тошкент: Фан, 1992; Баратова Л. С. Древнетюркские монеты Средней Азии VI–X вв. (типология, иконография, историческая интерпретация): Дис.... канд. ист. наук. – Ташкент, ИААНРУз, 1995.

VII асрлар) бохтарий тилли ҳужжатларда (VII-VIII асрлар) хоқонлик бошқарувига доир айрим муҳим маълумотлар акс этган¹³; юнон, сурия ва арман манбаларида (VII-VIII асрлар) Византия тарихчиси Прокопий Кесарский эфталийларни хун халқлари деб юритса-да, лекин ташқи кўриниш жиҳатдан катта фарқ борлигини таъкидлайди. Бошқа яна бир VI аср Византия тарихчиси Агафий Миринский “Эфталийлар – бу хунлардир” деб таъкидлайди. Эфталийлар тўғрисидаги маълумотлар бошқа Византия муаллифлари, жумладан Приск Панийский (V аср), Менандр Протектор (VI аср), Захарий Ритор (VI аср), Козьма Индикоплов (VI аср), Феофилат Симокатта (VI аср) асарларида учрайди¹⁴. Феофан Византийскийнинг маълумот беришича эфталийларнинг ҳукмдори Вахшунвор Эфталон бўлиб, халқ унинг номи билан юритилган¹⁵.

Византия тарихчиларининг кўпчилиги эфталларни хунлардан келиб чиққанлиги, бу икки халқ бир бирига жуда ўхшаш эканлигини қайд этади. Аммиан Марцеллин ўзининг “Рим тарихи” асарида эфталийларнинг ташқи кўриниши, уларнинг дафн маросимлари, сосонийлар билан алоқалари ҳақида қимматли маълумотларни келтириб ўтади¹⁶; араб ва форс тилидаги тарихий асарларда (VIII-IX асрлар) эфталлар тарихининг айрим жиҳатлари, Эфталийларнинг сосонийлар билан, жумладан Пероз билан бўлган жанги ҳақида, бундан ташқари Абу Ханифа ад-Динаворийнинг “Китаб ал-ахбар ат-тивал” номли (IX аср), Абу Жафар ат-Табарийнинг (839-923), “Тарих ар-русул вал-мулук” (Пайғамбарлар ва шоҳлар тарихи), Абу Райхон Берунийнинг (973-1048) “Ал-асар ал-бакия ан ал-курун ал-халия” (Ўтмиш халқлардан қолган ёдгорликлар), Абул Қосим Фирдавсийнинг (X-XI аср) – “Шоҳнома”, Мирхонднинг (1433-1498) “Равзат ус-сафо” (Поклик боғи) каби асарларда ўрин олган¹⁷. Араб ва форс манбалари Эфталийларни Марказий

¹³ Sims-Williams N. From the Kushan-shahs to the Arabs. New Bactrian documents dated in the era of the Tochi inscriptions // Coins, Art and Chronology Essays on the pre-islamic History of the Indo-Iranian Borderlands. – Wien, 1999. – P. 245–258; Bactrian Documents from Northern Afghanistan, I: Legal and Economic Documents. – Oxford University Press, 2000.

¹⁴ Гумилев Л.Н. Эфталиты и их соседы в IV веке // Вестник древней истории. 1959. № 1 – С. 129; Ртвеладзе Э.В. Великий Шелковый путь: Древность и раннее средневековье. – Ташкент. 1999. – С.271

¹⁵ Тревер К.В. Эфталитское государство (V–VI вв.) // История народов Узбекистана. – Ташкент. 1950. – Т.1. – С. 126; Гафуров Б.Г. Таджики. Древнейшая, древняя и средневековая история. – М., 1972. – С.50.

¹⁶ Пигулевская Н. В. Сирийские источники по истории народов СССР. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1941; Тер-Мкртчян Л. Х. Армянские источники о Средней Азии V–VII вв. – М.: Наука. 1979; Тревер К. В. Кушаны, хионы и эфталиты по армянским источникам IV-VII вв. (К истории народов Средней Азии) // СА. – Москва, 1954. – № XXI. – С. 131-147; Тер-Мкртчян Л. Х. Армянские источники о Средней Азии V-VII вв. – М.: Наука, 1979.

¹⁷ История ат-Табари. Избранные отрывки (Пер. с араб. В. И. Беляева. Допол. к переводу О. Г. Большакова и А. Б. Халидова). – Т.: Фан, 1987; Наршахий, Абу Бакр. Бухоро тарихи. Форсчадан А. Расулев таржимаси. – Т.: Фан, 1966; Бируни. Памятники минувших поколений / Пер. с араб. и прим. М. А. Салье // Бируни. Избранные произведения. – Т. I. – Т.: АН УзССР, 1957.

Осиёнинг тубжой аҳолиси билан, айниқса, Зобулистон, Кобулистон, Гаржистон, Бақтрия-Тохаристон, Бухоро ва Самарқанд аҳолиси билан боғлайди. Улар Бақтрия-Тохаристонни Эфталийларнинг асл яшаш жойи деб кўрсатадилар¹⁸.

Эфталлар тарихига оид маълумотлар ўрта аср арман тарихчилари асарларида ҳам мавжуд бўлиб, уларда Эфталийлар ва улар билан боғлиқ воқеалар кўплаб ўрта аср манбаларида ҳам учрайди, лекин уларнинг аксариятида эфталийларни кушонлар билан бирдек ифодалядилар. Фавстос Бузанд ўзининг “История Армении” асарида Сосонийлар шоҳи Шопурнинг шарқдаги жанглари ҳақида жуда қизиқ маълумотларни келтиради. Эгише Вардапет эса шахсан ўзи ушбу воқеаларнинг гувоҳи сифатида сосоний подшо Яздигирд II нинг шимолий-шарқий элатлар, жумладан эфталийлар билан бўлган жангини тасвирляйди. Шунга ўхшаш яна бошқа маълумотлар Лазар Парпецийнинг “Арманистон тарихи” асарида учрайди. Эфталийлар ҳепталк шаклида Анании Ширакацийнинг “География” ҳамда Себеоснинг “Император Иракл тарихи” асарида учрайди. Арман манбаларда Эфталийлар Тохаристон ва Хуросондаги ҳукмрон тоифа ўлароқ тилга олинади¹⁹. Арман манбалари орқали бизгача етиб келмаган иккита асар ҳақида маълумотга эга бўламиз, улар форс муаллифининг “Растсахун” (Ишончли ҳикоя), ҳамда юнон тилида ёзилган “Эфталийлар тарихи” асаридир. Эфталийларнинг сосонийлар шоҳи Пероз билан жанги ҳақидаги маълумотларни сурия манбаларида, жумладан Ийешу Стилитнинг “Хроника” асарида учратиш мумкин.

Эфталийлар тўғрисидаги маълумотлар ҳинд манбаларида ҳам учраб улар «хун» деб юритилган. Эфталийларга қарши харбий ҳаракатлар ҳақидаги маълумотлар Бхитар, Кур, Мандасор ва Гвалиордаги тош устунларда учрайди. Ҳинд эпослари “Махабҳорат” ва “Рамаяна” ҳамда VI аср ҳинд астрономи Варахамихирнинг “Брхат Самхит” асарида оқ ва қора хунлар ҳақида маълумотлар учрайди. Эфталий шоҳлар ҳақидаги маълумотлар Калхан томонидан жамланган “Раджатарангин” номли Кашмир тарихий солномасида ҳамда IV-VI асрларга оид Пракритининг “Кувалаямала” ва “Пуран” асарларида келтирилган. Ҳинд манбаларида улар Шимолий Ҳиндистонга шимолдан, Марказий Осиёдан келган кўчманчи элат ўлароқ тилга олинади²⁰. Юқоридаги манбалар яқин давр тарихчилари томонидан ўрганилган бўлиб, биз ушбу маълумотларни таҳлил

¹⁸ Исоматов М.М. Эфталитское государство и его роль в истории Центральной Азии / Автореф. дисс. на соискание ученой степени д.и.н. Душанбе: ТГПУ им. С. Айний, 2009. – С.45.

¹⁹ Тер-Мкртчян Л. Х. Армянские источники о Средней Азии V – VII вв. – М: Наука, 1979. – С. 40, 49, 55.

²⁰ Çeliktaş.M. Ak hunlar tarihi üzerine türkiye ve dünyada yapılan çalışmaların değerlendirilmesi. Ankara-2011. – S. 5-6.

қилишда имкони борича қиёслаб, солиштириб, танқидий кўриб чиқишга ҳаракат қилдик.

Ўрта Осиёда кўчманчи халқларга хос маданият Эфталийларнинг кириб келиши билан янада рангбаранглашди. Шу билан бирга уларнинг ўзлари ҳам жанубий минтақадаги эроний тилли халқлардан турли маданият намуналарини қабул қилди. Эфталийлар даврида ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида дехқонларнинг қаср-кўрғонларидан бир қанча шаҳарлар пайдо бўлади. Бу шаҳарларнинг архитектураси кўпроқ ерли халқларга тегишли бўлсада, бироқ уларда кўчманчи қабилаларнинг излари сақланиб қолган.

Илк ўрта асрларга оид йирик шаҳарлар жумласига қадимдан мавжуд бўлган Афросиёб, Бухоро, Пойканд, Тошкент, Термиз, Болаликтепа, Варахша каби шаҳарларни киритиш мумкин. Ўзбекистон ҳудудидаги илк ўрта асрларга мансуб шаҳарларнинг майдони унча катта бўлмаганлигини таъкидлаш лозим. Бу вақтда Самарқанднинг айланаси 3,5 км, Пойкандники 1,8 км, Фарғонадаги Косон шаҳриники 2 км ни ташкил этган. Мазкур даврга оид археологик топилмаларни ҳудудлар бўйича кўрилганда қуйидаги манзара ҳосил бўлади. Илк ўрта аср Суғд ёдгорликлари жумласига Афросиёб, Варахша, Пойканд, Панжикент, Маймуғ, Таллу Барзу, Тоҳаристон ёдгорликларига Болаликтепа, Кофирқалъа, Фарғона ёдгорликларига Қува, Ахсикат, Косон, Тошкент воҳасида Бинкат, Шоштепа, Юнусобод Оқтепаси, Мингўрик, Хоразм ҳудудида Фир қалъаси, Барактом, Куюққалъа, Тешиққалъа ва бошқалар мавжуд бўлган. Мазкур даврда аҳолининг ўтроқлашуви натижасида сунъий суғориш иншоотлари қурилади. Булар жумласига Бўзсув, Зоғарик, Дарғом каналларини киритиш мумкин.

1948 йилда археолог А.Тереножкин Афросиёбнинг илк ўрта асрларга оид қатламларини текширади. 1958 йилдан буён Афросиёбни ўрганиш давом этмоқда ва ҳозиргача турли даврларга оид бир қанча бошқа ёдгорликлар ҳам ўрганилди. VI асрга мансуб Таллу-Барзу ёдгорлигидаги қазув ишлари жараёнида VIII асрга оид сопол идишлар мажмуи, сосонийлар тангалари, қуйи қатламидан эса антик ва Кушон даврига оид темирчилик чархи, сопол идишлар, ҳайкалча топилди²¹. VII асрларда Афросиёбда махсус сарой девори қурилади ва шаҳарнинг тўртинчи ташқи девори бутунлай қайта қурилади. Сарой деворининг ичида йирик иншоотлар алоҳида бинолар қурилган. Илк ўрта асрларга хос Самарқанднинг қуйидаги бинолари мавжуд бўлганлиги аниқланган:

²¹ Тереножкин А.И. Раскопки на городище Афрасиабе // КСИИМК. — 1951. — Вып. XXXVI. — С. 136-140.

а) ўртаҳол шаҳарликларнинг турар жойлари деворлари қалинлиги 1,1 м, уй майдони 11,8х 6,45 м, кўпчилик ҳолларда 2,6 х 2,5 м бўлган.

б) Шаҳар киборлари турар жойлари деворларига расмлар ишланган.

в) Жамоат бинолари.

г) Ибодатхона.

д) Сарой бир неча хоналардан иборат бўлган.

Шаҳар аҳолиси касб-корлари бўйича маҳаллаларга бўлинган. Шундай қилиб VI-VII асрларда Суғд пойтахти бўлган Самарқанд кўп асрлик тарихида ўз тараққиётининг юқори даражасига кўтарилди.

Афросиёб Эфталийлар даврида ҳам Суғднинг маъмурий маркази сифатида муҳим ўрин тутган. Шаҳар Ипак йўлида савдо карвонлари кириб ўтадиган стратегик аҳамиятга эга бўлгани учун ҳам Эфталийлар давлатининг марказлари билан мустаҳкам алоқада бўлган.

Илк ўрта асрларга тегишли ёдгорликлардан Кофирқалъа бўлиб, бири Самарқандда Афросиёбдан унча узоқ бўлмаган ерда жойлашган бўлса, яна бири Тожикистонда Вахш вилоятининг маркази Ҳаловард шаҳри ўрнида бўлган. 1956-57 йилларда Самарқанддаги Кофирқалъа ўрганила бошланади. У ерда олиб борилган қазув ишлари натижасида IV-V асрларда Самарқанд тушкунликка учраганлиги аниқланди. Унинг ривожланишидаги янги давр VI асрдан бошланади. Арк янги девор билан ўраб олиниб, VI асрда узунлиги 1,5 км тўртинчи девор қурилади. Шаҳар жанубга қараб кенгайиб боради ва узунлиги 3 км ички девор қурилади. III-IV асрларга оид кулоллар ва мискарлар маҳаллалари топилган. Кофирқалъадан топилган буллалардаги тасвирларни уч гуруҳга ажратиш мумкин. Биринчи гуруҳга одамлар тасвири, иккинчи гуруҳга ҳайвонлар ва қушлар тасвири, учинчи гуруҳга тамға ёки ҳар хил геометрик тасвирлар туширилган. Одам боши тасвирланган буллаларда ёзув битилган бўлиб, тасвир анчайин аниқ ифодаланган²². Ушбу буллаларни таҳлил қилган олимларнинг фикрича, бу тасвирларда ҳукмдор, вазир ва йирик амалдорларнинг асл қиёфаси акс эттирилган.

Тожикистондаги Кофирқалъа тадқиқ қилинганда III-IV асрлардан VIII асрларгача фаолият юритганлиги аниқланди. Майдони 12 гектар бўлиб, шаҳар Арк, шаҳристон ва рабоддан иборат. Археологик маълумотларга кўра, Кофирқалъа Кушон подшолиги даврида вужудга келган ва илк ўрта асрларда ҳам ривожланишда давом этган. Кофирқалъа араблар истилосига қадар мавжуд бўлган. Шаҳар икки

²² С. Хмельницкий. Между Кушанами и Арабами. Архетектура Средней Азии V-VIII вв. 2000, - С. 23-24.

қисмдан иборат бўлиб, марказий шахристонни ғарбий дарвозасидан шарқий дарвозаси томонга асосий ва марказий кўча ўтган. Бу кўча шаҳарни қисмларини ажратиб турган. Шахристон пахсадан ишланган 2 қатор мудофаа девори билан ўраб олинган. Арк шахристоннинг шимолий-шарқий томонида жойлашган. Бу ерда VII асрда қурилган ҳукмдор саройи қолдиқлари сақланиб қолган. Қадимги сарой V асрда сўнгги кушон даври иншооти ўрнида бунёд этилган.²³ Айни шу сарой Эфтал ҳукмдорининг қароргоҳи сифатида қаралади. Эфталлийлар давлатининг марказий ҳудудлари ҳисобланган Тохаристоннинг Вахш дарёси атрофлари хусусан давлат пойтахти Бадиён ҳам шу минтақада жойлашганлиги ушбу ҳудудни муҳим стратегик аҳамият касб этганлигидан далолат беради.

Маймурғда археологик тадқиқотлар дастлаб А.Ю.Якубовский бошчилигида 1946 йилда бошланган. Хитой манбаларида Ми деб номланган Маймурғ ҳам Суғд ҳокимлигининг муҳим шаҳарларидан бири бўлиб, Эфталлийлар давлатининг сўнгги йилларида сиёсий аҳамият касб этган. Абулқосим Фирдавсийнинг “Шохнома” асарида Турк хоқони ва Сосонийлар иттифоқининг Эфтал ҳукмдори Гатфарга қарши кураши акс этган²⁴. Шу жойда Маймурғ Турклар ва Сосонийларга қарши курашда Эфталлийларга қўшин етказиб турганлиги ҳақида маълумотлар мавжуд.

Варахша шаҳар харобасида ўтказилган археологик қазилар туфайли Эфталлийлар даврида шаҳарни тубдан қайта қурилиш ишлари олиб борилганлиги аниқланди. Варахша Бухоро ҳукмдорлари (*бухорхудотлар*) нинг қароргоҳи бўлиб, бу ердан сарой қолдиқлари билан бир қаторда деворга ишланган расмлар ҳам топилди. Мазкур ёдгорлик 1938-1953 йилларда текширилди. Варахша деворларига лой сувоқдан сўнг елимли ранг билан суратлар солинган. Уларда подшо саройи ҳаёти тасвирланган. Шунингдек Варахшадан ганчдан ишланган ҳайкаллар ҳам топилган. Қашқадарё воҳасида ҳам илк ўрта асрларга оид ёдгорликлар рўйхатга олинган. Айниқса С.К.Кабанов томонидан Қарши воҳасида жойлашган 300 дан ортиқ тепаликлар рўйхатга олиниб харитаси тузилади. 1946 йилдан бошлаб илк ўрта асрларга оид ёдгорликлари тадқиқ этила бошланди ва бу борада катта ютуқларга эришилди. 70-йиллардан бошлаб Ғузор ва Деҳқонобод туманларидаги, шунингдек, Юқори Қашқадарё воҳасидаги илк ўрта асрларга оид ёдгорликлар КАТЭ (Кешская археолого-топографическая экспедиция) аъзолари томонидан ўрганилди. Панжикент харобасини текшириш 1946 йилдан буён олиб борилмоқда.

²³ Ш. С. Камалиддинов. Историческая география Южного Согда и Тохаристана по арабоязычным источникам IX — начала XIII вв., Т., 1996. — Б.

²⁴ А.Н.Сандибоев. Маймурғ илк ўрта асрларда. Т. “Zamin nashr”. 2021 й. — Б. 10.

Тадқиқотлар натижасида V, VI, VII асрларга оид бўлган турар жойлар текширилди²⁵. Турар жойлар жумласига Диваштич саройи, бой ва оддий шаҳар аҳолиси уйлари киради. Бой хонадон уйлари мураккаб режа асосида қурилган. Бу ерда ҳам ижтимоий уйлар 2 та ибодатхона очиб ўрганилди. Сарой ва йирик биноларнинг деворларига ҳаётий ва диний мавзудаги расмлар солинган.

Самарқанд, Варахша, Панжикент расмлари илк ўрта асрларда Ўрта Осиёда тасвирий санъат юқори даражада бўлганлигини кўрсатади. 1953-1954 йилларда Сурхондарёда қазиб ўрганилган Болаликтепа қалъаси Эфталийлар даврининг диққатга сазовор ёдгорликларидан биридир. Болаликтепа баланд пойдевор устига қурилган бино бўлиб, унинг ички деворларига турли расмлар ишланган. Фарғонадан топилган Қува будда ибодатхонаси икки бинодан иборат бўлиб, уларнинг эшиклари алоҳида бўлган. Айвонга кираверишда отларнинг, соқолли маъбуднинг катта ҳайкали бўлиб, унинг пешонасида одамнинг бош суяги тасвирланган. Бу ердан турли ҳайкалчалар ҳам топилган. Хитой манбаларида Иштихон шаҳри ибодатхоналарида Будданинг олтиндан ясалган катта ҳайкали бўлганлиги ҳақида маълумот берилади.

Тошкент воҳасидан илк ўрта асрларга мансуб Мингўрик, Юнусобод Оқтепаси ёдгорликлари топилган. V-VII асрларда Тошкент воҳасида шаҳар маркази сифатида Мингўрик муҳим аҳамият касб этган. Кўчманчи аҳоли билан муносабатлар бу ернинг ҳаётига ўз таъсирини кўрсатган. Турар жойлар катта-кичиклигига қараб фарқланади. Феодалларнинг турар жойларидан ҳоким қароргоҳларидан кичикроқ Оқтепадаги уйлар қурилиши жиҳатдан бошқа ерлардаги уйларга ўхшаш. Мингўрик арки ва шаҳристони 18 га эгаллайди. 200 м кв майдондан VII-VIII асрларига оид сарой ва ибодатхона қолдиқлари топилган²⁶. Деворлар пахса ва хом ғиштдан қурилган. Шош Ўрта Осиёнинг бошқа ерлари билан савдо алоқаларини олиб борган. Милодий V-VIII асрларда Шош воҳасида Юнусобод ҳам муҳим рол ўйнаган. Майдони 100 га бўлган мазкур ёдгорлик қўрилаётган даврида Шош воҳасининг энг муҳим марказларидан бири бўлган. Хоразм ҳудудидан илк ўрта асрлар даврига оид шаҳар ва мустаҳкамланган қўрғонча қолдиқлари топиб ўрганилган. Фир саройи, Бургутқалъа, Тешиққалъа, Куюққалъа, Миздақхон ва бошқалар ўрганилган. Бургутқалъа, Тешиққалъа қаср истехкомлари VI-VII асрларга мансубдир. Мазкур даврда қалъалар баландлиги 4-8 м бўлган мустаҳкам

²⁵ С.К. Кабанов. Археологические работы 1948 г. в Каршинском оазисе. // Тр. ИИА АН УзССР. Т. 2. Ташкент: 1950. - С. 82-134.

²⁶ Ю.Ф. Буряков. Городище Мингүрюк в Ташкенте//Труды САГУ, вып.81.Ташкент,1956. – С. 76-78.

тагкурси (платформа) устига қурилган. Тешиққалъа майдони 1 га эгаллайди. Қалъа мудофаа иншоотларига эга бўлган, унга фақат кўтарма йўл орқали кирилган. Бу ердан деворларга ишланган расмлар, гилам парчалари, тангалар топилган. Қалъа VII-VIII асрларда қурилган. V-VI асрларда қурилган Куюққалъа 41 га майдонни эгаллаган. Унинг ички қисмида иккита қаср бўлганлиги аниқланди. Илк ўрта асрлар деворида Хоразмда ҳам хўжалик ва маданий ҳаёт юксак бўлганлигини моддий ашёлар тасдиқлайди. Бу ернинг ёдгорликлари араблар истилоси арафасида тушкунлик бўлганини кўрсатади. VI-VII асрларда янги кўринишдаги қишлоқлар катта-катта оилалар яшайдиган мустаҳкамланган қаср-қўрғонлар пайдо бўла бошлади. Бундай қаср-қўрғонлар Хоразмда яхши ўрганилган. Дехқончилик билан шуғулланган эркин аҳоли мустаҳкамланган майда қўрғончаларда яшаганлар. Хоразмда ана шундай қўрғонларнинг 200 дан ортиғи топилди. Улар бир-биридан 200 м масофада жойлашган ва 34 км кв майдонни эгаллаган. Ҳар бир қўрғоннинг атрофи девор билан ўраб олинган. Араб тарихчиси Ал-Макдисийнинг маълумотига кўра Миздақхон атрофида илк ўрта асрларда 12 мингта қўрғонлар бўлган²⁷.

Илк ўрта асрларда ҳайкалтарошлик санъати кенг қўлланилган. У думалоқ ва бўртма тасвир шаклида меъморчилик комплексларида ишлатилган. Бу ҳайкалларда диний ва афсонавий образлар билан бир қаторда реал ҳаётни акс эттирувчи образлар ҳам учрайди. Ҳайкаллар махсус тайёрланган лойдан, ёғоч, албастер ва тошдан ишланган. Амалий ҳайкалтарошлик санъатининг ёрқин намуналари IV-V асрларга оид Тоҳаристоннинг Куёвқўрғон қалъа қўрғонидан топилади. Куёвқўрғон ҳайкаллари зийнатли безакларга бой енгил кийимлардаги эркак ва аёл персонажларидан иборат бўлган. Маълумки, илк ўрта асрларда ижтимоий муносабатларнинг ўзгариши яъни феодаллашиш жараёнининг ривожланиши меъморчиликнинг характери ва мазмунига таъсир этади. Бу ҳол дастлаб қўрғон-қасрлар, кўшқлар қурилишида кўзга ташланади. Кейинчалик подшоларнинг саройлари, шаҳарлардан ташқаридаги ҳашаматли ва улуғвор қароргоҳлари кенг тарқалади. Бу бинолар кўп ҳолларда сунъий тепаликлар устига қурилиб, уларнинг меъморий ечимлари маҳобатли бўлишига катта эътибор беради. Бинолар ҳам ғиштдан ва пахсадан қурилган. Деворлари ганч билан пардозланган, хона деворлари деворий сурат ва нақшлар билан безатилган.

Илк ўрта асрлар даври монументал меморчилигида ноёб ганч нақшинкорлиги кенг қўлланилган. Дарҳақиқат, илк ўрта асрларда ганч ўймакорлик санъати ўзининг

²⁷ В.Н. Ягодин. Т.К. Ходжайов. Некрополь древнего Миздахкана. // Ташкент: «Фан». 1970. – С. 254.

юқори даражасига кўтарилган эди. Унинг ҳатто дастлабки намуналарида ўз замонасига хос янги услубий йўналиш шаклланган эди. Буни Афросиёб, Варахша ва Думалоқтепа қаср безакларида учратиш мумкин. Илк ўрта асрларда амалий санъатнинг барча йўналишлари ривожланади. Улар шаҳарларнинг ўсиши ва шаҳар хунармандчилигининг тараққиёти билан узвий боғланган эди. Олтин ва кумушдан ҳар хил идишлар ясаш кўлами кенгайди. Айниқса, бу масалада Хоразм ва Суғдда катта ютуқларга эришилади.

Ўрта Осиёда илк ўрта асрлар даврида ягона дин бўлмаган. Араблар истилоси билан боғлиқ ҳолда ислом дини кенг тарқалгани маълум. Фарғона водийсида яъни Қувадан топилган ибодатхона харобаси буддавийлик дини билан боғлиқ бўлиб, у 2 хонали, олд хонаси айвон шаклида қурилган. Хоразмда ҳам кўмиш маросимлари билан боғлиқ бўлган оссуарийлар ёки оstadон деб номланган тўртбурчак шаклидаги тобутчалар оташпарастлик эътиқоди билан боғлиқ бўлган. Оstadонлар Суғд, Шош ҳудудларидан ҳам топилган. Зардуштийлик дини билан боғлиқ бўлган ибодатхоналар тепаликка қурилиб, олд томони эса қуёш чиқиш томонга қаратилган. Илк ўрта асрларда Ўрта Осиёда Суғд, хоразм, эфталий, турк битиклари пайдо бўлди. Мазкур ёзувлар тарихий манба бўлиши билан бирга ноёб илмий манба ҳисобланади.

Аҳолининг диний эътиқоди турлича бўлган: Тоҳаристон ва Шарқий Туркистон аҳолиси буддизм, Суғд ва Хоразм аҳолиси оташпарастлик динига эътиқод қилганлар. Шу даврда Ўрта Осиёга монийлик таълимоти ва христианликнинг несторианлик оқими ҳам тарқала бошлаган. Ургут яқинида топилган христиан дини ибодатхонаси шу ўтмишни тасдиқлайди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Бобоёров Ғ. Эфталитларнинг этник келиб чиқиши тарихшунослиги. – Тошкент. 2019. – Б. 9.
2. Бобоёров Ғ. Эфталитларнинг этник келиб чиқиши тарихшунослиги. – Тошкент. 2019. – Б. 10.
3. Çeliksaş.M. Ak hunlar tarihi üzerine türkiye ve dünyada yapılan çalışmaların değerlendirilmesi. Ankara-2011. – S. 1.
4. Бобоёров Ғ. Эфталитларнинг этник келиб чиқиши тарихшунослиги. – Тошкент. 2019. – Б. 11.

5. Илясов Дж. Некоторые замечания к проблеме эфталитов // Transoxiana. История и культура. Сб. статей. Ташкент, 2004. – С. 117.
6. Бичурин Н. Я. Собрание сведений о народах обитавших в Средней Азии в древние времена. Т. I-III. – М.-Л., 1950; Кюннер Н. В. Китайские известия о народах Южной Сибири, Центральной Азии и Дальнего Востока. – М.: Вост. лит., 1961; Материалы по истории древних кочевых народов группы дунху / Введение, перевод и комментарии В. С. Таскина. – М.: Наука, 1984; Зуев Ю. А. Ранние тюрки: очерки истории и идеологии. – Алматы: Дайк-пресс, 2002; Хўжаев А., Хўжаев К. Қадимги манбаларда халқимиз ўтмиши. – Тошкент: Маънавият, 2001.
7. Кляшторный С. Г., Лившиц В. А. Согдийская надпись из Бугута // СНВ. – Москва, 1971. – Вып. X. – С. 121-146; Ртвеладзе Э. В. История и нумизматика Чача (вторая половина III – середина VIII в. н. э.). – Ташкент, 2006; Ишоқов М. Унутилган подшоликдан хатлар. – Тошкент: Фан, 1992; Баратова Л. С. Древнетюркские монеты Средней Азии VI–X вв. (типология, иконография, историческая интерпретация): Дис.... канд. ист. наук. – Ташкент, ИААНРУз, 1995.
8. Sims-Williams N. From the Kushan-shahs to the Arabs. New Bactrian documents dated in the era of the Tochi inscriptions // Coins, Art and Chronology Essays on the pre-islamic History of the Indo-Iranian Borderlands. – Wien, 1999. – P. 245–258; Bactrian Documents from Northern Afghanistan, I: Legal and Economic Documents. – Oxford University Press, 2000.
9. Гумилев Л.Н. Эфталиты и их соседы в IV веке // Вестник древней истории. 1959. № 1 – С. 129; Ртвеладзе Э.В. Великий Шелковый путь: Древность и раннее средневековье. – Ташкент. 1999. – С.271
10. Тревер К.В. Эфталитское государство (V–VI вв.) // История народов Узбекистана. – Ташкент. 1950. – Т.1. – С. 126; Гафуров Б.Г. Таджики. Древнейшая, древняя и средневековая история. – М., 1972. – С.50.
11. Пигулевская Н. В. Сирийские источники по истории народов СССР. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1941; Тер-Мкртчян Л. Х. Армянские источники о Средней Азии V–VII вв. – М.: Наука. 1979; Тревер К. В. Кушаны, хионы и эфталиты по армянским источникам IV-VII вв. (К истории народов Средней Азии) // СА. – Москва, 1954. – № XXI. – С. 131-147; Тер-Мкртчян Л. Х. Армянские источники о Средней Азии V-VII вв. – М.: Наука, 1979.
12. История ат-Табари. Избранные отрывки (Пер. с араб. В. И. Беляева. Допол. к переводу О. Г. Большакова и А. Б. Халидова). – Т.: Фан, 1987; Наршахий, Абу Бакр. Бухоро тарихи. Форсчадан А. Расулев таржимаси. – Т.: Фан, 1966; Бируни.

Памятники минувших поколений / Пер. с араб. и прим. М. А. Салье // Бируни. Избранные произведения. – Т. I. – Т.: АН УзССР, 1957.

13. Исоматов М.М. Эфталитское государство и его роль в истории Центральной Азии / Автореф. дисс. на соискание ученой степени д.и.н. Душанбе: ТГПУ им. С. Айний, 2009. – С.45.

14. Тер-Мкртчян Л. Х. Армянские источники о Средней Азии V – VII вв. – М: Наука, 1979. – С. 40, 49, 55.

15. Çeliktaş.M. Ak hunlar tarihi üzerine türkiye ve dünyada yapılan çalışmaların değerlendirilmesi. Ankara-2011. – S. 5-6.

16. Тереножкин А.И. Раскопки на городище Афрасиабе // КСИИМК. — 1951. — Вып. XXXVI. — С. 136-140.

17. С. Хмельницкий. Между Кушанами и Арабами. Архетектура Средней Азии V-VIII вв. 2000, - С. 23-24.

18. Ш. С. Камалиддинов. Историческая география Южного Согда и Тохаристана по арабоязычным источникам IX — начала XIII вв., Т., 1996. – Б.

19. А.Н.Сандибоев. Маймурғ илк ўрта асрларда. Т: “Zamin nashr”. 2021 й. – Б. 10.

20. С.К. Кабанов. Археологические работы 1948 г. в Каршинском оазисе. // Тр. ИИА АН УзССР. Т. 2. Ташкент: 1950. - С. 82-134

21. Ю.Ф. Буряков. Городище Мингурюк в Ташкенте//Труды САГУ, вып.81.Ташкент,1956. – С. 76-78.

22. В.Н. Ягодин. Т.К. Ходжайов. Некрополь древнего Миздахкана. // Ташкент: «Фан». 1970. – С. 254.

ҚАЛМОҚҚИР КОНИ БАЛАНСДАН ТАШҚАРИ МАЪДАН НАМУНАСИНИНГ МИНЕРАЛОГИК ТАҲЛИЛИ

Хакимов Камол Жўраевич

т.ф.ф.д. Термиз муҳандислик-технология институти
Нефть-газ ва кончилик иши кафедраси мудири

Қаюмов Ойбек Азамат ўғли

Қарши муҳандислик-иқтисодиёт институти
Кончилик иши кафедраси ассистенти

Абдисоатов Сардор Зулфиқор ўғли

Термиз муҳандислик-технология институти
Нефть-газ ва кончилик иши кафедраси ассистенти

АННОТАЦИЯ

Бугунги кунда дунё миқёсида XXI асрнинг ривожланиши стратегияси «Барқарор ривожланиши моҳияти» деб ном олган бўлиб, иқтисодиётнинг ривожланиши - биосфера барқарор мувозанатини бузмаган ҳолатда, табиий иқлимни ва ривожланиб бораётган муҳитни бузмаган ҳолатда олиб борилишини назарда тутлади. Бу ўринда, техноген чиқиндилар жсаҳон иқтисодиёти барқарор ривожланишига тўсқинлик қилувчи муаммо сифатида қаралиб, техноген чиқиндиларни ҳосил қилувчи етакчи корхоналар сифатида рангли металлургиянинг энг жадал ривожланувчи соҳаси мис, олтин ва кумуш ишлаб чиқариши саноати пешқадамлик қилади. Бунда техноген чиқиндиларни қайта ишлаб рангли ва нодир металлларни ажратиб олиш технологияларини яратиши ҳамда амалиётга қўллаш муҳим аҳамиятга эга.

Калит сўзлар: *дифрактометрлик, минералогик таҳлиллар, гилли фракция, балансдан ташқари маъдан, сульфиди халькопирит, донадорлик, Серицит ва мусковит.*

ABSTRACT

Today, the development strategy of the 21st century on a global scale is called the "essence of sustainable development", referring to the fact that the development of the economy - in a state that does not violate the stable balance of the biosphere, does not violate the natural climate and the developing environment. In this place, man-made waste is considered as a problem that prevents the sustainable development of the world economy, and the most dynamically developing industry of non-ferrous metallurgy, as the

leading enterprises producing man-made waste, is the leading copper, gold and silver manufacturing industry. It is important to create and apply technologies for the extraction of non-ferrous and rare metals by recycling man-made waste.

Keywords: diffractometric, mineralogical analyzes, clay fraction, off-balance ore, sulfide chalcopyrite, granulate, sericite and Muscovite.

«Қалмоққир» кони балансдан ташқари маъдан намунасининг минерал таркибини аниқлаш учун дифрактометрик, микдорий минералогик таҳлиллар бажарилди. Дифрактометрик таҳлил намунада улуши 1% бўлган асосий минераллар бўйича маъдан таркибини аниқлаш имконини беради. Калийли дала шпатларида ифодаланган дала шпатлари микдори жами 12,05% ташкил этади. Намунада хлорит мавжуд бўлиб, унинг улуши 16,3% ташкил этади. Серицит ва мусковитдан ифодаланган слюда 13.58% ташкил этади. Балансдан ташқари маъдан гидрослюда ва каолинитдан ифодаланган гилли фракциянинг мавжудлиги билан тавсифланади, намунада 4,3% ташкил этади. Кальцит ва доломитдан ифодаланган карбонатларнинг жами микдори 3,6% даражада бўлади. Балансланган маъданда 3,3% микдордаги гипс ва 3,2% микдордаги амфиболлар ва пироксенлар гуруҳи аниқланди.

Минералларни очилиш даражаси эркин шаклда фойдали бўлган минерал (100% очилган зарра) микдорини ҳамда минералнинг таркибидаги улушини кўрсатади. Очилиш даражаси бўйича минераллар тоифаларга бўлинади. 1.1-жадвалда тоифалар таърифи берилган. Балансдан ташқари маъдан намунасидаги маъданли минералларнинг (халькопирит ва молибденит) жойлашув шакллари маъданни $P_{80} 200$, $P_{80} 100$ ва $P_{80} 74$ мкм йирикликда янчишда ўрганилди ва маъданнинг ҳар хил йириклигида асосий минералларнинг қиёсий тавсифларини олиш ушбу тадқиқотнинг мақсади ҳисобланди.

1.1-жадвал

Минералларнинг очилиш тоифалари

Зарраларнинг очилиш тоифалари	Зарранинг очик минерал юзаси фоизи
Тўлиқ очилган (эркин)	100
Очик	$90 < X \leq 100$
Қийматдор, қисман очилган	$60 < X \leq 90$
Ўртача сифатли, қисман очилган	$30 < X \leq 60$
Кам қиймат, қисман очилган	$10 < X \leq 30$
Жуда кам қиймат, деярли ёпик	$0 < X \leq 10$
Ёпик	0

1.2-жадвалда олинган натижа янчишнинг турли йириклигида балансдан ташқари маъданнинг донадорлик тавсифи берилган 1.1-расмда турли йирикликдаги намуналарнинг донадорлик тавсифи келтирилган.

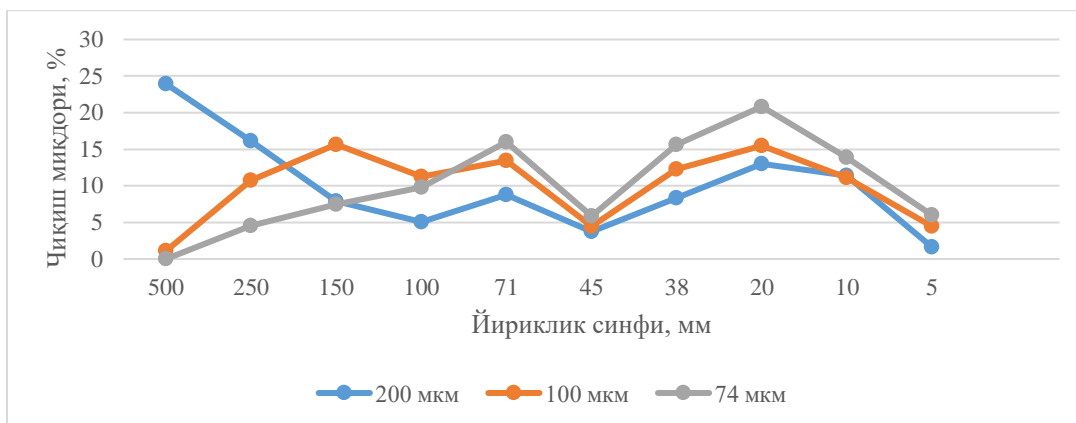
Натижалар бўйича олинган, 1.1-расмда берилган маъданнинг йириклиги ҳақидаги маълумотлар электрон микроскопда текшириш учун қайд этилган йирикликни тасдиқлайди.

1.3-жадвалда халькопирит ва молибденитнинг кимёвий таркибини ўлчаш натижалари берилган. Миснинг асосий сульфиди халькопирит мис, темир ва олтингугуртнинг ўзаро нисбати бўйича озроқ ўзгаришли стандартга яқин бўлган таркиб билан тавсифланади. Молибденит учун унинг таркибидаги молибден миқдори кенг кўламга эга, стандартдан 62% фаркли равишда 54,9 дан 67,6% гача. Балансдан ташқари маъдан намунасида халькопиритдан ташқари миснинг бошқа минераллари ҳам мавжуд бўлади.

1.2 –жадвал

Янчишнинг ҳар хил йириклигида балансдан ташқари маъданнинг донадорлик тавсифи

Йириклик синфи, мм	Намуна йириклиги					
	P ₈₀ 200мкм		P ₈₀ 100мкм		P ₈₀ 74 мкм	
	Синфнинг чиқиши, %	Жами чиқиши, %	Синфнинг чиқиши, %	Жами чиқиши, %	Синфнинг чиқиши, %	Жами чиқиши, %
250-500	23,93	100,0	1,10	100,0	0	
150-250	16,1	78,09	10,72	98,88	4,57	100,0
100-150	7,93	63,78	15,66	88,27	7,45	91,14
71-100	5,04	54,10	11,24	72,48	9,83	87,60
45-71	8,81	49,33	13,46	61,86	15,98	78,55
38-45	3,76	40,90	4,45	48,36	5,88	62,74
20-38	8,34	38,15	12,28	43,71	15,59	55,89
10-20	13,02	28,83	15,48	31,85	20,83	41,95
5-10	11,43	14,10	11,13	15,98	13,88	23,62
0-5	1,64	1,85	4,48	4,93	5,99	6,74
Жами	100,00	-	100,00	-	100,0	-

1.1-Расм. Балансдан ташқари маъдан намунасини донадорлик тавсифи

Аниқлаш даврида, балансдан ташқари маъдан намунасида миснинг асосий минералли халькопирит саналади. Унинг улушига мис умумий массасининг 51,6% тўғри келади. Миснинг иккиламчи сульфидлари ва хираланган руда жами ўзига 15,3% мисни олади. Қолган мис ҳар хил таркибли мис оксидларига тақсимланади. Улар орасида мис карбонатлари ва боғланган мис устундир, шу жумладан, хризоколлалари таркибда ҳам.

1.3 – жадвал

Балансдан ташқари маъдан намунасидаги халькопирит ва молибденитнинг кимёвий таркиби

Минералнинг номланиши	Масса улуши, %			
	Cu	Fe	Mo	S
Халькопирит 	34.23	33.16	-	32.68
	33.24	34.50	-	33.28
	34.35	33.60	34.56	34.18
	36.68	31.89	-	31.48
	34.39	32.85	-	32.19
	31.17	36.28	33.65	30.63
	30.75	32.86	-	33.58
	36.04	30.48	31.28	32.57
	30.10	32.58	-	36.56
	33.65	33.20	-	34.22
Молибденит 	-	-	59.69	42.33
	-	-	67.48	35.60
	-	-	58.23	42.88
	-	-	54.90	45.18
	-	-	63.48	35.68

Балансдан ташқари маъдан намунасида халькопиритни ва молибденитни тадқиқ қилиш натижалари пастда берилган алоҳида бўлимларда таърифланган. Миснинг иккиламчи сульфидлари таркибида миснинг юқори улуши мавжудлигига боғлиқ ҳолда, халькопирит билан биргаликда бир гуруҳга бирлашган мис сульфидлари хоссаларини қўшимча тадқиқ қилинди. Балансдан ташқари маъдан намунасида мис оксидларининг улуши юқори бўлганлиги боис, улар учун миснинг оксидланган маъданлари комплексига бирлашганларнинг ҳам минералогик-технологик тавсифлари ўрганилди. Халькопирит, молибденит, мис сульфидлари комплекси ва мис оксидлари комплекси ушбу минералларни таърифлашда алоҳида жадвалларда берилган.

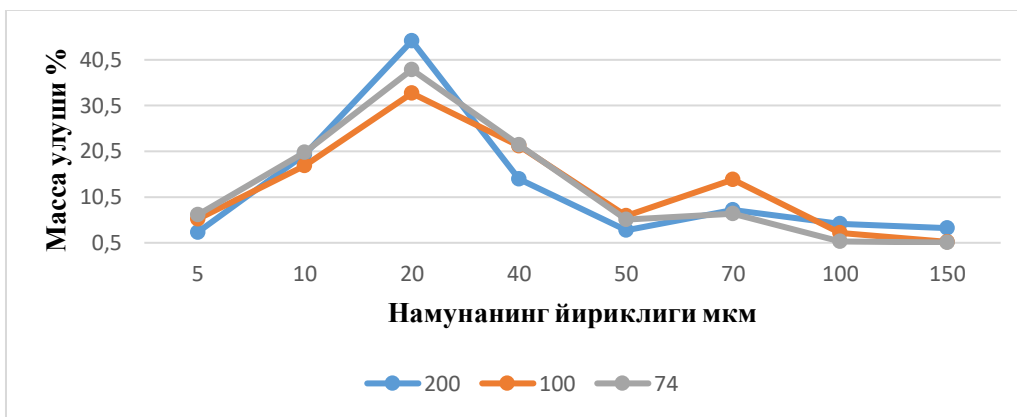
Халькопиритга тўғри келадиган мис улуши фақат мис умумий сонининг ярмини -52,6% ташкил қилади. Шунинг учун халькопирит бўйича маълумот миснинг фақат 50% тавсифлайди. Янчишнинг ҳар хил йириклигида балансдан ташқари руда намунасида халькопиритнинг донаторлик таҳлили натижалари 1.4-жадвалда ва 1.2-расмда берилган.

1.2-расмда тақдим этилганлардан кўришиб турибдики, маъданнинг $P_{80}200$ мкм йириклигида халькопирит донасининг энг катта ўлчами 110- 150 мкм га етади. $P_{80}100$ ва $P_{80}74$ мкм йирикликдаги намуналарда халькопиритнинг 100 мкм дан йирикроқ доналари бўлмайди. Маъданнинг ҳар хил йириклигида мис сульфидининг асосий массаси 10-20 мкм ўлчамли доналардан ифодаланган.

1.4-жадвал

Халькопиритнинг донаторлик тавсифи

Намуна йириклиги	Минераллар йириклиги, мкм / масса улуши %							
	0-5	5-10	10-20	20-40	40-50	50-70	70-100	110-150
$P_{80}200$ мкм	2,83	19,80	44,64	14,38	3,27	7,62	4,66	3,72
$P_{80}100$ мкм	5,69	17,38	33,19	21,64	6,40	14,30	2,63	0,70
$P_{80}74$ мкм	6,59	20,26	38,36	21,86	5,58	6,89	0,78	0,56

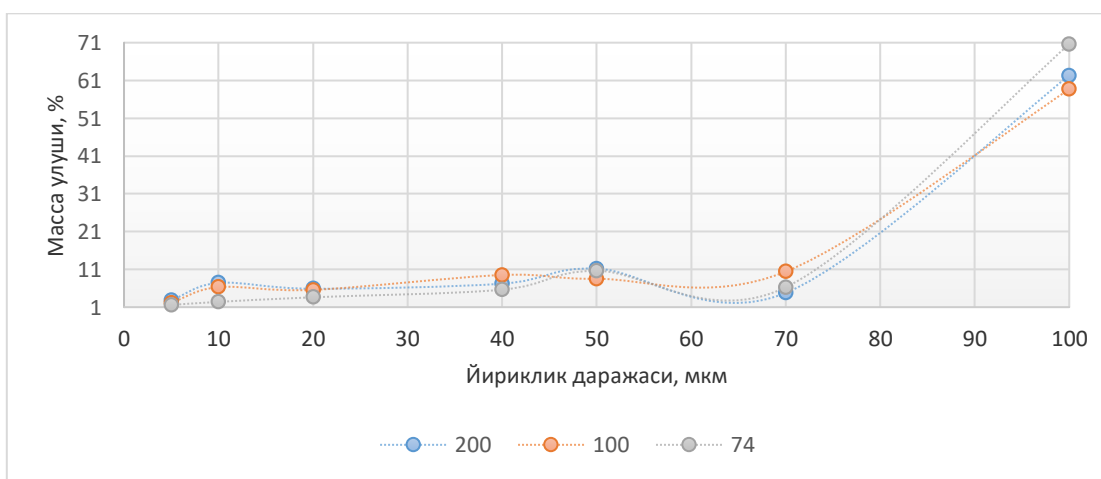
1.2-Расм. Халькопирит донаторлигининг намуналар йириклигига боғлиқлиги

1.5-жадвалда ва 1.3-расмда турли йирикликкача янчилган маъданда зарралар очилиши даражаси бўйича халькопиритнинг тақсимланиши ҳақида маълумотлар берилган.

1.5-жадвал

Зарралар очилиши даражаси бўйича халькопиритнинг тақсимланиши

Намуна йириклиги	Минераллар йириклиги, мкм / масса улуши %						
	0	0-10	10-30	30-50	50-80	80-100	100
P ₈₀ 200мкм	2,85	7,42	5,88	7,21	11,21	4,78	62,30
P ₈₀ 100мкм	2.19	6.30	5.57	9,51	8,51	10,40	58,65
P ₈₀ 74 мкм	1,58	2,40	3,62	5,63	10,63	6,26	70,58

1.3-Расм. Зарралар очилиши даражаси бўйича халькопиритнинг тақсимланиши

Ўрганишларимиз натижасида, намунанинг ҳар хил йириклигида очилиши даражаси бўйича халькопиритнинг тақсимланиши ўхшаш хусусиятга эга. Бироқ, маъдан йириклиги камайишида ўртача сифатли ёпиқ ва қисман очик зарраларнинг очилган ва эркин зарраларга секин-аста қайта тақсимланиши кузатилади. Шундай қилиб, намунанинг $P_{80}200$ мкм йириклигида халькопирит эркин зарраларининг улуши 62,30% ташкил этади, $P_{80} 74$ мкм йирикликда эса 70,58% гача ошади.

$P_{80} 200$ ва $P_{80} 100$ мкм йирикликда хомаки концентратга назарий жиҳатдан халькопиритни энг кўп мумкин бўлган ажратиб олиш 78% чамасини, $P_{80} 74$ мкм йирикликда 87% ташкил этади. $P_{80} 200$ мкм йирикликдаги намунада халькопиритнинг флотациялаш билан имкониятли ажратиб олинадиган, эркин ва очик улуши 66.10% ташкил этади. Умумий мис миқдорига ҳисоблашда маъданда халькопирит ҳисобидан унинг ажратиб олиниши 33,14% ташкил этади. $P_{80} 74$ мкм гача майдалашнинг ошишида халькопиритни ажратиб олиш 78-56% ортади, намунадаги унинг умумий массасидан мис ажратиб олиш эса 39,12% ташкил этади.

Халькопиритнинг жинсга юпқа қопланган, деярли ёпиқ ва тўлиқ ёпиқ зарралар кўринишидаги потенциалли қайтмайдиган юқотилишлари ерик майдалашда минерал умумий массасининг 16-18% ташкил этади. $P_{80} 74$ мкм йирикликда бу кўрсаткич 6,12% гача пасаяди.

Халькопиритнинг минералли бирикмалари ҳақидаги маълумотлар бўйича шу нарса аниқланганки, $P_{80} 200$ ва $P_{80} 100$ мкм йирикликдаги минерал ўхшаш тарзда бўлади, берилган йирикликдаги эритмалар ва реагентлар учун чамаси 82,38-82,95% мумкиндир. $P_{80} 200$ мкм йирикликда бу кўрсаткич 88,92% гача ошади. Эритманинг ҳар хил йириклигида халькопиритнинг катта улуши жинслар ҳосил қилувчи минераллар комплекси билан бирикади, жами 6-9% ташкил этади. 2,10-4,96% халькопиритнинг пиритли ҳосилаларида бўлади. Бундай сифатли ҳосилалар коллектив сульфидли концентратда флотациялашда ажратиб олинади. Йирик майдалаш рудаси намуналарида темир гидроксидлари билан бирга бирикмадаги халькопиритнинг ҳақиқий улуши кузатилади. Рудани $P_{80}74$ мкм гача янчишда халькопирит ҳосилалардан темирнинг иккиламчи минераллари билан ажратилади. Бошқа минераллар билан халькопиритнинг озгина қисми бирикади.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Xasanov A.S., Hakimov K.J Shukurov A.Yu., Boymurodov N. A. Nurxonov F.A. Features of involvement in the processing of industrial waste from mining and metallurgical industries // «International Journal of Creative Research Thoughts (IJCRT)». Impact Factor 7.97 (ISSN: 2320-2882) Volume 8, Issue 12, December 2020, pp.1315-1320

2. Хасанов А. С., Хакимов К. Ж., Хўжақулов А. М. Кончилик саноати техноген чиқиндиларини қайта ишлаш технологияси ва инновацион ёндашув таҳлили // Инновацион Технологиялар 2021/1(41)-сон, - Қарши, 2021, - С. 7-11 (05.02.01; №38).

3. Хасанов А.С., Хакимов К.Ж., Қаюмов О.А, Шукуров А.Ю., Соатов Б.Ш. Изучение химического вещественного состава шлаков медеплавильного производства, кеков, клинкеров и других отходов металлургических производств. // Universum: технические науки: электрон. научн. журн. 2021, 2(83). URL: <https://7universum.com/ru/tech/archive/item/11313> (дата обращения: 25.02.2021. - С. **70-73 (02.00.07; №1)**).

4. Хасанов А.С., Хакимов К.Ж, Хўжақулов А.М., Шукуров А.Ю. Мирзанова З.А. Чодак кони техноген чиқиндиларини қайта ишлаш имкониятлари” // ФарПИ ИТЖ, НТЖ ФерПИ, 2021, Т.25, №5, - С. 227-231 (05.02.01; №20).

5. Hakimov K.J., Eshonqulov U.X., Amanov T.S., Umirzoqov A.A. Complex Processing Of Lead-Containing Technogenic Waste From Mining And Metallurgical Industries In The Urals The american journal of engineering and technology (TAJET) SJIF-5.32 DOI-10.37547 /tajet September 28, 2020 The USA Journals, USA. **P. 102-108.**

6. Хасанов А.С., Хакимов К.Ж., Қаюмов О.А., Эшонқулов У.Х., Соатов Б.Ш. Техногенные отходы – перспективное сырье для металлургии Узбекистана в оценке отвальных хвостов фильтрации медно-молибденовых руд» // Universum: технические науки: электрон. научн. журн. Universum: технические науки Выпуск: 12(81), 12.2020, часть 1, - Москва, - С. **54-58 (02.00.07; №1)**.

ЧОДАК КОНИГА ҚАРАШЛИ ЧИҚИНДИ НАМУНАЛАРИНИНГ КИМЁВИЙ ТАРКИБИ

Хакимов Камол Жўраевич

т.ф.ф.д. Термиз муҳандислик-технология институти
Нефть-газ ва кончилик иши кафедраси мудири

Соатов Бекзод Шокир ўғли

Термиз муҳандислик-технология институти
Нефть-газ ва кончилик иши кафедраси ассистенти

Эшонқулов Учқун Худойназар ўғли

Қарши муҳандислик-иктисодиёт институти
Кончилик иши кафедраси ассистенти

АННОТАЦИЯ

Чодак конига қарашли конлардан қазиб олинган рудалар 3 босқичли майдалаш жараёнидан ўтади. Майдаланиш жараёнидан ўтган рудалар тегирмондан ўлчами 0,074 мм ни 80 % ни ташиқил этгунича майдаланади. Сўнгра майдаланган руда Чодак конига қарашли олтинни бойитиш фабрикасига цианлаш усули билан агрегатларда хаво ёрдамида эритмага ўтказилади. Бироқ цианлаб эритиш жараёнида эритмага ўтмай қолган қолдиқларнинг таркибидаги олтин ва кумуш техноген чиқинди сифатида махсус ағдарма чиқиндихоналарда йиғилиб келинган.

***Калит сўзлар:** чиқинди, олтин метали, Чодак кони, бойитиш фабрикаси, Пирит, Руда, ағдарма.*

ABSTRACT

Ore extracted from deposits owned by the Chodak mine goes through a 3-step crushing process. Ores that have passed the crushing process are crushed from the mill until they measure 0.074 mm to 80%. Then the crushed ore is transferred to the solution using a mortar in aggregates by the method of cyanization to the gold enrichment factory owned by the Chodak mine. However, in the process of cyanlab smelting, gold and silver in the composition of the residues left before the solution were collected in special overturning landfills as man-made waste.

***Keywords:** waste, gold metal, Chodak mine, enrichment factory, pyrite, ore, overturn.*

Чодак конига қарашли олтин бойитиш фабрикаси чиқиндиларини таркибини ўрганишда таркибидаги олтин ва кумушнинг 70 % га яқини цианлаш йўли билан олинади.

Бу чиқиндининг 0,8-1,2 г/т олтин сақлаган бой қисми ҳам мавжудки, уни майдалаб олтиннинг миқдорини 3-5 г/т гача бойитиб олиш мумкин. Бойитилган махсулотни Чодак конининг олтин бойитиш фабрикасига қайта ишлашга топшириш мумкин.

Илмий изланишларимиз натижасида чиқинди таркибидаги олтин метали жуда майда ва тарқоқ ҳолатда бўлишини аниқладик. Бундан,

60,6 % олтин эркин ва бирлаштирувчи ҳолатда;

25,64 % тош ва сульфидлар билан ўсиш ҳолатида;

5,13 % сульфидлар билан боғлиқ ҳолатда;

5,1 % чиқиндилар билан бириккан ҳолатда бўлади.

Нодир металл ҳисобланган олтин 2 хил кўринишда бўлади;

1. Пирит таркибидаги олтиннинг микрокюзиялари;

2. Руда бўлмаган массада олтиннинг микротарқалмаси шаклида.

Чодак конига қарашли конлардан қазиб олинган рудалар 3 босқичли майдалаш жараёнидан ўтади. Майдаланиш жараёнидан ўтган рудалар тегирмондан ўлчами 0,074 мм ни 80 % ни ташкил этгунича майдаланади. Сўнгра майдаланган руда Чодак конига қарашли олтинни бойитиш фабрикасига цианлаш усули билан агрегатларда хаво ёрдамида эритмага ўтказилади. Бироқ цианлаб эритиш жараёнида эритмага ўтмай қолган қолдиқларнинг таркибидаги олтин ва кумуш техноген чиқинди сифатида махсус ағдарма чиқиндихоналарда йиғилиб келинган.

Биз олиб борган илмий тадқиқот ишларимизнинг асосий мақсади йиғидлиб қолган техноген чиқиндиларни қайта ишлаш ва уларнинг таркибидаги олтин ва кумушни максимал даражада ажратиб олишдан иборат.

Бунинг учун биз аввало чиқиндилардан наъмуналар олдик. Наъмуналар чиқиндихонанинг ҳар хил қатламларидан олинди. Чиқиндихонанинг умумий кўриниши қуйдаги расмда келтирилган 1.1-расм.

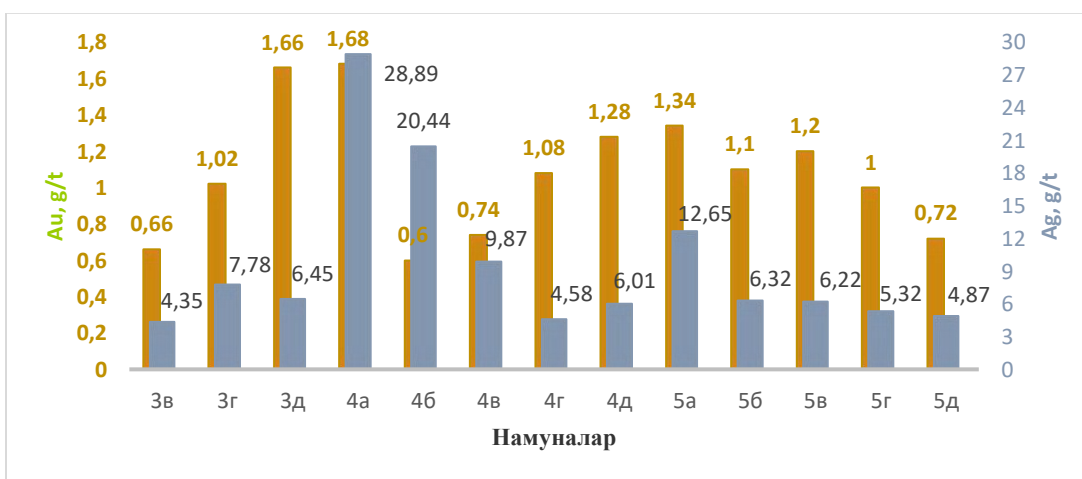
1.1-Расм. Чодак конига қарашли чиқиндихонанинг умумий кўриниши

Наъмуналар чиқиндихонанинг ҳар хил қатламларидан олинди. Устки қатламидан 1 м, 3 м, 5 м ва ҳаттоки 7 м чуқурликдан ҳам наъмуналар олинди. Ҳар хил чуқурликдан олинган наъмуналарнинг таркибидаги олтин ва кумушни аниқлаш учун кимёвий таҳлилга топширилди. Таҳлил натижалари қуйдаги 1.1-жадвалда келтирилган.

1.1-жадвал

Турли чуқурликдан олинган наъмуналарнинг таркибидаги олтин ва кумушнинг миқдори.

№	Наъмунанинг номи	Миқдори , г/т	
		Au	Ag
1	3в	0,66	4,35
2	3г	1,02	7,78
3	3д	1,66	6,45
4	4а	1,68	28,89
5	4б	0,60	20,44
6	4в	0,74	9,87
7	4г	1,08	4,58
8	4д	1,28	6,01
9	5а	1,34	12,65
10	5б	1,10	6,32
11	5в	1,20	6,22
12	5г	1,00	5,32
13	5д	0,72	4,87

1.1-Расм. Турли чуқурликдан олинган наъмуналарнинг таркибидаги олтин ва кумушнинг миқдори

Чиқиндихонанинг 3 қатламидан 3 турдаги наъмуналар олинди (усти қатлам 1-2,5 м, ўрта қатлам 4,0-5,5 м, остки қатлам 6,0-7,0 м) ва ҳар бир қатламдан олинган наъмуналарни майдаланган ва майдаланмаган ҳолда гранулометриқ таркибини таҳлил қилдик. Ҳар бир қатламнинг гранулометриқ таҳлил жавоблари қуйдаги 1.2-1.3-1.4-жадвалларда келтирилган.

1.2-жадвал**Майдаланмаган устки қатлам (1 -2,5 м)**

Наъмунанинг оғирлиги 500 гр		
Элак синфи	Оғирлик, гр	%
+ 0,40	134.05	26.9
-0,400 + 0,20	152.87	30.57
-0,20 + 0,14	73.79	14.74
- 0,14 + 0,12	23.41	4.68
-0,12 + 0,10	31.68	6.336
- 0,10	84.2	16.84
Жами:	500	100 %

Майдаланган устки қатлам (1 - 2,5 м)

Наъмунанинг оғирлиги 500 гр		
Элак синфи	Оғирлик, гр	%
+0,200	0	0
-0,200 + 0,140	0	0
-0,14 + 0,112	7,5	1,5
- 0,112 + 0,100	7,5	1,5
- 0,100 + 0,08	10	2
- 0,08 + 0,071	50	10
- 0,071	425	85
Жами:	500	100

1.3-жадвал**Майдаланмаган ўрта қатлам (4,0 - 5,5 м)**

Наъмунанинг оғирлиги 500 гр		
Элак синфи	Оғирлик, гр	%
+0.450	399,38	59,876
- 0,450 +0,400	14,62	2,924
-0,400 + 0,20	42,02	8,404
-0,20 + 0,14	38,47	7,694
- 0,14 + 0,12	28,44	5,688
-0,12 + 0,10	12	2,4
- 0,100	65,07	130,14
Жами:	500	100 %

Наъмуналарнинг ҳар бирининг гранулометриқ таркиби аниқланганидан сўнг ҳар бир синфида олтин, қумуш, палладий ва платина миқдорини аниқлаш учун кимёвий таҳлилга топширдик.

Майдаланган ўрта қатлам (4,0 - 5,5 м)

Наъмунанинг оғирлиги 500 гр		
Элак синфи	Оғирлик, гр	%
+0,200	0	0
-0,200 + 0,140	5	1
-0,14 + 0,112	5	1
- 0,112 + 0,100	5	1
- 0,100 + 0,08	10	2
- 0,08 + 0,071	40	8
- 0,071	435	87
Жами:	500	100

1.4-жадвал

Майдаланган қуйи қатлам (6,0 – 7,0 м)

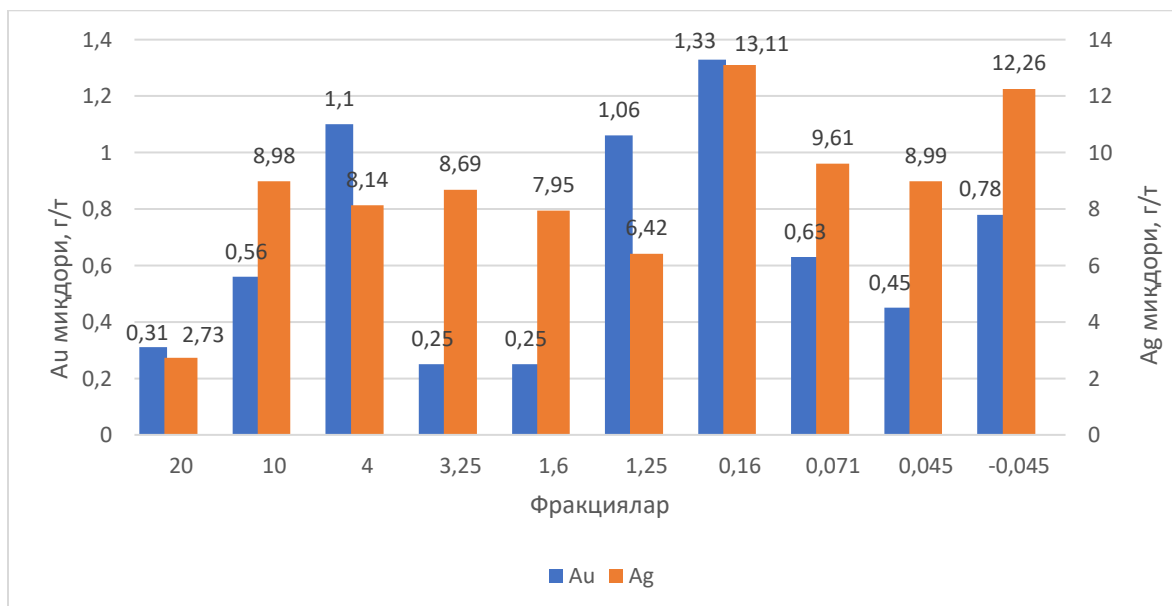
Наъмунанинг оғирлиги 500 гр		
Элак синфи	Оғирлик, гр	%
+0,200	0	0
-0,200 + 0,140	1	0,2
-0,14 + 0,112	9	1,8
- 0,112 + 0,100	7,5	1,5
- 0,100 + 0,08	23	4,6
- 0,08 + 0,071	32,5	6,5
- 0,071	426,5	85,3
Жами:	500	100

Чиқиндининг бошланғич кимёвий таҳлили ва наъмуналар синфининг кимёвий таҳлили қуйдаги 1.5-жадвалда келтирилган.

1.5-жадвал

Майдаланган наъмуналар ҳар бир синфдаги миқдор таҳлили

Элак синфи, mm	Фракция таркиби, %	Миқдори, г/т		Миқдори, %	
		Au	Ag	Pd	Pt
+20	3,7	0,31	2,73	0,0001	0,0003
-20+10	3,86	0,56	8,98	0,0004	0,0002
-10+4,0	3,32	1,1	8,14	0,0003	0,0005
-4,0+3,25	4,19	0,25	8,69	0,0001	0,0006
-3,25+1,6	1,15	0,25	7,95	0,0007	0,0007
-1,6+1,25	1,06	1,06	6,42	0,0008	0,0007
-1,25+0,16	16,63	1,33	13,11	0,0006	0,0004
-0,16+0,071	40,69	0,63	9,61	0,0001	0,0003
-0,071+0,045	17,44	0,45	8,99	0,0004	0,0002
-0,045	7,96	0,78	12,26	0,0003	0,0005

1.2-Расм. Майдаланган наъмуналар хар бир синфдаги миқдор тахлили

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Xasanov A.S., Xakimov K.J Shukurov A.Yu., Boymurodov N. A. Nurxonov F.A. Features of involvement in the processing of industrial waste from mining and metallurgical industries // «International Journal of Creative Research Thoughts (IJCRT)». Impact Factor 7.97 (ISSN: 2320-2882) Volume 8, Issue 12, December 2020, pp.1315-1320

2. Хасанов А. С., Хакимов К. Ж., Хўжақулов А. М. Кончилик саноати техноген чиқиндиларини қайта ишлаш технологияси ва инновацион ёндашув тахлили // Инновацион Технологиялар 2021/1(41)-сон, - Қарши, 2021, - С. 7-11 (05.02.01; №38).

3. Хасанов А.С., Хакимов К.Ж., Қаямов О.А, Шукуров А.Ю., Соатов Б.Ш. Изучение химического вещественного состава шлаков медеплавильного производства, кеков, клинкеров и других отходов металлургических производств. // Universum: технические науки: электрон. научн. журн. 2021, 2(83). URL: <https://7universum.com/ru/tech/archive/item/11313> (дата обращения: 25.02.2021. - С. 70-73 (02.00.07; №1).

4. Хасанов А.С., Хакимов К.Ж., Хўжакулов А.М., Шукуров А.Ю. Мирзанова З.А. Чодак кони техноген чиқиндиларини қайта ишлаш имкониятлари” // ФарПИ ИТЖ, НТЖ ФерПИ, 2021, Т.25, №5, - С. 227-231 (05.02.01; №20).

5. Hakimov K.J., Eshonqulov U.X., Amanov T.S., Umirzoqov A.A. Complex Processing Of Lead-Containing Technogenic Waste From Mining And Metallurgical Industries In The Urals The american journal of engineering and technology (TAJET) SJIF-5.32 DOI-10.37547 /tajet September 28, 2020 The USA Journals, USA. **P. 102-108.**

6. Хасанов А.С., Хакимов К.Ж., Қаюмов О.А., Эшонкулов У.Х., Соатов Б.Ш. Техногенные отходы – перспективное сырье для металлургии Узбекистана в оценке отвальных хвостов фильтрации медно-молибденовых руд» // Universum: технические науки: электрон. научн. журн. Universum: технические науки Выпуск: 12(81), 12.2020, часть 1, - Москва, - С. **54-58 (02.00.07; №1).**

7. Қаюмов О.А., Хакимов К.Ж., Эшонкулов У.Х., Боймуродов Н.А., Норкулов Н.М. Изучение химического, гранулометрического, фазового состава золотосодержащих смешанных руд» // Universum: технические науки: электрон. научн. журн. Universum: технические науки, Выпуск: 3(84), 03.2021, часть 1, - Москва, - С. **71-75 (02.00.07; №1).**

ТЕХНОГЕН ЧИҚИНДИЛАРНИ КОНЦЕНТРАЦИОН СТОЛЛАРИДА БОЙИТИШ ЖАРАЁНИНИ ЖАДАЛЛАШТИРИШ ЙЎЛЛАРИ

Хакимов Камол Жўраевич, т.ф.ф.д.

Термиз муҳандислик-технология институти Нефть-газ ва кончилик иши кафедраси
мудири

Эшназаров Мустафо Шаймардонович

Термиз муҳандислик-технология институти Нефть-газ ва кончилик иши кафедраси
ассистенти

АННОТАЦИЯ

Жаҳонда олтин ишлаб чиқарувчи етакчи давлатлар техноген чиқиндиларни қайта ишлаш технологиясини ишлаб чиқиш бўйича кенг миқёсдаги тадқиқотларни олиб бормоқда. Олтин ва кумушни қайта ишлаш технологияси ҳозирда гравитация усулида бойитиш жараёнларини такомиллаштиришга катта эътибор берилмоқда. Бу борада металлургия саноати техноген чиқиндиларидан олтин, кумуш ва бошқа қимматбаҳо металлларни ажратиб олиш жараёнида қолдиқ маҳсулот таркибида қимматбаҳо компонентлар миқдорини камайтириш кон-металлургия саноати амалиётида алоҳида аҳамиятга эга.

Калим сўзлар: *Концентрацион стол, винтли сепараторлар, Оғир фракциялар, шлюзлар, унумдорлик, энергия сарфи, трафаретлар, минерал қатлам.*

ABSTRACT

Leading gold producers in the world are conducting large-scale research on the development of technology for processing man-made waste. The technology of processing gold and silver is now paying great attention to improving the enrichment processes by gravity. In this regard, in the process of extracting gold, silver and other precious metals from man-made waste of the metallurgical industry, reducing the amount of valuable components in the composition of the residual product is of particular importance in the practice of the mining and metallurgical industry.

Keywords: *Concentration table, screw separators, heavy fractions, gateways, productivity, energy consumption, stencils, mineral layer.*

Концентрацион столларининг асосий афзаллиги – концентрациянинг кўп даражасида оғир металлларни юқори даражада ажратиб олиш. Кумли столларнинг ишлашида бу дека юзасининг 0,4-0,45 т/(с .м²) га етади, шламиларда эса атиги 0,1-

0,15 т/(с • м²) га етади.

Шунинг учун концентрацион столларини дастлабки камқиймат маҳсулотларни бойитиш учун эмас, балки анча юқори унумдорли (лекин, технологик муносабатда камроқ самарали) рудалардан аппаратлар билан, масалан, винтли сепараторлар билан, чўктириш билан, оқимли ва шлюзли аппаратлар билан олинган камқиймат концентратларни бойитиш учун қўллаш мақсадга мувофиқдир.

Концентрацион столнинг унумдорлигини ошириш (умумий ва солиштирма) –улар тузилишини ва иш тартибларини такомиллаштиришнинг асосий йўналиши. Концентрацион столларнинг унумдорлиги декада ўриндик қатламланиши тезлигига ва ҳосил бўлган турли зичликдаги фракцияларни ўз вақтида чиқариб юборишга боғлиқ. Оғир фракцияларни самарали ташишни таъминлаш учун тўғри юриши вақтида уларнинг дека юзасига илашиши қайтма юриш вақтига қараганда кучлироқ бўлиши лозим. Одатда, частоталар кўлами 250-300 дақ-1 чегараларда чекланади.

Концентрацион столларнинг унумдорлигини оширишни бир қанча усуллари маълумдир. Бундай тузилишли деканинг камчиликлари – анча мураккаблиги ҳамда сувнинг кўп сарфланиши.

Концентрация столларининг ишлаш шароитлари:

- намуна йириклиги, мм – 0,28 + 0,1
- унумдорлик, т/с - 0,7-2,2
- ювиш сувининг сарфи, м³/т - 2,5
- энергия сарфи, кВт*с/т - 0,6-1,5

Концентрацияли шлюзларида бойитиш

Қўзғалмас концентрацияли шлюз– жуда оддий бойитиш аппарати бўлиб, у сочилма конлар кумларидан олгинни, платинани, кассеритни ажратиб олиш учун қўлланилади.

Шлюзларда самарали бойитиш учун фойдали ва жинсли минераллар зичликларининг тафовути катта бўлиши керак, бойитилувчанлик кўрсаткичи қиймати $(\rho_r - 1) / (\rho_l - 1)$ 3,5 дан юқори бўлиши лозим.

Бу ҳолатда шлюзларда фойдали минералларнинг жуда оз миқдори кумлар бойитилади ва бунда аппаратнинг юқори унумдорлигига эга бўлади.

Шлюз параллел ён томонли кесими тўғри бурчакли озроқ қияланган новдан иборат бўлиб, тубига остки қатламларда оқимнинг етарлича гирдобланишини ҳосил қилиш ва остга чўккан минерал зарраларни тутиб қолиш учун махсус қопламалар ётқизилади.

1.-жадвал

Шлюзларнинг техник тавсифлари

Ўлчамлари	Шлюзлар	Кичик шлюзлар
Узунлиги, м	18-20	6
Кенглиги, м	0,7-0,8	0,7-0,8
1 м узунликка қиялик, мм	110	100-110
Трафаретлар баландлиги, мм	5,0-5,5	25-30
Трафаретлар планкалари ўртасидаги масофа, мм	90-130	25-30
Шлюзнинг тўлдирилиши (оқим чуқурлиги), мм	80	50
Оқим ҳаракатининг ўртача тезлиги, мм	1,67	0,7

Шлюзларда таснифланмаган ёки йирикликнинг кенг қўламига эга бўлган кам қиймат намуналар бойитилади. Йирикликнинг юқори чегараси 100 мм. Намунани йириклиги бўйича олдиндан ажратиш шароитида ушбу талабларни бирлаштириш мумкин бўлади.

-100 (200) +16 мм – чуқур тўлдирилган шлюзларда бойитиш (оқимнинг тезлиги 3 м/с гача);

—16 +0 мм — кам тўлдирилган шлюзларда бойитиш – кичик шлюзларда (оқимнинг тезлиги 1 + 1,5 м/с гача).

Шундай қилиб, тутиб қолувчи қопламали концентрацияли шлюзларнинг ишлаши даврийлиги билан тавсифланади. Концентратнинг чиқиши фоизининг ўнлаб ва юзлаб улушини ташкил этади. Кам қийматли сочилма намуналар учун қўлланиладиган шлюз концентрациянинг юқори даражаси билан тавсифланади.

Шлюзли жараёнда минерал қатламининг роли

Концентрацияли шлюзларнинг ташувчи новлардан асосий фарқи улар тубида бойитишга дуч қилинадиган ва оғир фракция минераллари билан бойитилган намунадан бўлган ўриндикнинг мавжудлигидан иборат. Ўриндикни ҳосил қилиш учун шлюзлар трафаретлар билан маҳкамланади.

Минералли қатлами, одатда, ўртача донадор намунадан ифодаланган бўлади ва бошида таркиби бўйича дастлабки намуна таркибидан кам фарқ қилади (майда синфлардан ташқари). Фақат ундан бойитиладиган намуна ўтиши жараёнида ўриндик таркиби ўзгаради – унда йирик (енгил) зарралар миқдори ошиб боради.

Олтин таркибли кумларни бойитишда қатламининг ўзига хос элакли таркиби.

Синфи, мм. +1,95- 1,95 +0,83 -0,83+0,43 -0,43+0,29

Чиқиши, % 42 15 14 9

Синфи, мм. . -0,29 + 24 -0,24 +0,14 -0,14 +0,10

Чиқиши, % 4 6 10

Шундай қилиб, бўтананинг берилган тезлигида ўлчами тенг тезликли шароитдан аниқланган ўлчамга тенг ёки ундан катта бўлган барча зарралар ўриндик бор ёки йўқлигига қарамасдан, графаретлар ўртасидаги ячейкаларда қолиши лозим.

Шлюзларда минералларни ажратиш олиш кинетикаси. *Шлюзда йирик ва майда зарраларни тутиб қолишининг ҳар хил механизми ҳақидаги назарий тушунчалар ҳозирча жараён ва аппарат ўлчамларини боғловчи математик боғлиқликларни чиқариш имконини бермайди. Тажрибаларда аниқланишича, йирик оғир зарраларни ажратиб шлюз узунлигининг биринчи метрида содир бўлади. Анча майда зарраларни тутиб қолиш узунлик бўйлаб чўзилади ва оқимнинг тезлигига боғлиқ ҳолда, баъзида ўнлаб метр шлюзли юзага эга бўлиши лозим бўлади.*

Шлюзларнинг тузилиши ва уларнинг турлари

Ишлаш шароитларига боғлиқ ҳолда, кўчмас концентрацияли шлюзларни қуйидаги гуруҳларга бўлиш мумкин:

оддий бойитишга тайёрланмаган кумларда ишлайдиган чуқур тўлдиришли шлюзлар. Бунда шлюзларда бир вақтнинг ўзида иккита операция кумларни ажратиш ва концентрациялаш бажарилади;

йириклиги бўйича ажратилган ва таснифланган намунада ишловчи кам тўлдиришли шлюзлар;

1 мм гача йирикликдаги намунада ишлайдиган тукли шлюзлар (жуда кам 10 мм гача тўлдириладиган шлюзлар). Тукли шлюзларда графарет мавжуд эмас, улар тутиб қолувчи юмшоқ қоплама билан маҳкамланади.

Кўзғалувчан тутиб қолувчи қопламали шлюзлар кўзғалувчан шлюзларнинг алоҳида гуруҳини ташкил этади. Бу тафовутлар аниқ тузилмали, концентрация жараёни хусусияти бўйича улар иккинчи ва учинчи гуруҳга киради.

Шлюзларнинг қопламалари амалиётда турли қопламаларнинг кўп сони маълумдир, уларни ишлатилишига кўра қуйидаги турларга бўлиш мумкин:

кўзғалмас ўриндикни ҳосил қилувчи ва кумларни ажратиш учун мўлжалланган қопламалар;

фақат кўзғалмас минерал қатламни ҳосил қилиш учун мўлжалланган қопламалар.

Биринчи гуруҳга оғир қуйма панжаралар, рельслар ёки шлюзга тушадиган у катта тошларнинг кучли зарбаларига дош берадиган йирик тошлар. Бундай қаттиқ қопламаларнинг баландлиги бўтанадаги энг катта зарралар баландлигига яқин. Бундай қопламалар чуқур тўлдиришли шлюзларда қўлланилади.

Бундай трафаретларнинг тубига зич жойланишида юмшоқ қоплама керак бўлмайди.

Иккинчи гуруҳни анча енгил тузилмали ва баланд бўлмаган (трафаретлар баландлиги оқим чуқурлигининг 0,4 дан 0,6 гачасини ташкил этади) трафаретлар ҳамда юмшоқ қопламалар – гиламчалар ташкил этади.

Амалиёт шуни кўрсатадики, кўчмас шлюзларда ажратиб олиш бўйича энг яхши натижалар уларни алоҳида чайиб ташлашда олинади: узунлиги 3—6 м бўлган шлюзларнинг бош қисмини (кўпроқ), масалан, ҳар 4 ёки 8 соатда, шлюзларнинг қолган қисмини эса (камроқ) ҳар 8-24 соатда. Чуқур тўлдиришли шлюзларда чайишлар ўртасидаги оралиқ вақт 3-5 дан 10-15 гача суткани ташкил этади. Дастаки чайиш узоқ вақтли ва жуда сермеҳнат жараён ҳисобланади. Охириги йилларда кўчмас шлюзларни чайиш эжекторли сувли насосларни қўллаш йўли билан механизациялаштирилган, улар трафаретлардан концентратни сўриб олади ва уни ўлчамига етказишга ташийди [60; б. 243].

Шлюзлар кенглиги (м) берилган ҳажмий унумдорлик билан Q (м³/с), оқим тезлиги билан v (м/с) ва шлюз тўлдирилиши билан L (м) белгиланади:

$$V = Q/(vh). \quad (2.1)$$

Бўтана ҳажми (м³/с) танланган энг кам зарурий суюлтиришни K ҳисобга олиб қуйидаги формула бўйича аниқланади

$$Q = Q_{\text{ТВ}}/p_{\text{ТВ}}(1+k) \quad (2.2)$$

бунда, $Q_{\text{ТВ}}$ – қаттиқлик бўйича шлюз унумдорлиги, т/с; $p_{\text{ТВ}}$ – қаттиқликнинг зичлиги, т/м³; K – Q : S суюлтирилиши.

Бироқ, олтин ёки платина ажратиб олиш қаттиқликни шлюзга беришга ҳам боғлиқдир. Шлюзлар ишлаши шлюзнинг 1 м кенглигига ёки унинг 1 м² тутиб қолувчи майдонига ҳисоблашда қаттиқлик бўйича солиштира унумдорлиги билан белгиланади. Мақбул солиштира унумдорлик бойитиладиган намуна йириклигига (тўлдириш тезлигига ва оқим тезлигига) ҳамда металлар ва қумлардаги оғир металлар миқдорига боғлиқ.

Тадқиқот маълумотлари бўйича олтин ажратиб олишнинг шлюзлар унумдорлигига боғлиқлиги

$$\text{Унумдорлик, м}^3/(\text{м}^2\text{-с}). \quad 0,7 \quad 0,7-0,5 \quad 0,5-0,3$$

Олтин ажратиб олиш, % 90,5 92,5 97,0

Юмшоқ тутиб қолувчи қопламали кам намунада ишловчи шлюзалар унумдорлиги 0,1-0,3 м³/(м² -с) ни, махсус қопламасиз эса - 0,1м³/(м²-с) дан камроқни ташкил этади.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Xasanov A.S., Hakimov K.J Shukurov A.Yu., Boymurodov N. A. Nurxonov F.A. Features of involvement in the processing of industrial waste from mining and metallurgical industries // «International Journal of Creative Research Thoughts (IJCRT)». Impact Factor 7.97 (ISSN: 2320-2882) Volume 8, Issue 12, December 2020, pp.1315-1320

2. Хасанов А. С., Хакимов К. Ж., Хўжақулов А. М. Кончилик саноати техноген чиқиндиларини қайта ишлаш технологияси ва инновацион ёндашув таҳлили // Инновацион Технологиялар 2021/1(41)-сон, - Қарши, 2021, - С. 7-11 (05.02.01; №38).

3. Хасанов А.С., Хакимов К.Ж., Қаюмов О.А, Шукуров А.Ю., Соатов Б.Ш. Изучение химического вещественного состава шлаков медеплавильного производства, кеков, клинкеров и других отходов металлургических производств. // Universum: технические науки: электрон. научн. журн. 2021, 2(83). URL: <https://7universum.com/ru/tech/archive/item/11313> (дата обращения: 25.02.2021. - С. 70-73 (02.00.07; №1).

4. Хасанов А.С., Хакимов К.Ж, Хўжақулов А.М., Шукуров А.Ю. Мирзанова З.А. Чодак кони техноген чиқиндиларини қайта ишлаш имкониятлари” // ФарПИ ИТЖ, НТЖ ФерПИ, 2021, Т.25, №5, - С. 227-231 (05.02.01; №20).

5. Hakimov K.J., Eshonqulov U.X., Amanov T.S., Umirzoqov A.A. Complex Processing Of Lead-Containing Technogenic Waste From Mining And Metallurgical Industries In The Urals The american journal of engineering and technology (TAJET) SJIF-5.32 DOI-10.37547 /tajet September 28, 2020 The USA Journals, USA. P. 102-108.

6. Хасанов А.С., Хакимов К.Ж., Қаюмов О.А., Эшонқулов У.Х., Соатов Б.Ш. Техногенные отходы – перспективное сырье для металлургии Узбекистана в оценке отвальных хвостов фильтрации медно-молибденовых руд» // Universum: технические науки: электрон. научн. журн. Universum: технические науки Выпуск: 12(81), 12.2020, часть 1, - Москва, - С. 54-58 (02.00.07; №1).

7. Complex Processing Of Lead-Containing Technogenic Waste From Mining And Metallurgical Industries In The Urals /K.D. Khakimov, U.K. Eshonqulov, T.S. Amanov, A.A. Umirzoqov // The American Journal of Engineering AndTechnology «ИМПАКТ ФАКТОР 5.32». – 2020. – № 5. – P. 102-108.

8. В.Н.Шохин, А.Г.Лопатин «Гравитационные методы обогащения» Москва недра 1993 г, с. 219-243

SPORT SHARHLARINING JOZIBADORLIGI

Odiljonov Doniyor

O‘zbekiston jurnalistika va ommaviy kommunikatsiyalar
universiteti 2-bosqich magistranti

Annotatsiya: sport tushunchasi va sport sharhlovchilari haqida, sport sharhlovchilarning vazifalari, ularning ishidagi asosiy maqsad va vazifalar, sport sharhlovchilarini sharhlaridagi jozibadorlik va bu jozibadorlikni ta‘minlovchi vositalar haqida.

Kalit so‘zlar: sport, sport sharhlari, sport jurnalistikasi, sport transilatsiyasi, ommaviy sport turlari, sport sharhlaridagi ovoz balandligi va tazligi.

Annotation: about the concept of sports and sports commentators, the tasks of sports commentators, the main goals and tasks of their work, the attractiveness of sports commentators' comments and the tools that ensure this attractiveness.

Key words: sports, sports commentary, sports journalism, sports broadcasting, public sports, volume and loudness in sports commentary.

Sport — jismoniy madaniyatning tarkibiy qismi, jismoniy tarbiya vositasi va usuli, jismoniy mashqlarni turli majmualari bo‘yicha musobaqalar tashkil etish, tayyorlash va o‘tkazish tizimi. Sportning maqsadi kishilarning sog‘lig‘ini mustahkamlash va umumiy jismoniy rivojlantirish bilan birga sport musobaqalarida yuqori natija va g‘alabalarga erishishdir. Dastlabki sport musobaqalari Yunonistonda bo‘lib o‘tgan. Xalqaro olimpiada qo‘mitasi tashkil qilinganidan keyin sport juda tez rivojlana boshlangan. 1896-yilda 1-zamonaviy Olimpiada o‘yinlari o‘tkazilgan.

Sport turlarining 2 asosiy guruhi mavjud: milliy sport turlari va xalqaro sport turlari. Milliy sport turlari har bir xalqning o‘ziga xos turmush tarzi, mehnat faoliyati va dam olish sharoiti asosida rivojlangan. Xalqaro sport turlari muayyan sharoitlarda musobaqalar o‘tkazishning umumlashtirilgan tizimlaridan iborat bo‘lib, bunda musobaqa ishtirokchilarining o‘zaro munosabatlarini, natijalarni hisobga olish va baholashni xalqaro miqyosda bir xil tartibga keltirish, yagona qoidalardan foydalanishga asoslangan maxsus cheklashlar nazarda tutiladi. Sport bilan shug‘ullanishda jismoniy tarbiya va sportni boshqarish davlat organlari, xalqaro sport tashkilotlari tomonidan man etilgan vositalarni

qo'llashga yo'l qo'yilmaydi. Yuqori sport ko'rsatkichlariga erishish maqsadida stimulyatorlardan, doping moddalaridan, Xalqaro olimpiada qo'mitasi man etgan boshqa vositalardan foydalangan sportchi musobaqalardan chetlashtiriladi. Taraqqiyot jarayonida sport jismoniy tarbiya doirasidan chiqib, mustaqil umummadaniy, siyosiy, estetik, iqtisodiy ahamiyat kasb etdi. Sport do'stona xalqaro aloqalarni kengaytirishga, xalqlarning o'zaro bir birini tushunishi va do'stligi rivojlanishiga xizmat qilmoqda. XIX asr o'rtalaridan bir necha G'arb mamlakatlarida professional sport rivojlana boshladi. U tomoshabopligi, biznesga aylanib, katta daromad manbai bo'lib borayotganligi bilan ajralib turadi.

Prezidentimizning 2020-yil 30-oktyabrdagi "Sog'lom turmush tarzini keng tatbiq etish va ommaviy sportni yana-da rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi farmoni esa bu boradagi harakatlarimizga yangi ruh bag'ishlagan edi. Bugun harbiylashtirilgan tizim xodimlari o'rtasida ham sport bilan muntazam shug'ullanish avj olgan. Turli sport musobaqalari o'tkazish ommalashmoqda. Ta'kidlash joizki, davlatimiz rahbari tomonidan ilgari surilgan beshta muhim tashabbusning ikkinchi yo'nalishi – yoshlarni jismoniy chiniqtirish, ularning sport sohasida qobiliyatini namoyon qilishi uchun zarur sharoitlar yaratishga alohida e'tibor qaratilayotgani keyingi yillarda ommaviy sport tadbirlarini o'tkazishga keng yo'l ochmoqda.

Sport industriyasidagi martaba imkoniyatlari faqat atletik mahoratga ega bo'lganlar bilan cheklanmaydi; uchun sohasida lavozimlar keng qator ham bor sportchi bo'lmaganlar. Bunday imkoniyatlarga sport jurnalistlari, sport yozuvchilari va sharhlovchilari kiradi. Shuning uchun biz sport jurnalistlari, sport yozuvchilari va sharhlovchilari o'rtasidagi aql bovar qilmaydigan farqlarni o'rganamiz.

Ushbu ish o'rinlari aqliy va jismoniy salomatlik xizmatlari, savdo va marketing daromadlari va sport media kontentini taqdim etish orqali sport sanoatini qo'llab-quvvatlaydi. Shuning uchun, sport jurnalistlari, sport yozuvchilari va sharhlovchilari sport olamida muhim rol o'ynaydi.

Sport sohasida parda ortida ishlashni xohlovchilar uchun sport jurnalistikasi tanlovdur. Sport jurnalistikasi onlayn media, bosma va radioeshittirish jurnalistikasida ko'plab turli martabalarni o'z ichiga oladi.

Sport jurnalistikasi - bu haqida xabar beradigan yozish shakli sport mavzulari va musobaqalar. Sport jurnalistlari ko'plab ommaviy axborot vositalarining muhim elementidir. Sport jurnalistikasi sport yangiliklari va havaskorlar va professionallarning voqealarini xabardor qilishga qaratilgan. U o'yinchilar va murabbiylardan intervyu olish, o'yin statistikasi haqida hisobot berish, o'yinni tahlil qilish va sharhlash va boshqalarni

o'z ichiga oladi. Sport jurnalistlari barcha ommaviy axborot vositalarida, jumladan bosma ommaviy axborot vositalarida, teleko'rsatuvlar va Internetda ishlaydi.

Shu o'rinda ta'kidlash kerakki, endi sport nafaqat sportchilarga balki sportga qiziqadigan insonlar uchun sportni to'laqonli shakld ayetkazib beradigan, sportdagi ruhni o'sha insonlarga ko'chira oladigan insonlarga ya'ni sharhlovchilarga muhtojligi sezila boshladi. Sport translyatsiyasida sport sharhlovchisi (shuningdek, sport diktori, sport boshlovchisi yoki o'yin bo'yicha boshlovchi sifatida ham tanilgan) o'yin yoki voqeani real vaqt rejimida, odatda jonli efir vaqtida, an'anaviy ravishda tarixiy ko'rsatuvlar davomida doimiy sharhlashni taklif qiladi. Radio sport eshittirishlari uchun birinchi vosita edi va radio sharhlovchilari buni o'zlari ko'ra olmaydigan tinglovchilarga harakatning barcha jihatlarini tasvirlashlari kerak.

Televizion sport yoritilishida sharhlovchilar odatda o'zlarini ovozi ovoz sifatida ko'rsatadilar, tomoshabinlar ekranlarida ko'rsatiladigan tarkibning tasvirlari va harakat tovushlari va tomoshabinlar fonda eshitiladi. Televizion sharhlovchilar tadbir davomida kamdan-kam hollarda ekranda ko'rsatiladi, garchi ba'zi tarmoqlar o'z reklama beruvchilarini tanlovdan oldin yoki keyin yoki aksiyadagi tanaffuslarda qisqa vaqt ichida kamerada namoyish qilishni tanlashadi.

Sport sharhlovchilarining turlari mavjud.

Asosiy sharhlovchi. Efirda bosh sharhlovchi asosiy ma'ruzachi hisoblanadi. Ushbu roldagi teleradiokompaniyalar o'zlarining ifodaliligi va tez-tez tez harakatlanadigan sport voqeasining har bir o'yinini yoki voqeasini tasvirlash qobiliyati uchun qadrlanadi. Ideal o'yin-o'yin ovozi bir necha soatlik sport translyatsiyasi davomida eshitish mumkin bo'lgan vokal tembriga ega va shu bilan birga o'yindagi faollikning ahamiyatini etkazish va yaxshilash uchun etarlicha dinamik. Radio va televideniya o'ynash texnikasi biroz boshqacha yondashuvlarni o'z ichiga oladi. Radio eshittirishlar, odatda, o'yin bo'yicha boshlovchidan radio tomoshabinlari ko'ra olmaydigan faoliyatni og'g'zaki ravishda etkazish uchun ko'proq gapirishni talab qiladi. Radio va teleko'rsatuvlar uchun bir xil voqea uchun bir xil o'yin-o'yin sharhlovchisi bo'lishi odatiy holdir.

Rang tahlilchisi (sharhlovchisi). Ranglar bo'yicha tahlilchi yoki sharhlovchi statistika, jamoalar va sportchilar bo'yicha strategiya va vaqti-vaqti bilan latifalar yoki engil hazil kabi ekspert tahlili va asosiy ma'lumotlarni taqdim etadi. Ular odatda o'zlarining sport turlari bo'yicha sobiq sportchilar yoki murabbiylardir, garchi ba'zi istisnalar mavjud. "Rang" atamasi tahlilchi tomonidan taqdim etilgan engillik va tushunishni anglatadi. Sport translyatsiyasi uchun eng keng tarqalgan format bu rang tahlilchisi/sharhlovchining asosiy taqdimotchi / o'yin-o'yin bilan birga ishlashidir. Sport

sharhlovchilari o'zining afzalliklari va qiyinchiliklari bilan karerada ishlaydi. Ijobiy tomoni shundaki, sharhlovchilar doimiy ravishda o'tkaziladigan sport tadbirlarida ajoyib o'rindiqlardan bahramand bo'lishadi va ular o'z fikrlarini bildirish orqali tirikchilik qilishadi.

Sport sharhlovchilari o'zining afzalliklari va qiyinchiliklari bilan karerada ishlaydi. Ijobiy tomoni shundaki, sharhlovchilar doimiy ravishda o'tkaziladigan sport tadbirlarida ajoyib o'rindiqlardan bahramand bo'lishadi va ular o'z fikrlarini bildirish orqali tirikchilik qilishadi. Biroq, reklama beruvchilar tez-tez sayohat qilishlari, uzoq va g'alati soatlarda ishlashlari va katta auditoriya uchun harakat qilishlari kerak, shu bilan birga oldindan aytib bo'lmaydigan va yozilmagan sport turlari bo'yicha o'z sharhlarini juda yaxshi ko'rishlari kerak. Quyida sport sharhlovchilari sport karerasining ushbu sohasida samarali faoliyat yuritishni istasa, ularga qo'yiladigan eng zarur talablardan ba'zilarini keltirdik;

Ovoz va tezlik. Har qanday sport sharhlovchisining eng taniqli atributi uning ovozidir. Oldingizda tinch va qulay bo'lishingiz kerak kamera va mikrofonlardan foydalanish. Mashhur sport sharhlovchilari o'ziga xos ovozga ega va harakat va harakatsizlik daqiqalarida ravon va aniq gapirish qobiliyatiga ega. Sport sharhlovchisi aniq va ifodali gapira olishi, yashirib, haqorat qilmasligi kerak. Shuningdek, sport sharhlovchisi muxlislarni ortiqcha tafsilotlar bilan ortiqcha yuklamadan, faktlarni, o'yinning kayfiyatini va hissiyotlarini yetkaza olishi kerak.

Tez fikrlash. Barcha sport turlari bo'yicha ko'pchilik o'yinlar umumiy yo'nalish yoki tartib bo'yicha bo'lsa-da, kutilmagan hodisalar yuz berishi mumkin. Bu kutilmagan hodisalar bir jamoadan ikkinchisiga to'satdan burilish, o'yinchining jarohati, ob-havoning keskin o'zgarishi yoki hatto tabiiy ofat bo'lishi mumkin. Kutilmagan yoki hatto travmatik voqea sodir bo'lganda tez o'ylash va xotirjam va professional bo'lish sport sharhlovchilari uchun qimmatli mahoratdir.

O'yin haqidagi bilim. Barcha sport sharhlovchilari o'zlari qamrab oladigan sport turlarini tushunishlari kerak. Ko'pgina sport tahlilchilari va yuqori darajadagi rang tahlilchilari faqat o'z sportlarida ishlaydigan sobiq o'yinchilar yoki murabbiylardir. Boshqa sport sharhlovchilari turli xil sport turlari bo'yicha chuqur bilimga ega bo'lib, ularga beysboldan Olimpiya o'yinlarigacha bo'lgan turli vaziyatlarda ishlash imkonini beradi. Sharhlovchilar, shuningdek, o'yin qoidalarini chuqur tushunishlari va sport olamidagi hozirgi tendentsiyalar va voqealardan xabardor bo'lishlari kerak.

Sport sharhlovchilari televidenie yoki radioda ishlashi va Olimpiya o'yinlari kabi yirik tadbirlarda mahalliy futbol va regbi o'yinlaridan tortib atletika yoki gimnastika musobaqalarigacha bo'lgan har qanday narsa haqida fikr bildirishi mumkin.

Ular bitta sport turiga ixtisoslashishi yoki bir nechta turli sohalarni qamrab olishi mumkin. Ish kuni davomida sharhlovchilar odatda:

- 1) klublar yoki o'yinchilarni tadqiq qilish orqali voqea yoki tadbirga tayyorgarlik ko'ring;
- 2) o'yin hodisasini yoki sharhni rejalashtirish uchun ishlab chiqarish jamoasi bilan ishlang;
- 3) tadbir yoki voqea joyida prodyuserning yo'nalishini oling;
- 4) ovoz muhandislari sifatida joylarda ishlab chiqarish guruhi bilan ishlash;
- 5) murabbiylar, futbolchilar va menejerlar kabi boshqa sport mutaxassislari bilan suhbatlashing;
- 6) o'yindan oldin, o'yin davomida va keyin sodir bo'lgan voqealarni sharhlash;
- 7) ekspert fikrini yoki o'yin davrlari orasidagi statistik ma'lumotlarni taqdim etadigan "xulosa" bilan ishlash;
- 8) veb-sayt, blog yoki ijtimoiy tarmoqlarni yangilash.

To'g'ri ko'nikma va tajribaga ega bo'lgan holda, siz jurnalistika bo'yicha diplomsiz yoki tajribasiz mahalliy darajadagi sharhlardan ham oldinga chiqish mumkin.

Xulosa o'rnida aytishimiz mumkinki, sport sharhlovchilarning har qanday vaziyatdan oson va tez chiqib keta olishi, istalgan vaziyatga bemalol baho bera olish ko'nikmasi juda zarur. Sport sharhlovchilari o'zining afzalliklari va qiyinchiliklari bilan karerada ishlaydi. Tomoshabinning qanchalar zavq olishi sharhlovchining mahoratiiga bog'liq.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Farmoni "O'zbekiston bolalar sportini rivojlantirish jamg'armasini tuzish to'g'risida", Toshkent (<https://fayllar.org/toshkent-toshkent-v2.html>), 05.10.2002 y.
2. L.R.Ayrapetyans, A.A.Pulatov. Voleybol nazariyasi va uslubiyoti (<https://fayllar.org/jismoniy-madaniyat-nazariyasi-va-uslubiyoti.html>) Toshkent-2012 y
3. Ayrapetyans L.R., Voleybol. zar qalam (<https://fayllar.org/7-sinf-testlar-sonli-ifodaning-qiyamatini-toping-a-097-b-093-c.html>), T. 2005 y
4. Ayrapetyanst L. R., Godik M.A. Sportivnie igri. T.: "Ibn Sino", 1991.
5. Godik M.A. Sportivnaya metrologiya. Uchebnik dlya institutov fizicheskoy kulturi. M.: "Fizkultura i sport", 1988.

ESL LEARNERS' COGNITIVE AND METACOGNITIVE VOCABULARY STRATEGIES

Abdugaffarova Arofat Shamsiddinovna

Master's degree, Uzbekistan state World language University

Xodjiyeva Ra'noxon Akmalovna

Uzbekistan state World language University, senior teacher

ANNOTATION

Vocabulary strategies are useful in learning and teaching. There are different strategies that can be used in learning and teaching lexis. However cognitive and metacognitive vocabulary learning strategies are important because they promote a deeper level of learning and understanding of the language being studied. By using self-regulated learning strategies, such as metacognitive techniques, learners can become active in the learning process, instead of passively absorbing language words and structures.

Key words: *cognitive, metacognitive, strategy, vocabulary learning.*

Vocabulary is an essential tool for communication and personal development. It is the foundation upon which all forms of communication, including reading, writing, and speaking, are based. Understanding and using words effectively is essential to increase knowledge and be able to express oneself in a clear and meaningful manner. Having a strong vocabulary is important for advancing in the professional world, both in speech and in written communication. People with a wide vocabulary show others that they are knowledgeable, articulate, and able to effectively communicate their thoughts and ideas. Consequently, this can lead to an increased level of respect, recognition, and trust from peers, employers, and clients.

Vocabulary learning strategies are a part of language learning, so researchers try to find out further information about it. Researchers give different classifications vocabulary learning strategies. Oxford (1990) has divided them into two classifications: direct and indirect. Gu and Johnson (1996) have divided them into two categories cognitive and metacognitive vocabulary learning strategies. Cognitive strategies are all about using thought processes to study and retain material. This can be done in many different ways,

and each forms a helpful part of the process of vocabulary acquisition. One of the most popular cognitive strategies used in language learning is memorization. This involves intentionally and consciously preparing for the task ahead, by taking memory cues and chunks of material to store in one's mind. It can be helpful for learners to make and use flashcards to help drill and reinforce the meanings of words.

Contextualization and personalization of vocabulary are powerful approaches in learning and better memorizing vocabulary. Contextualization and personalization involve taking the target language words and creating or finding natural contexts and stories the student can relate to. This can help make abstract concepts more tangible and easier to remember.

A possible way to incorporate this approach is to create illustrated storybooks with characters or objects, that link a list of new words to that story. Over time, this helps the student to recognize and strongly store in memory, the meaning of the new words. Associating words with different tools and games could also help in this approach, like for example with word matching games. For instance, someone can match two words with corresponding images, repeating the mentioned pairs and shapes until the student acquires the new language material.

Another effective way to acquire and remember new vocabulary is using mnemonics. This is a memorization technique that utilizes associations between easily remembered words to create psychological connections with other objects and ideas. For example, to remember that 'frustrated' means 'angry and disappointed', a student could associate the word with a frustrated bee, and the image of a bee on a windowpane, buzzing in anger and disappointment. Repeating this image helps to embed it and make it easier to recall.

Overall, cognitive strategies can be a great way to speed up the process of vocabulary learning and to improve student outcomes. These strategies allow the learner to actively construct meaning in various ways to help them make sense of language material and store it more effectively in their memory.

Metacognitive vocabulary learning strategies are methods used to assist learners in improving their language learning skills by actively reflecting on the meaning of words and their understanding of a given context. This strategy is especially useful for learners who are learning a second language, as it requires them to take ownership of their learning and understand their own language-learning strengths and weaknesses. One way to think of metacognitive vocabulary learning strategies is as the conscious control of one's own thinking, and they can be applied at various levels. At the most basic level, these strategies involve breaking down words, such as syllable by syllable, and then investigating the

definition of the words, their connotations and origins. By breaking down words into smaller, easier-to-understand pieces, learners are more likely to notice patterns and rules of language, as well as more quickly recognize words in context. By actively reflecting on their understanding of words, learners will also become more aware of their mistakes, making them more conscious of their errors and more willing to challenge accepted structures and come up with alternative interpretations.

At more advanced levels, learners can take advantage of metacognitive vocabulary learning strategies by using websites or software created specifically to teach languages. Learners can not only read and listen to a text, but by navigating through the various menus and topics, they are actually thinking and reflecting on their own language usage and its meaning. Additionally, they can personalize their learning by creating flashcards with words they find most challenging, or by making audio recordings of their voice so they can listen to their own language and compare it to that of the native speaker.

Metacognitive vocabulary learning strategies are a great way to become a more mindful, reflective learner and improve language skills in a short amount of time. By taking ownership of their learning, learners can better conceptualize and remember new words, make fewer errors, and better interact with native speakers in natural contexts. Metacognitive vocabulary strategies are powerful tools that help teachers guide their students toward a deeper understanding of both academic content and their mental processes. To improve their students' vocabulary skills, teachers often incorporate metacognitive strategies into their instruction. Metacognition is the process of reflecting and thinking about how one learns and processes information. Metacognitive vocabulary strategies help students develop the ability to analyze and evaluate the words they encounter in their reading, writing, and speaking.

One popular metacognitive strategy used to develop students' vocabularies is teaching them to prefix and suffix hunt. Prefixes and suffixes are parts of words that are attached to the original root word to change its meaning. In addition to helping students detect shades of meaning and nuance in words, prefix and suffix hunting also helps them to expand their vocabulary. Teachers can engage their students in the discussion of the meanings and connotations of prefixes and suffixes. This will help them become aware of the way different prefixes and suffixes can change the meaning of a word. In addition, teachers can create activities that involve applying prefixes and suffixes to a word. This allows students to practice using and recognizing the various meanings of each.

Another powerful metacognitive strategy for building vocabulary is sentence frames. Students can use sentence frames to practice using new and unfamiliar words in context.

For example, if a teacher alerts their student to a new word, they can provide a sentence frame to put it into context and ensure understanding.

Similarly, teachers can use semantic maps to explore the relationships between words. By connecting multiple words to the same concept, students can make more sense of words that seem unrelated. Ultimately, this strategy allows them to process and recall unfamiliar words more effectively.

Metacognitive strategies adapted to target vocabulary can help students develop and refine their understanding of words and phrases. With practice, students may acquire a deeper and more nuanced grasp of academic language, as well as improve their communication skills.

Moreover, metacognitive strategies are crucial tool for ESL learners to acquire and understand new vocabulary words. A metacognitive strategy involves an individual learner actively taking part in the learning process, specifically reflecting on the information they are presented in order to understand it better. ESL learners can apply metacognitive strategies to improve their vocabulary in a number of ways.

1. **Visual Cues:** Using visuals such as pictures and diagrams to help learners identify and remember new words or concepts can be extremely useful. Creating a mental image of a word can help learners make a mental connection to the material, therefore allowing them to remember it more easily.
2. **Creating Context:** Using the new vocabulary in a sentence or a short story can help learners make the connection between the word and its meaning. This can be done by the learners themselves when they apply their understanding of the new word in a given context, or it can be done by the instructor when they provide examples of how to use the new word in sentences.
3. **Peer-Learning:** Peer-learning can be an effective tool to help ESL learners come to grips with words they find difficult to understand. Through this process, learners can work together to discuss and form an understanding of difficult words.
4. **Self-Testing:** By testing themselves on their understanding of the new words, ESL learners can gain a better understanding of the words, as well as their own areas of knowledge. This can be done through examinations, quizzes, or other activities created to assess their understanding of the new words.

Through the use of metacognitive strategies, ESL learners can become better equipped to handle new vocabulary. By using the strategies outlined above, learners can gain a better understanding and mastery of new words, which can lead to improved English language proficiency.

Overall, according to O'Malley and Chamot (1990), the division between cognitive and metacognitive strategy is not very transparent. Cognitive Vocabulary Learning Strategies focus more on the information side of the learning process. Strategies such as word association, mental imaging, and repetition are among the most common cognitive approaches students tend to use.

Metacognitive Vocabulary Learning Strategies involve more thinking about the learning process itself. Strategies such as self-monitoring and self-regulation are among these. Additionally, learners can use reflection and planning strategies to help direct their learning, by setting achievable goals or making a plan for what to learn each session.

REFERENCES

1. Gu, P. Y. (2005). Vocabulary learning strategies in the Chinese EFL context: Teaching and Learning Series. Singapore: Marshall Cavendish International
2. Gu, Y. Q., & Johnson, R. K. (1996). Vocabulary learning strategies and language learning outcomes. *Language Learning*.
3. Hulstijn, J. H. (2001). Intentional and incidental second language vocabulary learning: A praise of elaboration, rehearsal and automaticity. In P. Robinson (Ed.), *Cognition and second language instruction* (pp. 258-268).
4. Oxford, R. L. (1990). *Language learning strategies: What every teacher should know*. Boston: Newbury House.
5. O'Malley, J. M., & Chamot, A. U. (1990). *Learning strategies in second language acquisition*. New York: Cambridge University Press.

ELEKTRON AXBOROT TA'LIM RESURSLARI ASOSIDA UMUMTA'LIM MUASSASA DIREKTORLARINING KASBIY KOMPETENTLIGINI BOSHQARISHNING TASHKILY PEDAGOGIK SHART-SHAROITLARI

Buriyeva Xansuluv Baxtiyorovna

Oriental universiteti Ta'lim menejmenti magistranti

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada umumta'lim maktablarida Elektron axborot ta'lim resurslari asosida umumta'lim muassasa direktorlarining kasbiy kompetentligini boshqarishning tashkiliy pedagogik shart- sharoitlari haqida so'z yuritilgan

Kalit so'zlar: *Kompyuter, direktor, kompetentlik, rahbar, elektron, tarmoq.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье говорится об организационно-педагогических условиях управления профессиональной компетентностью директоров общеобразовательных учреждений на основе электронных информационных образовательных ресурсов в общеобразовательных школах.

Ключевые слова: *Компьютер, руководитель, компетенция, руководитель, электронная, сеть.*

ABSTRACT

This article talks about the organizational and pedagogical conditions of managing the professional competence of directors of general education institutions on the basis of electronic information educational resources in general education schools.

Key words: *Computer, director, competence, leader, electronic, network.*

Insoniyat hayotiga elektron hisoblash mashinalarini kirib kelishi bilan ma'lumotlarni samarali qayta ishlash, dasturiy resurslardan foydalanish nuqtai nazardan kompyuterlarni bir-biri bilan o'zaro harakatini moslashtirish muammosi paydo bo'ldi. Kompyuter markazlari, o'sha vaqtda katta joyni egallagan, ko'rinishi ham katta bo'lgan elektron hisoblash mashinalarini iborat bo'lib, ular birlashtirilib, dastlabki tarmoqlar hosil qilingan. Tarmoq – jarayon, kommunikatsiya va boshqalarni sinxronlashtirishni ta'minlovchi konstruksiyadir. Bizning holatimiz uchun tarmoq (inglizchada - network) deb,

ma'lumotlarni almashinish va birgalikda resurslardan foydalanish maqsadida, berilgan topologiyaga mos ravishda, qandaydir ko'rinishda, bir-biri bilan bog'langan kompyuterlar guruhi tushuniladi. Ammo, shaxsiy kompyuterlarni paydo bo'lishi natijasida foydalanuvchilarga keng imkoniyatlar eshigi ochildi va yashin tezligida tarmoqdan foydalanish o'zgacha tus oldi. Kompyuterlar lokal tarmoqlarni birlashtirdi, lokal tarmoqlar esa bir-biri bilan birlashib, hududiy tarmoqni ular o'z navbatida birlashib global tarmoqni hosil qildi, xususan, Internet tarmog'i. Kompyuterlarni tatbiq etilish sohasi inson faoliyatining barcha doirasini qamrab oldi, ta'lim ham bundan mustasno emas. Hozirgi vaqtda milliardlab foydalanuvchilar bir-birlari bilan internet orqali muloqot qiladilar, muammolarni bartaraf etadilar, ishlaydilar va ko'pchilik ishlarini u orqali bajaradilar, amalga oshiradilar.

Hozirgi vaqtda ta'lim-tarbiya muhitida "tarmoq hamkorligi" atamasidan keng foydalanilmoqda. Umumiy holda, bu atama ishlatilganida, tarmoq yordamida aloqa qilish, fikr almashinishni tushunish mumkin (xususan, kompyuter tarmog'idan). Bundan tashqari tarmoq hamkorligi deyilganda, shunday muhit tushuniladiki, bunda umumiy o'rta ta'lim direktori boshqa bir ta'lim muassasasi yoki pedagog bilan o'z xizmat vazifasi nuqtai nazaridan o'zaro hamkorlik qilishi mumkin. Bu g'oyalar almashinuvi, ishlanmalarni, yangi intellektual mahsulotni yaratish va boshqalar bo'lishi mumkin. Mazkur o'ziga xoslik, tarmoqdagi hamkorlik ishtirokchilari o'rtasidagi to'g'ridan-to'g'ri va aks aloqani tiklagan holda kommunikativ tizimni namoyon etadi. Tarmoq hamkorligi - ta'lim jarayonini sifatini oshirishga yo'naltirilgan, Internet tarmog'ida birgalikdagi faoliyatini amalga oshirishga imkon beradigan umumiy o'rta ta'lim direktorini o'zaro shartlangan harakatlar tizimidir. Tadqiqot ishimizga tadbiiq etgan holda, shaxsiy ta'lim tarmog'i konsepsiyasini hisobga olib, quyidagi ta'rifni taklif etamiz: Tarmoq hamkorligi - kasbiy ma'lumotlarni almashinishga va tajribani ommalashtirishga yo'naltirilgan, umumiy o'rta ta'lim direktorlarining birgalikdagi faoliyatini Internet tarmog'ida amalga oshirishga imkon beruvchi, o'zaro harakatlarini boshqariluvchi shartlangan tizimidir. Axborot kommunikatsion texnologiyalarini shiddat bilan rivojlanishi va ularni ta'lim jarayoniga tatbiq etishning yangi imkoniyatlarini paydo bo'lishi, umumiy o'rta ta'lim direktorini tarmoq hamkorligi asosida uzluksiz ravishda kasbiy o'z-o'zini rivojlantirish jarayonini tashkil etishga, adekvat yondashuvlarni izlashga, sezilmagan tarzda boshqarishga chorlaydi. Umumiy o'rta ta'lim direktoriga e'tiborimizni qaratadigan bo'lsak, ular kompyuter tarmoqlarida faoliyat yuritadilar, bir-birlari bilan muloqotda bo'ladilar, hozirgi vaqtda bu ularning kundalik hayot tarziga aylanib bormoqda. Lekin, umumiy o'rta ta'lim direktorlarini tarmoqdan hech bo'lmasa ta'lim jarayoni doirasida oqilona va samarali

foydalanishga hech kim o'rgatmaydi yoki boshqarmaydi, ya'ni ularning o'zaro harakatlari maqsadli va tizimli tavsifga ega emas. Buning asosiy sababi – aksariyat umumiy o'rta ta'lim direktorlarida bunday harakatlarni amalga oshirishga tajriba va boshqaruv kompetentligining yo'qligidir. Hozirgi vaqtda tarmoq hamkorligi bo'yicha tajribasi bo'lmagan direktor – vaqt bilan hamnafas emasligidan darak beradi. U rivojlanishdan tezda to'xtaydi, o'quvchilari uchun o'rnak bo'la olmasdan, ular oldida o'z obro'sini yo'qotadi. Diskussiyalarga qo'shilish, izohlar qoldirish, savollar bilan murojaat qilish kabi tarmoqdagi faollik ko'pchilik direktorlar uchun tavsifli emas. Direktor o'z faoliyatida topilgan ma'lumotdan kamdan kam hollarda shundayligicha foydalanadi, u ma'lumot ustida ishlaydi – kengaytiradi, qayta quradi, aniqlashtiradi va o'z qarashlari bilan boyitib, ta'lim jarayoniga moslashtiradi. Hozirgi zamondagi mavjud internet-texnologiyalar rahbar ish faoliyatiga foydalanishi mumkin bo'lgan zaruriy ma'lumotni tezkor topish hamda eng muhimi, boshqa direktorlar bilan faol tajriba almashinish imkoniyatini beradi. Haqiqatan ham, kasbiy rivojlanish, AKT – kompetentligini shakllantirish va boshqarish uchun tarmoq o'zaro hamkorligida imkoniyatlar cheksiz kattadir. Tarmoqdagi jamoaviy hamkorlik – nafaqat ma'lumotlarni mahsuldor almashinish imkoniyati bilan, balki yangi bilimlar va ko'nikmalarga ega bo'lish hamdir, ularning asosida kasbiy kompetentlikning kengayishi amalga oshadi. Tarmoq hamkorligi kirishishi natijasida har bir direktor nafaqat yangi bilimlarni olish imkoniyatiga ega bo'ladi, balki ulardan amaliyotda foydalanishga, erishilganlar ustida to'xtab qolmasdan, kompetentlikni oshirishni va boshqarishni davom ettirish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Tarmoq hamkorligining quyidagi shartlari mavjud:

- shaxsiy tashabbusni namoyon eta olish imkoniyati;
- o'z tashabbusini jamoaviy qo'llab-quvvatlanishi va baholanish imkoniyati;
- boshqa tashabbuslarni qo'llab-quvvatlanishi va baholanish imkoniyati;
- umumiy maqsadni, kasbiy qadriyatning umumiy tizimini shakllanishida ishtirok etish imkoniyati;
- faoliyat samaradorligi umumiy mezonlarini shakllanishida ishtirok etish imkoniyati.

Keltirilgan shartlar asosida tarmoq hamkorligini boshqa kasbiy kompetentlikni shakllantiruvchilar bilan solishtirib uning afzalligini ajratib ko'rsatish mumkin. Ularning tavsiflarini quyida ko'rsatamiz.

Tarmoq hamkorligi asosida shaxsiy tashabbusning namoyon bo'lishi yotadi: nimani o'rganish lozimligini, qanday muammolarni muhokama qilishni, harakatlanish shakllaridan ma'qullarini tanlashni va boshqarishni direktorni o'zi aniqlaydi.

Tarmoq hamkorligining ijobiy jihati – yaratilgan resursga direktor tanimaydigan hamkasblari nazari bilan qaralish imkoniyatining mavjudligidir. Ana shu asosda yaratilgan va Internetga joylashtirilgan ta'lim resursiga nisbatan ob'ektivlik oshadi. Ba'zida muallif tomonidan bekamu-ko'st deb hisoblanib, yaratilgan va platformaga joylashtirilgan ta'lim resursi hech kim tomonidan talab etilmagan hamda undan foydalanilmagan holatlar ham uchrab turadi. Bundan umumiy o'rta ta'lim direktorini tashabbus ko'rsatganligi, lekin hech kim tomonidan qo'llab quvvatlanilmaganligi kelib chiqadi. Buning sabablari turlicha bo'lishi mumkin: rahbarda AKT kompetentligini yetishmasligi, ishni rasmiylashtirishdagi kamchiliklar, metodik ilovalarning mavjud emasligi. Ammo, mazkur holatlarni umumiy o'rta ta'lim direktori rivojlanish va boshqarish uchun imkoniyat deb qabul qilishi lozim. Rahbar kadrlarni, xususan, rahbarlik ishlariga endigina tayinlanayotgan, binobarin, hali bu sohada zarur tajriba, malakaga ega bo'lmagan yoshlarni rahbar va rahbarlik bobida ular qanday masalalarga e'tibor qilishi kerak bo'lgan vazifalari, shu maqsadni amalga oshirish uchun metodik yo'nalishlar, yosh rahbarlarga tavsiyanomalar ishlab chiqilgan chunki maktab direktorining eski avtoritar usulda maktabni boshqarishi ta'lim-tarbiya ishlari rivojiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan keng ko'lamli boshqaruv islohotlarida davlat boshqaruvining turli sohalarida boshqaruv hodimlarini bilim va malakasini rivojlantirish, bu boradagi yondoshuvlarni qayta ko'rib chiqish, ularni tayorlashning mazmuni va texnologiyalari bilan bog'liq muammolar kundan-kunga dolzarblashib bormoqda. Bunday yondoshuvlardan biri sifatida dastlab korporativ boshqaruv va personalni boshqarishda o'z aksini topgan kadrlarni tanlash, baholash, o'qitish va rivojlantirishni jamlagan kompetentli yondoshuvdan foydalanish tavsiya etilmoqda.

Kompetentsiya (lotincha *competere* – layoqatli, munosib bo'lmoq)

1. muayyan organ yoki mansabdor shaxsning rasmiy hujjatlarda belgilangan hujjatlar doirasi;
2. shaxsning biror-bir sohadan xabardorlik, shu soxani bilish darajasidir.

An'anaviy kompetentlik tushunchasi xabardorlik, bilimdonlik, obro-nufuzga egalik, ishonchlilik ma'nolarini bildiradi, kishining muayyan doiradagi masalalarini bilishi va tajribasi. Odatda, bu so'z mana shu ma'nolarda qabul qilingan. Ammo uning haqiqiy ma'nosi boshqacha: *Competentia* ba'zan qismlarning mosligi, bir-biriga muvofiqligi, mutanosiblik deb tarjima qilinadi. Ammo *competo* so'zi esa birgalikda harakat qilmoq, talab qilmoq, muvofiq bo'lmoq, yaroqli bo'lmoq kabi ma'nolarda qo'llaniladi. Qandaydir sababga ko'ra so'zning muvofiq, loyiq degan qismi ajratiladi. Mana shu o'zakning olinishi natijasida kompetentlik – kishining hamkorlikda qo'lga kiritilgan natijalarining tizimli

talablariga munosib bo'lishidir. Kompetentlikni zamonaviy tushunish – insonda o'z imkoniyatlarini ishga solish va muayyan funksiyalarini bajara olish qobiliyati bo'lishini, unga mustaqil va ma'suliyatli harakat qilishi uchun imkon beradigan ruhiy sifatlarning mavjudligi o'z ichiga oladi. Shunu ta'kidlash muhimki, rahbarda kompetentlik bor yoki yo'qligi uning muayyan natijaga erishish uchun ketgan kuch sarfiga qarab emas, balki uning faoliyati natijalariga qarab baholanadi. Kompetentlik ma'lumotlilikka, intilishga va boshqa narsalarga unchalik ham bog'liq emas. Boshqaruvdagi mutaxassislarining aksariyati lavozim bo'yicha o'sishda kasbiy samaradorlikka erishish malakasini oshirishga tayanadi. Bunda muayyan tashkilotning rahbari kadrlarning salohiyatini aniq baholay olishi, qobiliyatini yo'naltirish va qo'shimcha bilim va malaka oshirishni tashkil qilishi ushbu tashkilot hodimlarining lavozim bo'yicha o'sishiga zamin yaratadi. Ayniqsa, tashkilot amaliy tajribalardan kelib chiqqan holda hodimlarning malakasini oshirish, oliy ta'lim muassasalarida o'qitilmaydigan boshqaruv mahorati sirlarini o'rgatib borishi muhim hisoblanadi. Yaxshi rahbarlar atrofida talabalarga ta'sir qilish bilan faoliyatida samaradorlikni oshiradi va o'z zimmasidagi vazifalarni muvaffaqiyatli bajarib boradi. Kompetentlik eng yaxshi rahbar bo'lishning, jamoa bilan va hamjihatlikda, boshqalar bilan hamkorlikda ishlashning muhim shartidir. Har qanday ishda ham jamoaviy yoki hamkorlikda faoliyat olib borish, uning samaradorligini ta'minlovchi muhim omil hisoblanadi. Bugungi kunda fan-texnika rivojlanishi, umumta'lim maktablarida olib boriladigan katta islohotlar ta'lim-tarbiyaning mazmunini o'zgartirishni, shuningdek, ta'lim tizimini bugungi zamon talablari asosida boshqarishni talab etadi. Bu o'rinda rahbar ma'muriy qoida va ko'rsatmalardan tashqari jamoani ma'naviy qo'llab-quvvatlash, ruhlantirish va ular ichida yuzaga keladigan nizolarning oldini olishni ham bilishi kerak. Shuning uchun ham Prezidentimiz Sh.Mirziyoyev maktab ta'limini rivojlantirish masalalari yuzasidan o'tkazgan videoselektor murojaatnomasida: "Mamlakatimizda ilmfanni yanada ravnaq toptirish, yoshlarimizni chuqur bilim, yuksak ma'naviyat va madaniyat egasi etib tarbiyalash bizning eng oliy maqsadimiz. Ta'lim-tarbiya – bu bizning kelajagimiz, hayot-mamot masalasi. Shu bois bu sohadagi islohotlarni kechiktirishga haqqimiz yo'q. Har bir rahbar o'z ish uslubini o'zgartirsa, maktabda, qishloqda, mahallada o'zgarish bo'lsa, davlat ham rivojlanadi", -deb ta'kidlaganlar.

Jamiyat va davlatga faol ijodiy bilimni, ta'limni, rivojlanishni davom ettirishga qodir mutaxassislar zarur. Ular marakkab hayotiy va kasbiy muammolarni amaliy hal qilish salohiyatiga ega bo'lishlari lozim. Bu esa olingan bilimlar, malakalar va mahorat bilan birga, qo'shimcha sifatlarga bog'liqlik, ularni ifodalash uchun "kompetensiya" va

“kompetentlik” tushunchalari qo‘llaniladi. A.Tashanov fikricha, “kompetensiya” va “kompetentlik” tushunchalari bir-biridan farq qiladi:

Kompetensiya – vakolat;

Kompetentlik – qobiliyat.

Izohi sifatida, ba’zan eshitib qolamiz, bu – mening kompetentligim doirasida (men uni hal qila olaman), ammo bu mening kompetentsiyamda emas (buni hal qilishga menga vakolat berilmagan).

O‘z vaqtida Sharq mutafakkirlari ham rahbarlikning o‘ziga xos hususiyatlari haqida fikr yuritganlar. Jumladan, IX-X asrlarda yashab o‘tgan buyuk faylasuf Abu Nasr Farobiy o‘zining “Fozil odamlar shahri” asarida rahbarlikning o‘ziga xos jihatlari haqida fikr yuritgan. Abu Nasr Farobiy bu asarida “Jamiyatda adolat o‘rnatish, shahar davlatlarni boshqarish yo‘llari, shahar hokimi qanday bo‘lishi lozimligi, rahbar uchun zarur bo‘lgan hislatlar” haqida qimmatli fikr-mulohazalar keltirilgan.

Abu Nasr Farobiy: “rahbar uchun eng muhimi – bu donishmandlik”, - deya e’tirof etgan. Shu o‘rinda, rahbar kompetentsiyasi turlari haqida A.Nosirov “Ta’lim menejmenti” jurnalida quyidagicha fikr bildiradi:

- 1. Standart kompetentsiya – ushbu faoliyatga oid doimiy va odatiy vazifalarni bajara olish qobiliyati.
- 2. Asosiy kompetentsiya – ushbu faoliyatga oid innovatsion vazifalarni belgilay olish qobiliyati;
- 3. Yetarli kompetentsiya – kasb faoliyatining yangi turlarini yarata olish qobiliyati;
- 4. Kasbiy kompetentsiya – pedagogika va psixologiyaga oid bilimlarga ega bo‘lish, o‘z ustida ishlash, o‘quvchilarda motivatsiyani shakllantirishdan iboratdir”.

Hozirgi globallashuv davrida oldingi bilimlar, malakalar va ko‘nikmalarning ta’lim paradigmasida asta-sekin insonning global dunyoga kirishi, unga samarali moslashishi vazifalariga munosib ta’limning yangi maqsadlari bilan boyib bormoqda. Bunday jarayonda kompetentli yondoshuv bilimlar, malaka va ko‘nikmalarni bekor qilmaydi, aksincha, amaliyotdagi bilimlar, malaka va harakatlar o‘rtasidagi munosabatlarning o‘zaro bir-biriga bog‘liqligini shart qilgan holda bu paradigmani rivojlantiradi. Buyuk Britaniya umumta’lim maktablarida va umuman barcha boshqaruvlarda bir shior bor: bilimlar, malaka va ko‘nikmalarsiz kompetentlik mavjud emas. Haqiqiy o‘z kompetentiga ega boshqaruvchi biror ishni rejalashtirayotganda barcha hodimiga hodim emas, shaxs sifatida qarab teng ishtirokchilar sifatida ishtirok etishini xohlashadi, birgalikda muayyan muammoni hal qilishadi. Ingliz maktablarida rahbar va hodim yo‘q, ular bir-birlariga faqat kamkasb sifatida munosabatda bo‘lishadi. Chunki ular o‘zaro hurmatdan zavqlanishni

hoxlashadi. Bu maktablarda rahbar yoki unga qaram hodim emas, “yaxshi” yoki “yomon” odam bor. Ingliz umumta’lim maktalarida hodimlaridan talab qilinadigan yagona hislat: o’ziga bo’lgan ishonchdir. Insonni o’ziga bo’lgan ishonchi yuqori bo’lsa, barcha muvafaqqiyatlar eshigi ochiladi deb hisoblashadi. Qolaversa, Buyuk Britaniya umumta’lim maktablarida hodimlarning samarali usullari, ko’nikmalari, o’z vazifalarini samarali bajarish yo’llarini almashinish va shu orqali malaka va ko’nikma hosil qilish uchun har kuni hodimlar o’rtasida ma’lum miqdorda mashg’ulotlar (bir kunlik konferensiyalar, yakka faoliyatlar, qisqa kurslar, mavzu mutaxassislari tomonidan rasmiy uchrashuvlar, jamoaviy faoliyatlar) o’tkaziladi. Bu bilan hodimni o’z iqtidorini namoyon etishga imkon beriladi. Bu mashg’ulotlarda ta’limni samarali va qiziqarli tashkil etish ko’nikmalari o’rganiladi. Maktabni barqaror rivojlantirish uchun barcha hodim bilim olishi, o’z kasbini chuqur o’rganishi muhim hisoblanadi. O’qitish, o’quv dasturlarini yozish o’zaro hakorlikda amalga oshiriladi. Shuning uchun bunday vazifalarda javobgarlik o’qituvchilar orasida teng hisoblanadi. Maktab boshqaruvidan tortib, ta’limning har bir sohalari mamlakat ta’limidagi o’zgarishlar bilan bog’liq va hamohang tarzda amalga oshiriladi, bu tizimi bilan Finlandiya ta’lim tizimiga yaqin hisoblanadi.

“Zamonaviy rahbar o’zi qanday bo’lishi kerak?”

- O’zida mustaqil fikr bo’lishi, mustaqil qarorlar chiqara olishi;
- Har bir rahbarda zamonaviy ilm-saviya va tashkilotchilik ko’nikmalarining bo’lishi;
- Jamoaviy vazifalarni bajarishda maktabda faoliyat olib boruvchilar bilan hamkorlikni tashkil qila olishi;
- O’z atrofiga yosh mutaxassislarni to’play olishi va ularga pedagogik, metodik maslahatlar bera olishi;

Har qanday bilim, malaka va mahorat istalgan vaziyatda ham o’zini kompetentsiya sifatida namoyon eta olmaydi. Masalan, boshqaruvning obektib sharoitlariga qarab o’zgarib turuvchi faoliyat mutaxassisidan yanada yuqoriroq kompetentlikni talab etadi. Bunday aniq kompetentsiyalar bilan qurollangan mutaxassislarga davlat va jamiyat boshqaruvida hamisha talab katta bo’ladi. Direktor maktablarda nafaqat intellektual salohiyatli o’qituvchi, balki insoniylik hislatlariga ega muhit yaratishga javobgar shaxs hisoblanadi. D.Temirov “Ta’lim menejmenti” jurnalida nashr ettigan maqolasida ta’lim muassasasi faoliyatini samarali boshqarishning quyidagi tamoyillariniuzviyligi asosida tashkil etishni tavsiya qiladi:

1. Ong va faoliyat birligi. Ushbu tamoyil rahbarning ta’lim muassasasi boshqaruviga

oid bilimlarini o'zlashtirishni va amaliy faoliyatda qo'llashi.

2. Ta'lim muassasasini boshqarishning ilmiy va g'oyaviyligi. Mazkur tamoyil boshqaruvda yuksak g'oyaviylik hamda ilmiy asoslangan qoidaga muvofiq boshqariladi.

3. Ta'lim muassasalarida boshqaruvning izchil va uzviyligi. Ushbu tamoyil rahbarlar samaradorligining dialektik harakatda kasb etishini anglatadi.

4. Ta'lim muassasasida rahbar boshqaruvining gumanitar xususiyatlariga ega ekanligi. Mazkur tamoyil ijtimoiy faoliyat negizida jamiyat manfaatlari bilan shaxsiy manfaatlar uyg'unligini ifodalaydi.

5. Ta'lim muassasalarini boshqarishga har tomonlama (kompleks) tizimli yondoshuv. Ushbu tamoyil o'zida ta'lim muassasa hodimlarini bir ijtimoiy faoliyat birlashtiradi.

6. Ta'lim muassasalarini boshqaruvining muayyan, aniq maqsadga yo'naltirilganligi. Mazkur tamoyil ta'lim muassasasining ijtimoiy harakatdagi faoliyati yo'nalishlaridan kelib chiqqan holda harakatlarning tashkil etishi bilan izohlanadi.

7. Ta'lim muassasasini boshqarishda ta'lim jarayoni suhbatlari fikri va mustaqilliklarini, shuningdek, shaxsiy xususiyatlarini ta'minlash. Ushbu tamoyil pedagog jarayon ishtirokchilari faoliyatini ishtirokchilarini tashkil etadi, avtoritar boshqaruvning inkor etilishi va demokratik boshqaruvga o'tishini ko'rsatadi.

8. Ta'lim muassasalarini boshqarishda demokratik tamoyillarning ustuvorligi. Ushbu tamoyil boshqaruvda hodimlar shaxsini hurmat qilish, huquq va maqsadlariga dahl etmaslik qobiliyatini aks ettiradi.

YUQORI HARORATLI O‘Z-O‘ZIDAN TARQALUVCHI TERMİK USULDA TITAN KARBIDINING KUKUNLARINI OLISH TEXNOLOGIYALARI VA ULARNING TAHLILI

A.A. Allanazarov., Ch. Tursunov.
Termiz muhandislik-texnologiya instituti

ANNOTATSIYA

Annotatsiya: Maqolada yuqori haroratli o‘z-o‘zidan tarqaluvchi termik usulda titan karbidining kukunlarini olish tahlili keltirilgan. Bu usul materiallarni olishning yangi texnologiyasi bo‘lib, u boshlang‘ich kukun mahsulotlarning ekzotermik kimyoviy reaksiyada yonishiga asoslangan. Yuqori haroratli o‘z-o‘zidan tarqaluvchi usulda titan karbidining nano zarrachali kukunlarini olish bo‘yicha materialshunos olimlar bildirgan qarama-qarshi fikrlari o‘rganildi.

ABSTRACT

Abstract: The article presents an analysis of the production of titanium carbide powders by a high-temperature self-propagating thermal method. This method is a new material extraction technology based on the combustion of initial powder products in an exothermic chemical reaction. Contradictory opinions expressed by material science scientists on obtaining titanium carbide nanoparticle powders by high-temperature self-propagating method were studied.

Kalit so‘zlar: Titan karbid, kukun, qattiq faza, modda, diffuziya, uglerod, grafit, mikroskop, kristallanish, kondensatsiya.

KIRISH

Yuqori haroratli o‘z-o‘zidan tarqaluvchi termik usul materiallarni olishning yangi texnologiyasi bo‘lib, u boshlang‘ich kukun mahsulotlarning ekzotermik kimyoviy reaksiyada yonishiga asoslangan. Bunda sodir bo‘ladigan yonish jarayoni biz bilgan yonish jarayonidan tubdan farq qiladi. Agar oddiy yonish jarayoni oksidlanish bilan sodir bo‘lsa, bunda kukun xomashyo – kukun, suyuqliq yoki gaz bilan yonishi o‘ta yuqori ekzotermik reaksiya bo‘lib, uning natijasida qattiq mahsulot hosil bo‘ladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Yuqori haroratli o‘z-o‘zidan tarqaluvchi yonishning nazariy asoslari N.N. Semenov tomonidan ta‘sirli sirlashayotgan moddalarning butun hajmi bo‘ylab issiqlik muvozanatining tenglamalarini qayta ko‘rib chiqish natijasida ishlab chiqqan. Agar kimyoviy reaksiya, nol

darajali reaksiya deb qabul qilinsa, unda reaksiyaning tezligi modda almashinuvining darajasiga emas, balki faqat haroratga bog'liq bo'ladi (Arrenus qonuniga asosan). Bunda issiqlikni kimyoviy reaksiyadan moddalarga uzatilishi quyida keltirilgan tenglama bilan ifodalanadi:

$$Q_{kim} = Q\rho V k_0 e^{-\frac{E}{RT}} = Q\rho V k_0 \exp\left(-\frac{E}{RT}\right), \quad (1)$$

Bunda Q_{kim} – kimyoviy reaksiyaning issiqlik uzatish tezligi, Vt ;

ρ – moddaning zichligi, kg/m^3 ;

V – moddaning hajmi, m^3 ;

Q – reaksiyaning issiqlik effekti, J/kg ;

k_0 – eksponensial oldi ko'paytuvchi, $1/s$;

E – faollashtirish energiyasi, J/mol ;

R – gazning universal doimiysi, $8,3144 J/(mol/K)$.

Yonayotgan moddadan issiqlikning tashqi muxitga tarqalish tezligi Nyuton qonuniga ko'ra quyida keltirilgan tenglama bilan ifodalanadi:

$$Q_{sov} = \alpha S(T - T_{o'r}), \quad (2)$$

bunda Q_{sov} – moddadan issiqlikni $T_{o'r}$ – haroratga ega bo'lgan muxitga uzatilish tezligi, Vt ;

α – moddaning zichligi, $Vt/(m^2 \cdot K)$;

S – moddaning umumiy yuzasi, m^2 .

N.N. Semernov issiqlik nuqtai nazaridan kimyoviy reaksiyani sodir bo'lishini ikki holda: statsionar va issiq portlash orqali borishini ko'rsatib bergan. Bunda statsionar holatda $Q_{kim} = Q_{sov}$ va issiqlik muvozanatiga erishmasdan: moddadan qancha issiqlik chiqaradi va undan qanchasi qanday tezlikda atrof muxitga uzatiladi. Bu holatda haroratning uzatilishi unchalik katta bo'lmasdan atrof muxitning haroratiga yaqin bo'lib, quyidagi tenglama bilan ifodalanadi:

$$Q\rho V k_0 \exp\left(-\frac{E}{RT}\right) = \alpha S(T - T_{o'r}), \quad (3)$$

Statsionar hol, $T_{o'r}$ muxitning unchalik katta bo'lmagan qaroratlarida sodir bo'lib, bunda moddaning harorat tashqi muxitga ko'proq uzatiladi. Agar reaksiya harorati katta qiymatlarda bo'lib, tashqi muxitga deyarli tarqalmasa unda issiqlik tarqalishining muvozanat tenglamasi echimga ega bo'lmaydi, chunki haroratning har qanday $T \geq T_{o'r}$ qiymatlarida $Q_{kim} > Q_{sov}$ beradi. Issiqlik ajralish tezligini moddaning o'z-o'zidan

yonishiga keskin eksponensial bog‘liqlik bo‘lgani uchun juda yuqori haroratlargacha ko‘tariladi. Bunday hol issiq portlash deb ataladi.

N.N. Semernov statsionar hol bilan issiq portlashni ajratuvchi kritik shartini topgan. U o‘lcham birligiga ega bo‘lmagan Semernov kriteriysi bilan aniqlanadi:

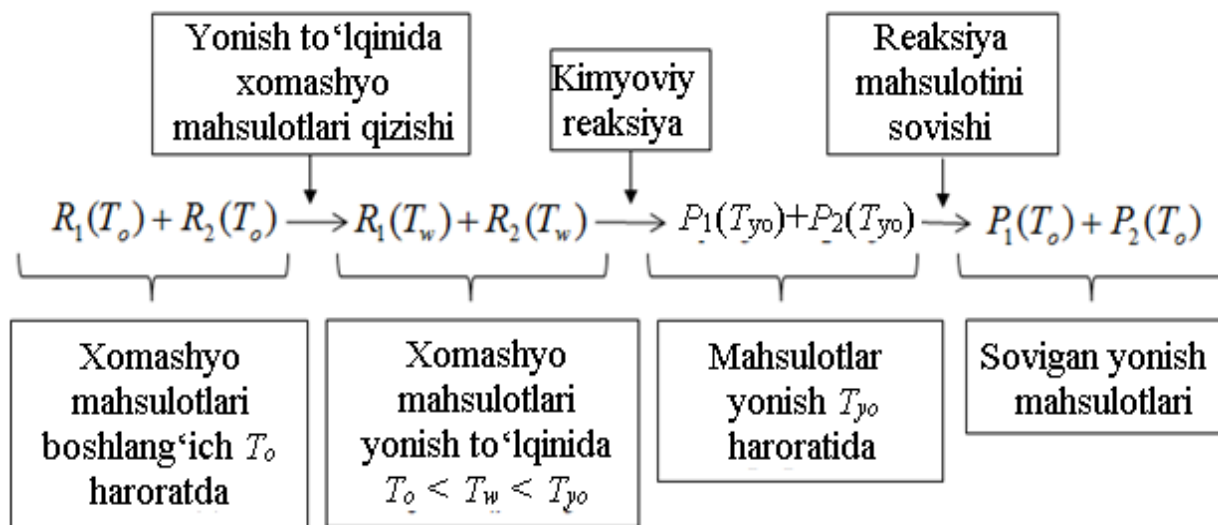
$$Se = \frac{Q\rho V}{\alpha S} \frac{E}{RT_{o'r}^2} k_0 \exp\left(-\frac{E}{RT_{o'r}}\right) \quad (4)$$

$$Se_{kr} = \frac{1}{e} = 0,368$$

Ta’sirlashayotgan moddalarning kinetik va fizik issiqlik xossalari (Q, k_0, E, c, ρ), uning shakli, gabarit o‘lchamlari (V, S) hamda sodir bo‘lish sharoiti ($\alpha, T_{o'r}$) ma’lum bo‘lsa, Se – Semernov kriteriysini aniqlash oson. Agar uning qiymati $Se > Se_{kr}$ bo‘lsa, unda issiq portlash sodir bo‘ladi.

MUHOKAMA

Yuqori haroratli o‘z-o‘zidan tarqaluvchi termik usulda boshlang‘ich xomashyo mahsulotidan tayyor mahsulotning hosil bo‘lish bosqichlari umumiy holda 1 – rasmda sxematik ravishda keltirilgan [1].

1 – rasm. Yuqori haroratli o‘z-o‘zidan tarqaluvchi termik usulda xomashyodan tayyor mahsulotgacha bo‘lgan bosqichlar

Titan karbidining kukunlarini olishda qo‘llaniladigan xomashyolarning agregat holatidan kelib chiqqan holda yuqori haroratli o‘z-o‘zidan tarqaluvchi yonish orqali titan karbidini olish quyidagi usullarda olib boriladi [1, 10]:

- 1) gaz hosil qilmasdan TiC olish, bunda: xomashyo $R_1(T_w), R_2(T_w)$ – qattiq yoki suyuq holatda, shu bilan birga $R_1(T_0), R_2(T_0)$ – xomashyolar va $P_1(T_{yo}), P_2(T_{yo})$ – yonishdan hosil bo‘lgan mahsulotlar kondensatsiyalangan holatda bo‘ladi;
- 2) mahsulotlar yonishidan hosil bo‘lgan gazni filtrlash orqali TiC olish: $R_1(T_w)$ – qattiq, $R_2(T_w)$ – gaz;
- 3) barcha mahsulotlarni kondensatsiyasi orqali TiC olish: $R_1(T_w), R_2(T_w)$ – gaz holatda, $P_1(T_{yo}), P_2(T_{yo})$ – qattiq holatda.

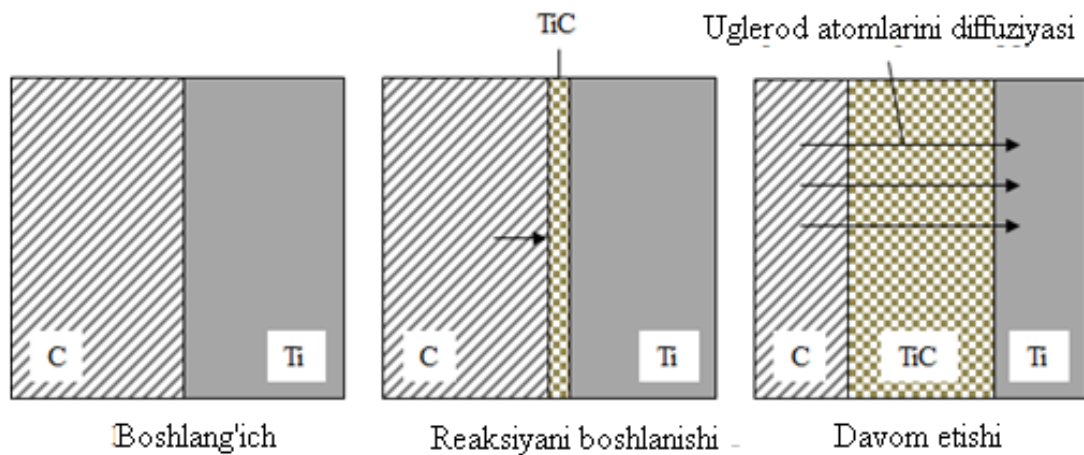
O‘z navbatida yuqori haroratli o‘z-o‘zidan tarqaluvchi yonishda TiC – kukunlarini gaz hosil qilmasdan olish ikki turdagi texnologik usulda olib boriladi: birinchisi – qattiq fazali, bunda barcha $R_1(T_0), R_2(T_0), R_1(T_w), R_2(T_w), P_1(T_{yo}), P_2(T_{yo})$ – mahsulotlar qattiq (kukun) holatda; ikkinchisi – yarim suyuq fazali: $R_1(T_w)$ yoki $R_2(T_w)$ – suyuq, kolgan barcha mahsulotlar qattiq; suyuq fazali, bunda $R_1(T_w), R_2(T_w), P_1(T_{yo}), P_2(T_{yo})$ – suyuq, kolgan barcha mahsulotlar qattiq.

Yuqori haroratli o‘z-o‘zidan tarqaluvchi yonishda, mahsulotlarni yonishidan hosil bo‘lgan gazni filtrlash orqali TiC olish: kukun – gaz sistemasida gazni yutish orqali, bunda $R_1(T_0)$ – titan manbasi qattiq, $R_2(T_0)$ - uglerod manbasi gaz; qattiq – qattiq sistemada, gazni chiqarish orqali $R_1(T_0)$ - titan manbasi ham $R_2(T_0)$ - uglerod manbasi ham qattiq (kukun) holatda.

Yuqori haroratli o‘z-o‘zidan tarqaluvchi usulda titan karbidining nano zarrachali kukunlarini olish bo‘yicha materialshunos olimlar qarama-qarshi fikr bildirgan. Bir guruh olimlar fikriga ko‘ra, jarayonda juda yuqori harorat bo‘lgani uchun to‘g‘ridan tug‘ri titan karbidining nano kukunlarini olish sharoiti yo‘q, chunki bunday sharoitda yirik donali mahsulot hosil bo‘lishi tabiiy deb qarashgan bo‘lsa, boshqa olimlarning fikriga ko‘ra, yuqori haroratli o‘z-o‘zidan tarqaluvchi usulda boshlang‘ich xomashyolarni tayyor mahsulotga aylanishi murakkab ko‘p omilli jarayon, uni to‘g‘ri boshqarish orqali nano zarrachali titan karbidining kukunlarini olish sharoitiga erishish mumkinligini bildirishgan [2, 3].

Yuqori haroratli o‘z-o‘zidan tarqaluvchi usulda yonish mexanizmi bilan TiC nano zarrachalarni hosil bo‘lishini bog‘lash [4, 7] ilmiy ishda taklif etilgan. Unga ko‘ra qattiq fazali yuqori haroratli o‘z-o‘zidan tarqaluvchi yonish jarayoni diffuziya orqali sodir bo‘ladi. Bunda ta’sirlashayotgan ikki kukun komponentlarda birining zarrachasi yuzasida qattiq fazali reaksiya mahsulotining qatlami hosil bo‘ladi va ta’sirlashayotgan komponentlarni bir-biridan ajratib qo‘yadi. Endilikda jarayonni sodir bo‘lish tezligi

ikkinchi komponentni yangi hosil bo'lgan qatlami orqali diffuziyalanish tezligiga bog'liq 2 – rasm).

Ti, C – ta'sirlashayotgan komponentlar; TiC – reaksiya mahsuloti
2 – rasm. Qattiq fazali yuqori haroratli o'z-o'zidan tarqaluvchi yonish jarayoni diffuziya orqali sodir bo'ladi.

Boshlang'ich xomashyo zarrachasi uning yuzasida hosil bo'lgan reaksiya mahsuloti hisobiga solishtirma hajmining o'zgarishi unchalik katta bo'lmagani uchun hosil bo'lgan reaksiya mahsulotining zarracha o'lchami boshlang'ich kukun komponentlarning zarracha o'lchamidan katta farq qilmaydi. Zarrachalar tutash nuqtalarda diffuzion qarshilik yuqori bo'lgani sababli jarayonda qayta kristallanish sodir bo'lmaydi, ya'ni qattiq fazali yonish reaksiyada hosil bo'lgan mahsulot donachalari yiriklasha olmaydi. [8, 9].

NATIJARLAR

Shunday qilib, qattiq fazali yuqori haroratli o'z-o'zidan tarqaluvchi termik usulda titan karbidining nano zarrachali kukunlarini olish uchun xomashyo kukun zarrachalari yuqori disperslikka ega bo'lishi talab etiladi.

Qisman suyuqlanuvchi qatlama ega bo'lgan qattiq fazali sistemalarda nano o'lchamli kristallarning hosil bo'lishi: kristallanish, qayta kristallanish, yonish jarayonining issiqlik rejimiga va hosil bo'lgan reaksiya mahsulotining sovish sharoitiga bog'liq holda shakllanadi.

Barcha mahsulotlarning kondensatsiyasi orqali yuqori haroratli o'z-o'zidan tarqaluvchi termik usulda xomashyoni yonishidan gaz hosil bo'ladi, gazdan esa yangi mahsulot kondensatsiyalanadi. Bunda mahsulotning elementar zarrachalari bir-

biri bilan birlashib kurtak hosil bo'ladi, ularning ba'zilarida reaksiya davom etadi. Zarrachalarning o'sishi reaksiyaga kirishuvchi komponentlar tugaguncha davom etadi. Agar reaksiya aralashmasi tezda yoyilsa jarayon tezda to'xtaydi, chunki aralashma sun'iy sovitiladi. Bu amalni qo'llash orqali reaksiya mahsulotining donalari zarur o'lchamga etgandan keyin o'sishini to'xtatish mumkin. Gaz aralashmalarini to'xtovsiz yondirib, jarayonning qandaydir bosqichida tezda sovishini amalga oshirish qiyin emas. Bu esa jarayonda hosil bo'layotgan mahsulotning donalar o'lchamini boshqarish imkonini beradi [4, 6].

Yuqori haroratli o'z-o'zidan tarqaluvchi usulda boshlang'ich kukun aralashmalarini mexanik faollashtirish bilan titan karbidining nano kukunlarini olish [5, 7] ilmiy ishda taklif etilgan. Unga ko'ra titan, grafit va titan karbidining kukunlari 1:1:0,67 nisbatlarda sharli tegirmonda inert gaz muxitida maydalab aralashtiriladi. Aralashma tayyor bo'lgach undan press-briketlar tayyorlanib, kameraga joylashtiriladi. Kamerada atmosfera bosimida inert muxit hosil qilinib, grafit falgadan elektr tokini o'tkazish orqali press-briket yuzasi yondiriladi. Press-briketning yonishdagi harorati infraqizil kamera yordamida aniqlab boriladi.

XULOSA

Avtorlar tomonidan o'tkazilgan rentgenofazali tahlil natijasiga ko'ra, xomashyo kukunlarini 2 soatdan ortiq maydalab aralashtirish davomida rentgenogrammada grafit chizig'i yo'qolib, faqat titan va titan karbidining chiziqlari qolgan, bu esa grafitni amorflashishi bilan bog'liqligini ta'kidlab o'tishgan. Aralashmaning mikroskopik tahlillari esa uni nano kukun aralashmasi ekanligini ko'rsatgan. Tadqiqotning ikkinchi qismida mexanik faollashtirilgan aralashmaning press-briketini yoqish orqali olingan mahsulotlar titan karbidining nano kukunlari ekanligi isbotlangan. Bundan ko'rinadiki, yuqori haroratli o'z-o'zidan tarqaluvchi usulda yonish haroratini, uning tezligini boshqarish orqali titan karbidining nano kukunlarini olish mumkin.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Амосов А. П., Боровинская И. П., Мержанов А. Г. Порошковая технология самораспространяющегося высокотемпературного синтеза материалов: Учеб. пос. / Под науч. ред. В. Н. Анциферова. М.: Машиностроение1, 2007.
2. Beiss P., Dalal K., Peters R. International Atlas of Powder Metallurgical Microstructures/ Metal Powder Industries Federation, Princeton, NJ, 2002.—p. 106

3. Левашов Е. А., Рогачев А. С., Курбаткина В. В. и др. Перспективные материалы, технологии самораспространяющегося высокотемпературного синтеза. М.: МИСиС, 2011.
4. И.П. Бороварская. В кн. Концепция развития самораспространяющегося высокотемпературного синтеза как области научно-технического прогресса. Территория, Черноговка, 2003. С. 178
5. C. Cocherin, S.Dubois, V. Gauthier, M.F. Beaufort, D. Vrel and J.P. Bonnet. NANOCRYSTALLINE TIC COMBUSTION – SYNTHESIZED FOROM NANOSTRUCTURED REACTANS AND TIC DILUENT. VIII International Symposium no Self – Propogating Heigh Temperature Synthesis, Italy, 21 – 24 June, 2005, Abstract Book. P.28 – 30.
6. SD Nurmurodov, AK Rasulov, AA Allanazarov. Study of Morphology and Dimensions of Ultra Dispersed Powders of Tungsten by Crystal-Optical Method of Discharge. TEST Engineering and Managment. Article Info Volume 83 Page Number: 844 – 848 2020.
7. SD Nurmurodov, Rasulov A Kh, AA Allanazarov, TU Pardayev, MB Rakhmonov. Tungsten oxides reduction technology on a plasma plant International journal of mechatronics and applied mechanics. Page Number: 160-167 2021.
8. AA Allanazarov. Method of performing thermophysical calculation of a plasma chemical reactor of a new type International journal of mechatronics and applied mechanics. Page Number: 123. 2022, issue 11.
9. Rasulov A.Kh., Allanazarov A.A. Technology of production of carbide alloy plates for the cutting part of cutters type PC-14 surface-cleaning combines for drilling potassium ore. TECHNICAL SCIENCE AND INNOVATION, Tashkent, №3/2020 pp 251-257.
10. A.Kh. Rasulov, S.D. Nurmurodov, A.A. Allanazarov, T.U. Pardayev. Influence of structural –textural features of turbo –alloy products using tungsten treatment on their strength properties. TECHNICAL SCIENCE AND INNOVATION, Tashkent, №1/2020 pp 178-186.

ИССЛЕДОВАНИЕ ПРОЦЕССА ВЫПАРКИ МАТОЧНЫХ РАСТВОРОВ В ПРОИЗВОДСТВЕ БИКАРБОНАТА КАЛИЯ АМИННЫМИ СПОСОБАМИ

Асаджон Камбаров Дилшод угли.,

Нозима Исмоилова Фарход кизи

Ташкентский химико-технологический институт янгийский филиал,

e-mail: tkti_yf@mail.ru

Аннотация: В настоящее время в мире уделяется большое внимание производству карбоната калия (поташ) аминными способами. В то же время в мире имеются достаточные разведанные запасы калийсодержащего сырья, которые по технологическим, экономическим и, что особенно важно, рациональным уровням использования предоставляют возможность получать поташ для обеспечения внутреннего и внешнего рынков потребления с доступными по энергетическим и технологическим показателям точка зрения.

В связи с этим, разработка способа получения поташа на основе специфичного местного сырья является актуальной.

Ключевые слова: хлорид калия, диэтиламин, упарка, фильтрация, параметр, степень, разрежение, время, процесс, норма.

Abstract: Currently, much attention is paid in the world to the production of potassium carbonate (potash) by amine methods. At the same time, there are sufficient proven reserves of potassium-containing raw materials in the world, which, according to technological, economic and, most importantly, rational levels of use, provide an opportunity to obtain potash to ensure domestic and foreign consumption markets with affordable energy and technological indicators.

In this regard, the development of a method for producing potash based on specific local raw materials is relevant.

Keywords: potassium chloride, diethylamine, evaporation, filtration, parameter, degree, dilution, time, process, norm.

Введение.

Перспективы применения карбонатов калия, в особенности, как бесхлорного калийного минерального удобрения, создают определенные условия организации их производства в Узбекистане. В настоящее время в Узбекистане отсутствует производство карбонатов калия, хотя в Узбекистане имеются месторождения местного калийсодержащего сырья, который даст возможность получать собственный карбонат калия [1].

Все существующие промышленные способы производства карбоната калия можно разделить на две группы. Первая группа-получение карбоната калия методом электролиза растворов хлорида калия с последующей переработкой гидроксида калия в карбонат калия характеризуется сложностью процесса из-за многостадийности, большим потреблением энергии [2-3] и высокой стоимостью получаемого гидрокарбоната и карбоната калия.

Результаты.

Вторая группа схем основана на получении гидрокарбоната калия (KHCO_3) подобно аммиачному способу получения соды карбонизацией хлорида калия (KCl) в присутствии различных алифатических аминов и их солей [4-5].

Известно что, в производстве карбоната калия аминным способом [6] на первой стадии в процессе карбонизации в присутствии хлорида калия и ДЭА в твердой фазе образуется бикарбонат калия, а в жидкой фазе остается не прореагировавшая часть хлорида калия и ДЭА, а также образуется диэтиламин гидрохлорид. Как было отмечено, при упарке и дистилляции ДЭА из маточных растворов в течение процесса система постепенно концентрируется и в конце в зависимости от степени упарки образуется густая суспензия.

Для определения состояния системы, последовательности процессов, подбора оборудования и контроля технологии необходимо изучить влияние Ж:Т, и температуры на вязкость, плотность, показатели светопреломления и электропроводности реакционной системы, а также скорости отстоя и фильтрации суспензии.

Данные (табл.1) показывают, что со снижением остаточного давления в выпарном аппарате от 740 до 284 мм.рт.ст температура кипения раствора снижается от 83,0, 85,0°C до 63,5 и 67,0°C соответственно при концентрации 10,0-45,0%. Показатели светопреломления и электропроводности образцов в зависимости от степени упарки колеблются в интервалах 1,409-1,433 и 61,59-27,12 $\mu\text{S}/\text{cm}$ соответственно. С повышением степени упарки от 10 до 45% показатель

светопреломления повышается на 0,020, а электропроводность наоборот снижается на 34,47 $\mu\text{S}/\text{cm}$.

Таблица 1

№	Степень упарки, %	Упругость, мм.рт.ст				n^{20} ,	Электропроводность при 20°C, $\mu\text{S}/\text{cm}$
		740	588	436	284		
1	0	82,0	78,0	72,0	63,0	1,409	61,59
2	10	83,0	78,5	73,0	63,5	1,413	58,45
3	20	83,5	79,0	73,5	64,0	1,416	54,84
4	30	84,0	80,0	74,0	65,0	1,422	47,63
5	40	84,5	81,0	74,5	66,0	1,427	36,66
6	45	85,0	82,0	75,0	67,0	1,433	27,12

Физико-химические свойства упаренных маточных растворов

С повышением концентрации и снижением температуры вязкость системы повышается. Влияние температуры на процесс усиливается при ее снижении до 18°C и повышении концентрации ДЭА более 40%. Проведение линии вязкости (рис 1) для 26,5 сПз ($d_2^1-d_1^1$), с получением ортогональной проекции (d_2-d_1) показывает, что для сохранения значения вязкости 26,5 сПз с повышением степени упарки до 10,20,30% температура системы должна быть не менее 12,15,16°C соответственно.

На скорость фильтрации сильно влияют Ж:Т и температура процесса фильтрации (табл.2). С повышением Ж:Т при температуре 60°C скорость фильтрации снижается в 2,40; 5,20 раза при Ж:Т 4:1 и 8:1 соответственно чем при Ж:Т=2:1. Эта тенденция усиливается со снижением температуры процесса до 20°C, при которой скорость фильтрации уменьшается в 2,70 , 7,15 раза соответственно. При упарке образуется шлам с Ж:Т более 20:1 и с температурой 80-90°C. Исходя из вышеизложенного Ж:Т необходимо уменьшать до не более 8:1, в связи с чем нами была изучена кинетика процесса декантации (рис.2).

Таблица 2

Влияние Ж:Т и температуры на фильтруемость упаренных маточных растворов

№	Ж:Т	Скорость фильтрации при 20°C, кг/м ² с		Скорость фильтрации при 60°C, кг/м ² с	
		Жид, фаза	Твер, фаза	Жид, фаза	Твер, фаза
1	1:0	-	-	-	-
2	16:1	856,59	63,29	3234	202
3	8:1	1047,54	156,18	3483	435
4	4:1	1263,31	414,28	3773	944
5	2:1	2134,22	1116,97	4578	2264

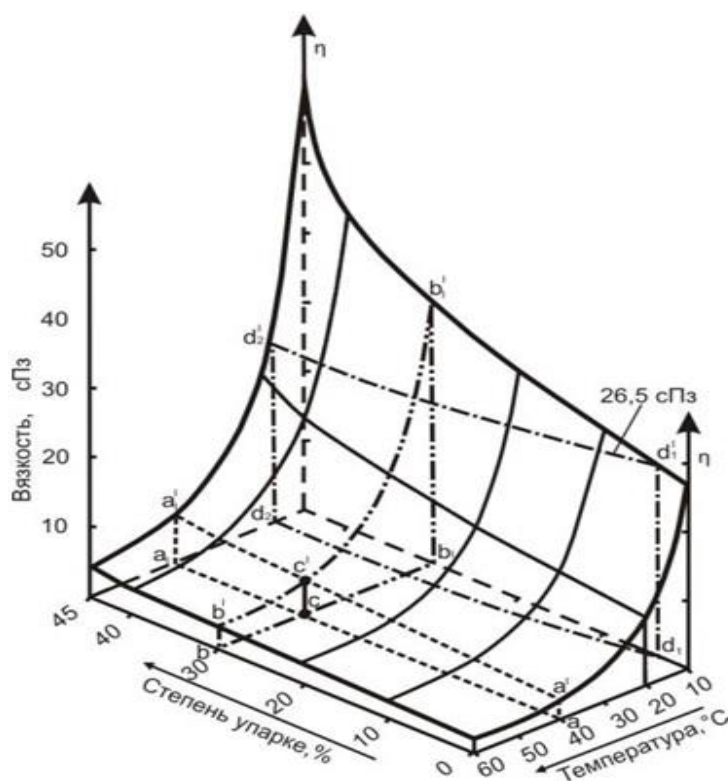

Рис.1. Изменение вязкости маточных растворов в зависимости от степени упарки и температуры

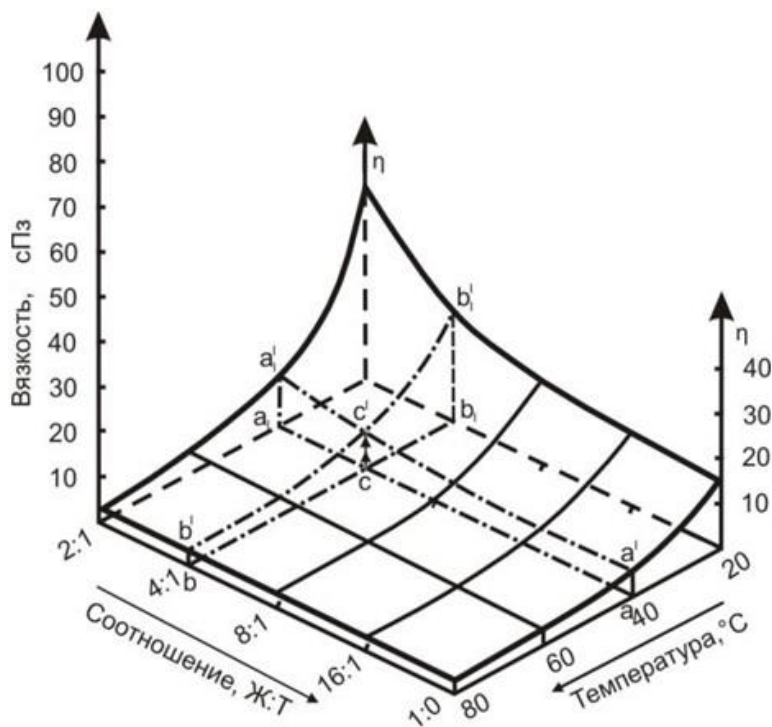

Рис. 2. Изменение вязкости 30%-ного упаренного маточного раствора в зависимости от температуры и соотношения Ж:Т.

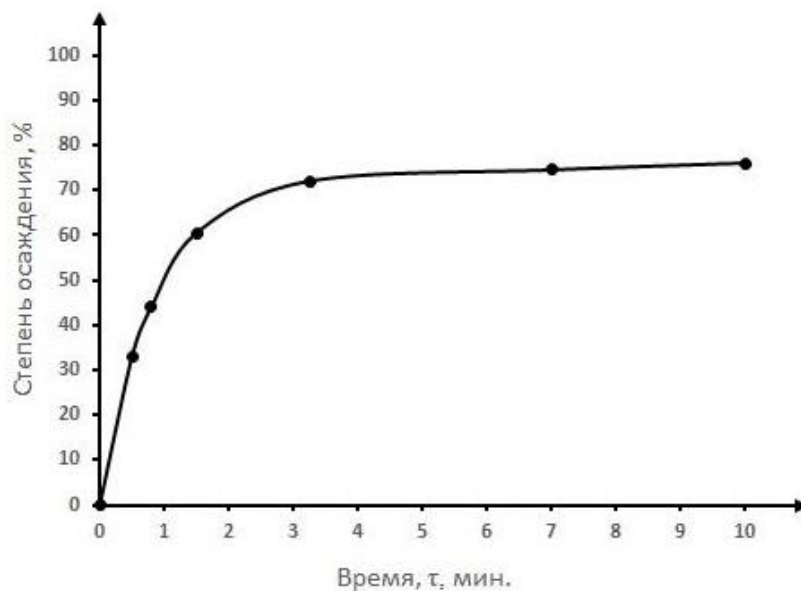

Рис.3. Кинетика осаднения осадков, образующихся при упарке маточных растворов.

В течение 3 мин степень осветления суспензии достигает более 70% и 75% при снижении Ж:Т от 9:1 до 13:1 соответственно (рис.3).

Таким образом, маточный раствор после процесса упарки перед подачей на фильтрацию отстаивают в течение 10-15 минут и образующаяся густая масса с Ж:Т не более 8:1 подаётся на стадию фильтрации с обеспечением скорости фильтрации не менее 435 кг/м²*ч.

По реологическим свойствам в системе образуются суспензии и растворы, которые без затруднений перекачивать существующими устройствами.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. A.N.Voboqulov., A.U.Erkaev., Z.K.Toirov. Исследование процесса получения гидрокарбоната кальция с применением диэтиламина.// *UNIVERSUM: Ximiya i biologiya*, № 10, Moskva-2017g.

2. Пат. 7514060 US, МКИ C01D 7/12. Porous potassium carbonate having special pore structure and method for its production [Текст] / Hachiro Hirano, Yasunori Yamaguchi, Minako Okamura, assignor to Asahi Glass Company, Limited, Tokyo (JP); Application 30.12.04; Published 07.04.09.

3. Беньковский С.В. Технология содопродуктов [Текст] / С.В. Беньковский, С.М. Круглый, С.К. Секованов. – М.: Химия, 1972. – 352 с.

4. Чернов В.Ф. Производство кальцинированной соды [Текст] / В.Ф. Чернов. – М.: Госхимиздат, 1956. – 316 с.

5. Wasag T. *Zastoswanie amin do produkcji weglanow alkalicznych* / T. Wasag, T. Wasag, G. Poleszczuk // *Chemik*. – 1976. – Vol. 29, № 9. – P. 293 – 297.

6. A.N. Voboqulov., A.U. Erkaev., Z.K. Toirov., Kucharov B.Kh. Investigation of the process of carbonization of potassium chloride solutions in the presence of diethylamine. // *Modern problems and prospects of chemistry and chemical and metallurgical industries*, Republican scientific and technical conference, Navoi-2018, 38-39 Art.

ОБОСНОВАНИЕ ТЕХНОЛОГИЧЕСКОЙ СХЕМЫ ВЕДЕНИЯ ДОБЫЧНЫХ РАБОТ ФОСФОРИТНОГО КАРЬЕРА

Умиджон Бобакулович Ермекбаев,

Отабек Мухитдинович Гиязов

Навоийский государственный горно-технологический университет,

кафедра «горное дело» г. Навои, Республика Узбекистан;

Bobakulov_umidjon.uzb@mail.ru

АННОТАЦИЯ

Технологические схемы открытой разработки пластовых месторождений полезных ископаемых с целью снижения затрат путем сокращения расстояния транспортирования. Разработка принципиально новых видов технологических схем включают разделение фронта горных работ на участки, отработку участков вскрышными уступами, выклинивающими к пласту полезного ископаемого, и добычные уступы с размещением пород в ярусы внутренних отвалов и подвигание отвального фронта вслед за отработкой уступов.

Ключевые слова: добыча полезных ископаемых, карьер, взрывные работы, взрывчатые вещества, разрушение горных пород, скважина, технологическая схема, фрезерный комбайн, параметры технологических схем, выемка пластовых месторождений, карьер «Ташкура», Узбекистан.

ANNOTATION

Technological schemes for open pit mining of mineral deposits in order to reduce costs by reducing the distance of transportation. The development of fundamentally new types of technological schemes includes the division of the mining front into sections, the mining of sections with overburden benches that wed out to the mineral layer, and mining benches with the placement of rocks in the tiers of internal dumps and the advancement of the dump front after the mining of the benches.

Keywords: mining, quarry, blasting, explosives, destruction of rocks, well, technological scheme, milling machine, parameters of technological schemes, excavation of reservoir deposits, Tashkura quarry, Uzbekistan.

Исследованиями установлено, что обоснование и выбор рациональной технологической схемы открытой разработки месторождений фосфоритов с пологопадающими пластами малой мощности в отечественной и зарубежной литературе не освящены, решение которых является актуальной научной задачей, имеющей важное народнохозяйственное значение.

Варианты технологических схем сводятся к поиску такой схемы, которая обеспечила бы максимальный экономический эффект для условий карьера Ташкура Джерой-Сардаринского месторождения фосфоритов Центральных Кызылкумов, представленного двумя пологозалегающими пластами малой мощности.

Рациональные параметры бестранспортной и транспортно-отвальной систем разработки для различных технологических схем определены по известным методикам из условий обеспечения минимальных объемов переэкскавации при максимальном использовании оборудования по линейным параметрам и производительности. Для этого применительно к условиям карьера Ташкура разработаны компьютерные программы и рассчитаны показатели работы оборудования и коэффициенты переэкскавации при различной высоте разрабатываемых уступов, углов откосов отвала и ширине заходки в зависимости от конструктивных параметров вскрышного оборудования. [1,2,3]

Результаты расчетов показывают, что рациональной схемой для условий карьера Ташкура является усложненная схема с бестранспортной системой разработки пород внешней и внутренней вскрыши двумя последовательными заходками с установкой экскаватора на промежуточном вскрышном уступе. При этом радиус разгрузки экскаватора должен быть не менее 110-120 м. Тогда коэффициент переэкскавации составит 0,1-0,25 при ширине заходки от 35-45 м до 75 м.

Наиболее приемлемые технологические схемы при транспортно-отвальной системе разработки предусматривают создание резервной полосы вскрытого рудного пласта, что позволяет организовать работу комплекса без холостых перегонов, одновременно уменьшив длину фронта горных работ в карьере. Анализ расчетов показывает, что высота отвала и, соответственно, требуемая высота разгрузки отвалообразователя увеличиваются с ростом высоты вскрышного уступа и уменьшением длины фронта работ, что объясняется несоответствием длины отвального и вскрышного фронта работ. [4,5,6]

При высоте вскрышного уступа $H_y=20$ м рациональное значение длины фронта работ $L_\phi=1500$ м, а при $H_y=40$ м, соответственно, $L_\phi=2500$ м.

Исследованиями установлено, что при заданной мощности вскрыши уменьшение длины фронта работ ведет к увеличению радиуса разгрузки отвалообразователя. Так, при высоте уступа 40 м уменьшение длины фронта работ с 2500 м до 1000 м влечет за собой увеличение радиуса разгрузки отвалообразователя с 120 м до 140 м. Изменение радиуса разгрузки в зависимости от ширины заходки незначительно.

Выполненные исследования показали возможность применения на карьере Ташкура транспортно-отвальных систем разработки с роторными экскаваторами и консольными отвалообразователями.

Исследованиями установлено, что эффективность транспортных технологических схем во многом зависит от расположения фронтов вскрышных, добычных и отвальных работ, которые могут располагаться последовательно друг за другом или параллельно друг другу, а вскрышные уступы соединяются с внутренними отвалами с помощью транспортных съездов, располагаемых во флангах карьера. При этом в обоих случаях важным параметром является расстояние перевозки вскрышных пород, для определения которого разработана методика, предусматривающая выбор основных параметров технологической схемы разработки по критерию минимума удельных затрат. Разработанная методика реализована в компьютерных программах, по которым выполнены расчеты, позволяющие при заданной мощности вскрыши определить рациональные параметры транспортной системы разработки для условий карьера Ташкура. [7,8,9]

Полученные результаты показывают, что технологическая схема с последовательным расположением вскрышных и добычных фронтов работ характеризуются более высокими удельными затратами и незначительной шириной отрабатываемой панели (15÷20 м) по сравнению с технологической схемой с параллельным расположением фронтов работ. При параллельном расположении фронтов работ рациональная ширина отрабатываемой панели значительно выше (70÷80 м), что позволяет разместить в рабочей зоне карьера значительное количество экскаваторов и увеличить мощность карьера. Поэтому для условий карьера Ташкура наиболее приемлема технологическая схема с параллельным расположением фронтов вскрышных и добычных работ. Энергетическими расчетами установлено, что наилучшие показатели в этом случае имеет комплект оборудования: электрогидравлический экскаватор RH-200 и автосамосвалы МТ-3300.

Однако эффективность системы разработки определяется не только горно-геологическими, [10,11] горнотехническими условиями и экономическим факторам, но и их изменением в зависимости от срока эксплуатации карьера и

объема вскрышных пород при различных технологических схемах, графическая зависимость которого представлен на рис. 1.

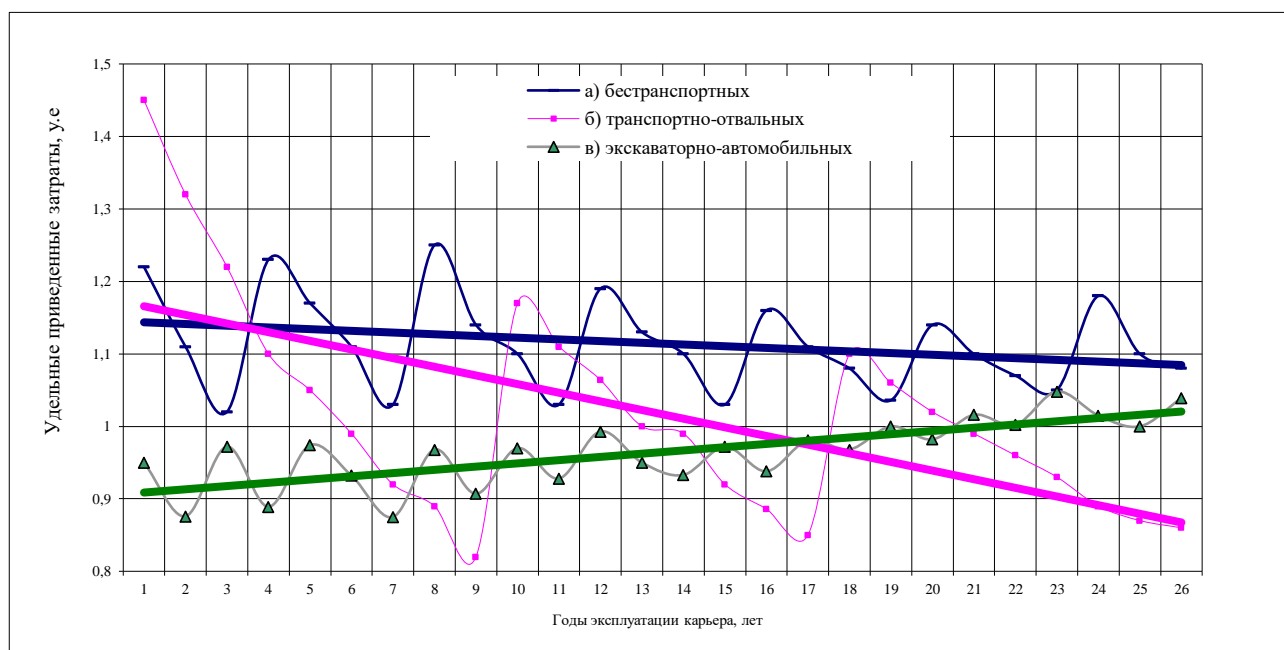

Рис. 1. Изменение удельных затрат в зависимости от срока эксплуатации карьера и объема вскрышных пород при различных технологических схемах разработки месторождений фосфоритов

Поэтому в условиях месторождения Ташкура следует принять транспортную технологию с экскаваторно-автомобильными комплексами. При этом наилучшие экономические показатели имеет комбинация гидравлического экскаватора RH-200 и автосамосвала МТ-3300.

Разработаны технологические схемы для пологопадающих месторождений фосфоритов с применением ТОП и скользящих чередующихся съездов с целью сокращения расстояния транспортирования горной массы, в которых учитываются особенности залегания двух маломощных пластов, предопределяющих применение гибких технологических схем для обеспечения синхронного ведения производственных процессов. [12,13,14,15]

При этом существенное значение имеет организация рациональных транспортных связей между вскрышными уступами и внутренними отвалами. В этих условиях такие транспортные связи могут быть разработаны на основе технологических схем ведения работ с ТОП и скользящими чередующимися съездами, адаптированных к высокой скорости, синхронно развивающихся вскрышных и добычных уступов и внутренних отвалов, а также малой мощности рудных пластов.

Список литературы

1. Малышева Н.А., Томаков П.И. и др. Разработка маломощных и сложных угольных пластов открытым способом. М.: Недра, 1975.
2. Малышева Н.А., Сириенко В.Н. Технология разработки месторождений строительных материалов, М.: Недра, 1977.
3. Новожилов М.Г. Технология открытой разработки месторождений полезных ископаемых. М.: Недра, 1971
4. Емельянов В. И. Открытая разработка россыпных месторождений. М., Недра, 1985.
5. Трубецкой К.Н., Потапов М.Г. и др. Справочник: открытые горные работы. М.: Горное бюро, 1994
6. Хохряков В.С. Проектирование карьеров. М.: Недра, 1980.
7. Хохряков В.С. Проектирование карьеров. М.: Недра, 1992.
8. И.Т Мислибаев, З.С Назаров, О.М Гиязов Методика расчета изменения давления в цилиндрических полостях для исследования истечения продуктов детонации при взрыве удлиненных зарядов в в шпурах и скважинах. Экономика и социум, 2021
9. Мельников. Н.В. Краткий справочник по открытым горным работам. М.: Недра, 1982.
10. Мельников Н.В. Краткий справочник по открытым горным работам. М.: Недра, 1985.
11. У.Б. Ермекбаев, А.Р. Нематов, И.Г. Ходжиев Ташкура фосфорит карьерада фойдали казилмални казиб олишда рационал технологик схемани асослаш. International Journal of Advanced Technology and Natural Sciences 2022
12. З.С. Назаров, У.Б. Ермекбаев, О.М. Гиязов Разработка программы и аппарата выполнения исследований по обоснованию параметров и показателей разработки сложноструктурных месторождений фосфоритофых руд - Innovative Development in Educational Activities, 2023
13. Хакимов Ш.И. Обоснование оптимальных параметров тонкослоевой селективной разработки фосфоритовой руды.//Горный вестник Узбекистана». №1, 2004. С. 31-33.
14. Назаров З.С., Ермекбаев У.Б., Гиязов О.М. Международной научно-практической конференции «Интеграция науки, образования и производства –залог прогресса и процветания», посвященной 5-летию основания навоийского отделения академии наук Республики Узбекистан в трёх томах. 199-200 ст. том I 9-10 июня 2022 года, город Навои, Республика Узбекистан.
15. Otabek Muxitdinovich Giyazov “Experimental-Industrial Tests and Industrial Implementation Of The Developed Design Of The Locking Hole Of Explosive Charges When Passing Underground Mining Works”. The American Journal of Engineering and Technology, vol. 3, no. 10, Oct. 2021, pp. 16-19, doi:10.37547/tajet/Volume03Issue10-04.

AFG`ONISTONDA TOLIBLAR HUKMRONLIGI DAVRIDA DINIY GURUH VA HARAKATLAR (1996-2001)

Kurolova Umida Maxmud qizi,
TDSHU, 1-kurs magistratura talabasi,
Tarix (mamlakatlar va mintaqalar) yo`nalishi.

imumidakm.02@gmail.com

Ilmiy rahbar: t,f,n **S.M.Tursunova**

ANNOTATSIYA

Afg`oniston tarixi murakkab davrlarni o`z ichiga oladi, xususan, okkupatsiya davri, fuqarolar urushi davri va siyosiy beqarorlik davri. Afg`onistonda Sovet bosqinidan so`ng boshlangan fuqarolar urushi mujohidlar hokimiyat tepasiga kelguniga qadar davom etadi, mujohidlar davridan keyin Afg`onistonda Toliblar hukmronligi davri boshlanadi. Ushbu maqola Toliblar davrida – 1996-2001-yillarda Afg`onistonda mavjud bo`lgan diniy guruh va harakatlar haqida ma`lumot beradi.

Kalit so`zlar: *Toliblar, mujohidlar. Kommunistlar, Hikmatyor, Shimoliy Alyans, “Peshovar yettiligi”, NATO, AQSH.*

ANNOTATION

The history of Afghanistan includes the difficult periods of conflict and turmoil, such as occupation, civil war and “political instability”. The “Civil war” that started after the Soviet Union`s invasion of Afghanistan lasted until the Mujahideen comes to power, after the period of Mujahideen Afghanistan ruled by Taliban organization. This article provides information about the religious parties and movements in Afghanistan during the period of 1996-2001.

Key words: *Taliban, Mujahideen, communists, Hekmatyor, Northern Alliance , Peshawar Seven (Alliance of Seven), NATO, USA.*

Afg`onistonda XX asrning 90-yillaridan boshlab “Tolibon” harakati hokimiyat tepasiga keladi. Uning hokimiyatni qurolli vosita yordamida egallashga intilishi mamlakatda murakkab ijtimoiy-siyosiy vaziyatni yanada keskinlashtiradi, iqtisodiyotni taranglashtiradi. Mamlakatda esa hokimiyat uchun kurashni yanada avj oldiradi. Natijada ko`plab anti-tolibon harakatlar va guruhlar shakllanadi va faoliyatini rivojlantiradi. Ular

uzoq yillar davomida Afg`onistonning turli hududlarda harakatlangan va ayrimlari bugungi kunda ham harakatlanib kelmoqda.

Hizb-e Islomi-ye Hikmatyor

Ushbu radikal islomiy partiya tashkil topganidan beri muxolifatchi pozitsiyani qabul qildi va 1978 yildan hozirgi kungacha barcha hukumatlarga qarshi kurashadi. 1977 yilda Gulbiddin Hikmatyor “Hizb-e Islomi” partiyasining asoschilaridan biri edi. Muslim birodarlari kabi, Hizb-e islomchilar sof islomiy davlat qurishga chaqirdi va o`qimishli kichik bir elita guruh atrofida tashkiliy jihatdan yuqori intizomga ega bo`lgan tuzilma barpo etdi. 1979 yilda “Hizb-e islom” partiyasi yo`lboshchilari nomi bilan ikki qismga bo`lindi – “Hizb-e Islomi-ye Hikmatyor” (HIH yoki HIG), va “Hizb-e Islomi-ye Holis”. Sovetlarga qarshi kurash davrida “Hizb-e Islom” sovetlarga va kommunistlarga qarshi kurashgan uch yoki to`rt yirik harbiy kuchlardan biri hisoblangan.²⁸ Peshovar urushi davrida Hikmatyor Pokistonning xavfsizlik kuchlari bilan, xususan, Pokiston Idoralararo Razvedkasi maxsus bo`limi (ISI – Inter-Services Intelligence) bilan mustahkam aloqalar o`rnatdi va AQSH va O`rta Sharq mamlakatlaridan katta miqdorda qurol yarog`ni qo`lga kiritdi. Mujohidlar davrida – 1992-1996 yillarda Hikmatyor Mujohidlar bilan kelisholmadi. 1992 yilda Najibullohning Kobuldagi kommunistik hukumati inqirozga uchradi. Hikmatyor Rabboniy hukumatiga qo`shilib, bosh vazir bo`lishni rad etdi va bu yangilanayotgan poytaxtni halokatga uchratgan qonli urushga sabab bo`ldi. Hikmatyorning Kobul hukumati bilan kelishishga intilishi hech qanday natija bermadi. 1992 yil oxirida, Hikmatyor o`zbeklar yo`lboshchisi Abdul Rashid Do`stum va Hazoralarning “Hizb-e Vahdat” partiyasi bilan Kobul hukumatiga qarshi umumiy front tuzishga kelishdi.²⁹ Hikmatyor 1993 yilda hukumatga qo`shilishga rozi bo`lgach, 1994 yilda Kobul provinsiyasining Chohor-Asyab hududidan poytaxtni o`qqa tutishni boshladi. Hikmatyorning Kobul kuchlarini boshqaryotgan Ahmad Shoh Ma`sudga qarshi kurashining muvaffaqiyatsiz yakun topishi, uni Pokiston tomonidan qo`llab quvvatlanishini to`xtatdi. Pokiston hukumati 1994-yilda Hikmatyor bilan aloqalarni uzganligi va endi Tolibonni qo`llab quvvatlashini e`lon qildi. 1996 yilda Tolibon Kobulni egallagach Hikmatyor qo`l ostidagi “Hizb-e islom” jangchilari yoki Pokiston yoki Tolibon tomoniga o`tib ketdi. “Hizb-e islom”chilarning Pokistondagi tayyorlov lagerlari Tolibon tomonidan egallandi. Hikmatyor 1997 yilda Eronga qochib ketdi. 2001 yilda AQSHning

²⁸ См. подробнее: Марчуков В.Ф., Зобова И.Ю. Социально-политические системы стран Среднего Востока (Турция, Иран, Афганистан). Казань, 2007.

²⁹ Elliot A. Political Party Development in Afghanistan: Challenges and Opportunities ‘Policy Options for StateBuilding in Afghanistan’ [Электронный ресурс]. – Электрон. текстовые данные. – SAIS Spring, 2009.

Afg`onistonga bosqinidan so`ng, Eron Hikmatyorni mamlakatdan chiqarib yuborilishini va 2002 yil fevralda uni yoki Afg`onistonga yoki Peshovar, Pokistonga qaytarib berishni xabar beradi. 2002 yil dekabrda tashqi kuchlarga qarshi jihod va Tolibon bilan birgaligini e`lon qiladi.³⁰

Hizb-e Islomi-ye Holis

“Hizb-e Islomi-ye Holis” – 1979 yilda “Hizb-e Islomi-ye Hikmatyor” dan ajralib chiqqan islom partiyasi hisoblanadi. Bu partiyaning dasturi siyosiy va ideologik jihatdan Hikmatyor partiyasiga o`xshash bo`lsa-da, u Mujohidlar harakati bilan yaqinlikda bo`lgan. Keksa diniy mutaassib Yunus Holis boshchilik qilgan ushbu partiya ikki asosiy harbiy yo`lboshchilari Abdulhaq va Jaloliddin Haqqoniyning qobiliyati tufayli harbiy jihatdan Hikmatyor partiyasidan ancha ustun edi. 1992 yilda Kommunistlar yengilgandan so`ng Holis va Abdul Haq Nangarhorda Shu`aroni 1996 yilda Tolibon bosib olguncha boshqardi. 1994-1996 yillardan boshlab “Hizb-e Islomi-ye Holis”ning ko`pgina a`zolari Tolibonga qo`shiladi – xususan, Mulla Muhammad Umar ham Qandahordagi “Hizb-e Islomi-ye Holis” partiyasining a`zosi bo`lgan.³¹ Tolibon tomonidan Abdul Haqning o`ldirilishi va Haqqoniyning sotqinligi tufayli ko`pgina jangchilarning Haqqoniy tarmog`iga o`tganligi sababli partiya 2001-yildan boshlab zaiflashishni boshlaydi. “Hizb-e Islomi-ye Holis” partiyasi ikkiga – hukumat tarafdori va hukumatga qarshi bo`lgan fraksiyalarga bo`linadi. Birinchi fraksiya Nangarhor provinsiyasi boshqaruvida katta qismni tashkil qiladi.³² Bu fraksiya partiya sifatida ro`yxatdan o`tmagan bo`lsa-da, ammo u Jalolobodda o`tkaziladigan BMT ning Afg`onistonga yordam missiyasining uyg`unlashtiruvchi maxsus komissiyaning yig`ilishlarida ishtirok etishni davom etgan. Keyingi partiyaning tarixiy yo`lboshchisi – Yunus Holisning o`g`li – Anvar ul-Haq Mujohid boshchiligidagi fraksiya esa 2003-2005 yillarda Karzay hokimiyatiga qarshi jihod e`lon qildi.

³⁰ *Hezb-e Islami* (Hekmatyar) (post 2001) in Sec.2 of *RRT Background Paper: Political Parties and Insurgent Groups in Afghanistan 2001-2013*.

³¹ Saikal, A. & Maley, W. 1991, *Regime Change in Afghanistan : Foreign Intervention and the Politics of Legitimacy*, pp.58-60.

³² Adamec, Ludwig 2011, *Historical Dictionary of Afghanistan*, 4th Ed., Scarecrow Press, London.

Islom Inqilobi Harakati (Nabi)

Ushbu diniy guruh 1960 yillardan to Tolibon kuchaygan, 1995-1996 yillargacha mavjud bo`lgan. Asoschisi Muhammad Nabi Muhammadi, general Yahyo Navruz esa mashxur harbiy yo`lboshchilardan biri hisoblangan. Ushbu harakatning ta`siri asosan markaziy va shimoliy Afg`onistonning ayrim qismlarida, xususan, **G`azna, Log`ar va Helmand vodiysi, shuningdek Faryob, Farah, Zabul, Badgis and Samangon hududlarida** kuchli bo`lgan. Partiyaning asosini an`anaviy islomchilar va pushtunlar tashkil qilgan. O`tgan asrning 80-yillari boshlarida partiya mujohidlar harakatining eng yirigi bo`lgan, ammo 1990 yillarning o`rtalarida ko`pgina tarafdorlari Tolibon tomoniga o`tib ketadi.³³ 1992 yilda “Peshovar yettiligi” ga va “Jamiyat” va “Ittihod” bilan birgalikda hukumatga qo`shildi, lekin jang boshlangandan so`ng chekinishga majbur bo`ldi. 1995 yilda yo`lboshchi Muhammad Nabi Muhammadi ko`pgina talabalari singari Tolibonga qo`shildi. 2001 yildan boshlab partiya faoliyati deyarli sezilmaydi. Xuddi shu yili yo`lboshchi Muhammad Nabi Muhammadi vafot etgandan so`ng hokimiyatni o`g`li Ahmad Nabi Muhammad qo`lga kiritdi va partiya nomini biroz o`zgartirdi.³⁴ Endilikda partiya **“Harakat-e inqilab-e islami va melli-ye Afghanistan” (Afg`oniston milliy va islomiy inqilobiy harakati)** yoki **“Afg`oniston islomiy va milliy inqilobiy harakati” deb ataladigan bo`ldi. 1990 yillarning o`rtalarida ko`pgina tarafdorlari Toliblar tomon o`tib ketdi.**

Mahaz-e Milli Islami (G`ayloniy)

Pir Sayid Ahmad G`ayloniy boshchiligidagi 1979 yildan to shu kungacha mavjud bo`lgan **“Mahaz-e Milli Islami (G`ayloniy)”** – Afg`oniston Milliy Islom Fronti Afg`onistonning janubi va janubi-g`arbida, xususan, Paktiyo, Paktiko, Qandahor va G`azna hududlarida mavjud bo`lgan. Bu partiya liberal, milliy, rivojlantiruvchi islom partiyasi hisoblanadi.³⁵ Asosan, ushbu partiya faoliyatida afg`on armiyasi, mahalliy zodagon va qabilalar va so`fiy rahnamolari ishtirok etgan. Partiya xususan, ruslar, kommunistlar va Hikmatyorga (1992 yil urush boshlangandan so`ng) qarshi kurashgan. G`ayloniy va uning o`g`illari tomonidan boshqarilayotgan AMIF 2001-yil hukumat va umumiy saylovlardan oldin Karzay hukumatiga qarshi pushtunlar va **“Davlat-e Islomiy”** hamda **“Hizb-e Islomiy”** partiyasining radikal islomchilari, shuningdek, **“Afg`on millati”**

³³ Самые влиятельные политики Афганистана: апрель 2013 года // М.: ЦИСА, 2013.

³⁴ See Sec.1.1 of *RRT Background Paper: Political Parties and Insurgent Groups in Afghanistan 2001-2013*.

³⁵ Amstutz, J.B. 1986, *Afghanistan: the first five years of Soviet occupation*, National Defense University Press, Washington, p111.

bilan birgalikda koalitsiya tuzdi.³⁶ Bugunda kunda AMIF boshqa tanzimlardan farqli ravishda o'z milliy rivojlanish tizimiga ega, AMIF "Peshovar yettiligi"ning a'zosi hisoblanadi.

Rabboniy boshchiligidagi "Jamiyati Islomiy" partiyasi

Afg'oniston Islom Jamiyati 1973-yildan boshlab shu kungacha faoliyat yuritayotgan tashkilot, 2011-yil sentabrda Burhoniddin Raboniy o'ldirilguniga qadar partiyaning yo'l boshchisi hisoblangan. Uning mashhur rahnamolari Panjsher vodiysidagi Ahmad Shoh Masud va Hirot hududidagi Ismoilxondir. Partiya asosan tojiklar, o'zbeklar va pushtun qavmlari tomonidan qo'llab quvvatlangan. Harakat 1971-yilda tuzilgan va Kobul universiteti teologiya professori Burhoniddin Rabboniy boshchilik qilgan.³⁷ Mujohidlar harakatining dastlab tashkil topgani bo'lgan bu guruh, shuningdek eng yirik hamda eng yaxshi tashkil qilingani ham edi. Harakat a'zolarining aksariyati pushtunlar emas, dariylar edi. Ular o'z faoliyatini Afg'onistonning shimoli (Panjsher vodiysi va tolibonlar ham sovetlar ham bosib ololmagan Afg'onistonning shimoli-g'arbi va shimoli-sharqidagi – Hirot, Samangan, Faryob, Farah va Nimroz hududlarida o'z faoliyatini olib borgan, hattoki janubiy Afg'onistonda ham kuchli ta'sirga ega bo'lgan.³⁸ Sovetlar bilan olib borilgan janglarda Hikmatyor guruhidan farqli ravishda AQSH yordamlarini kutmagan va amerikaliklardan yordam olmagan. "Jamiyat-e Ittifoq" 1978-1992-yillarda Sovetlar va Kommunistlarga, hukumatning 1992-1996 yillarda eng yirik partiyasiga aylandi va 1996-2001 yillarda "Shimoliy Alyans"ning asosiy qismiga aylanib Tolibonga qarshi kurashadi.³⁹ 2001-yilning so'nggida, AQSH ko'magida "Shimoliy Alyans" Tolibonni mamlakatdan surib chiqardi va yangi hukumat tuzish uchun sharoit yaratdi. 2001 yildan boshlab partiya hukumatda faol ishtirok etib kelmoqda va uning a'zolari ko'pgina muhim lavozimlarga ega.⁴⁰

³⁶ Saikal, A. & Maley, W. 1991, *Regime change in Afghanistan : foreign intervention and the politics of legitimacy*, pp.58-60.

³⁷ 'Anti-Soviet Mujahideen' 2011, *GlobalSecurity.org*, 7 November

<http://www.globalsecurity.org/military/world/para/Mujahideen.htm>.

³⁸ Adamec, Ludwig 2011, *Historical Dictionary of Afghanistan*, 4th Ed., Scarecrow Press, London.

³⁹ Ruttig, Thomas 2006, *Islamists, Leftists – and a Void in the Center. Afghanistan's Political Parties and where they come from (1902-2006)*, Konrad Adenauer Foundation paper.

<http://www.kas.de/db_files/dokumente/7_dokument_dok_pdf_9674_2.pdf> Accessed 11 December 2012.

⁴⁰ For information on the party since 2001, see '*Jamiat-e Islami Afghanistan* (post-2001)' in Sec.1.1 of

Sho`ro-ye Nazar

Ahmad Shoh Ma`sud boshchiligidagi partiya Asli Panjsherdan boshlangan va partiyani asosan shimoliy hududlarda yashovchi tojiklar qo`llab quvvatlaydi. “Sho`ro-ye Nazar” partiyasi Shimoliy Afg`onistonda faoliyat olib brogan eng yirik tojik harbiy siyosiy harakati hisoblanadi. 1988-yil o`rtalarida Ma`sud sovet qo`shinlaridan Tohar provinsiyasini ozod qilgandan so`ng Taluqon hududi partiyaning bazasiga aylantirildi. “Sho`ro-ye Nazar” ning a`zolari turli partiya, etnik guruh va millatlardan iborat edi. U harbiy uyushma bo`lishdan tashqari, siyosiy jarayonlarga, shuningdek sog`liqni saqlash va qurilish sohalarida ham faol bo`lgan. Bu harakat demokratiya tamoyillari asosidagi boshqaruvga ega bo`lgan, va bu partiyaning boshqa diniy guruh va harakatlardan ajralishiga imkon bergan. Ahmad Shoh Ma`sud 2001-yil 9-sentabrda suiqasd asosida o`ldirilgandan so`ng, partiya faoliyati uning vakillari va o`rinbosarlariga qoladi.⁴¹ 2001-yilning so`nggida Shimoliy Alyans va NATO tomonidan Toliblar hokimiyatdan chetlatilgandan so`ng, “Sho`ro-ye Nazar” Birlashgan Frontga qo`shildi va partiya sifatida rasman tugatildi.

Afg`oniston Milliy Islom Harakati

1992-yilda tuzilgan ushbu harakatning asoschisi va yo`lboshchisi, asli o`zbek bo`lgan Abdul Rashid Do`stum dastlab Juzjonda neft zavodida ishlaydi va 1980 yilda Sovet davlatiga ketadi. Keyinchalik kommunistlar qo`l ostida bo`lgan Davlat Xavfsizlik Vazirligida ishlaydi va Juzjonda 374-bo`limning harbiy yo`lboshchisiga aylanadi.⁴² Harakat Shimoliy Afg`onistonning Juzjon, Faryob, Saripul shuningdek Balx va Mozori Sharif hududlarida faoliyat olib borgan va asosan mamlakatdagi o`zbeklar va qisman turkmanlar tomonidan qo`llab quvvatlangan. Dastlab bu harakat kommunistlarga qarshi tuzilgan bo`lib, 1992-yilda “Shimoliy Alyans”ga qo`shilgan edi, keyinchalik partiya sifatida tuziladi.⁴³ 1980-yillar davomida o`z safida Juzjon, Faryob va Saripul

⁴¹ ‘Anti-Soviet Mujahideen’ 2011, *GlobalSecurity.org*, 7 November

<<http://www.globalsecurity.org/military/world/para/Mujahideen.htm>> Accessed 9 November 2012.

⁴² Peszkowski, Robert 2012, *Reforming Jombesh*, *Afghan Analysts Network*, 31 August

<http://aanafghanistan.com/uploads/20120831Peszkowski-Jombesh-final.pdf>.

⁴³ Ruttig, Thomas 2006, *Islamists, Leftists – and a Void in the Center. Afghanistan’s Political*

Parties and where they come from (1902-2006), **Konrad Adenauer Foundation paper**

<http://www.kas.de/db_files/dokumente/7_dokument_dok_pdf_9674_2.pdf> Accessed 11 December 2012.

hududlaridagi 20 ming harbiyni (asosan o'zbeklarni) birlashtirgan "Do'stum qo'shini" ni tuzadi. U "Afg'oniston Respublikasining qahramoni" unvonini oladi va Kommunistik Partiya Markaziy kengashi a'zosiga aylanadi. 1992 yilda Abdul Rashid Do'stum va bir nechta generallar prezident Najibullohga qarshi bo'ladi va mujohidlarga hoikimiyatni egallashda yordam beradi. Do'stunga ergashuvchilar keyinchalik asosan Balxdan boshqarilgan va sovetlar bosib olgunicha Juzjon, Faryob va Samanganda harakat olib borgan partiya tuzadi. Burhoniddin Rabboniy Do'stum egallab turgan o'rinni qonuniylashtirishni paysalga solgandan so'ng, u ma'lum vaqt Hikmatyor bilan harakat olib boradi. 1996 yilda u Tolibonga qarshi kurashishda Shimoliy Alyansga qayta qo'shiladi, ammo uning o'rni boshqa bir o'zbek – Abdul Malik tomonidan egallanadi. Abdul Malik keyinchalik Mozori Sharifdan Tolibonga qarshi kurashgan payti, Do'stum qaytib keladi ammo ma'lum bir kelishmovchiliklar sababli 1998-yilda mamlakatdan chiqib ketishga majbur bo'ladi. 2001-yilda Abdul Rashid Do'stum Afg'onistonga qaytadi Tolibon va "Al-Qoida"ga qarshi hujum qilgan Amerika havo kuchlarini qo'llab-quvvatlaydi va shundan keyin u markaziy Afg'onistonning shimoliy qismida o'z o'rnini tiklashga muvaffaq bo'ladi. Afg'oniston Muvaqqat Hukumatida mudofaa vazirligi deputati sifatida faoliyat yuritgan, u bu lavozimni Hamid Karzay davrida yo'qotgan edi. 2005-yil 1-martda, Do'stum hukumat boshlig'i sifatida saylanadi, ammo 2008-yil fevralda Akbar Bayni o'g'irlab ketganlikda ayblanib, o'z lavozimidan tushiriladi. Turkiyaga siyosiy qochoq sifatida chiqib ketadi, 2009-yilgi prezidentlik saylovlaridan oldin Karzay Do'stunga mamlakatga kirishga ruhsat beradi.⁴⁴

Xulosa qilib shuni aytishimiz mumkinki, Afg'onistonda 40 yildan ortiq davom etib kelayotgan o'zaro to'xtovsiz urushlar tufayli mamlakatda barcha sohalar singari siyosiy soha ham tanazzulga yuz tutmoqda. Markazlashgan hokimiyatning tashkil etilmaganligi mamlakatda turli siyosiy va diniy tashkilotlarning tashkil topishiga va faoliyat yuritishiga va turli tashkilotlarning xilma xil qarash va g'oyalarga ega bo'lganligi mamlakatning siyosiy tomondan turli xil guruhlariga ajralishiga va bu o'z navbatida beqarorlikka sabab bo'lmoqda. Bu omillar shuni ko'rsatadiki, guruhlar va tashkilotlar o'rtasidagi hukumat uchun kurashlar mamlakatda davom etayotgan notinchlik va beqaror vaziyatning asl sababidir.

⁴⁴ See Sec.1.1 of *RRT Background*

Adabiyotlar ro`yxati:

1. Background Paper Afghanistan: Political Parties and Insurgent groups 1978-2001, Australia, 2013-2014.
2. Adamec, Ludwig 2011, *Historical Dictionary of Afghanistan*, 4th Ed., Scarecrow Press, London (under PDPA, Taraki, Amin, Karmal, Najibullah, Saur Revolution, Khad, Soviet Invasion).
3. Ruttig, Thomas 2006, *Islamists, Leftists – and a Void in the Center. Afghanistan's Political Parties and where they come from (1902-2006)*, Konrad Adenauer Foundation paper
<http://www.kas.de/db_files/dokumente/7_dokument_dok_pdf_9674_2.pdf>
Accessed 11 December 2012.
4. Peszkowski, Robert 2012, *Reforming Jombesh*, Afghan Analysts Network, 31 August <http://aanafghanistan.com/uploads/20120831Peszkowski-Jombesh-final.pdf>.
5. Amstutz, J.B. 1986, *Afghanistan: the first five years of Soviet occupation*, National Defense University Press, Washington, p.111.
6. Марчуков В.Ф., Зобова И.Ю. Социально-политические системы стран Среднего Востока (Турция, Иран, Афганистан). Казань, 2007 .
7. Самые влиятельные политики Афганистана: апрель 2013 года // М.: ЦИСА, 2013.
8. Kaushik Roy, *Military manpower, armies and warfare in South Asia*, London 2013, 38 p.
9. Saikal, A. & Maley, W. 1991, *Regime Change in Afghanistan : Foreign Intervention and the Politics of Legitimacy*, pp.58-60.
10. Elliot A. Political Party Development in Afghanistan: Challenges and Opportunities 'Policy Options for StateBuilding in Afghanistan' [Электронный ресурс]. – Электрон. текстовые данные. – SAIS Spring, 2009.

“VATAN” KONTSEPTINING O‘ZBEK TILIDA BADIY MATNLARDA VOQEALANISHI

Ismatullayeva Iroda Izatullayevna

Toshkent Davlat Transport Universiteti, Toshkent,

ismatullaeva.i.i.03@gmail.com

ANNOTATSIYA

“Vatan” kontseptining o‘zbek tilida badiiy matnlar yordamida voqealanishi o‘rganilgan. Maqolada Rasul Gamzatovning ijodiga mansub she‘r va badiiy matnlar tahlil qilingan. Muallif Vatan kontseptining yadrosini va pereferiya sinonimik qatorlarini matnlarda ko‘rsatib taxlil qilgan.

Kalit so‘zlar: kontsept, sinonimik birliklar, vatan, matn, leksema, taxlil.

ANNOTATION

This article discusses the concept of “Vatan / Homeland” in the literary texts of Uzbek language. The article analyzes poems and literary texts related to the oeuvre of Rasul Gamzatov. The author analyzed the core of the concept “Vatan / Homeland” and the synonymous series of its periphery.

Key words: concept, synonymic units, motherland, text, lexeme, analysis.

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматривается концепт “Родина” с помощью художественных текстов на узбекском языке. В статье проанализированы стихотворения и художественные тексты, относящиеся к творчеству Расула Гамзатова. Автор проанализировал ядро концепта “Родина” и синонимические ряды периферии.

Ключевые слова: концепт, синонимичные единицы, родина, текст, лексема, анализ.

KIRISH

O‘zbek xalqining boy, shonli tarixi davlatchilik an‘analari milliy va diniy qadriyatlaridan bizga ma‘lumki, Vatan-bu ulug‘ va muqaddas tushuncha hisoblanadi. Xadisi sharifda “Vatan-sajdagoh kabi muqaddasdir” deb yozib qo‘yilgan. Xadislarning musulmon kishi uchun Qur‘oni Karimdan keyin turadigan eng ishonchli manba ekanligini eslasak kifoya. Demak, bu mo‘min kishi uchun dasturul amal deganidir. Xadislarning ishonchliligi shundaki, bu qoidalar Payg‘ambarimiz tomonidan buyurilgan sunnat amallar

hisoblanadi. Tarixdan ma'lumki, Rasululloh sallolohu alayhi vasallamga ilk bor vahiy nozil bo'lganda, Varaqa ibn Navfal Payg'ambarimiz alayhissalomga, hali shunday vaqtlar kelib, u zotni qavmlari o'z yurtlaridan haydab chiqarishlarini aytganlarida, Rosululloh sallolohu alayhi vasallam mahzun bo'lib, "*ular meni haydab chiqarishadimi*" , deyishlari hamda Rosululloh sallolohu alayhi vasallam tug'ilib o'sgan vatanlaridan chiqib ketishga majbur bo'lganlarida, "*Ey Makka sendan ko'ra menga sevimliroq va suyuqliroq shahar yo'q! Agar qavmim meni sendan chiqarmaganida, aslo sendan boshqa joyni makon tutmasdim*", deyishlari har bir insonni tug'ilib o'sgan o'z yurtini sevishiga yorqin misol bo'la oladi. Ushbu o'gitlarga amal qilish musulmon kishisining nafaqat madaniyatini anglatadi, balki xulqi va odobining ham go'zal bo'lishini ta'minlaydi. Boshqa bir xadisga yuzlanadigan bo'lsak, "Vatanni sevmok iymondandir" deyiladi. Iymonning inson uchun naqadar muhimligi o'z - o'zidan ayon narsa. Zero, iymonsiz bo'lib kolishdan-da sharafsizrok holat yo'qdir. Iymonsiz degan aybni ajdodlarimiz eng og'ir xaqorat deb bilishgan. Demak, shu xadisning o'ziyoq mo'min kishi uchun juda katta mas'uliyatni yuklab qo'yadi. Ibn Abbosdan rivoyat qilingan hadisda Payg'ambarimiz alayhissalom; "Ikki ko'z egasini do'zax otashi kuydirmas: biri bu – Allohdan qo'rqib yig'lagan, ikkinchisi – Alloh yo'lida poyloqchilik qilib uxlamagan kishini", – deb aytganlar (Termiziy rivoyati). Islom dini falsafasining go'zalligi ham shunday misollarni keltirganimizda ko'zga yaqqol tashlanadi.. Dinimiz bizga, har birimizga Vatanni sevishni muqaddas burch kilib belgilab bergan. Ajdodlarimiz qoldirgan boy ma'naviy va madaniy merosda ham bularning isbotini topishimiz mumkin.

ADABIYOTLAR TAXLILI VA METODOLOGIYASI

Mazkur maqolaning yozilishida turli hil adabiyotlardan, hamda internet saytlardan foydalanildi va tahlil qilindi. Qiyosiy metod, ma'noning komponent analiz metodi hamda kontseptual analiz metodlaridan foydalanildi.

NATIJALAR

Mazkur maqolada "Vatan" kontseptining o'zbek tilida badiiy matnlar yordamida voqealanishi o'rganilgan va ushbu birlikni turli shery asarlarda tahlil qilindi.

MUHOKAMA

O'zbek xalqining dunyo xalqlari ichida o'z so'ziga, mukammal tiliga ega bo'lishida tamal toshini qo'ygan bobomiz Alisher Navoiy "Tilga ehtiyotsiz - elga e'tiborsiz" deganlar. Talqin qilishga urinib ko'radigan bo'lsak, bobomiz o'zbek tili haqida ya'ni Ona tilimiz haqida gapirmoqda. Har bir suveren davlatning muhim atributlaridan biri bu Davlat tili-ku. El kim, nima? El-bu xalq, davlat, Vatan. Navoiy bobomizning qaysi asarini olmaylik, Vatan, el tinchligi, omonligi, obodligi, farovonligi haqida kuyinib ijod

qilganliklarini ko‘rishimiz mumkin. Shaxsan o‘zlarining tashabbuslari bilan tolibi ilmlar uchun madrasalar qurish, elning uzog‘ini yaqin, og‘irini yengil bo‘lishi uchun o‘nlab ko‘priklar qurish, suv chiqarish, bog‘-rog‘lar yaratish ishlarida bosh-qosh bo‘lganlar. Eng muhimi el tinchligi yo‘lida, qon to‘kmaslik, urushmaslik uchun, muqaddas zaminga, begunox insonlarga ozor yetkazmaslik uchun bor aqlu-idroki, iqtidori, kerak bo‘lsa jonlarini ham qurbon qilmoqqa tayyor bo‘lganlar. Yurtimizda tug‘ilib o‘sib ta’limu-tahsil olgan, taqdir taqozosi bilan umrining so‘nggi yillarini Hindistonda o‘tkazgan bobomiz Zahiriddin Bobur asarlarida ham Vatan ishq, Vatan sog‘inchi bosh mavzulardan biri bo‘lgan. Tug‘ilib voyaga yetgan yurti Andijonni tark etgach, “Anda jonim qoldi manim” deb nola qilganlari, tabiati va iqlimi yot bo‘lgan hind zamini mevalaridan xuzur topmagan kezlari Farg‘onaning shirin qovunlarini qumsagani “Boburnoma” da o‘z aksini topgan. Shuningdek, Hindistonda o‘z Vatandek obidalar qurish maqsadida Samarqand va Buxorodan ustalarni olib ketgani o‘zga zaminda ham o‘z Vatanining siymosini ko‘rish orqali, ayriliq azoblariga chora izlash bilan, Ona Vatanga bo‘lgan cheksiz hurmati, sadoqatini aks ettirmoqchi bo‘lgan. Ushbu holatni quyidagi g‘zalda ko‘rishimiz mumkin:

Ne yerda bo‘lsang ey gul, andadur chun joni Boburing,

G‘aribinga tarahhum aylagilkim, andijoniydur.

Shoirona yurtsevarlik, vatanfidoyilik Bobur shaxsida shunchalik tantana qiladiki, buyuk imperator Bobur endi Andijondan yiroqlikni, garchi bu martaba Hindiston taxti bo‘lsa ham, qismatdagi yuz qarolig‘, deb hisoblaydi:

Tole‘ yo‘qi jovimga balolig‘ bo‘ldi,

Har ish niki ayladim xatolig‘ bo‘ldi.

O‘z yerni qo‘lib, Hindistoni yuzlandim, Yo Rab,

Netayin, ne yuz qarolig‘ bo‘ldi?!

Yuqorida keltirilgan she‘rni taxlil qilar ekanmiz, Bobur vatan so‘zining o‘rniga *gul va yer* so‘zlarini ishlatib, ushbu nasrni yanayam bo‘yoqdor, hamda o‘zbek adabiyotining asl durdona asaridan biri ekanligiga amin bo‘lamiz.

Mashhur Dog‘istonlik yozuvchi va ko‘plab she‘rlar muallifi Rasul Gamzatovning ijodiga yuzlanar ekanmiz, Vatan uning hayoti va ijodining ajralmas qismi ekanini ko‘rishimiz mumkin. R. Gamzatov asarlari to‘plamining muqaddimasida tarjimon Piter Tempest quyidagi so‘zlarini keltiradi: «My father named me Rasul, which in Arabic means “representative” otam meni Rasul deb atagan, bu Arabcha" vakil " degan ma’noni anglatadi". Shoir o‘zining barcha asarlarida o‘z vatani, Dog‘iston, avar vatandoshlari, ifodalaydi. Rasul Gamzatovning badiiy dunyosida "Vatan" tushunchasi alohida o‘rin egallaydi. Shoirning uy, ona, ona

avar tili haqidagi bolalik xotiralari Vatan bilan bog'liq. Dog'iston tabiati fonida R. Gamzatov qahramonlari – ovul aholisi, dono oqsoqollar, jasur jigitlar, chiroyli qizlar hayotida muhim voqealar ro'y beradi. Avarlarning hayoti shoirni hayot va o'lim, do'stlik va xiyonat haqidagi falsafiy mulohazalarga olib keladi.

Biz R. Gamzatovning "Tanlangan asarlar" to'plamidan badiiy matnlarni ko'rib chiqdik va ulardagi "Vatan" kontseptni namoyish etish xususiyatlarini taxlil qildik.

R. Gamzatovning "Tanlangan asarlar" to'plamidagi "Vatan" kontseptining asosiy representi "Vatan" leksemasidir. Asosiy leksemadan foydalanishning statistik tahlili shuni ko'rsatadiki, ushbu leksik-semantik maydonga kiruvchi boshqa leksemalarga nisbatan kam, balki ikki holda ishlatilgan. Biroq, bu leksema dominant hisoblanib, kuchli nominativ ma'noga ega, yuqori hissiy jihatdan boshdan kechiriladi, keng assotsiativ qatorga egadir.

Leksemalardan foydalanish chastotasini tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, shoir uchun Vatan Dog'iston tog'lari bilan bog'liq. Tog'lar shoir uchun Vatan ramzidir. "Tog'lar" leksemasi 18 marta uchraydi. "Tog'lar" leksemasi *cho'qqilar, qoyalar, daralar, jarliklar, balandliklar, toshlar* tog' so'zining kontekstual sinonimlari bilan ifodalanadi.

Ushbu *tog'* leksemaning kognitiv sinonimlari landshaftning bir qismi bo'lgan *tog' yonbag'irlar*dir (*tog' yonbag'irlari, bulutli cho'qqilardan qoya jarlik tomon siljiydi*), *tog'lar* Vatan sifatida (*tog' cho'qqilari bilan himoyalangan*), jonli mavjudot sifatida (*jim, sukut ichra va qattiqo'l*), tug'ilgan joy (*men tog'larda tug'ilganman*), *tog'lar* odamlar sifatida (*tog'larning aholisi, tog' yigiti, tog'lik, bizning tog'larimizda*), *tog'lar* madaniy va axloqiy turmush tarzi sifatida (*tog' urf-odatlari, tog'liklarning nafratlanishi*), *tog'lar* abadiylik ramz sifatida (*yuz asrluk sukunatdagi tog'lar*) – *tog'larning* ramziy qiyofasini axloqiy, axloqiy va madaniy qadriyat sifatida yaratadi. "Tog'lar" leksemasi "Vatan" kontseptning ikkinchi asosiy representi hisoblanadi.

R. Gamzatovning she'rlarida "Vatan" kontseptining asosiy qatlami joy nomlari va etnonimlarni o'z ichiga oladi. Shunday qilib, "Dog'iston" leksemasi 4 marta, "dog'istonlik" va "dog'istonliklar" bir marta uchraydi.

Dog'iston — mening muhabbatim, mening kelajagim, mening tavbam, mening ibodatim!

Dog'iston — hayotimning mazmuni, barcha she'rlarimning bosh mavzusi.

Aslida Dog'iston hamma dog'istonliklar uchun bitta. Lekin, o'ylab ko'rsam, har birining o'z Dog'istoni bor ekan. Mening ham o'z Dog'istonim bor. Bu mening ko'zimdagi, mening xayolimdagi, mening yuragimdagi Dog'iston. Men Dog'istonda nimaiki ko'rgan bo'lsam, nimaiki kechirgan bo'lsam, men bilan yashayotgan, mengacha yashagan odamlar nimaiki kechirgan bo'lsa barchasidan, qo'shiqlardan va daryolardan, qoyalardan va

maqollardan, lochinlardan va taqolardan, tog' so'qmoqlaridan va hatto aks-sadolardan barchasi va barchasidan mening tasavvurimdagi Dog'iston, mening Dog'istonim yaralgan.

She'rni rus va o'zbek tilida o'qiganimizda shoir o'zi hurmat qiladigan tirik mavjudot sifatida murojaat qiladigan Dog'istonni his qilishimiz mumkin: bu sintaktik (Dog'istonga to'g'ridan-to'g'ri murojaat qilish funksiyasida) va semantik jihatdan (ibodat qilish, sevish, sharaf, shon-sharaf kabi leksik birliklar bilan birgalikda) ifodalanadi. Ingliz tilidagi tarjimasida bu holat kuzatilmaydi.

Kichik Vatanining haqiqiy vatanparvari sifatida R. Gamzatov o'z ona yurtini, ona qishlog'ini, o'z oulini kuylaydi. "Tanlangan she'rlar" to'plamida "Ona yurt" leksemasi 3 marta, "tug'ilgan yurtim" 1 marta ishlatilgan. "Yer" leksemasi *sevmoq, ibodat qilmoq, bo'lmoq* fe'llari bilan aks ettirilgan, buning natijasida ijobiy ma'no yaratiladi, ona yurt nafaqat sevgi ob'ekti, balki sajda qilish, ilohiylashtirish ob'ekti hisoblangan. Vatanga muxabbatni shoir quyidagi iboralar bilan ifodalagan: fe'l shakllari bilan birgalikda *yodga olsin, qalbmida ko'raman ko'ying tanimni, yodga olsin*, sifatlar bilan *masix, hur*, olmosh bilan – *o'sha*, qiyosiy konstruksiyada – *yer ona kabi*. Bunday leksik qator yordamida shoir yerning jonli qiyofasi ya'ni, omon qolgan, ammo sabr-toqat bilan o'zgarishlarni kutayotgan ona obrazi orqali aks ettirgan.

Ona tili shoir uchun Vatan obrazini bilan chambarchas bog'liqdir: "til" leksemasi 6 marta, "so'z"(nutq ma'nosida) 1 marta ishlatiladi, *avar, aziz, suyuk, muqaddas, hur, buyuk* so'zlari bilan belgilanadi. I. Sandomirskayaning fikricha, "Ona tili hech narsa bilan ifoda qilinmaydi, faqat o'z Vatanimizni ko'rsatib, o'zimizni namoyon qiladi". Shoir uchun esa Ona tili *jonga masix*, uning yo'q bo'lib ketishi xalqning yo'q bo'lib ketishini anglatadi *Erta ona tilim agar yo'qolsa, men bugun o'lishga bo'lurman rizo*, ushbu juftlikdan ko'rishimiz mumkinki, R. Gamzatov uchun avar tili o'lsa hayot ham to'xtaydi, bu esa o'z o'zidan bu insonni qanchalik yurtsevar va vatanparvar ekanini isbotlaydi va aynan ona tili orqali o'z halqini, elini, diyorini kuylaydi.

R. Gamzatovning asarlarini tahlil qilarkanmiz, "Vatan" kontseptini quyidagi joy ma'nolar orqali ifodalanganligini ko'rishimiz mumkin 1) Vatanni- uy, qush uyasi, 2) Vatanni kichik, ixcham, mahalliyashtirilgan narsa sifatida aniq ajratish mumkin, 3) Vatan mintaqa, mamlakat sifatida 4) Vatan kichik birliklardan tashkil topgan yaxlit bir narsa sifatida. Binobarin, R. Gamzatov ijodida "Vatan" tushunchasi quyidagi leksemalar bilan ifodalanadi: *ota uy, ovul, yer, vodiy, tog'lar, gulshan, tikanzor Dog'iston, Sovet Ittifoqi*.

"Vatan" kontsepti vaqt, ya'ni tarix bilan ham bog'liq bo'lib, uni "o'tmish izini o'zida

saqlaydigan madaniy artefakt" sifatida tahlil qilish mumkin. Shoir o'z mamlakatining boy tarixiga, uning ko'p asrlik urf-odatlarini va madaniyatiga qoyil qoladi.

YON DAFTARDAN. Kalkuttada buyuk Robindranat Tagorning uyida ajoyib bir qushning suratini ko'rdim. Bunaqa qush dunyoda yo'q, bo'lgan ham emas. U Tagorning xayolida paydo bo'lgan, uning fikr dunyosida yashagan. Agar Robindranat oddiy qushlarni ko'rmaganda bu g'aroyib qushini chizolmagan bo'lardi.

Mening ham ajoyib bir qushim bor. Bu mening Dog'istonim. Shuning uchun kitobimning nomi aniqroq bo'lsin deb, uni "DOG'ISTONIM" deya atamoqchiman. U meniki bo'lgani uchun emas, u haqdagi mening tasavvurim boshqalarnikidan farqli bo'lgani uchun shunday demoqchiman. Shunday qilib, masala hal bo'ldi. Muqovaga "Dog'istonim" deb yoziladi.

Dog'iston — mening muhabbatim, mening kelajagim, mening tavbam, mening ibodatim!

Dog'iston — hayotimning mazmuni, barcha she'rlarimning bosh mavzusi.

Hamzat Sadasa oddiy mehnatkash edi, qalbida avar xalqining sha'ni va qadriyatlarini yashardi. U shu fazilatlarini pok saqlashni sharaf deb bildi.

XULOSA

R. Gamzatovning asarlarini tahlil qilib ushu xulosaga keldik: 1) shoirning lirikasidagi "Vatan" kontsepti joy-vaqt tushunchalari bilan bo'g'liq hamda muallif tomonidan jonlantiriladi. 2) "Vatan" kontseptining yadroviy representi "tog'lar" leksemasidir. Yaqin perefiriyani "qush", "ota uyi", "ota so'qmog'i", "daryolar", "darcha": Dog'iston toponimi va Avar etnonim leksemasi ifodalaydi. Vatan kontseptining uzoq perefiriyasini "til, so'z, kirdi menga jon, Jonimga masix, jonim fido, o'lishga bo'lurman rizo, va, kuyladi, jon fido, yodga olsin". 3) "Vatan" kontsepti "aziz", "do'stlik", "erkinlik", "buyuk", "hur", "suyuk", "muqaddas", "tirik", "kelajagim", "tavbam", "ibodatim" leksemalari bilan ifodalangan ijobiy konnotativ ma'noga ega bo'lgan.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Ashurova D.U. Zamonaviy tilshunoslik va xorijiy tillar o'qitishning dolzarb masalalari. Ilmiy-amaliy anjuman masalalari. Toshkent, 2010.
2. Ismatullaeva, Iroda Izatullaevna (2022). CONCEPT AS THE BASIC TERM OF THE COGNITIVE LINGUISTICS. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 2 (9), 533-538. educational sciences, 3 (10), 621-628
3. Iroda Izatullaevna Ismatullaeva, Liliya Yurevna Filimonova, & Achilov Oybek Rustamovich (2022). SOCIOLINGUISTICS AND ITS DEVELOPMENT AS AN

INDEPENDENT SCIENCE. Academic research in educational sciences, 3 (10), 621-628

4. Fauconnier G., Sweetser E. Cognitive Links and Domains: Basic aspects of Mental Theory// Spaces, Worlds and Grammar. Chicago and London: University of Chicago Press, 1996. P. 1-28.
5. Слышкин, Г. Г. Лингвокультурные концепты и метаконцепты : дис.... д-ра филол. наук / Г.Г. Слышкин. — Волгоград, 2004
6. Тер-Минасова С.Г. Язык в межкультурной коммуникации. Язык и люди выбрать книгу [www/abroad.ru/english/termin/9/htm/](http://www.abroad.ru/english/termin/9/htm/)
7. Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация. М.:Слово, 2000.- 264с.
8. Сафаров Ш. Когнитив тилшунослик-Жиззах:Сангзор,2006.-926.;
9. Ismatullayeva, I. I. (2020). SOME WAYS OF TEACHING VOCABULARY THROUGH INTERACTION AT THE ENGLISH LESSON. *Theoretical & Applied Science*, (1), 563-566.

VEBSAYTLAR

1. http://ferlibrary.uz/f/rasul_hamzatov_mening_dogistonim.pdf
2. <https://kh-davron.uz/yangiliklar/muborak-kin/8-sentabr-rasul-hamzatov-tavalludining-90-yilligi.html>

JUSTIFICATION OF THE DISTANCE BETWEEN SHORT TOPS ON THE WORKING HORIZONS OF THE MINE WHEN USING LOADING AND DELIVERY MACHINES

Khakimov Shadiboy Ikmatullayevich

Navoi State University of Mining and Technologies
Associate Professor of the Department of Mining

Qobilov Olimjon Sirojovich

Navoi State University of Mining and Technologies
Doctoral student of the Department of Mining
E-mail: olimjonkobilov@gmail.com

Abruyev Samandar Shodmon o'g'li

Navoi State University of Mining and Technologies
13a-21 KI (OKI) group student

Abstract: *To the article the worked out is driven on the basis of researches, methodology of choice of optimal distance between crossheadings in mine horizon at development of high-dipping tendon deposits of different power with the use of self-propelled technique and offered graphic results for engineering calculations.*

Keywords: *mining-and-geological terms, development of ore with earthing up, transport and deliverable making, crossheading, distance deliveries and transporting, specific expenses.*

SHAXTA ISHCHI GORIZONTIDA YUKLAB-YETKAZUVCHI MASHINALARNI QO'LLAGANDA QISQA KVERSHLAGLAR ORASIDAGI MASOFANI ASOSLASH

Annotatsiya: *maqolada tik-qiya joylashgan, har xil qalinlikdagi tomirli konlarni yer osti usulida qazib olish ishlarida yuklab yetkazuvchi mashinalar qo'llanilganda, shaxta gorizontida ma'dan tanalariga yo'lak ochish uchun o'tiladigan kvershlaglar orasidagi samarador masofalarni aniqlash bo'yicha yaratilgan uslub va olingan hisob kitob natijalarini jadval holatiga keltirilgan va muxandislik ishlarida qo'llash uchun tavsiya etilgan.*

Kalit so'zlar: *kon geologik sharoit, shaxtagorizonti, qazilmani magazinlarda uyumlab qazish, qavatchalardan maydalab qazish, to'ldiruvchi materiiallar bilan bo'shagan maydonni to'ldirib qazish, transport va eltuvchi lahimlar, kvershlag, tashish va eltish masofalari, solishtirma xarajatlar.*

The basis of the applied technology for excavation of steeply dipping veins is the mining system – with stacking and sublevel breaking of ore, as well as mining systems with goaf backfilling [1].

One of the main directions for improving the development of vein deposits is the use of self-propelled mining and transport equipment, which causes [2-4] to change the traditional technological schemes for opening and preparing horizons. Economic efficiency of mining work in this case depends on the parameters of technological schemes and requires a reasonable choice. So, in particular, reducing the distance between the so-called “short crosscuts” used to access the vein ore bodies (Fig. 1.) will lead to a decrease in the ore delivery distance, but at the same time, the volumes will also increase due to the cost of mining operations [5-14].

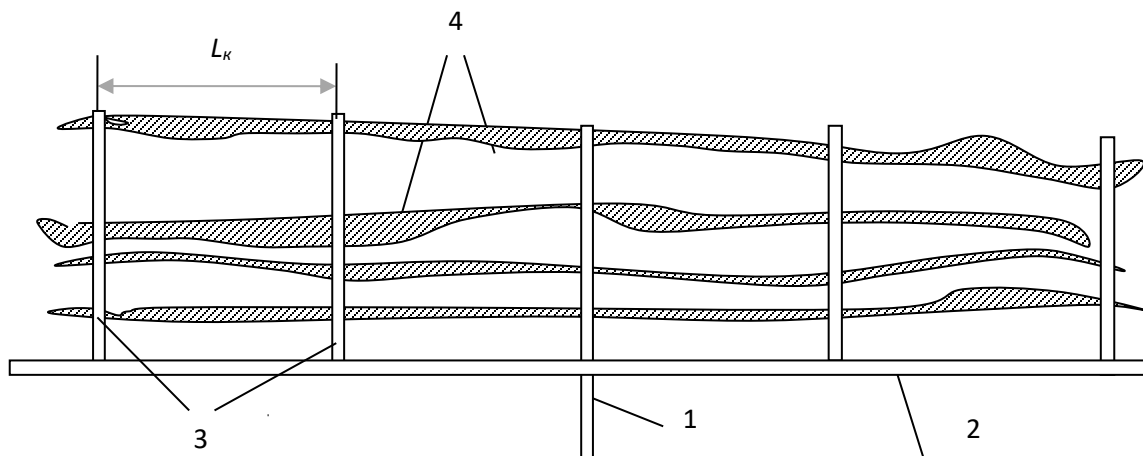

Fig. 1. Scheme of the working horizon for choosing the distance between short crosscuts and delivery of ore: L_{to} – the distance between the crosscuts, m; 1 – “capital crosscut”; 2 – transport and delivery drift; 5 – short crosscuts; 6 – ore bodies.

The rational distance between the crosscuts must be determined by searching for the minimum sum of the reduced unit costs for the sinking of the crosscut and the delivery of ore according to the expression:

$$\sum Z_{uc} = Z_{uc.cr} + Z_{uc.d} \rightarrow \min \tag{1}$$

where $Z_{uc.cr}$ – unit costs for driving a short crosscut, sum/m

$$Z_{uc.cr} = \frac{S_c \cdot I_{cr} \cdot C_s}{m \cdot h_f \cdot L_{cr} \cdot \gamma} \tag{2}$$

where S_c – cross sections, m^2 ;

I_{cr} – crosscut length, m;

C_s – the cost of sinking $1m^3$ crosscut, sum/m^3 ;

m – is the thickness of the ore, m;

h_f – floor height, m;

L_{cr} – distances between crosscuts, m;

γ – ore density, t/m³;

$$Z_{uc.d} = Z_{d.r} + Z_{rsm} + Z_{z.p} + Z_{a.s} \quad (3)$$

Where, $Z_{d.r}$ – the cost of depreciation and restoration of load-dump machines, is determined by the formula, sum/ton;

$$Z_{d.r} = \frac{S_{lm} * n_a + S_{lm} * p_{v.r}}{P_{lm}} \quad (4)$$

Where S_{lm} – Cost of loading and hauling machines, sums;

n_a – annual rate of depreciation deductions, more units;

$p_{v.r}$ – the annual norm for repair and restoration, more than a unit;

P_{lm} – annual productivity of load-and-delivery machines, tons/year;

$$P_{lm} = \frac{60 * q_{lm} * T_{dsh} * k_u * N_{nm}}{T_{ft}} \quad (5)$$

Where q_{lm} – load capacity of LHM, tn;

T_{dsh} – is the duration of the shift, hour;

k_u – coefficient of use of time in a shift;

N_{nm} – the number of working shifts LHM, shift;

T_{ft} – flight time LHM, min;

$$T_{ft} = t_{ma} + t_{sd} + t_u + t_{eo} + t_{aw} \quad (6)$$

Where t_{ma} , t_{sd} , t_u , t_{eo} , t_{aw} – respectively, the time of ore mass accumulation, the time of movement in cargo and strike directions, the time of unloading and the time for exchange operations when moving along workings, min;

C_{fl} – the cost of fuel and lubricants is determined, sum/ton;

$$C_{fl} = \frac{q_{mh} * T_{dsh} * C_f + 0,03(q_{mh} * T_{cm} * C_r)}{\Pi_{пдм}} ; \quad (7)$$

Where is the fuel q_{mh} – consumption per 1 moto hour work, kg;

C_f – is the cost of fuel, amounts/kg;

C_{wd} – wage costs are determined by:

$$C_{wd} = \frac{A_{so} * N_{nm}}{P_{lm}} ; \quad (8)$$

A_{so} – the average shift salary of the operator of the LHM; sum/shift;

C_{td} – the cost of tires is determined, sum/ton;

$$C_{td} = (q_{qt} * c_{qt}); \quad (9)$$

where q_{qt} – is the consumption of tires, set;

$$q_{qt} = \frac{P_{lm} * L_{KB.}}{q_{lm} * 1000 * p_{st}} \tag{10}$$

where p_{st} – mileage set of tires;

c_{qt} – cost of tires, sum/set;

Thus, a methodology has been developed based on a technical and economic analysis of the change in the specific reduced costs per tons of ore transported through the crosscut, depending on the change in the distance between the crosscuts, in conjunction with other parameters of the development system used.

In accordance with this methodology using the Microsoft program Excel calculations were made and graphs were built (Fig. 2).

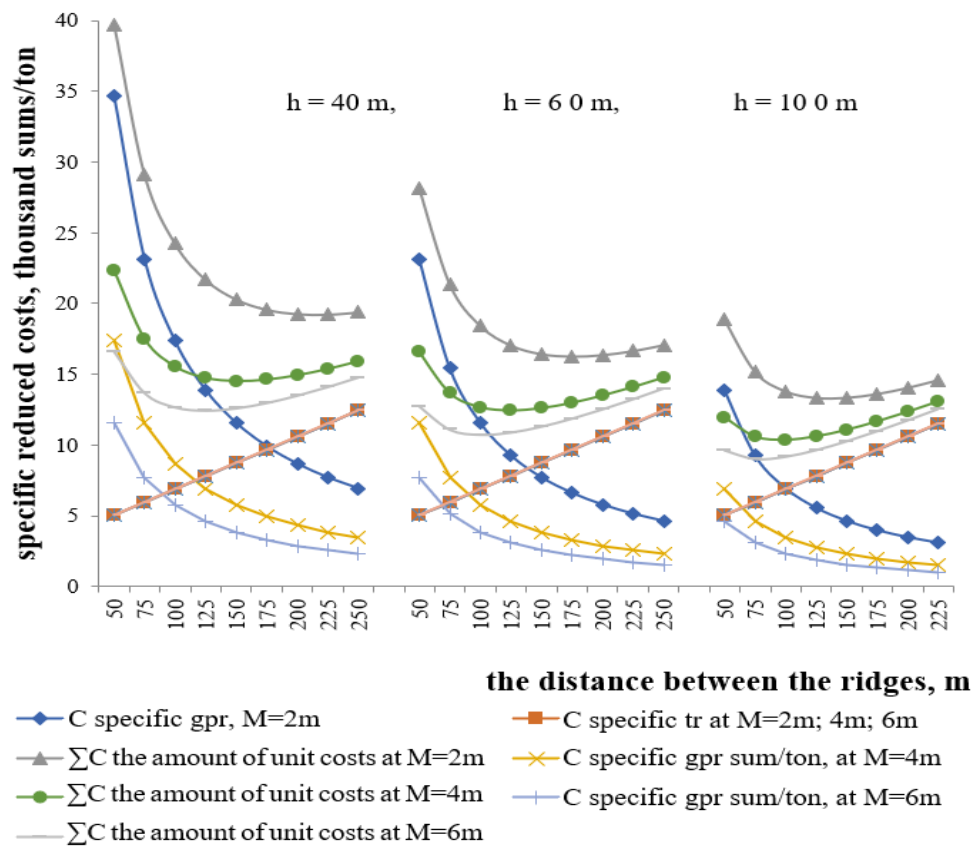

Fig.2. Graph of the change in the specific reduced costs for crosscutting and delivery of ore mass depending on the change in the distance between the crosscuts, the total thickness of the ore bodies and the height of the floor.

From the graphs presented in Fig.2. It can be seen that the specific costs for different values of the distance between the crosscuts change in a parabolic dependence, due to a change in the height of the floor and the thickness of the ore. At the same time, specific costs significantly decrease with an increase in the total thickness of ore bodies and are insignificant with an increase in the height of the store.

With a store height of 40-100m, with an increase in the thickness of ore bodies from 2 to 6m, the distance between crosscuts (at which costs are minimal) decreases by 200-125m and 125-75m, respectively.

It should be noted that, in the context of constant changes in the cost of expensive equipment, materials, fuels and lubricants, the cost of driving mine workings and other indicators, the results obtained in this work may differ in a positive or negative direction and are subject to adjustment if necessary. The developed graphic-analytical technique with the use of a computer program allows quickly solving this problem.

REFERENCES

1. Hakimov Sh.I., Qobilov O.S., Abruyev S.Sh., «Murakkab kon-geologik sharoitda madanni nimqavatlardan maydalab tushirish tizimi samaradorligini oshirih,» III-Xalqaro konferensiya materiallari, Navoiy, 2022.
2. Хакимов Ш.И., Таджиев Ш.Т., Кобилов О.С., & Ашуралиев У.Т. Обоснование количества перегрузочных узлов в рабочих горизонтах шахты при использовании подземного транспорта и погрузочно-доставочных машин. In Ф79 Форум гірників–2019: матеріали міжнар. конф., 26–27 вересня 2019 р., м. Дніпро: Журфонд, 2019–379 с. (p. 291)
3. Хакимов Ш.И., Таджиев Ш.Т., Кобилов О.С., Определение минимальная длина и ширина карьерного поля при разработке горизонтальных пластовых месторождений, № 3, 34-38., 2020.
4. Таджиев Ш.Т., Кобилов О.С., Еремекбаев У.Б., & Ашуралиев У.Т. Исследование особенностей технологии разработки жильных месторождений кызыкумского региона подземным способом с использованием самоходных комплексов. In Ф79 Форум гірників–2019: матеріали міжнар. конф., 26–27 вересня 2019 р., м. Дніпро: Журфонд, 2019–379 с. (p. 32).
5. Раимжанов Б.Р., Хакимов Ш.И., Хамзаев С.А. Sublevel Mining System with Artificial Pillars Made of a Hardening Backfills for The Development of Veins in Difficult Geomechanical Conditions //Texas Journal of Multidisciplinary Studies. – Vol. 03. – Issue 12-12. – 2021. – P.98-103. <https://zienjournals.com/index.php/tjm/article/view/394>
6. Раимжанов Б.Р., Хакимов Ш.И., Хамзаев С.А., Равшанов А.А. Технологическая схема поэтажной системы разработки с искусственными целиками из твердеющих смесей для сложных геомеханических условий //Горный вестник Узбекистана. – Навои, 2022. – 1(88), – С. 16-20.
7. Хакимов Ш.И., Таджиев Ш.Т., Кобилов О.С., Гиязов О.М. Обоснование высоты этажа при разработке крутопадающих жильных месторождений //Горный вестник Узбекистана №1 (80) 2020 г. – с. 7-9.

8. Хакимов Ш.И., Кобилов О.С., Тошназаров А.Х., Суннатов С., Пулатов Д.Ш. Оценка возможности увеличения высоты этажа при разработке крутопадающих жильных месторождений // Материалы международной научно-технической конференции на тему: «Перспективы инновационного развития горно-металлургического комплекса». – Навои, 2018. – С. 65.
9. Хакимов Ш.И., Кобилов О.С. Повышение эффективности систем подэтажного обрушения в сложных горно-геологических условиях // «Материалы Международной научно-практической конференции «Интеграция науки, образования и производства – залог прогресса и процветания», посвященной 5-летию основания Навоийского отделения Академии наук Республики Узбекистан», Том I: 9-10 июня 2022. – С. 356.
10. Хакимов Ш.И., Кобилов О.С. Новая технологическая решения совершенствования систем разработки с подэтажной отбойкой руды в сложных горно-геологических условиях // Innovations in technology and science education. – Volume 1. – Issue 1. 2022. – С. 130.
11. Таджиев Ш.Т., et al. "Подработка массива горных пород и подготовительных выработок при разработке пластов подземным способом." Стратегия развития геологического исследования недр: настоящее и будущее (к 100-летию МГРИ-РГГРУ). 2018..
12. Hakimov Shadiboy Ikmatullayevich, Qobilov Olimjon Sirojovich, & Abruyev Samandar Shodmon o'g'li. (2023). Murakkab kon-geologik sharoitdagi tog' jinslar massivi holatini boshqarishda qotuvchi to'lg'azmalarni qo'llash samaradorligini asoslash. Innovative development in educational activities, 2(2), 124–133. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7583985>
13. Hakimov Shadiboy Ikmatullayevich, Qobilov Olimjon Sirojovich, & Abruyev Samandar Shodmon o'g'li. (2023). Tomirsimon konlarni sun'iy butunliklarni qo'llash bilan qazib olish texnologik sxemalarining parametrlari. Innovative development in educational activities, 2(3), 95–101. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7644430>
14. Назаров Заир Садикович, Ермакбаев Умиджон Бобакулович, & Гиязов Отабек Мухитдинович. Разработка программы и аппарата выполнения исследований по обоснованию параметров и показателей разработки сложноструктурных месторождений фосфоритофых руд. Innovative Development in Educational Activities, 2(3), 29–35. Retrieved from <https://openidea.uz/index.php/idea/article/view/738>

BO‘LAJAK MAKTAB MENEJERLARIDA TADBIRKORLIK KOMPETENSIYASINI SHAKLLANTIRISH TEXNOLOGIYASI

G.F.Bahriddinova

Nizomiy nomidagi TDPU 2-bosqich magistranti

***Annotatsiya.** Mazkur maqolada bo‘lajak maktab menejerlarida tadbirkorlik kompetensiyasini shakllantirish texnologiyasining mazmun-mohiyati, didaktik shart-sharoitlari izohlab berilgan. Zamonaviy mehnat bozorida tadbirkorlik kompetensiyasining ahamiyati e‘tirof etilgan.*

***Tayanch so‘zlar:** menejer, maktab menejeri, tadbirkorlik kompetensiyasi, texnologiya, maqsadli blok, mazmunli blok, natija bloki, shart-sharoit, didaktik shart-sharoit, pedagogik shart-sharoit.*

ТЕХНОЛОГИЯ ФОРМИРОВАНИЯ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКИХ КОМПЕТЕНЦИЙ У БУДУЩИХ МЕНЕДЖЕРОВ ШКОЛ

***Аннотация.** В данной статье раскрываются содержание и дидактические условия технологии формирования предпринимательской компетентности будущих менеджеров школы. Признается важность предпринимательской компетентности на современном рынке труда.*

***Ключевые слова:** менеджер, менеджер школы, предпринимательская компетентность, технология, целевой блок, содержательный блок, блок результата, условия, дидактические условия, педагогические условия.*

TECHNOLOGY FOR THE FORMATION OF ENTREPRENEURIAL COMPETENCES IN FUTURE SCHOOL MANAGERS

***Annotation.** This article reveals the content and didactic conditions of the technology for the formation of entrepreneurial competence of future school managers. The importance of entrepreneurial competence in the modern labor market is recognized.*

***Key words:** manager, school manager, entrepreneurial competence, technology, target block, content block, result block, conditions, didactic conditions, pedagogical conditions.*

Zamonaviy jamiyatning asosi borgan sari bilim iqtisodiyoti - inson kapitaliga to'plangan axborot, bilimga asoslangan iqtisodiyotga aylanmoqda. Faoliyatning barcha sohalarida iqtidorli, yuqori malakali xodimlar bugungi kunda o'z tashkilotiga yetakchilikni ta'minlovchi asosiy raqobatdosh ustunlikdir.

Mamlakatimizdagi bugungi ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy vaziyat yoshlar tomonidan taraqqiyot salohiyatini samarali qamrab olinishini taqozo etmoqda. Binobarin, jamiyatning tashabbuskor, g'ayratli, maqsadli, tadbirkorlik faoliyatiga qodir, innovatsion g'oyalarni yaratish va amalga oshirishga qodir yoshlarga bo'lgan ehtiyojini taqozo etmoqda. Pedagogik hamjamiyat yosh avlodda zarur bilim, sifat va tadbirkorlik faoliyatiga tayyorlikni shakllantirish mexanizmlarini izlashi zarur. Yoshlarda tadbirkorlik qobiliyatlarini shakllantirishning mohiyati va mexanizmlarini ilmiy-uslubiy asoslashda pedagogik amaliyotga ehtiyoj bor.

Tadbirkorlik kompetensiyasi deganda aniq tadbirkorlik muammolarini hal qilishga tayyorlik tushunilishi mumkin. Tayyorlik iqtisod, menejment, marketing va huquq sohasidagi bilimlarga, shuningdek, bunday faoliyatdagi shaxsiy tajribasiga asoslanadi.

Oliy ta'limda shakllantiriladigan kasbiy bilim va ko'nikmalar har qanday kasbiy sohada zamonaviy mutaxassisga zarur bo'lgan insoniy va intellektual salohiyatning faqat bir qismidir. Bugungi kunda samarali professional faoliyat jamoada ishlash, ijodkorlik, oldindan ko'rish, topqirlik, o'zgarishlarga moslashish, savollar va muammolarni tahlil qilish qobiliyati, faktlarni kengroq kontekstga qo'yish, uzluksiz o'rganish odatlarini rivojlantirish va boshqalar kabi shaxsiy qobiliyatlarni talab qiladi.

Kompetensiyalar tilida shakllantirilgan ta'lim natijasiga yo'naltirish oliy ta'lim uchun yangi yondashuvdir. Bu ta'limning umumiy maqsadiga - faol ijtimoiy moslashishga, mustaqil hayot tanlashga, o'z-o'zini tarbiyalashga va butun umri davomida o'zini o'zi takomillashtirishga qodir ijodkor shaxsni tayyorlashga ko'proq mos keladi.

Hozirgi vaqtda O'zbekistonda biznes ta'limi modeli oliy kasbiy ta'lim tizimi doirasida amalga oshirilmoqda, bu birinchi navbatda bo'lajak menejerlarni tayyorlash jarayoniga qaratilgan.

Zamonaviy sharoitda tadbirkorlik iqtisodiy jihatdan eng samarali boshqaruv shakli sifatida birinchi o'ringa chiqishiga qaramay, kelajakdagi menejerlarning tadbirkorlik kompetensiyasini shakllantirish bo'yicha samarali dasturlar mavjud emas.

An'anaviy ta'lim modellariga rioya qilish menejment, jumladan ta'lim menejmenti sohasini o'rganayotgan talabalarda tadbirkorlik kompetensiyasini shakllantirish hamda jamiyat va iqtisodiyotning zamonaviy talablariga ziddir. Bo'lajak menejerlarning

tadbirkorlik kompetensiyasini shakllantirishning uslubiy asoslari va texnologiyalari yetarli darajada ishlab chiqilmagan.

Mazkur muammoni hal etish “Maktab menejmenti” yo‘nalishi bo‘yicha oliy kasbiy ta‘lim tizimida bo‘lajak maktab menejerlarini mustaqil kasbiy faoliyatga tayyorlash jarayonini takomillashtirish, ularning tadbirkorlik kompetensiyasini shakllantirish orqali amalga oshirilishi mumkin.

Bugungi kunda maktab menejeri o‘z ixtiyoridagi barcha turdagi resurslarni: moddiy, moliyaviy, insoniy, ma‘lumot va vaqtni malakali va samarali boshqarishga qodir bo‘lishi kerak. Bundan tashqari, maktab menejeri muvaffaqiyatining eng muhim tarkibiy qismlari iqtisodiyot masalalari bo‘yicha malaka va fikrlashning moslashuvchanligidir.

Hozirgi vaqtda ko‘plab tan olingan kompetentsiya modellari ishlab chiqilgan bo‘lib, ular menejerning kasbi doirasidagi professional faoliyatni samarali amalga oshirish uchun o‘ziga xos standartlardir, ammo barcha modellar ham tadbirkorlik kompetensiyalarini bitta klasterga birlashtirmaydi.

Bo‘lajak maktab menejerlarini o‘qitish jarayonida tadbirkorlik kompetensiyasini shakllantirish quyidagi shartlar bajarilgan taqdirda samarali bo‘ladi:

- talabalarni ijtimoiy-iqtisodiy faoliyatda ishtirok etishga ijobiy motivatsiyani shakllantirish;
- talabalarni tadbirkorlik faoliyati qadriyatlariga yo‘naltirish;
- tadbirkorlik faoliyatini muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun zarur bo‘lgan kasbiy muhim shaxs xususiyatlari, kompetensiyalari konstruksiyalarini bilish;
- o‘quv fanlari (modullari) bo‘yicha muvofiqlashtirilgan kompetensiyaga yo‘naltirilgan ish dasturlari, pasportlari va tadbirkorlik kompetensiyasini shakllantirish dasturlari mavjudligi;
- fakultetda, oliy ta‘lim muassasasida talabalarga ma‘ruza va seminarlarda olgan iqtisodiy bilimlaridan foydalanish orqali tadbirkorlik qilish imkonini beruvchi faoliyatga yo‘naltirilgan muhitni tashkil etish;
- ta‘lim va darsdan tashqari tadbirlarni modulli loyihalash, shu jumladan tahliliy faoliyat, loyiha ishlarini amaliyoti;
- kichik ta‘lim tashkilotlari, o‘quv kurslari tashkil etish orqali talabalarni maqsadni belgilash va biznes-reja tuzishga, real iqtisodiy munosabatlarga va ta‘limiy mahsulot ishlab chiqarishga jalb etish;
- talabalarning tadbirkorlik kompetensiyalarini shakllanganlik darajasini nazorat qilish.

O‘zbekistonning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining zamonaviy innovatsion vektorining maqsadlaridan biri tadbirkorlikni faollashtirishdir. Jamiyat a‘zolarining tadbirkorlik madaniyatini rivojlantirish davlatning asosiy vazifalaridan biriga aylanib

bormoqda. Iqtisodiyot va jamiyatning yangi sifatini shakllantirishning eng muhim omili sifatida ta'lim tizimiga alohida o'rin berilgan. Aksariyat olimlarning fikriga ko'ra, ta'lim ijtimoiy institut sifatida fuqarolarning tadbirkorlik kompetensiyasini oshirishni ta'minlashi mumkin.

R.Ferreya⁴⁵ va boshqalar ta'kidlaganidek, “bozor iqtisodiyoti sharoitida har bir fuqaro va ayniqsa, oliy ma'lumotli mutaxassis tadbirkorlik sohasida barqaror kompetensiyasiga ega bo'lishi kerak”. Buning uchun shaxsning ham umumiy, ham kasb-hunar ta'limi olish jarayonida, shuningdek, qo'shimcha ta'lim tizimida tadbirkorlik kompetensiyasini samarali shakllantirish uchun shart-sharoitlar yaratish, “Umrbod ta'lim” konsepsiyasi amalga oshirilishini ta'minlash zarur.

Belgilangan muammolarni muvaffaqiyatli hal etishning muhim yo'nalishlaridan biri bu, birinchi navbatda, ta'lim tizimining markaziy bo'g'ini sifatida rahbar xodimlar, bo'lajak maktab menejerlarining tadbirkorlik kompetensiyasini shakllantirishdir.

Shu bilan birga, zamonaviy maktab menejeri tashabbuskorlik, qaror qabul qilish va biznes aloqalarini o'rnatish qobiliyati, loyiha va strategik fikrlash, professional harakatchanlikka ega bo'lishi kerak. Maktab menejerlarining tadbirkorlik kompetensiyalari ularning kasbiy kompetensiyasining muhim tarkibiy qismiga aylanishi va kasbiy hamda tadbirkorlik salohiyatini ro'yobga chiqarish nuqtai nazaridan innovatsion ta'lim maydoniga samarali integratsiyani ta'minlashi kerak.

Bo'lajak maktab menejerlarining ta'lim jarayoni sifatida tadbirkorlik kompetensiyalarini shakllantirish mantiqiy bog'langan bloklarga birlashtirilgan maqsadli, izchil, tizimlashtirilgan, mazmunga boy tarkibiy qismlar majmuasi bo'lib, uni tizimli-mazmunli modeli sifatida ko'rsatishga imkon beradi (1-jadval).

1-jadval.

Bo'lajak maktab menejerlarining tadbirkorlik kompetensiyasini shakllantirishning tizimli-mazmunli modeli

Bloklar	Komponentlar	Mazmuni
Maqsadli blok	Maqsad	Tadbirkorlik kompetensiyasining yuqori darajada shakllanganligi
	Vazifalar	1. TK ga ijobiy munosabatni shakllantirish; 2. TK asoslari bilan bog'liq bilimlar tizimini shakllantirish; 3. TK ko'nikma, malaka va qobiliyatlarini shakllantirish.
	Yondashuvlar	Kompetentli, tizimli, faoliyatli, shaxsiy

⁴⁵Феррейра Р., Лизунков В.Г., Полицинская Е.В. Формирование предпринимательских компетенций выпускника ВУЗа в условиях перехода к университетам третьего поколения // Вестник Новосибирского государственного педагогического университета. 2017. Т.7. № 6. С. 195-211. DOI: 10.15293/2226-3365.1706.12.

	Tamoyillar	Ta'limni individuallashtirish; ta'limni demokratizatsiyalash; ta'lim oluvchining faolligi; ilmiy obyektivlik; pedagogik jarayonning yaxlitligi	
Mazmunli blok	Motivatsion	TK ning ahamiyati, imkoniyatlari va perspektivasini ochib berish	Ta'limning faol va interfaol metod va shakllari, tadbirkorlik mavzuning ilmiy jihatdan o'rganish, ishlab chiqarish amaliyoti, biznes-loyihalar tanlovlarida ishtirok etish.
	Kognitiv	TK asoslari bilan bog'liq bilimlarni berish	
	Faoliyatli	TK ko'nikma va malakalarini shakllantirish	
	Refleksiv	Professional kamchiliklarni aniqlash va bartaraf etish	
Natija bloki	Model samaraorligini baholash	Tadbirkorlik kompetnsiyasini shakllanganlik darajasi	Kompetensiyaning shakllanish bosqichlari, baholash me'yorlari va ko'rsatkichlari, baholash vositalari
	Model korrektirovkasi	Model elementlari refleksiyasi, aniqlashtirilishi va korrektirovkasi	Ta'limning nazariy-metodologik asoslari, shakl, metod va vositalarini rivojlantirish

D.V.Muxina⁴⁶ [1; 256-b.] va hammualliflar tomonidan olib borilgan tadqiqotlar natijalariga asoslanib, shunday xulosaga kelish mumkinki, bunday modelni yaratishda ko'rib chiqilayotgan o'quv jarayonining maqsadlari, vazifalari va uslubiy asoslarini (maqsadli blokni), uning mazmuni (mazmunli blok) va samaradorligi (natija bloki) ni aniqlash kerak.

Taklif etilayotgan modelning maqsadli bloki ishlab chiquvchilarni tadbirkorlik kompetensiyasining zarur darajasiga erishishga yo'naltiradigan maqsad va vazifalarning birligi bilan ifodalanadi. Modelning uslubiy asosini kompetentsiyaga asoslangan, tizimli, faoliyatga asoslangan va shaxsga yo'naltirilgan yondashuvlar tashkil etadi. Bo'lajak maktab menejerlarining tadbirkorlik kompetensiyalarini shakllantirishning pedagogik jarayonida fundamental sifatida quyidagi tamoyillardan foydalanish taklif etiladi: ta'limni individuallashtirish, ta'limni demokratlashtirish, talabalar faolligi, ilmiy obyektivlik, kasbiy maqsadga muvofiqlik, pedagogik jarayonning yaxlitligi. Shu bilan birga, makon

⁴⁶Mухина Д.В., Потенко Т.А., Исакова В.В. Модель формирования предпринимательских компетенций в педагогическом образовании // Современный учёный. 2019, № 4. С. 205-208.

va vaqtning muayyan sharoitlarida ushbu jarayonning samarali modelini qurishga yordam beradigan boshqa taniqli pedagogik tamoyillarni qo'llash imkoniyati istisno qilinmaydi.

Menejer shaxsining ajralmas sifati sifatida tadbirkorlik kompetensiyasi tarkibida ko'rib chiqilayotgan modelning mazmun blokining asosini tashkil etuvchi quyidagi tarkibiy qismlarni aniqlaymiz:

- ✓ motivatsion - qadriyat-semantik munosabatlarni shakllantirishda, tadbirkorlik faoliyatiga barqaror qiziqish va tadbirkorlik kompetensiyasini shakllantirish motivlarida ifodalanadi; innovatsion ta'lim makonini rivojlantirishda tadbirkorlikning roli va ahamiyatini, kasbiy, pedagogik faoliyatda ham, ta'lim tadbirkorligi sohasida ham o'z-o'zini rivojlantirish va o'zini o'zi anglash imkoniyatlari va istiqbollarini ochib berish orqali amalga oshiriladi;
- ✓ kognitiv - talabalar tomonidan tadbirkorlik asoslari, shu jumladan asosiy kasbiy ta'lim sohasida olingan bilimlarning maxsus majmuasini rivojlantirishni nazarda tutadi; faol va interfaol shakl va o'qitish usullari (ma'ruza-suhbat, muammoli muhokama, ishbilarmonlik o'yinlari, birgalikdagi faoliyat, davra suhbat, konferensiya va boshqalar) yordamida muvaffaqiyatli amalga oshirilmoqda, ular bilim, tajriba, muammolar, ularni topish yo'llarini almashishga yordam beradi. maxsus ko'nikmalarni rivojlantiradi;
- ✓ faoliyatli - talabalar tomonidan tadbirkorlikka xos bo'lgan faoliyat usullarini, shu jumladan ta'limni ishlab chiqishni nazarda tutadi; kasbiy va (yoki) tadbirkorlik faoliyatining real (realga yaqin) sharoitida olingan bilim, ko'nikma va malakalarni har xil turdagi o'quv va ishlab chiqarish amaliyotlaridan o'tish, loyihalar, grantlar, tadbirkorlik faoliyati bilan bog'liq tanlovlarda qatnashish jarayonida amaliy qo'llash imkoniyatini ta'minlash orqali amalga oshiriladi;
- ✓ reflektiv - mavjud kasbiy kamchiliklarni aniqlash va bartaraf etish, o'z ta'lim va kasbiy yo'lni aniqlash qobiliyatida ifodalanadi.

Natija bloki modelda baholash va tuzatuvchi komponentlar mavjudligini nazarda tutadi. Shu bilan birga, bo'lajak maktab menejerlarining tadbirkorlik kompetensiyasini shakllantirish darajasi maqsad bilan belgilanadigan modelni amalga oshirishning asosiy natijasi sifatida baholanadi. Olingan baholash natijalarini, shuningdek, ushbu pedagogik jarayonning barcha bosqichlarini aks ettirish, model elementlarini keyingi takomillashtirish, uni o'zgaruvchan sharoitlarga moslashtirish va samaradorlikni oshirish uchun asos bo'lishi kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Ключев А.К., Яшин А.А. Программы предпринимательского образования в современном университете // Высшее образование в России. 2016. № 1 (197). С. 22-33
2. Любаненко А.В. Предпринимательское образование как фактор развития экономики региона // Региональные проблемы преобразования экономики. 2018 № 5 (91). С. 43-48
3. Мухина Д.В., Потенко Т.А., Исакова В.В. Модель формирования предпринимательских компетенций в педагогическом образовании // Современный учёный. 2019, № 4. С. 205-208
4. Рубин Ю.Б. Высшее предпринимательское образование в России: диагностика проблемы // Высшее образование в России. 2015. № 11. С. 5-17
5. Ферейра Р., Лизунков В.Г., Полицинская Е.В. Формирование предпринимательских компетенций выпускника ВУЗа в условиях перехода к университетам третьего поколения // Вестник Новосибирского государственного педагогического университета. 2017. Т.7. № 6. С. 195-211. DOI: 10.15293/2226-3365.1706.12.
6. Чепуренко А.Ю. Как и зачем обучать студентов предпринимательству: полимечиские заметки // Вопросы образования. 2017. № 3. С. 248-276

PROYEKSION CHIZMACHILIKDA BUYUMNING IKKI KO'RINISHI BO'YICHA UCHINCHI KO'RINISHINI AutoCAD DASTURI YORDAMIDA CHIZISH METODIK TAHLILI

Jo'rayev Davron Amir o'g'li¹

v.b. dotsent. Termiz muhandislik-texnologiya instituti

Termiz, O'zbekiston

djurayevdavron27@gmail.com

Muhammadiyev Elyor To'lqinovich²

assistent. Termiz muhandislik-texnologiya instituti

e.muhammadiyev.1992@gmail.com

Abdiraxmanov Sardor Normuhamadovich³

assistent. Termiz muhandislik-texnologiya instituti

ANNOTATSIYA: Bu maqola yordamida talabalar AutoCAD dasturi bilan ishlash, uni buyruqlaridan foydalanish, chizmalarni bo'yash, qirqim yuzasini shtrixlash, chiziq turlarini, rangini, qalinligini o'zgartirish va shu kabi amallarni bajarishni o'rganadi. Bundan tashqari maqolada proyeksiyon chizma tanlab olingan va shu chizmani yechilish algoritmi ketma-ketlikda tushuntirilgan. Quyida keltirilgan ma'lumotlar asosida talabalar chizmachilik fanlariga bo'lgan bilimlarini oshirib, ko'nikmalar hosil qilishiga yordam beradi.

KALIT SO'ZLAR. AutoCAD, proyeksiyon, buyum, ko'rinishlar, o'lcham, shtrixlash, bo'yash, fazo, yuza, kesma.

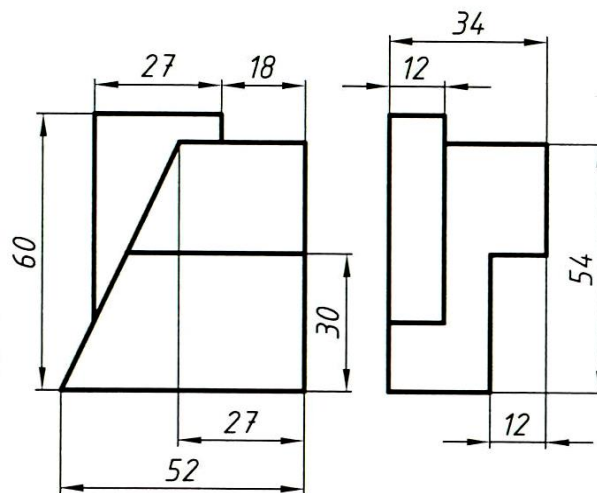
ABSTRACT. With this article, students will learn how to work with AutoCAD, use its commands, paint drawings, hatch the cut surface, change line types, color, thickness, and the like. In addition, the article selected a projection drawing and successively explained the algorithm for solving this drawing. Based on the information below, it will help students improve their knowledge of drawing subjects and develop skills.

KEYWORDS: AutoCAD, projection, object, views, size, hatching, painting, space, surface, section.

KIRISH. Har qanday ob'ektning umumiy uchta o'lchami mavjud bo'ladi. Bular: OX-uzunlik, OY-eni va OZ-balandligi. Shu uch o'lcham orqali 2D o'lchamli va 3D o'lchamli chizmalar hosil bo'ladi. **2D** tushunchasi butun dunyoda va ilmiy adabiyotlarda keng ommalashgan. **D** harfi inglizcha *dimension* (o'lcham) so'zining bosh harfi bo'lib, 2D – ikki o'lchamli ma'nosini anglatadi. Kundalik hayotimizda olib boradigan yozma axborotlarimizning aksariyati 2D asosida olib boriladi. Ya'ni oddiy qog'oz varog'i ikki o'lchamli bo'lib shu qog'oz 2D modellashtirish uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Har qanday muhandis loyihachi 2D modellashtirish asoslarini mukammal bilishi zarur. 3D o'lchamli chizmada esa uzunlik, eni va balandlik o'lchamlari ishtirokida detalni yaqqol tasviri namoyon bo'ladi.

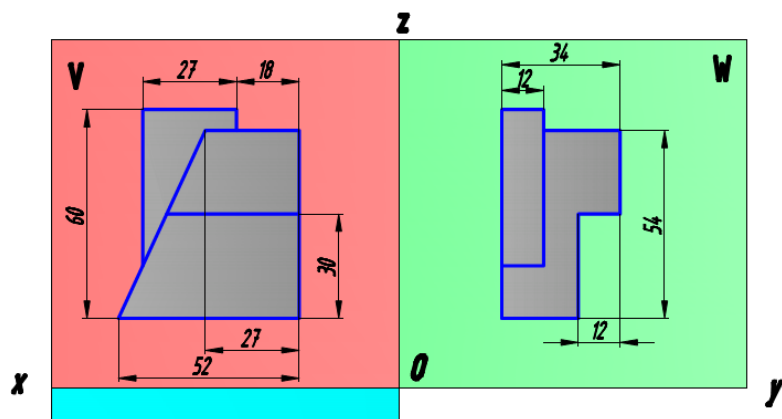
ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA. AutoCAD grafik muharririni “Классический AutoCAD” ishchi fazosi yordamida quyidagi 2D o'lchamli detalni ikki ko'rinishi bo'yicha uchinchi ko'rinishini topib chizish mumkin.

Quyida proyeksiyon chizmachilikka oid detalni ikki ko'rinishi bo'yicha uchinchi ko'rinishini topish metodikasi va o'lchamlarini taqsimlab qo'yish ko'rsatilgan:

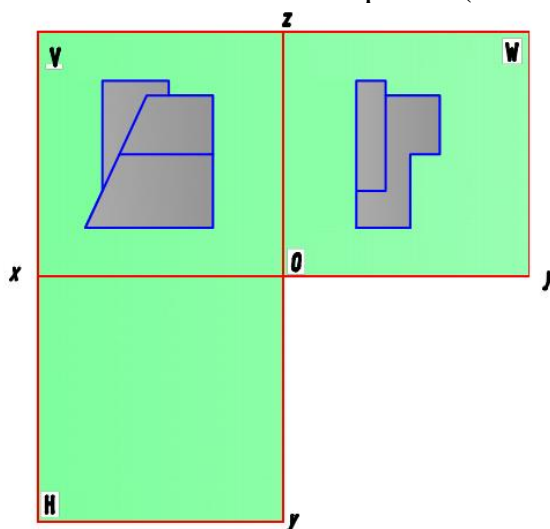
1-chizma. Detalni ikki ko'rinishi (berilishi).

1. Рисование panelini “Отрезок”-kesma chizish buyrug'i **LM** yordamida tanlanadi va grafik maydonga boshlang'ich **A** kiritiladi. Klaviatura yordamida detal old ko'rinishini uzunlik o'lchami (52 mm) kiritiladi va **Enter** tugmasi bosiladi. Shu holatda, berilgan detalni hamma o'lchamlari chizib olinadi. Detalni chizishdan oldin **H,V,W**-proyeksiya tekisliklarini chizib olib ichki qismiga ko'rinishlar joylashtirilsa, detalni noma'lum qismi, ustidan ko'rinishini topish yanada osonlashadi (2-chizma).

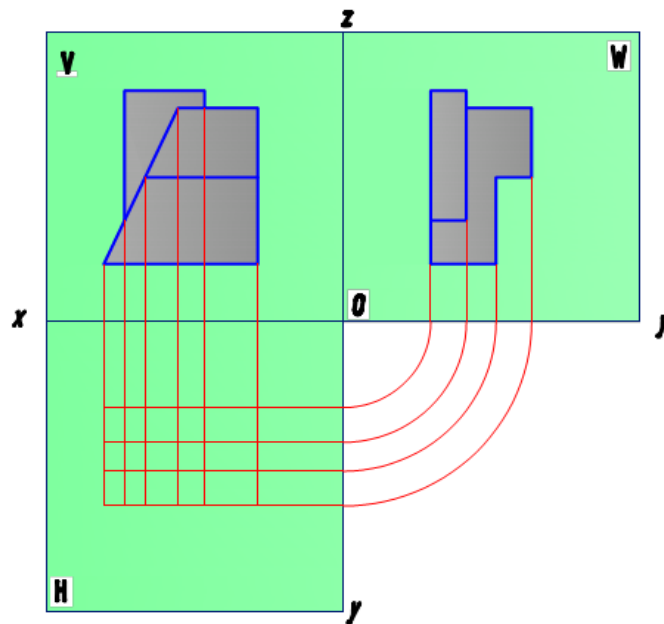
2-chizma. V,W-proyeksiya tekisligida detalni old va yon ko‘rinishi

MUHOKAMA. 2. H,V,W-proyeksiya tekisliklari berilgan detal hajmidan katta qilib chiziladi. V-frontal tekislikka detalni old, W-profil tekislikka yon ko‘rinishlari chiziladi. H-gorizontol tekislikka detalni ustidan ko‘rinishi topiladi (3-chizma).

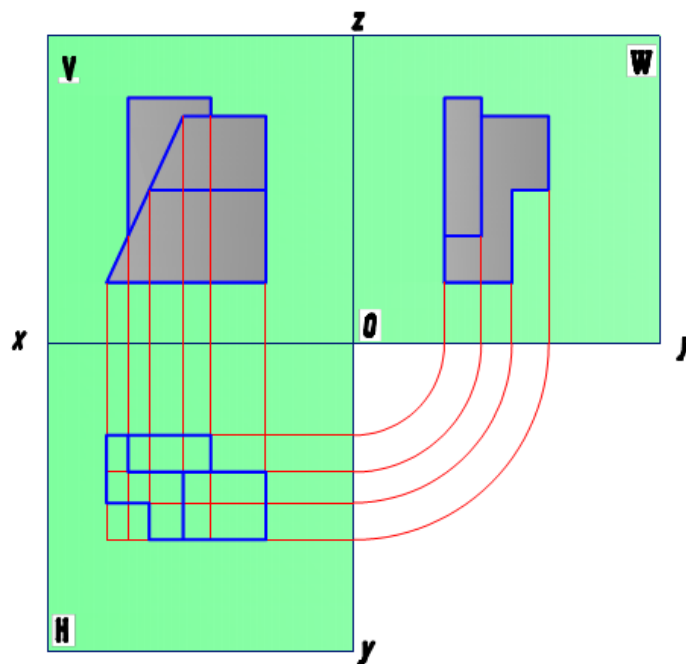

3-chizma. V,W-proyeksiya tekisligida detalni ko‘rinishlari

3. Berilgan detalni old ko‘rinishidagi barcha uzunlik qirralaridan “Отрезок”-kesma chizish buyrug‘i yordamida ingichka nur chiziqlari H-gorizontol proyeksiya tekislikka proyeksiyalanib o‘tkaziladi. Detalni W-profil proyeksiya tekisligidagi ko‘rinishidan OY-o‘qqa nur chiziq o‘tkaziladi. “Круг”-aylana chizish buyrug‘i yordamida H va W-proyeksiya tekisliklarining OY-o‘qlari tutashtiriladi. Aylananing keraksiz qismini olib tashlash uchun “Редактирование”-“O‘zgartirish” panelining “Обрезать”-ob’ektning ortiqcha qismini kesib tashlash buyrug‘i LM yordamida belgilanadi, **Enter** tugmasi bosiladi va olib tashlanadi. H-gorizontol proyeksiya tekislikka OY-o‘qdan nur chiziq o‘tkaziladi. Natijada ikki ko‘rinish qirralaridan chiqarilgan nur chiziqlar kesishadi (4-chizma).

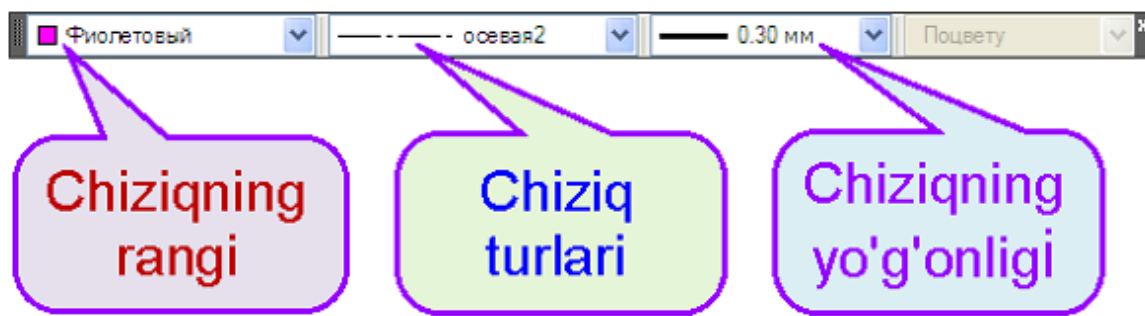
4-chizma. Detalni ko‘rinishlaridan chiqarilgan nur chiziqlarni kesishishi

5-chizma. Detalni ustidan ko‘rinishini topish

4. Detalni ikki ko‘rinish qirralaridan chiqarilgan nur chiziqlar kesishib, H-gorizontaal proyeksiya tekisligida uchinchi ustidan ko‘rinishni hosil qiladi (5-chizma).

5. “СВОЙСТВА”-“Ob’ektning xususiyatlari” paneli yordamida ekranda chiziqlarning rangi, turi hamda yo‘g‘onliklari o‘zgartiriladi; (6-rasm).

6-rasm. “Свойства”-“Об’ектning xususiyatlari” paneli

Detal ko‘rinishlari va qo‘shimcha nur chiziq'larga “Свойства”-“Об’ектning xususiyatlari” paneli yordamida rangini, turini va qalinligini o‘zgartirishimiz mumkin. Bu esa yanada chizmadagi aniqlikni oshiradi.

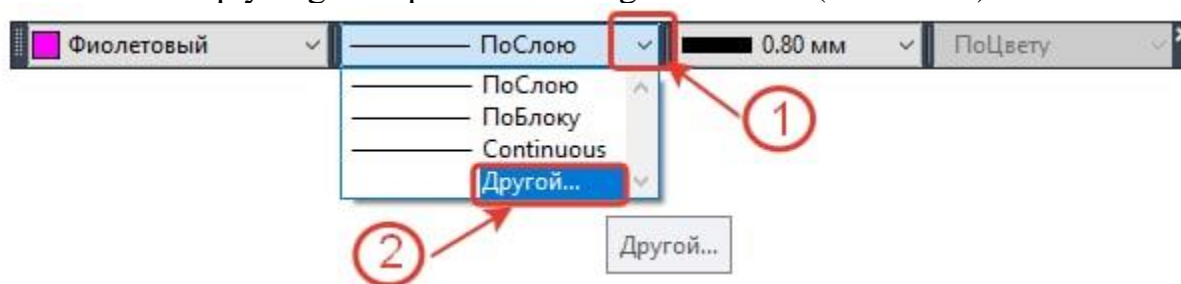
1-ro'yxat LM bilan ochiladi

2-kerakli rang yoki chiziqning yo'g'onligi LM bilan belgilanadi.

Ж-2012

7-rasm. “Свойства”-“Об’ектning xususiyatlari” panelidan foydalanish.

Chiziq turlarini o‘rnatish. Obyektning xususiyatlari panelining chiziq turlari ro‘yxatida faqat uzluksiz chiziq o‘rnatilgan bo‘lib qolgan shtrix (**невидимия ISO**) va shtrix-punktir (**осевая2**) chiziq'larni o‘rnatib olishimiz kerak bo‘ladi. Ushbu chiziq turlarini o‘rnatish quyidagi bosqichlarda amalga oshiriladi (8.11-rasm).

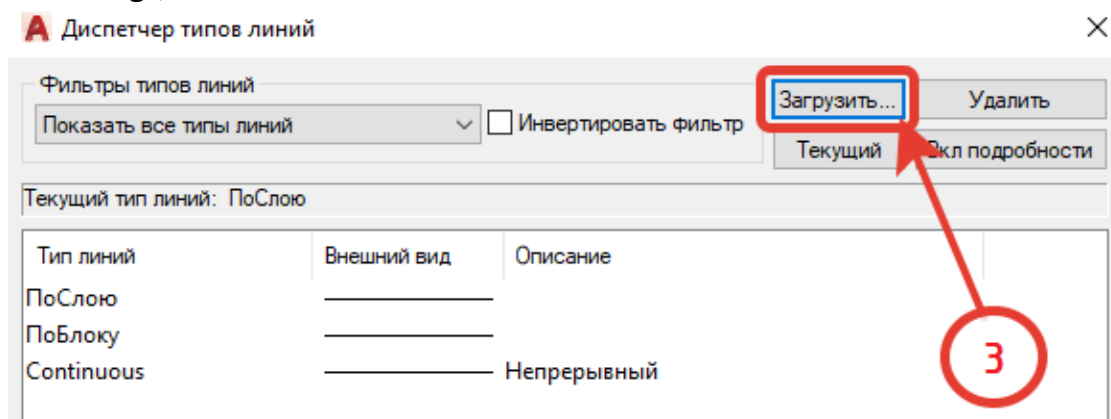

8-rasm. “Свойства”-“Об’ектning xususiyatlari” paneliga kerakli chiziq turlarini yuklash.

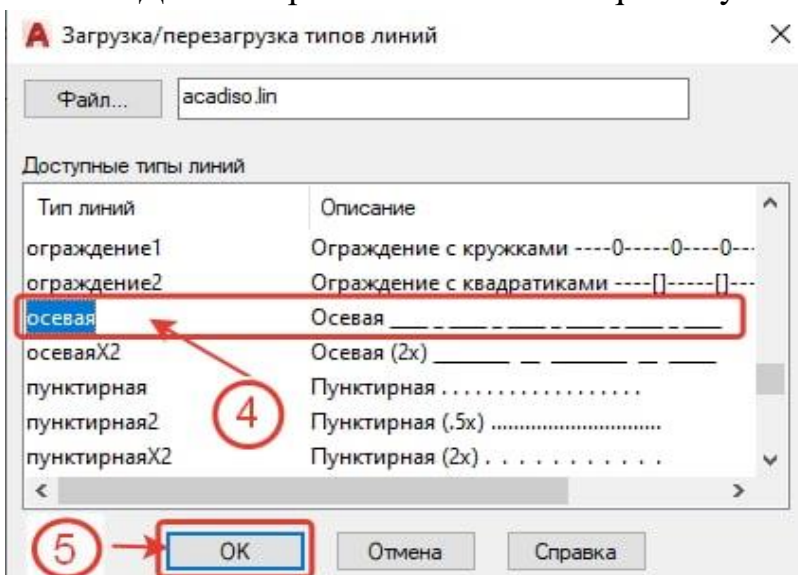
a) “Ob’ektning xususiyatlari” panelining o’rta qismidagi ushbu tugma LM bilan belgilanadi;

b) Ochilgan ro‘yxatning **Другой...-Boshqalar** bandi LM bilan belgilanadi. Undan so‘ng, **Диспетчер типов линий- Chiziqning turlari** muloqatlar oynasi ochiladi (9-rasm). Ushbu oynadan:

c) **Загрузить...** Yuklash tugma LM bilan bosiladi va **Загрузка/перезагрузка типов линий – Chiziqning turlarini yuklash/qayta yuklash** muloqatlar oynasi ochiladi (10-rasmga qarang va raqamlar bilan belgilangan ketma-ketlikda sozlang!);

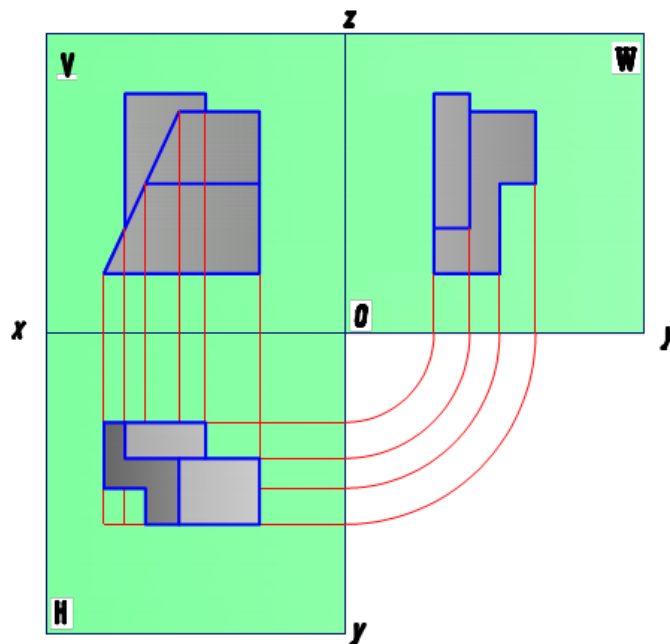
9-rasm. Диспетчер типов линий-muloqatlar oynasi.

10-rasm. Загрузка/перезагрузка типов линий muloqatlar oynasi.

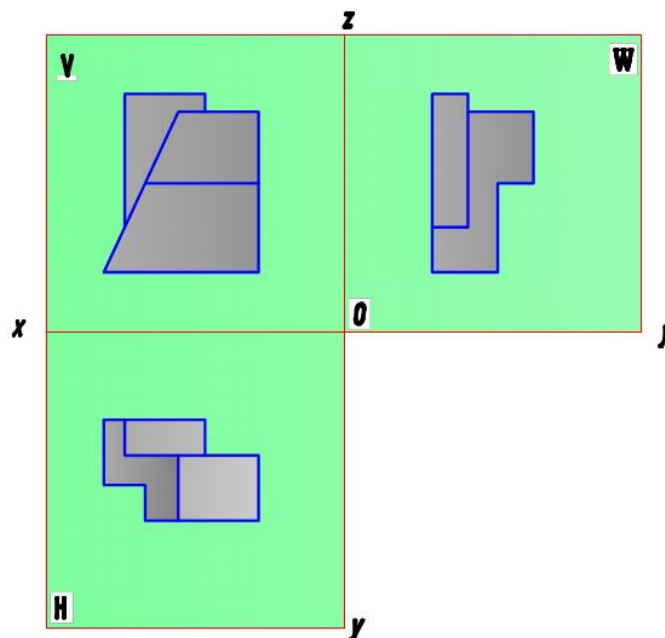
- 1) Ushbu tugma LM bilan belgilanib turiladi;
- 2) Ro‘yxatdan **осевая2**– **shtrix-punktir** chiziq LM bilan belgilanadi;
- 3) **OK** tugma LM bilan bosiladi va ushbu muloqatlar oynasi yopiladi.

Eslatma! Har bir chiziq turi alohida-alohida kirib yuklanadi.

11-chizma. Ob’ekt tarkibidagi chiziq rangi, turi va qalinligini o‘zgartirish.

NATIJAR. 6. Detalni ustidan ko‘rinishi topilgandan so‘ng, shu noma’lum qismini topish uchun qo‘llanilgan barcha chizmalar “Редактирование”-“O‘zgartirish” panelining “Стереть”-tanlangan ob’ektni o‘chirish buyrug‘i yordamida olib tashlanadi. Ikkinchi usuli keraksiz ob’ekt LM yordamida tanlanadi va klaviaturadan Delete tugmasi bosiladi.

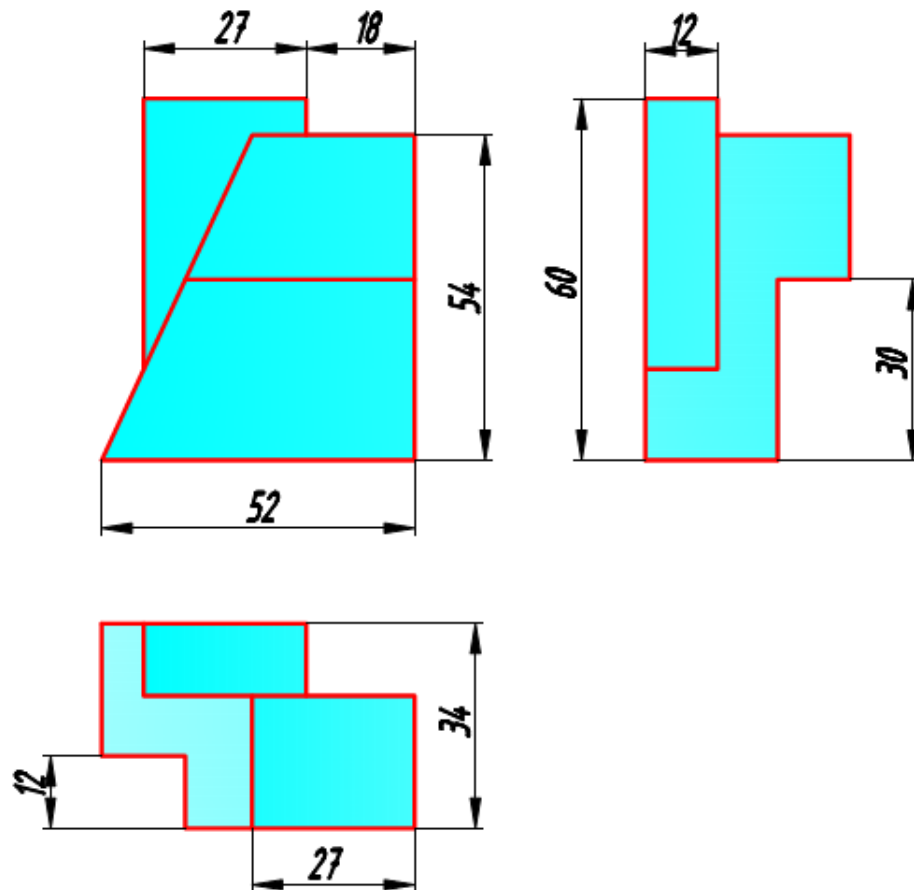

12-chizma. Yordamchi chiziqlarni olib tashlash

7. Berilgan detal variantini ikkita ko‘rinishidagi barcha o‘lchamlar sanab chiqilib, uchta ko‘rinishiga teng va mos holatda taqsimlab qo‘yiladi. Ob‘ektga o‘lcham qo‘yish uchun “Размеры”-“O‘lchamlar” panelining buyruqlaridan foydalaniladi (13-rasm). Panelning kerakli o‘lcham buyrug‘i LM yordamida tanlanadi va ob‘ekt tomonlari ko‘rsatilib qo‘yiladi.

13-rasm. “Размеры”-“O‘lchamlar” paneli

14-chizma. Natija: 2D o‘lchamli detalni uchta ko‘rinishi.

XULOSA. Texnika sohasida tahsil olayotgan har bir talaba mohir muhandis bo‘lib yetishishi uchun chizma chizishni, detalni mos tomonlariga o‘lchamni tasdiqlab qo‘yishni, masshtab va chiziq turlaridan foydalanishni, tasavvurini boyitish bilan bir

qatorida loyihalash dasturlaridan mohirona foydalana olishni bilishi lozim. Har qanday yangilik, ixtiro va g'oya muhandis tomonidan qog'ozga tushiriladi. Shu sababli chizmani chizishni o'rganmasdan muhandis bo'lib yetisha olmaydi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. D.Jo'rayev "Chizmachilik darslarida AutoCAD dasturi yordamida proyeksion chizmalarni bajarish " Metodik o'quv qo'llanma. "Vneshinvestprom" Toshkent-2023 y. 210 bet.
2. P.Ismoilov, D.Jo'rayev "Muhandislik va kompyuter grafikasi" Darslik. "Vneshinvestprom" Toshkent-2022 y. 523 bet.
3. P.Ismoilov, D.Jo'rayev "Muhandislik va kompyuter grafikasi" O'quv qo'llanma. "Surxon Nashr" Termiz-2022 y. 160 bet.
4. Chizma geometriya va muhandislik grafikasi fanidan sirtqi ta'lim uchun metodik qo'llanma S.S.Saydaliyev -Toshkent, TAQI, 2018, 103 b.
5. Juraev Davron Amir o'glu, Safarov Davron Isayevich and Berdimuratov Javli Abdinazarovich. "Saw in the cleaner of raw cotton from large contaminants cleaning the distance between the chimneys in the working part of the drum analysis to study the effect on effectiveness." *ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal* 12.4 (2022): 659-665.
6. Jurayev Davron Amir o'g'li, Ergashev Akrom Kholmominovich, and Abraykulov Fakhriddin Amirovich. "Studying the effect of the cleaning distance between supply rollers and cotton drums on cotton cleaning equipment". *ACADEMICIA: AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL* 11.2 (2021): 194-202.
7. Jurayev, K. . (2022). USE AND DESIGN OF PALITE TOOLS IN AUTOCAD. *Academic Research in Educational Sciences*, 3(5), 442–446.
8. www.ziyonet.uz
9. www.autocad.ru
10. www.autocad.com

KEKSALARGA IJTIMOYIY XIZMAT KO'RSATISH JAHON TAJRIBASI MIQIYOSIDA

Suyumova Marxabo Sherzod qizi

Farg'ona davlat universiteti 2-bosqich talabasi

***Annotatsiya:** Bilamiz, insonlarga xos eng oliy ezgu fazilat bu qadrlash, e'zozlashdir. Biz ushbu maqolani yozishda asosiy qaraladigan e'tiborimiz, doimo duoda yuruvchi bizni qadri baland ota-onalarimiz, keksalarimizga ijtimoiy xizmat ko'rsatish hozir qanchalik ahamiyatga ega ekanligini ushbu maqolada yoritib berilgan. Har bir yoshlarning burchi va vazifasi keksalarga doimo yordam berish xabar olish ularning duolarini olish demakdir.*

***Kalit so'zlar:** Keksalar, ijtimoiy xizmat, g'amxo'rlik, qadr-qimmat, oila, saxovat va muruvvat.*

Bugungi kunda har bir sohada har bir jabhada inson qadri yuqori turadi. Shu qatori yurtimizda yoshlardan ham keksalarga ko'proq e'tibor qaratilishi ko'zni quvnatadi. Keksalarga ijtimoiy xizmat ko'rsatish va bu sohani yurtimizda yanada kuchaytirish va rivojlantirish uchun jahon tajribasidan yurtimizda keng miqiyosida qo'llash zamon talabidir.

Hozirgi bosqichda keksalar bilan ijtimoiy ish olib borish muammolari ko'pchilikning diqqat markazida o'z faoliyatini ilmiy asoslash va strategiyalarni ishlab chiqishga yo'naltiradigan ijtimoiy institutlar ushbu yosh guruhi uchun etarli turmush darajasini ta'minlash. Maqolada ijtimoiy-psixologik ochib berilgan qariyalarning xususiyatlari, ya'ni yolg'izlik hissi, ijtimoiy tushunish qiymati ya'ni bu hodisaning jamiyat a'zosi sifatida inson uchun ahamiyatini ta'kidlashdir. Yolg'izlikni faqat individual hodisa sifatida tushunish xavfi ko'pchilikda ijtimoiy hodisa sifatida yolg'izlikning mohiyati bilan bevosita bog'liq bo'lgan dinamik omillar olinmaydi hisobga. Boshqa tomondan, yolg'izlikning ijtimoiy ko'rinishlariga haddan tashqari e'tibor uning insonning ichki dunyosi uchun ahamiyatiga e'tibor berish, uni noto'g'ri tushunishga olib kelishi mumkin yolg'izlikning individual funktsiyalari. Kim va gerontologik assotsiatsiya tomonidan qabul qilingan tasnifga ko'ra, keksalar 60-74 yoshdagilar, 75-90 yoshdagi qariyalar va 90 yoshdan oshgan uzoq umr ko'rgan odamlarni o'z ichiga oladi. Ushbu toifadagi aholi bilan ijtimoiy ish uning o'ziga xos xususiyatlariga va ularning ijtimoiy va

shaxsiy faoliyati jarayonida duch keladigan ijtimoiy muammolarga asoslanishi kerak. Qariyalarning asosiy muammolariga quyidagilar kiradi: Qariyalarning hayotiy faoliyatini cheklash. Bu keksalikka erishgan va yosh xususiyatlariga ko'ra ko'plab odatiy ijtimoiy rol va maqomlardan voz kechishga majbur bo'lgan jamiyatning ko'plab a'zolari duch keladigan eng o'tkir va og'riqli muammolardan biridir. Keksa odamni faol hayotdan qaytarish va boshqa odamlar bilan munosabatlarining xarakterini o'zgartirish. Jamiyatda kekse odamning ijtimoiy mavqeining keskin pasayishi. Bo'sh vaqtning katta miqdori va to'ldirish sifati mavjudligi. Rossiya jamiyatini modernizatsiya qilish sharoitida kekse fuqarolarning ijtimoiy muammolarini hal qilish va yumshatishning eng muhim samarali mexanizmlaridan biri ularning ijtimoiy xizmatlarini tashkil etishdir. Ijtimoiy xizmatlar - bu ijtimoiy qo'llab-quvvatlash, ijtimoiy va tibbiy xizmatlar, psixologik va ma'rifiy xizmatlar, ijtimoiy-huquqiy xizmatlar va moddiy yordam ko'rsatish, shuningdek, og'ir ahvolda bo'lgan fuqarolarni ijtimoiy moslashtirish va reabilitatsiya qilishni ta'minlaydigan ijtimoiy xizmatlarning faoliyati. Statsionar va statsionar bo'lmagan ijtimoiy xizmat ko'rsatish muassasalari og'ir ijtimoiy-iqtisodiy vaziyatni yumshatishga yordam beradi. Ular kekse odamlarning hayot sifatini yaxshilashga faol hissa qo'shadi, ularning turmush tarzini optimallashtirish va psixologik yordam va sog'lig'ini saqlash bilan bog'liq turli muammolarni hal qilish uchun sharoit yaratadi. Ijtimoiy xizmatlar amaliyoti kam harakatchan aholining muammolarini yumshatishga yordam beradi, hayot sifatini yaxshilashga yordam beradi va kekse odamlarning turmush tarzini optimallashtirishga yordam beradi. Kekse odamlar uchun ijtimoiy xizmat ko'rsatishning eng keng tarqalgan shakli hududiy ijtimoiy xizmat ko'rsatish markazlari hisoblanadi. Bunday markazlar ishida majburiy minimum uchta bo'limning mavjudligi:

- 1) uyda ijtimoiy yordam,
- 2) vaqtinchalik kunlik bo'lish,
- 3) shoshilinch ijtimoiy yordam.

Markazlarning asosiy vazifa va funksiyalari quyidagilardan iborat: ijtimoiy qo'llab-quvvatlashga muhtoj keksalarni aniqlash; ijtimoiy qo'llab-quvvatlashga muhtoj shaxslarga yordamning o'ziga xos turlari va shakllarini aniqlash; birgalikda ishlash uchun davlat va jamoat tashkilotlarini jalb qilish; bunday yordamga muhtoj shaxslarga bir martalik yoki doimiy xarakterdagi turli ijtimoiy xizmatlar ko'rsatish; nogiron keksalarga doimiy va har tomonlama ijtimoiy xizmatlar ko'rsatish; bepul madaniy, yuridik va tibbiy xizmatlar ko'rsatish, markaz tomonidan xizmat ko'rsatuvchi shaxslarga umumiy ovqatlanish; nogiron pensionerlar va nogironlarga uyda bepul yordam ko'rsatish, oziq-ovqat va uy-ro'zg'or buyumlari, dori-darmonlar, sog'liqni saqlash, kommunal xizmatlar,

maishiy xizmatlar va boshqalar bilan ta'minlashni tashkil etish; tabiiy, gumanitar va shoshilinch ijtimoiy yordamni tashkil etish; markaz xodimlarining xizmat vazifalari doirasiga kirmaydigan qo'shimcha xizmatlar ko'rsatish. Ijtimoiy xizmat ko'rsatish markazida keksalar bilan ijtimoiy ishning yangi texnologiyalari ishlab chiqilib, tatbiq etilmoqda. Masalan, kunduzgi parvarishlash bo'limlari keksa odamlarni muloqot orqali o'z turlari orasida yangi sharoitlarga moslashtirish uchun maxsus yaratilgan; o'z-o'ziga yordam va o'zaro yordam guruhlarini tashkil etilgan. Kunduzgi bo'limga tashrif buyurish keksalarga nafaqat bepul oziq-ovqat va tibbiy yordam olish, balki o'ziga bo'lgan ishonchini mustahkamlash, jamiyat uchun ahamiyatini oshirish imkoniyatini beradi. Moliyaviy va moddiy yordamga qo'shimcha ravishda uyda yordam ko'rsatish mijozlarga huquqiy, psixologik va tibbiy yordam va maslahatlar berish imkonini beradi. Ekstremal vaziyatda bo'lgan har qanday shaxs tez yordam yoki shoshilinch ijtimoiy yordam bo'limiga murojaat qilishi mumkin. Moliyaviy, moddiy va yuridik yordam ko'rsatilishi mumkin. Ijtimoiy sataroshxonalar, kirxonalar, maishiy texnika ta'mirlash ustaxonalari, ijara do'konlari, kiyim-kechak va poyabzal tikish va ta'mirlash ustaxonalari kam ta'minlangan fuqarolar uchun arzon narxlarda xizmat ko'rsatadi. Ijtimoiy xizmatning yangi shakli - qariyalar uyi yoki hospis — o'limga duchor bo'lgan bemorlarga o'z vaqtida yordam ko'rsatishga yordam beradigan ixtisoslashtirilgan muassasa, ularning ma'naviy va jismoniy azoblarini engillashtiradi.⁴⁷

Qariyalar uylari (hospislar) odatda kasalxonalarda tashkil etiladi va og'ir bemorlarni, asosan, qariyalar va qariyalarni davolashni qo'llab-quvvatlash uchun mo'ljallangan. Ushbu muassasa faoliyatining asosiy yo'nalishlari: malakali tibbiy yordam; ijtimoiy xizmatlar; tibbiy tayinlash va protseduralarni o'z vaqtida bajarish; bemorlar va qariyalarni tibbiy rehabilitatsiya qilish; bemorlar va qariyalarning ahvolini dinamik kuzatish; — surunkali kasalliklarning asoratlari yoki kuchayishini o'z vaqtida aniqlash. Shunday qilib, biz keksa odamlar bilan ijtimoiy ishning mohiyati, birinchi navbatda, qulay vaziyatlarni, foydali aloqalarni shakllantirishga hissa qo'shadigan ijtimoiy xizmat ko'rsatish muassasalari tarmog'ini yaratish, keksa odamlarning ehtiyojlarini qondirish, deb xulosa qilishimiz mumkin. bir guruh aholi, ularning imkoniyatlarini munosib qo'llab-quvvatlash uchun qulay muhit yaratish. Ijtimoiy ish, shuningdek, ko'zga ko'rinadigan ijtimoiy kuchga aylanib borayotgan "uchinchi yoshdagi" fuqarolarning ijobiy salohiyatini aniqlashga yordam beradi, to'plangan amaliy tajribani

⁴⁷ [431.pdf \(uib.kz\)](#)

baholashga yordam beradi va milliy siyosat va ijtimoiy dasturlarni qarigan aholi ehtiyojlariga yaqinlashtiradi.

Xulosa qilib shuni aytadigan bo'lsak Yoshlik bilan keksalik orasidagi fursat naqadar qisqa! Yoshlik o'tib borayotganini hech kim sezmaydi, ammo uning o'tib ketganini hamma his qiladi, yuqoridagi ma'lumotlarni kuztib xulosa qiladigan bo'lsak keksalarni e'zozlash eng yuqori burchimizdir, bejiz yurtboshimiz birinchi prezidentimiz Islom Karimov 2015-yilni "Keksalarni e'zozlash yili" deb e'lon qilmagan. Hozirgi kundagi sharoitlar talab doirasidan kelib chiqqan holda ijtimoiy xizmat ko'rsatish yuqori ko'rsatkichlarda. Keksalarga ijtimoiy xizmat ko'rsatishda jahon tajribasini yurtimizda yanada keng tadbiiq etish yolg'iz keksalar bilan individual ishlash ularga g'amxo'rlik ko'rsatish bizning insoniylik burchimizdir, zero inson qadri har narsadan ustundir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Bondarenko I. Social cohesion and concern for the interests of older people. // I. Bondarenko-Social work. — 2008. — No. 1.
2. Technology of social work: Textbook.student's guide.higher.educational.institutions / Under the editorship of I. G. Zainasheva. — M.: Humanit.ed.Vladoc center, 2002. P. — 154.
3. Erlanova R. I. Technologies of social service for the elderly and disabled at home:
4. A textbook. — Moscow: Publishing and trading Corporation «Dashkov and K», 2007. — P. 16.
5. Basics of social work. OTV. ed. Pavlenok P. D. M.: INFR AM.2001. C-216. Grishina L. P. problems of disability in the Russian Federation. M., 1995.125
6. S. Kholostova E. I. Social work: A textbook. — 5th ed. — Moscow: Publishing and trading Corporation «Dashkov and K», 2007. — 595.
7. ¹ [431.pdf \(uib.kz\)](#)
8. Yusufovich, A. A. (2020). ISSUES OF FORMATION OF COMMUNICATIVE COMPETENCE, WHICH IS AN INTEGRAL PART OF PROFESSIONAL-PEDAGOGICAL TRAINING OF FUTURE TEACHERS IN THE EDUCATIONAL PROCESS. *European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences Vol, 8(7)*.
9. Tojimamatov, J., & Egamberdiyev, O. (2022). THE IMPORTANCE OF PHYSICAL EDUCATION IN THE FORMATION OF PSYCHOLOGICAL HEALTH OF A PERSON.

10. Egamberdiyev, O., Kholdarova, Z., & Khusanova, M. (2022). THE ORDER OF THE APPEARANCE OF THE PEOPLE'S DIPLOMACY OF THE GREAT SILK ROAD COUNTRIES.
11. ugli Egamberdiyev, O. A., ugli Maxamadjonov, J. Z., & kizi Sobirova, A. M. (2022). NEED TO FORM CREATIVE COMPETENCE IN EDUCATORS. *Educational Research in Universal Sciences*, 1(3), 162-165.
12. ugli Egamberdiyev, O. A., ugli Maxamadjonov, J. Z., & kizi Sobirova, A. M. (2022). USE OF INNOVATIVE TECHNOLOGIES IN THE EDUCATIONAL ACTIVITY OF EDUCATIONAL ORGANIZATIONS. *Educational Research in Universal Sciences*, 1(3), 166-169.
13. ugli Egamberdiyev, O. A., ugli Maxamadjonov, J. Z., & kizi Sobirova, A. M. (2022). DIFFERENT APPROACHES TO THE DEVELOPMENT OF CHILDREN'S SPEECH. *Educational Research in Universal Sciences*, 1(3), 158-161.
14. Oyatillokh Alishero'g'li, E. (2022). Ways and Methods of Formation of Communicative Competence in Future Teachers. *EUROPEAN JOURNAL OF INNOVATION IN NONFORMAL EDUCATION*, 2(4), 63-65.
15. Oyatillokh Alishero'g'li, E. (2022). Ways and Methods of Formation of Communicative Competence in Future Teachers. *EUROPEAN JOURNAL OF INNOVATION IN NONFORMAL EDUCATION*, 2(4), 63-65.
16. Iqboljon O'g'li, T. J., & Alisher o'g'li, E. O. (2022). THE IMPORTANCE OF PHYSICAL EDUCATION IN THE FORMATION OF PSYCHOLOGICAL HEALTH OF A PERSON. *PEDAGOGS jurnali*, 9(3), 4-7.

QARAQALPAQSTAN SHARIYATINDA FASTSIALYOZ KASALLIGI TARQALISHI

Allambergenov Dawletbay

Samarqand mámleketlik veterinariya meditsinasi, sharwashiliq hám biotexnologiyalar universiteti nukus filiali 3 kurs talabasi

Abdumuminov Abdusalim

Samarqand mámleketlik veterinariya meditsinasi, sharwashiliq hám biotexnologiyalar universiteti nukus filiali 2 kurs talabasi

Mirzaqulov Dosbosin

Samarqand mámleketlik veterinariya meditsinasi, sharwashiliq hám biotexnologiyalar universiteti nukus filiali 1 kurs talabasi

Annotatsiya: *Qaraqalpaqstan sharayatında F. gigantea júdá keń tarqalgan. Buniń tiykarǵı sebebi sonda aralıq xojayınları - ókpele suw mollyuskalarining sheńberi keń hám parazit rawajlanıwında anaǵurlım iri kólemlı 2 tur jumsaq tanlılar qatnasadı: F. gigantea lichinkalik rawajlanıwın Lymnaea auricularia, L. Bactriana. F. gigantea 90 - 120 kúnde, hátte 140 kúnden keyin tolıq ulkeyedi. Voyaga jetken fastsiolalar xojayın organizminde 9 -10 julǵa shekem turmıs keshiredi.*

Kalt sózler: *Fastsialyoz, Fasciola náhánica, embriogoniya, partenogoniya, tsistogoniya, maritogoniya, Fasciola hepatica, definitiv, trematoda, Lymnaea auricularia, L. Bactriana.*

Kirisiw. Qaraqalpaqstan respublikasında sharwashılıqtı rawajlandırıwda tusiq bolıp kiyatırǵan parazitlar keselliklerden biri bul fastsialyoz keselligi bolıp esaplanadı. Veterinariya vrachlarining profilaktikalıq hám emlew jumısların aparıwlarına qaramastan fastsialyoz keselligi aktualıǵısha qalıp atır. Bul kesellik sebepli kóplegen haywanlar nobud bolıp atırǵanlıǵı, jemisdorlıǵı keskin azayıp ketiwi, jas haywanlarda bolsa ósiw hám rawajlanıwdan qatarlaslarına qaraǵanda orqada qalıwı, kesellikke shalıńǵan haywan organizminiń basqa infektsion hám invazion keselliklerge qarsı gúresiw qábileti, yaǵnıy rezistentligi tómenlep ketiwi, olardan alınatuǵın ónimlerdiń sapasın hám muǵdarın azayıwı nátiyjesinde sharwashılıq xojalıqları ekonomikalıq zálel kórip kelip atır.

Temağa tiyisli ádebiyatlardıń analizi: Fastsiolyoz bunnan 637 jil aldın uǵımsız, biraq arawlı kesellik retinde dáslepki bar Frantsiyada ápiwayı qoyshı Jan de Bri (Jan de Bri 1379) tárepinen baqlanǵan. Ol ayırım uwlı zatlı otni tutınıw qılıw qoyning bawırın shırıwına hám ol jaǵdayda “jawın qurtılar payda bolıwına alıp keledi” dep esaplaǵan. Biraq onıń dúnyada eń keń tarqalǵan túrlerinen biri Fasciola hepatica dáslepki bar shved tábiyatshı alımı, ósimlik hám haywanot dúnyası sistemikasining tiykarlawshisi, binar nomenkulaturasining avtorı Karl Linney tárepinen 1758 jilda pánge kiritilgen. Ózbekstan hám Qaraqalpaqstan sharayatında úy hám jabayı sút emizuvchılarning túrli ishki shólkemlerinde 27 tur trematodalarning dús keliwi anıqlanǵan. Olardıń tórt túri mayda hám iri shaqlı haywanlardıń bawır parazitı bolıp esaplanadı. Olarǵa Fasciola náhánica (Cobbold, 1856), Fasciola hepatica L., 1758, Dicrocoelium dendriticum (Rudolphi, 1819) hám júdá kem dárejede lokal halda ushraytuǵın Orientobilharzia turkestanica (Skrjabin, 1913) kiredi. Olar arasında F. hepatica jáhanda júdá keń tarqalǵan, F. náhánica ontogenez rawajlanıw dáwirleriniń tómen barıwı sebepli ıqlımı ıssı mámleketlerde háwij alǵan, D. dendriticum, tiykarlanıp, hár eki fastsiolalar tarqalǵan ayaqlarda ushraydı, O. turkestanica dıń dáslepki oshaqları Ózbekstan hám Kazaxstandıń ayırım regionlarında úyrenilgen[5. 8].

Trematodalar hám olar shaqıratuǵın keselliklerdi úyreniw menen zoologiya, biologiya, veterinariya hám medicina gel'mintologiyası, parazitologiya tarawlarınıń barlıq alım -izertlewshilerdińni, ámeliyatshı qánigeler shuǵıllanıp keliwedi. Olardan, ásirese, akademikler K. I. Skryabin, V. S. Yershov hám professorler N. V. Denein, N. V. Demidovlarning shákirti retinde, prof. B. S. Salimov 1961 jıldan baslap házirgi dáwirshe Ózbekstan sharayatında ushraytuǵın hám keń tarqalıwǵa iye bolǵan, sharbashılıqqa úlken ekonomikalıq zálel keltiretuǵın havfli trematodalarning biologiyalıq, ekologiyalıq, shaqıratuǵın kesellikleriniń epizootologik qásiyetlerin úyrenip ózlerinen ullı mektep jaratıp qaldırıp ketiwgen.

Ózbekstan sharayatında F. gigantika dıń aralıq xojayını anaǵurlım iri kólem degi limniedlar - Lymnaea auricularia, L. bactriana, L. impura, L. supdisjuncta. mollyuskalari bolıp tabıladı

Tatqiqotning obiekti retinde: Qaraqalpaqstan Respublikası Taxtakópir rayonu Marjankol aul puqaralar jıyını Beltau fermer xojalıǵı daǵı merenos qoyı, xalıq xojalıqları.

Tatqiqotning predmeti. Qoy gel'mintozlarning epizootologiyası, qozǵawtıwshınıń tur quramı, tarqalıwı, bioekalogiyası, zıyanlanıw dárejesi, qoy organizminde keshetuǵın klinikalıq, patanotomik ózgerislerdi úyreniw.

Tatqiqot usullari. To'liq gelmintologik jarip kóriw hám kaprologik usullardan paydalanildi.

Analiz hám nátiyjeler F. náhánica ni qoy bawır parenximasida ósiwi F. hepatica nikiga salıstırǵanda tómen baradı, mısalı, 50 kúnlik fastsiolalarning boyı 6 -7 mm den aspaydı, keyininen olardıǵ ósiwi tezlashadı, 70-80-kúnleri olardıń boyı 23-26 mm ga jetedi. Biraq olar ele bawır parenximasida ósiwdi dawam ettiredi hám 90 kún ótkennen olar boyı 28-30 mm ni quraydı, 93 kúnden baslap olar az-azdan erjetiw ushın bawır ot jolların tesip (30 -33 mm liklari) onıń jolında voyaga yeta baslaydı. Egerde invaziya intensivlik joqarı bolsa bul process 120 kunge shekem cho'ziladi.

Tatqiqotning ilimiy jańalıǵı. To'liq gel'mintologik jarıq usılı menen tekserilgen 10 bas qoyning bawırında ortasha 124 nusqadan parazit tabılǵan. Bir jasqa deyingi qózilerde fastsiolyoz menen zıyanlanıw 27, 0 procentke, eki jasqa deyingi qoyda 45, 1 procentke, úlken jas daǵı qoyda bolsa 42, 4 procentke teń bolǵan. Invaziya intensivligi joqarıdaǵı qoy jasına uyqas halda 96, 2; 83, 0; 68, 0 nusqa fastsiolalarga tuwrı kelgen. Qoyda fastsiolyozning eń joqarı dárejede bolıwı qishda (49, 1 foiz), eń minimal dárejede bolıwı (25, 5 foiz) jazda baqlanǵan.

Jaz aylarında keltirilgen patologikalıq materiallar tek bawır bolǵanlıǵı munasábeti menen úyreniwlerdi bawır daǵı fastsiolani tabıw hám olardıń invaziya intensivligi hám invazia ekstensivligini úyreniw menen jetkiliklilanar edik. Biraq qıs aylarınıń dekabr ayınan baslap alıp kelinggen qoy gewdelerin úyreniwlerimiz bizde jańalıq jaratıldı desek xam boladı. Sebep kelirilgen gewdelerdi to'liq jarip kóriw nátiyjesinde qoyda ókpesiniń parenximasida xam birinshi márte F. náhánicani jetik jas óspirim formasın ushırata basladı 1 gewdede bul kórsetkish 34 nusqanı quradı.

Juwmaq. Qaraqalpaqstan sharayatında F. gigantika júdá keń tarqalǵan. Bunıń tiykarǵı sebebi sonda aralıq xojayınları - ókpeleli suw mollyuskalarining sheńberi keń hám parazit rawajlanıwında anaǵurlım iri kólemlı 2 tur jumsaq tanlılar qatnasadı : F. náhánica lichinkalik rawajlanıwın *Lymnaea auricularia*, *L. bactriana*.

70-80-kúnleri olardıń boyı 23-26 mm ga jetedi. Biraq olar ele bawır parenximasida ósiwdi dawam ettiredi hám 90 kún ótkennen olar boyı 28-30 mm ni quraydı

Qoyda fastsiolyozning eń joqarı dárejede bolıwı qishda (49, 1 foiz), eń minimal dárejede bolıwı (25, 5 foiz) jazda baqlanǵan.

Tájiriybeler dawamında qoy upkasida fastsiolyozning jetik jas óspirim formasın ushıratdıq. Eń qızıqlı tárepi sonda ekanki voyaga yeta baslaǵannan keyin F. náhánica upka parenximasidan alviolalarga utib, bronxga túsedı hám usha jerde bronx shillig'i arqalı háreketlenip traxeya hám xiqqildoqqa keledi hám ol xiqqildoq arqalı basqattan jutıladı.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Azimov D. A., Akeev S. D., Akramova F. D., Saparov K. A. Gel'minti jvachnix jivotnix Uzbekistana. Izd-vo "Fan", Tashkent, 2015.-222 s.
2. Daminov A. S., Urakov K. X., Tashkuziev B. Dinamika zarajeniya mollyuskov lichinkami fastsiol *Lymnaea truncatula* razlichnix rayonov Samarkandskoy oblasti //III Mejdunarodnaya nauchno-prakticheskaya konferenciya. NAUKA I OBRAZOVANIE V SOVREMENNOM MIRE: VIZOVI XXI VEKA Nur-Sultan (Ástena) 10 -12 iyulya 2019. S. 251-253
3. Daminov A. S., Salimov B. S. Problemi bar'bi s trematodozami sel'skoxozyaystvennix jivotnix v usloviyax Uzbekistana //Kangwon National University Samarqand Agricultural institute "Regional innovation systems in Agriculture" 3-4 June 2015. Samarkand
4. Daminov A. S., Urokov K. X. Rol' bryuxonogix mollyuskov v epizooticheskom protsesse fastsiolyoza i paramfistomatoza //International confernce az waqt "agriculture, regional innovattion and international cooperation" Samarkand - 2017 r. 164-166
5. Salimov B. Trematodozlarning epizootologik jaǵdayı. //Jurnal Zooveterinariya. Tashkent, 2008. №1.-20 b.
6. Salimov B. S., Daminov A. S., Qurbonov Sh. X., Otaboev X. E. Trematodalar (filogeniya, sistematika, morfologiya, biologiya, ekologiya). Samarqand, 2018. 166 b. RESEARCH AND EDUCATION ISSN: 2181-3191 vOLUME 1| ISSUE 9| 2022 Scientific Journal Impact Factor 2022: 4. 628 <http://sjifactor.com/passport.php?id=22258> https://t.me/ResearchEdu_Journal Multidisciplinary Scientific Journal December, 2022 264
7. Salimov B. S., Otaboev X. E. Fastsiolyoz qozǵawtıwshıları, olardıń aralıq xojayınları hám rawajlanıwı. //«Veterinariya meditsinasi» jurnalı, Tashkent, 2018. №11.- B. 19 -22.
8. Oripov A. O., Mámleketov R. B., Yuldashev N. E. Veterinariya gel'mintologiyasi. Tashkent, 2016.-242 b.

TARBIYACHILARNI MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALAR NUTQINI RIVOJLANTIRISHDAGI PEDAGOGIK TAYYORGARLIGINI SHAKLLANTIRISH

Rahmatova Nargiza

Termiz davlat Pedagogika instituti magistranti.

ANNOTATSIYA

Maktabgacha ta'lim tizimida olib borilayotgan yangilanishlar, bolalarni maktab ta'limiga tayyorlashda nutqning to'g'ri shakllanganligining ahamiyati va Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida nutqni rivojlantirish faoliyatini olib borishda tarbiyachining nutq odobi va unga qo'yilgan talablar haqida atroflicha so'z yuritilgan.

Kalit so'zlar: *Maktabgacha ta'lim, nutq, rivojlanish, faoliyat, ravon nutq, vazifalar, talablar, ma'daniyat, diqqat, idrok.*

Maktabgacha ta'lim uzluksiz ta'limning boshlang'ich qismi hisoblanadi. U bolaning sog'lom va rivojlangan shaxs bo'lib shakllanishini ta'minlab, o'qishga bo'lgan ishtiyoqini uyg'otib, tizimli o'qitishga tayyorlab boradi. 6-7 yoshgacha bo'lgan maktabgacha ta'lim davlat va nodavlat bolalar maktabgacha ta'lim tashkilotlarida va oilada amalga oshiriladi. Maktabgacha ta'limning maqsadi - bolalarni maktabdagi o'qishga tayyorlash, bolani sog'lom, rivojlangan, mustaqil shaxs bo'lib shakllantirish, qobiliyatlarini ochib berish, o'qishga, tizimli ta'limga bo'lgan ishtiyoqini tarbiyalashdir. Shularni hisobga olib, "Maktabgacha ta'lim tizimini boshqarishni takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 3955-sonli qarori¹

hamda "Maktabgacha ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi" tasdiqlandi. Bu qonun hujjatlarida Maktabgacha ta'lim tizimini yaxlit uzluksiz ta'lim tizimining muhim bo'g'ini sifatida yanada takomillashtirish, maktabgacha ta'lim tashkilotlari tarmog'ini kengaytirish hamda moddiy-texnika bazasini mustahkamlash, ularni malakali pedagog kadrlar bilan ta'minlash, bolalarni har tomonlama intellektual, ma'naviy-estetik va jismoniy rivojlantiruvchi zamonaviy ta'lim dasturlari va

¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 30 sentyabrdagi "Maktabgacha ta'lim tizimini boshqarishni takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-3955-sonli qarori

texnologiyalarini ta'lim-tarbiya jarayoniga joriy etish, ularning maktabga tayyorgarlik darajasini tubdan oshirish kabi masalalar o'z ifodasini topgan.¹

Mamlakatimizda olib borilayotgan mazkur siyosat maktabgacha ta'lim tizimida faoliyat ko'rsatayotgan tarbiyachi-pedagoglardan g'oyat katta ma'suliyat hamda o'qitishning yangi texnologiyalaridan keng foydalanishni talab etadi. Shularni hisobga olib, maktabgacha ta'lim tashkilotlarida bola har tomonlama maktab ta'limiga tayyorlash, ular orasida bola nutqini rivojlantirish masalasi eng asosiylaridan hisoblanadi. Ularning so'z boyligi oshishi ravon gapirishi va o'z fikrini to'lik ifoda etib, aytib bera olishga o'rgatish masalaning dolzarbligini ko'rsatib beradi. Nutq o'stirish metodikasi fani maktabgacha ta'limda bolalarni og'zaki nutqini o'stirish, tengdoshlari va kattalar bilan nutqiy muomala malakalarini shakllantirish orqali nutqda so'zdan to'g'ri va o'rinli foydalanish, ya'ni nutq va xulq egasi bo'lish kabi ma'naviy axloqiy sifatlarni, so'zlash odobini egallashni shakllantiradi. Nutq o'stirish metodikasi pedagogik fan sifatida rivojlantiruvchi vazifani bajaradi, ya'ni bolalar nutqini o'stirish orqali ularning nutq a'zolarini anatomik-gimnastik mashq qildirish orqali nutqning ravon tushunarli bo'lishini ta'minlaydi: bolalar tafakkuri, aqliy faoliyatini rivojlantiradi, ularda nutq odobi, ma'naviy barkamollikni shakllantiradi. Chunki yaxshi rivojlangan nutq tushunarli ta'sirchan bo'ladi, bola o'z nutqini tuzatib boradi. Nutqni rivojlantirish nafaqat bolani atrof-olam bilan tanishtirish tomoni, balki umumiy psixik rivojlanish ustuni hisoblanadi. Bola nutqining rivojlanishi umuman shaxsni va shu bilan birga barcha psixik jarayonlarni shakllantirish bilan bog'liqdir.

«...Tilni egallash jarayoni - bu faqat va shunchaki bilimlar, mahorat hamda ko'nikmalarni berish jarayoni emas. Bu eng avvalo tarbiyadir. Qalbni tarbiyalash, aqlni tarbiyalash, fikrlar tuzishni shakllantirish, inson ruhiy qiyofasining eng nozik qirralariga chidam bilan ishlov berishdir» (K.D.Ushinskiy). Bola nutqiy rivojlanishining, bir tomondan, tashqi ta'sirlar bilan belgilanishi, ikkinchi tomondan esa uning to'satdan yuz berishi, "o'z-o'zidan harakatga kelishi" bilan tavsiflanishini tushunish nutq ontogenezi haqidagi zamonaviy tasavvurlarga xos holatdir. Nutqni rivojlantirishning ana shu qonuniyatlari va mexanizmlarini tushunib yetish ularni batafsil ko'rib chiqishni talab qiladi.

¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 8 maydagi "O'zbekiston Respublikasi maktabgacha ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PQ-4312-sonli qarori

Kattalar bilan bevosita muloqot qilish bola nutqiga katta ta'sir ko'rsatadi. Maktabgacha yoshdagi bolalar atrofdagilarga taqlid qilganlari holda nafaqat to'g'ri talaffuz, so'zlarni tog'ri qo'llash, iboralar tuzish sirlarini, balki kattalarda atrofdagi bolalarda uchrab turadigan nutq nomukammalliklarini ham o'zlashtirib oladi. Bolalarning nutq madaniyati pedagogning nutq madaniyatiga bevosita bog'liq bo'ladi.¹

Doimo kichkintoylarning diqqat-e'tibori markazida turadigan va ular bilan muloqot qiladigan tarbiyachining nutqi bolalar uchun ona – tili, nutq madaniyati na'munalarini oladigan asosiy manba hisoblanadi, shuning uchun u nafaqat to'g'ri so'zlashi, ona tilining barcha tovushlarini aniq va tushunarli qilib talaffuz etish balki u muayyan balandlikdagi ovozda bosiqlik bilan so'zlashi, uning nutqi intonatsion jihatdan ifodali, grammatik jihatdan to'g'ri rasmiylashtirilgan, ravon, tushunush uchun oson bo'lishi hamda so'z bilan belgilash to'g'ri va aniq amalga oshirilishi lozim. Tarbiyachining ifodalilik vositalari foydalangan holda o'qigan hikoyasi bolalarda qiziqish uyg'otadi, ularda qayg'urish so'z kuchini his qilish, uning mazmunini anchagacha yodda saqlab qolish imkonini beradi. Biroq o'z nutqining kamchiligini aniqlash har doim ham oson kechmaydi chunki muloqot jarayonida so'zlovchining diqqat e'tibori eng avvalo nutqning shakliga emas balki uning mazmuniga qaratilgan bo'ladi. Bundan tashqari o'z nutqiga nisbatan beparvolik bilan munosabatda bo'lish natijasida ayrim kamchiliklar tilga qattiq o'rnashib qolishi va keyinchalik so'zlovchi uni sezmay qolishi mumkun. Masalan, nutqning shoshqaloqligi, tushunarsizligi, bir ohangdaligi, monotonligi, ovozning kuchliligi, ayrim tovushlar so'zlarni noaniq talaffuz qilish kabi nuqsonlar sezilmasdan qoladi.

Nutqda aniqlangan kamchilik (nomukammalliklar) larni tarbiyachi maxsus daftarga qayt etadi, so'ngra reja ishlab chiqadi va ularni bartaraf etishga doir ishlarni tashkil qiladi. Pedagog-tarbiyachi bolalarga kundalik hayotda, o'yinlarda, mashg'ulotlarda, birgalikdagi mehnat faoliyatida va ular bilan bo'ladigan muomalada ta'sir ko'rsatadi. U har bir bolani diqqat bilan o'rganishi, uning shaxsiy xususiyatlarini, qobiliyatlarini bilishi, pedagogik nazokatini namoyon qilishi, bolalarning xulq-atvorini, ish natijalarini haqqoniy baholashi kerak, ularga o'z vaqtida yordam ko'rsata olishi, oiladagi ahvoli bilan qiziqishi zarur. Hozirgi zamon tarbiyachisining asosiy fazilatlaridan biri o'z kasbiga sadoqatliligi, g'oyaviy e'tiqodliligi, o'z kasbini sevishi va bu kasbga

¹ Bolalar nutqini o'stirish nazariyasi va texnologiyalari fanidan o'quv – uslubiy majmua Guliston davlat universiteti Maktabgacha ta'lim kafedra 2021-yil

bo'lgan cheksiz sadoqati bilan o'qituvchi – tarbiyachi boshqa kasb egalaridan ajralib turadi. Pedagog – tarbiyachi shaxsiga qo'yiladigan muhim talablardan biri shuki, u o'z predmetini, uning metodikasini chukur o'zlashtirgan bo'lishi zarur.¹ Predmeti va uning nazariyasini chuqur bilishi, bolalarni bilishga bo'lgan qiziqishlarini oshiradi. Bu pedagog – tarbiyachining obro'sini oshiradi. Bolalarni sevish, ularning hayoti bilan qiziqish, har bir shaxsni xurmat qilish tarbiyachi kasbiga xos bo'lgan muhim fazilatlardan, talablaridan hisoblanadi. Bolalar bilan ishlash orqali pedagog-tarbiyachi quyidagilarga e'tiborini qaratishi lozim:

- ❖ ona tilining barcha tovushlarni to'g'ri talaffuz qilish, nutqdagi mavjud kamchiliklarni bartaraf etish;
- ❖ aniq, tushunarli nutqqa, ya'ni yaxshi diktsiyaga ega bo'lish;
- ❖ o'z nutqida adabiy talaffuzlardan foydalanish, ya'ni orfoepik qoidalarga rioya qilish;
- ❖ ifodalilikning intonatsion vositalaridan bildirilgan fikrlarni hisobga olgan holda to'g'ri foydalanishga intilish;
- ❖ bolalar bilan muloqotda biroz sekinlashtirilgan sur'atda, ovozni sal pasaytirgan holda nutq so'zlash;
- ❖ matnlar mazmunini so'zlar va grammatik tuzilmalardan foydalangan holda ravon hamda imkonli shaklda hikoya qilish va bolalarga yetkazish;
- ❖ bolalar va xodimlar bilan suhbatda ovozni balandlatish va qo'pol muomalaga yo'l qo'ymaslik.

Nutqning to'g'riligi uning adabiy til normalariga mosligidir. Adabiy til normalari ko'p tarmoqli bo'lgan uchun nutqning to'g'riligi ham bir qancha shartlarni o'zida qamraydi. To'g'ri nutq o'zida adabiy tilning fonetik talaffuz, lug'ayviy so'z yasalishi, grammatik (morfologik, sintaktik), uslubiy normalarini mujassamlashtirilgan bo'lishi lozim. Bularning birortasidan biroz chetlashgan nutq ham to'g'ri bo'la olmaydi. Yuqoridagi fikrlardan kelib chiqib quyidagi xulosalarni bildiramiz: Tarbiyachining nutqi – bu bolalar ona tili va madaniy nutq namunalarini o'zlashtirib oladigan asosiy manba hisoblanadi. Bolalar bog'chasi tarbiyachisi uchun namunali nutqqa ega bo'lish – bu uning kasbiy tayyorlik darajasidir. Nutqni takomillashtirish haqida qayg'urish – har bir

¹ Bolalar nutqini o'stirish nazariyasi va texnologiyalari fanidan o'quv – uslubiy majmua Guliston davlat universiteti Maktabgacha ta'lim kafedrasida 2021-yil

pedagogning axloqiy va ijtimoiy burchidir.¹ Bolani sevgan butun kuch va bilimni bolalarni kelajagi buyuk vatanga sodiq fuqaro qilib tarbiyalashga safarbar qila oladigan odamgina haqiqiy tarbiyachi pedagog bo'la oladi. Bolaga befarq, uning kelajagi bilan qiziqmaydigan, tarbiyachilik kasbiga loqayd odam haqiqiy pedagog – tarbiyachi bo'la olmaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 30 sentyabrdagi "Maktabgacha ta'lim tizimini boshqarishni takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-3955-sonli qarori
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 8 maydagi "O'zbekiston Respublikasi maktabgacha ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PQ-4312-sonli qarori
3. M.Berdiyeva Maktabgacha va boshlang'ich ta'limda nutq o'stirish mashg'ulotlari orqali bolalarning mustaqil fikrlash qobiliyatlarini shakllantirishning samarali usullari "Science and Education" Scientific Journal-2021
4. Bolalar nutqini o'stirish nazariyasi va texnologiyalari fanidan o'quv – uslubiy majmua Guliston davlat universiteti Maktabgacha ta'lim kafedrasida 2021-yil
5. F.R.Qodirova. Nutq o'stirish metodikasi, Darslik, Toshkent-2015 yil

¹ F.R.Qodirova. Nutq o'stirish metodikasi, Darslik, Toshkent-2015 yil

MADANIYATLARARO MULOQOT TURLARI VA XUSUSIYATLARI

Abdunazarov Feruz Kuchkorovich

O‘zbekiston jahon tillari universiteti

MUSTAQIL tadqiqotchisi (PhD)

Annotatsiya: “Madaniyat” so‘zi turli fanlarda turli xil ma’nalarni anglatadi va hayotdagi dastlabki ijtimoiylashuvimizning bir qismi sifatida madaniyat orqali har birimiz dunyoda muloqot qilish, harakat qilish, fikrlash, obyektlar va vositalardan foydalanish usullarini o‘rganamiz. Ushbu maqolada til, madaniyat, muloqot turlari, kommunikatsiya turlari va ularning xususiyati, madaniyatga moslashish, madaniyatlararo to‘siqlar va to‘qnashuvlar kabi masalalar yoritilgan. Hozirgi kunda tilshunoslik ilmida barchaning e’tiborini tortayotgan til va madaniyat tushunchasi bilan bog‘liq bo‘lgan lingvokulturologiya masalalari ko‘pchilik olimlar tomonidan tadqiq etilayotgan bo‘lsa-da, biroq o‘z yechimini topgan emas. Mazkur maqola ayni mana shu masala – tilshunoslikning yangi sohasi, chet tilini o‘qitish jarayonida madaniyatlararo munosabatiga qaratilganligi bilan e’tiborlidir.

Kalit so‘zlar: madaniyatlararo muloqot, ijtimoiy aloqa, madaniy aloqalar, madaniyatlararo aloqa, fikrni ifodalash, aloqa funksiyalari, kommunikativ harakat, muloqot ehtiyojlari.

Ключевые слова: межкультурная коммуникация, социальная коммуникация, культурные отношения, межкультурная коммуникация, выражение мнения, коммуникативные функции, коммуникативное действие, коммуникативные потребности.

Key words: intercultural communication, social communication, cultural relations, intercultural communication, expression of opinion, communication functions, communicative action, communication needs.

Umumiy - til yoki imo-ishoralar, shuningdek, boshqa aloqa vositalaridan foydalangan holda ma’lumot almashish, shuningdek, odamlar yoki ijtimoiy guruhlarining aloqa o‘zaro ta’siri. Muloqot ishtirokchilari o‘rtasidagi muloqot jarayonida turli xil ma’lumotlar almashinuvi sodir bo‘ladi.

An'anaga ko'ra, aloqaning uchta funksiyasi mavjud:

1. Axborot funksiyasi: g'oyalar, tushunchalar, fikrlarni ifodalash va ularni boshqa kommunikantlarga yetkazish.
2. Baholovchi: shaxsiy baho va munosabatlarni ifodalash;
3. Effektiv: his-tuyg'u va hissiyotlarni uzatish.

Roger T. Bell gumanitar fanlarning uchta sohasini ushbu funksiyalar bilan bog'laydi:

1. Tilshunoslik va falsafa (kognitiv funktsiya),
2. Sotsiologiya va ijtimoiy psixologiya (baholash funksiyasi),
3. Psixologiya va adabiy tanqid (affektiv funktsiya).

K.Byuler (1879-1963) tilning har qanday nutq aktida namoyon bo'ladigan uchta vazifasini ajratib ko'rsatdi: a) so'zlovchi bilan bog'liq bo'lgan ifoda (ifoda) funksiyasi; b) tinglovchi bilan bog'liq bo'lgan manzil (appellativ) vazifasi; v) nutqning predmeti bilan bog'liq bo'lgan xabarning (vakilning) vazifasi.

Muloqotning asosiy maqsadi xabarni yetkazishdir. Xabarni jo'natuvchi o'zini ifodalaydi, qabul qiluvchiga murojaat qiladi va aloqa mavzusini ifodalaydi. Muloqotning bir nechta maqsadlari bo'lishi mumkin. Masalan, film xabardor qilish, ko'ngil ochish, ogohlantirish, tushuntirish va hokazo. Muloqotning asosiy sababi - bu shaxs yoki bir guruh shaxslarning mos keladigan ehtiyojlari. Va keyin - muloqot maqsadlari shaxslarning turli ehtiyojlariga xizmat qiladi.

Kommunikativ harakatning funksional xarakteristikasi uning yo'nalishi va asosiy kommunikativ vazifasiga qarab berilishi mumkin. R. Dimpleby va G. Burton xabarlar va kommunikativ aktlarning oltita funksiyasini ajratib ko'rsatadilar: ogohlantirish, maslahat, ma'lumot, ishontirish, fikr bildirish, ko'ngil ochish. Funksiyalarning bunday tasnifi pragmatikdir, ya'ni ma'lum maqsadlarga erishish uchun kommunikativ vositalardan foydalanish bilan bog'liq. Muloqot nafaqat insonning ijtimoiy tizimlarida sodir bo'ladi. Muloqotning ma'lum bir turi hayvonlar uchun (qushlarning juftlash raqslari, asalarilarning tili va boshqalar) va mexanizmlar (quvurlar, transport, telegraf va telefon signallari, Internetdagi kompyuterlarning o'zaro bog'lanishi va boshqalar) uchun xosdir. Muloqot nafaqat so'zlar orqali bevosita muloqot jarayonida, balki yo'l belgilari, telematn, kitoblar, filmlar va boshqalar yordamida ham amalga oshirilishi mumkin.

Muloqotning quyidagi shakllari mavjud - yozma, og'zaki, vizual va boshqalar. Bu shakllar bir-biridan maxsus xabarlarini kodlash tizimlari bilan farqlanadi.

Aloqa vositalari - turli xil aloqa shakllarini birlashtiradi, ko'pincha xabarni jo'natuvchi va qabul qiluvchi o'rtasidagi vaqtinchalik va fazoviy masofani to'ldirish uchun ma'lum bir texnologiyadan foydalanadi (masalan, kitob: so'zlar, shriftlar, rasmlar, grafikalar).

Ommaviy axborot vositalari (MSK) turli xil aloqa shakllarini ham o'z ichiga olishi mumkin. Masalan, televidenie va kinoda og'zaki nutq so'zlari, rasmlar, musiqalar qo'llaniladi; gazeta - yozma tildagi so'zlar, shriftlar, rasmlar va boshqalar.

Amerikalik tadqiqotchi E.Sapir fundamental vositalar yoki birlamchi jarayonlar, kommunikativ xarakterga ega va aloqa jarayonini osonlashtiradigan ba'zi ikkilamchi vositalarni ajratdi. E.Sapirning fikricha, birlamchi aloqa vositalari quyidagilardir: *til, imo-ishora, jamiyat turmush tarziga kiritish jarayonida ommaviy xulq-atvorga taqlid qilish* va "ijtimoiy ishora" (yangi kommunikativ xatti-harakatlarning yashirin jarayonlari).

Ikkilamchi aloqa vositalari jamiyatdagi birlamchi kommunikativ jarayonlarni osonlashtirishga qaratilgan: *til o'zgarishlari, simvolizm va kommunikativ harakatni amalga oshirish uchun jismoniy sharoitlar yaratish*.

Til o'zgarishlari kodlarni almashtirish, ramziy "tarjima" (masalan, og'zaki tilni yozma tilga, Morze alifbosi va boshqalar) bilan bog'liq bo'lib, vaziyatga (masalan, vaqt va masofaga) bog'liq bo'lgan hollarda muloqotni amalga oshirish imkonini beradi.

Ramziy tizimlar (dengiz flotidagi bayroqlar-signallar, semafor va svetofor, armiya kommunikativ muhitidagi bugl va boshqalar) mumkin bo'lgan og'zaki xabarni ramziy emas, balki butun dunyo bo'ylab tarjima qiladi. Bu xabarni qabul qilish tezligi zarur bo'lgan hollarda, reaksiya tezligi, eng oddiy ha/yo'q javob kutilganda talab qilinadi. Masalan, harbiy xizmatda, "buyruqlar muhokama qilinmaydi" yoki yo'lda, yuqori tezlikda aylanish uchun ko'p vaqt bo'lmaganda, uzoq matnli xabarlar o'rinsiz bo'ladi.

E. Sapirning fikricha, muloqot qilish imkonini beruvchi jismoniy sharoitlarning rivojlanishi kiradi temir yo'llar, samolyot (muloqotchini yetkazib berish), telegraf, telefon, radio (xabarni etkazib berish yoki uning takrorlanishi). Shu bilan birga, vositalar sonining ko'payishi aloqa doirasini kengaytiradi.

Bu jarayonlarga qarama-qarshi ikki qarash M. Maklyuan va E. Sapirga tegishli. Maklyuhanning fikricha, vositalar asosan xabarning mazmunini belgilaydi. U bunga ishonadi zamonaviy madaniyat- o'z mohiyatiga ko'ra vizual, masalan, 19-20-asr boshlari madaniyatidan farqli o'laroq, asosan yozma (bosma). Muloqotning globallashuvi, Maklyuhanning fikricha, yagona kommunikativ makon – "global qishloq"ning vujudga kelishiga olib keladi.

Madaniyatlararo muloqot - turli insoniyat madaniyatlari vakillari o'rtasidagi muloqot (odamlar o'rtasidagi shaxsiy aloqalar, kamroq - bilvosita aloqa shakllari (masalan, yozma) va ommaviy aloqa).

Bu kontseptsiya 1950-yillarda amerikalik madaniy antropolog Edvard T. Xoll tomonidan AQSh Davlat departamenti uchun boshqa mamlakatlardagi amerikalik

diplomatlar va biznesmenlarni moslashtirish uchun ishlab chiqqan dastur doirasida kiritilgan.

Madaniyatlararo muloqotning xususiyatlari fanlararo darajada va madaniyatshunoslik, psixologiya, tilshunoslik, etnologiya, antropologiya, sotsiologiya kabi fanlar doirasida o'rganiladi, ularning har biri o'z tadqiqotida o'ziga xos yondashuvlardan foydalanadi.

Dastlab, madaniyatlararo muloqotni tavsiflash uchun madaniyatning klassik tushunchasi ongli va ongsiz qoidalar, me'yorlar, qadriyatlar, tuzilmalar, artefaktlar - milliy yoki etnik madaniyatning ko'p yoki kamroq barqaror tizimi sifatida ishlatilgan.

Ilmiy fan sifatida madaniyatlararo muloqot boshlang'ich bosqichida va ikkitasi bilan ajralib turadi xarakterli xususiyatlar: amaliy tabiat (maqsad turli madaniyatlar vakillari o'rtasidagi muloqotni osonlashtirish, nizolar potentsialini kamaytirish) va fanlararolik.

Ammo madaniyatlararo muloqot jarayonlarini tavsiflash va uning o'ziga xos xususiyatlarini tushunish uchun kelajakda biz foydalanadigan doiraviy model ko'proq mos keladi.

Doiraviy model quyidagi elementlardan iborat: jo'natuvchi (manba) - kodlash - xabar - kanal - dekodlash - qabul qiluvchi - fikr-mulohaza. Turli xil insoniyat madaniyatlari vakillari o'rtasidagi madaniyatlararo aloqa aloqasi (odamlar o'rtasidagi shaxsiy aloqalar, kamroq vositachi aloqa shakllari (masalan, yozish) va ommaviy aloqa).

Madaniyatlararo muloqotning xususiyatlari fanlararo darajada va madaniyatshunoslik, psixologiya, tilshunoslik, etnologiya, antropologiya, sotsiologiya kabi fanlar doirasida o'rganiladi, ularning har biri o'z tadqiqotida o'ziga xos yondashuvlardan foydalanadi. Taxminlarga ko'ra, bu tushuncha 1950-yillarda amerikalik madaniy antropolog Edvard T. Xoll tomonidan AQSh Davlat departamenti uchun amerikalik diplomatlar va biznesmenlarni boshqa mamlakatlarga moslashtirish bo'yicha ishlab chiqqan dastur doirasida kiritilgan.

Dastlab madaniyatlararo muloqot deb atalmish madaniyatlararo muloqotni tavsiflash uchun foydalanilgan. madaniyatni milliy yoki etnik madaniyatning ongli va ongsiz qoidalar, me'yorlar, qadriyatlar, tuzilmalar, artefaktlarning ko'p yoki kamroq barqaror tizimi sifatida klassik tushunish.

Ilmiy intizom sifatida madaniyatlararo muloqot boshlang'ich bosqichida va ikkita xarakterli xususiyati bilan ajralib turadi: amaliy tabiat (maqsad turli madaniyatlar vakillari o'rtasidagi muloqotni osonlashtirish, nizolar salohiyatini kamaytirish) va fanlararo.

So'nggi paytlarda globallashuv jarayonlari va intensiv migratsiya tufayli madaniyatlararo muloqot bo'yicha tadqiqotlar tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda. Aloqa turlari:

1. Ishtirokchilar soni va ular o'rtasidagi uzoq munosabatlar bo'yicha: a. shaxslararo (2 kishi, oila) - ishtirokchilarning minimal soni, yaqin munosabatlar. Rivojlanishning tabiati masofani toraytirish yoki kengaytirishdir. b. Guruhlararo/guruh ichidagi - masofa kattaroq, ishtirokchilar soni c. professional (biznesda) d. ommaviy (vositachi - ommaviy axborot vositalari, televidenie orqali) e. madaniyatlararo (turli madaniyatlar o'rtasida, yuqoridagilarning barchasini o'z ichiga oladi) 2. Funksional yondashuv bilan: a. ma'lumot beruvchi b. affektiv-baholovchi (hissiyotlar, fikrlar) v. rekreatsion (dam olish uchun ma'lumot, o'ynoqi shaklda) d. ishonarli (turli maqomdagi, mafkuraviy munosabatdagi odamlar o'rtasida) e. marosim (turli urf-odatlar, urf-odatlar) 3. Til qo'llanilishi bo'yicha: a. og'zaki (35%) - sof ma'lumot b. og'zaki bo'lmagan (65%) - his-tuyg'ularning shakllanishi 3. Noverbal muloqotning xususiyatlari 1. Og'zaki bo'lmagan muloqot og'zaki to'ldiradi 2. Og'zaki bo'lmagan muloqot og'zaki qarama-qarshi 3. Og'zaki bo'lmagan muloqot og'zaki o'rnini egallaydi 4. noverbal muloqot og'zaki tartibga soluvchi bo'lib xizmat qiladi. Og'zaki bo'lmagan aloqa vositalari:

1. kinesika (mimika, nigoh, imo-ishoralar, durush) 2. prosodik (ovoz va intonatsion vositalar) 3. takeika (tegishlar) 4. sensorli (sezgi orqali idrok etish, sezgilarning namoyon bo'lishi) 5. prosemika (muloqotning fazoviy tuzilishi) 6. xronemika (vaqtlik aloqa tuzilishi)

Odamlar avtomatik ravishda ularga muvofiq harakat qilishadi, ammo millatlararo muloqotda turli madaniyatlarda ular sezilarli darajada farq qilishi mumkinligini yodda tutish kerak. Muloqot paytida yaqin aloqaga bo'lgan yuqori ehtiyoj Lotin Amerikasi, arab mamlakatlari va Janubiy Evropa madaniyatlari uchun xarakterlidir, past daraja esa Shimoliy Evropa, Markaziy va Janubi-Sharqiy Osiyo madaniyatlarini ajratib turadi. Aloqa masofasini tanlash ongsiz ravishda amalga oshirilgan bo'lsa-da, sherik tanlagan masofa madaniyat me'yorlariga mos kelmasa, inson doimo reaksiyaga kirishadi. Madaniy masofalarning buzilishi salbiy qabul qilinadi, odamlar uni o'zgartirishga harakat qilishadi. Agar sheriklardan biri juda yaqin kelsa, ikkinchisi o'zi uchun qulay masofani saqlashga harakat qilib, bu vaqtda chekinadi.

Bizning muloqotimizning unchalik aniq bo'lmagan jihati - vaqt – og'zaki bo'lmagan muloqotning atributlaridan biri hisoblanadi. Muloqotning vaqtinchalik xususiyatlari ham madaniy jihatdan o'ziga xos o'zgaruvchanlikka ega. Hozirgi vaqtda madaniyat va siyosat, ta'lim va fan, sport va turizm sohalarida aloqalarning kengayishi, shuningdek, globallashtirish va ushbu aloqalar tufayli dunyoda jadal migratsiya jarayonlari madaniyatlararo muloqot muammolarini dolzarb, alohida nazariy nuqtai nazarga loyiq deb belgilamoqda. va amaliy ko'rib chiqish. Madaniyat o'zining ulkan salohiyati tufayli turli millat va kasblarga mansub, til va diniy jamoalar, yosh toifalari vakillarini birlashtira

oladi, ular muloqotni faqat o‘zaro tushunish asosida qura oladi. Xalqaro munosabatlar, biznes va siyosat sohasida madaniyatlararo muloqot masalalari professional xususiyat kasb etadi. Xalqaro ta‘lim va ilmiy aloqalar bugungi kunda madaniyatlararo muloqotning asosiy shakllari bo‘lib, ularni eng istiqbolli deb hisoblash mumkin, chunki talabalar va olimlar akademik harakatchanlik (stajirovka, almashinuv), yangi bilimlarni egallashga doimiy intilish bilan ajralib turadi. Sport chuqurlikka ega xalqaro hodisa sifatida tarixiy ildizlar, shuningdek, xalqaro turizm madaniyatlararo muloqot shakllari hisoblanadi. Madaniyatlararo muloqot (IC) - turli madaniyat vakillari o‘rtasidagi muloqot; “... turli milliy madaniyatlarga mansub kommunikativ aktning ikki ishtirokchisining adekvat o‘zaro tushunishi. Gap shundaki, agar ular bir tilda gaplashsalar ham, odamlar har doim ham bir-birlarini to‘g‘ri tushuna olmaydilar va buning sababi ko‘pincha madaniyatlarning tafovutidir.

Xulosa o‘rnida shuni aytish mumkinki, madaniyatlararo muloqot inson kasbiy madaniyatining ajralmas qismidir. Ishbilarmonlik muloqoti madaniyati biznes hamkorlari o‘rtasida samarali hamkorlikka yordam beradi. Qizig‘i shundaki, ko‘pgina xorijiy mamlakatlarda „muloqot (aloqa) fani“ kabi ilmiy yo‘nalish rivojlanmoqda. Ushbu ilmiy yo‘nalish tilshunoslik, psixolingvistika, sotsiolingvistika, ritorika, tilshunoslik va madaniyatshunoslik va boshqalar nuqtai nazaridan aloqaning turli turlari va shakllarini o‘rganadi. Ushbu mavzuni o‘rganish uzoq va mashaqqatli jarayondir, kundalik tuzilma va munosabatlar, ham shaxslararo, ham xalqaro, o‘zgarish jarayonidadir.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. Bardos Canale va Swain. “Language”. 1980 54-55-b
2. Brock & Nagasaka . Pragmatic Content in Global and Local Textbooks. 2005; 34-40-b // [“Til o‘qitish asoslari” – 2005. 12-23]
3. Byram & Gerundy. Context and Culture in Language Teaching and Learning. 2003// GAO, 2006// Jiang, 2000// Malmaud, 2015// Tang, 2009// Xu, 2009; 210-b
4. Byram & Gerundy. Context and Culture in Language Teaching and Learning. 2003 – yildagi maqola - 57-b International scientific-practical conference on the topic of “Problems and perspectives of modern technology in teaching foreign languages” VOLUME 2 | SPECIAL ISSUE 20 ISSN 2181-1784 SJIF 2022: 5.947 | ASI Factor = 1.7 701 w February 2022 www.oriens.uz
5. Cefr, “Diskuss kompetensiyasi va funksional kompetentsiya”-2002- 101-130-b
6. E.Sheyn. “Til” // ” Madaniy elementlarni e‘tiborsiz qoldirishga moyil bo‘lgan til o‘rgatish muammosi”. 2004-32-76
7. Gee. Discover Book. 2008; 100- b
8. Kramersch. Language and Culture. 2006.- 101-b

ЗАМОНАВИЙ ХАЛҚАРО МУНОСАБАТЛАР ТИЗИМИДА АЁЛЛАРНИНГ ЎРНИ

Озода Абдусаттаровна Абдугаффарова

Ўзбекистон Республикаси Президенти хузуридаги
Давлат бошқаруви академиясининг стажёр-тадқиқотчиси
abduimom77@gmail.com

***Аннотация:** Мақолада жаҳон сиёсий жараёнларида аёлларни ўрни ва роли йилдан-йилга ортиб бораётганлиги таҳлил этилган. Турли давлатларни бошқараётган аёллар ва уларнинг ички ва ташқи сиёсатдаги муваффақиятли фаолиятларини далиллар асосида кўрсатиб берилган.*

***Калит сўзлар:** Халқаро муносабатлар, аёл президентлар, гендер тенглик, ижтимоий масалалар, аёллар ҳуқуқи, Юнифем, инсон ҳуқуқлари, Ангела Меркель, Камала Харрис, Халима Яқуб.*

THE ROLE OF WOMEN IN THE MODERN SYSTEM OF INTERNATIONAL RELATIONS

Ozoda Abdusattarovna Abdugaffarova

Trainee researcher at the Academy of Public Administration
under the President of the Republic of Uzbekistan
abduimom77@gmail.com

***Annotation:** The article analyzes the increasing role and role of women in world political processes from year to year. The women governing the various states and their successful domestic and foreign policy activities are shown on the basis of evidence.*

***Keywords:** International Relations, women presidents, gender equality, social issues, women's law, Yunifem, human rights, Angela Merkel, Kamala Harris, Halima Yaqub.*

КИРИШ

Бугунги кунда дунёда 200 ортиқ мамлакат мавжуд бўлиб, шулардан 193 та давлатлар Бирлашаган Миллатлар ташкилоти аъзоси ҳисобланади. Маълумотларга кўра, 2021 йил ҳолатига қарийб 30 та мамлакатда аёллар раҳбарлик қилмоқда[8].

Европа давлатларида йилдан йилга аёл президентлар сони ортиб бормоқда. Бунга мисол қилиб Словакия[3] тарихда биринчи марта аёл киши президент этиб сайланганида кўришимиз мумкин.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Аёл раҳбарлар ичида мамлакатни жуда омадли бошқариб, унинг ривожланишига муносиб ҳисса қўшаётганлари ҳам борлиги қувончлидир. Ана шундай кучли давлат раҳбарларидан бири 2005 йилдан буён Германияни муваффақиятли бошқариб келган канцлер Ангела Меркел бўлиб, нафақат ватанида балки халқаро миқёсдаги таъсирли сиёсатчи сифатида машҳур ҳисобланади. Тарихга эътибор қаратсак инсоният ўтмишида аёллар ҳар доим давлат ишларида турли даражаларда иштирок этиб келганларини кўриш мумкин. Бунга оид мисолларни Европа, Осиё, Африка тарихларидан кўплаб келтириш мумкин. Агар ўзимизнинг ватанимиз тарихга назар ташласак халқаро муносабатларда хотин-қизларнинг ҳам муносиб ўрни борлигига гувоҳ бўламиз. Амир Темур даврида Сароймулкхоним, Бобурий маликалардан Гулбаданбегим, Зебунисо ва Аржумандбонулар, Қўқон хонлиги бошқарувида муҳим рол ўйнаган Нодирабегим ўз даврининг обрўли бекалари ва зарур ҳолатларда ўз фикрлари ва маслаҳатлари билан ҳуқумдорларга ёрдам беришганлигини тари-хий манбалар тасдиқлайди. Европада ўз даврининг кучли императорларидан бўлган Юстинан ўз рафиқаси Феадора маслаҳати билан кўплаб муваффақият-ларга эришган. Ўрта асрларда инглиз-француз халқлари ўртасида юз йил давом этган урушни ҳал қилувчи жанги айнан французларнинг мард қизи - Жанна Дарк раҳбарлигида амалга ошганлиги, ва ҳалигача унинг тимсолида бутун Европа ва жаҳонда мардлик, ватанпарварликни ёрқин намунаси сифатида эътироф этилади. Хотин-қизларнинг ижтимоий-сиёсий ҳуқуқлари учун кураш-ни демократиянинг қарор топтириш учун олиб бориладиган ишларнинг муҳим бир қисми, дейиш мумкин. Хотин-қизларнинг эркаклар билан ижтимоий ҳаётда, сиёсатда тенг ҳуқуқлилиги борасида илк бор расмий даражада буюк француз инқилоби даврида, яъни XVIII асрда сўз юритила бошланган[6].

НАТИЖАЛАР

Бу Олимпия де Гурж томонидан 1789 йили эълон қилинган “Фукаро аёлнинг ҳуқуқлари баёноти(Декларацияси)”да ўз аксини топган. Европада 1918 йилга келиб, 30 ёшдан ошган аёллар сайлаш ва сайланиш ҳуқуқларига эриша бошлади. 1906 йил Финландияда аёлларга сайланиш ҳуқуқини берган жаҳондаги биринчи давлат бўлди. 1921 йилда парламентнинг биринчи аёл депутати сайланди. Янги Зеландияда 1898 йили жаҳон тарихида биринчи бор хотин-қизларга сайланиш

хуқуқи берилди. Натижада жамиятда аёлларнинг фаоллиги кузатилди. Яқин тарихимизда ўз давлати ва жаҳон сиёсатига муносиб ҳисса қўшган аёл раҳбар-ларни кўришимиз мумкин. Британиянинг темир аёл деб, тан олинган собиқ бош вазири Маргарет Тэтчер ёки Ҳиндистоннинг Собиқ иттифоқ билан дўстлигини мустаҳкамлаган собиқ бош вазири Индира Гандини эслаш кифоя. Буюк Британияни 11 йил давомида бошқарган Маргарет Тэтчер олиб борган ислохот-лари “Тэтчеризм” номи билан тарихга кирди[5]. Унинг олиб борган ички ва ташқи сиёсати ҳақида бир қанча йирик тахлилий асарлар яратилган бўлиб, уларда Буюк Британияни халқаро муносабатлардаги ўрни ва роли кўрсатиб ўтилган[2]. Маргарет Тэтчер амалга оширган ислохотлар халқаро майдонда ўчмас из қолдирди. У оилада, жамиятда, хизмат вазифасида ҳам барчага ибрат бўла олди. Шу сабабдан ҳам “Дунёнинг энг кучли аёли” деган номига сазовор бўлди ва халқ томонидан берилган бу унвонни оқлади. Улар бошқа ҳамкасбларига нисбатан қаттиққўлроқ бўлишга мажбур бўлган. Айни пайтга келиб, президент ва вазирлик лавозимидаги аёллар сони кам, лекин уларни дунёнинг ҳар бир минтақасидан топиш мумкин. Осиё мамла-катлари давлат раҳбарлари қаторига Шри-Ланка президенти (1994-2005 йиллар) Чандрика Кумаратунга, Индонезиянинг (2001-2004 йиллар) Магавати Сукарнопурни, Ҳиндистонни (2007-2012 йиллар) бошқарган Пратибха Патил-нинг ҳам кўрсатиб ўтиш мумкин. Бундан ташқари мусулмон дунёсидаги биринчи аёл бош вазир - Покистон тараққиётига муҳим ҳисса қўшган, Беназир Бухуттони халқаро жамоатчилик эътирофи этган. Беназир Бухутто давлат бошқаруви фаолияти даврида Ўзбекистонга ташриф буюрган, икки давлат ва халқлар ўртасидаги ўзаро иқтисодий, маданий соҳалардаги ҳамкорлик ривожига муносиб ҳисса қўшган давлат арбобидир.

Шу билан бирга жаҳонда ўзининг иқтисодий мўжизаси билан доврў таратаётган Сингапур давлати тарихида ҳам 2017 йилдан биринчи президент аёл - Халима Якуб сайланди[12]. Унинг даврида амалга оширилаётган самарали ислохотлар, Сингапурни янада тараққий этган давлат сифатида дунёга танит-моқда. Сингапур тажрибасини бутун дунё ўрганмоқда. Жаҳоннинг энг илғор давлати бўлган Америка Қўшма Штатлари ҳали ўзининг аёл президентини сайлагани йўқ, бироқ мамлакатнинг ички ва ташқи сиёсатида, конгрессда, давлат хизматларида иш юритишда аёллар жуда фаол. Қолаверса, 2016 йил мамлакат тарихида илк маротаба аёл киши Хиллари Клинтон хоним навбатдаги президент сайловида ўз номзодини илгари сурди. Лекин ғалаба унга насиб этмади. Бироқ бу билан АҚШнинг сиёсатчи аёллари президентлик учун курашни тўхтатишмади. 2020 йил ноябрида бўлган

сайловларда, дастлаб президентликка номзод бўлган - Камала Харрис, АҚШ тарихидаги биринчи асли келиб чиқиши осиёлик бўлган қора танли аёл, шу билан бирга мамлакат тарихидаги биринчи вице-президент этиб сайланди. Демак, воқеалар ривожидан шуни башорат қилиш мумкинки, яқин йилларда АҚШда аёл президент сайланиши мумкин. Гендер тенглик масаласи халқаро даражадаги ташкилот-ларнинг ҳам асосий йўналишларидан ҳисобланади. Бундай фаолиятда БМТ ташкилоти ҳаммага намунадир. Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Хотин- қизлар аҳволи борасидаги жамғармаси(ЮНИФЕМ) - ривожланаётган мамлакат-ларда хотин-қизларнинг сиёсий ва иқтисодий ролини оширишга кўмаклаша-диган кўнгилли жамғармадир[1]. Юнифем асосан уч соҳа бўйича фаолият кўрсатади: тадбиркор ва ишлаб чиқарувчи сифатида ишлашлари учун хотин- қизларнинг иқтисодий имкониятларини ошириш; қарорлар қабул қилишда хотин-қизлар иштирокини оширувчи бошқарув ва раҳбарликка ёрдамлашиш; хотин-қизлар борасида инсон ҳуқуқларига амал қилинишини таъминлаш. БМТнинг ижтимоий кенгаши тадқиқотида кўра, ҳар қандай давлатнинг қарор қабул қилиш даражасида аёллар иштирокининг юқорилиги билан мамлакат аҳолисининг турмуш даражасининг юксалиши орасида бевосита боғлиқлик мавжуд[4]. Агар бирор давлат парламенти таркибида аёллар 20 % кўпроқ бўлса, қонуншунослар болалар муҳофазаси ва манфаатлари тўғрисидаги қонун лойиҳалари ишлаб чиқишга киришар экан. Аёллар ҳуқуқларини тан олмай ва химоя қилмай, инсон ҳуқуқлари ҳақида гапириш, унга риоя қилиш ҳусусида сўз юритиш мумкин эмас. Ҳозирги кун нуқтаи назаридан жаҳон мамлакатларида аёллар парламент ўринларининг 23,4 % ни эгаллаган[9]. Бу кўрсаткич 1990 йилда 4 % ни ташкил этганди, холос. Бу рақам жаҳонда йилдан-йилга аёлларнинг сиёсий жараёнларда ўрни ортиб бораётганидан далолат беради. Бу борада юртимизда ҳам сезиларли ислохотлар олиб борилмоқда. Ўзбекистонда аёллар томонидан эгалланган ўринлар жаҳондаги даражага мос бўлиб, 2019 йилдаги сайловларда республикамизда биринчи марта Олий Мажлис Қонунчилик палатасига сайланган депутатлар орасида аёллар улуши 32 фоиз, Сенат ҳамда маҳаллий Кенгашларда эса қарийб 25 фоизни ташкил этди[10].

МУҲОКАМА

Мустақиллик йилларида мамлакатимизда хотин-қизлар ҳуқуқини муҳофаза этишга ижтимоий-сиёсий ислохотларнинг устувор вазифаси этиб белгиланди. Мамлакатимиз аҳолисининг ярмидан кўпроғини хотин-қизлар ташкил этади. Ҳозир республикамизда 50 мингдан ортиқ аёл турли раҳбарлик лавозимларида хизмат

қилмоқда. Ўзбекистон Хотин-қизлар қўмитаси, албатта бундай раҳбар-лик лавозимида ишловчи, ўз хизмат вазифасига виждонан ёндашадиган, фидойи, жонкуяр хотин-қизларимиз сафи тобора кўпайишга ҳаракат қилмоқда. Аёллар ҳуқуқи доимо долзарб масала бўлган, айниқса, соҳага бўлган эътибор Иккинчи жаҳон урушидан кейинги даврга тўғри келади, - дейди Фридрих Эрбет номидаги жамғарманинг Марказий Осиё бўйича минтақавий вакили Рейхард Крум. - Тарихдан маълумки, бозор иқтисодиётига ўтиш даврини бошдан кечи-раётган аксар мамлакатлар аёлларига қийин бўлган. Барча даражада қарорлар қабул қилиш жараёнида хотин-қизлар ва эркеклар тенглигини таъминлаш борасидаги бундай силжишларга қарамай, мазкур ишлар кўламини ҳали талаблар даражасида деб бўлмайди. Хотин-қизлар ҳамон барча даражада қарор қабул қиладиган жараёнларга тўла жалб этилмаган. Улар эришган ютуқларга жуда кўп ҳолларда эътибордан четда қолиб кетади. Айрим мутахассисларнинг фикрича, юқори лавозимларда кўплаб хотин-қизлар фаолият кўрсатади, уларнинг бошқарув курсларини эгаллаши қийин. Улар янада қаттиққўл ва фаол бўлишлари талаб этилади ва шундагина халқаро сиёсатга таъсир қилиш ҳам осон кечади. Бирлашган миллатлар ташкилотининг 1945 йил Сан-Франциско шаҳрида имзоланган Низоми эркеклар ва хотин-қизлар тенглиги инсон ҳуқуқларининг таъмал тоши сифатида эътироф этган дастлабки халқаро ҳужжат бўлади[7]. Ўшандан буён БМТ бутун жаҳонда хотин-қизлар аҳволини яхшилашга доир халқаро миқёсидаги келишув асосида қабул қилинадиган стратегиялар, андозалар, дастурлар ҳамда мақсадларнинг мазкур тамойилига мос бўлиши учун катта саъй-ҳаракат кўрсатиб келмоқда. Шу ўринда таъкидлаш мумкинки, 2020-2021 йилларда, пандемия шароитида муваффақиятли сиёсат юритган, халқини ушбу вирус хавфидан кам талофат билан олиб чиққан давлатларни аксариятини аёллар раҳбарлар бошқараётган-лиги кўплаб халқаро таҳлилчи-экспертлар томонидан фикрлар билдирилмоқда. Бунга асос қилиб, Германия, Янги Зеландия, Тайвань, Исландия каби давлат-ларни пандемияга қарши курашда эришган натижаларини келтириб ўтишган [11]. Бироқ бу ўринда, эркек раҳбарлар бошқараётган кўплаб давлатлар, жумладан Ўзбекистон, Туркия, Вьетнам каби давлатларни энг кам йўқотиш ва иқтисодий ўсиш кўрсаткичларини сақлаган ҳолда 2021 йилга қадам қўйилган-лигини бутун дунё сиёсатчи ва экспертлари эътироф этаётганини ҳам эътибордан қочирмаслик керак.

ХУЛОСА

Шуни таъкидлаш мумкинки, хотин-қизларнинг қарорлар ишлаб чиқиш-даги тенг иштирокига нафақт адолатпарварлик ва демократия тамойилларига шунчаки

амал қилиш, балки хотин-қизлар манфатларини инобатга олишнинг муҳим шarti сифатида ҳам қараш лозим. Барча даражада қарорлар ишлаб чиқиш жараёнида хотин-қизларнинг фаол иштироки ва манфатларини ҳисобга олмасдан туриб, тенгликка ва тинчликка эришиб бўлмайди.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ / REFERENCES

1. Бирлашган Миллатлар Ташкилоти: Асосий омиллар.Т., 2001. БМТнинг Ўзбекистондаги ваколатхонаси. 2008. - Б.12.
2. Замятин Л.М. Горби ва Мэгги. Записки посла и ученого о двух известных политиках - Михаиле Горбачёве и Маргарет Тэтчер.М., 1995; Перегудов С.П. Тэтчер и тэтчеризм. М., 1996;
3. Зузана Чапутова - 2019 йилдан Словакия Президенти этиб сайланди.
4. Интернет маълумоти: WWW. UN.ORG / WOMENWATCH
5. Попов В.И. Маргарет Тетчер: чеовек и политик. Взгляд российского дипломата. М., 2000;
6. Ҳусанов О. Каримова О. Инсон ҳуқуқлари. Т. Шарқ. 1997. -Б. 47.
7. Ҳусанов О. Каримова О. Инсон ҳуқуқлари..Т.; “ Шарқ” нашриёт- матбаа концерни. 1997. – Б.48.
- 8.<https://www.forbes.ru/forbes-woman/376063-v-kakih-stranah-prezidentami-yavlyayutsyazhenshchiny-pyat-vdohnovlyayushchi>
- 9.<http://news.un.org/ru/story/2018/03/1324811>
- 10.<https://yuz.uz/news/ozbekiston-respublikasi-gender-tenglikni-taminlash-masalalari-boyichakomissiyasining-yigilishi-bolib-otdi>
- 11.<https://www.bbc.com/uzbek/world-52417987>
- 12.<https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%AF%D0%BA%D0%BE%D0%B1,%D0%A5%D0%B0%D0%BB%D0%B8%D0%BC%D0%B0>

REFERENCES

1. United Nations: key factors.Т., 2001. UN mission in Uzbekistan. 2008. - В.12.
2. Zamyatin L.M. Gorbi va Maggie. Notes of an ambassador and a scientist about two famous politicians - Mikhail Gorbachev and Margaret Thatcher, М., 1995; Peregudov S.P. Thatcher and Thatcherism, М., 1996;
3. Zuzana Chaputova-2019 yildan Slovakia President of etib sailandi.
4. Internet information: WWW. UN.ORG / WOMENWATCH

5. Popov V.I. Margaret Thatcher: a man and a politician. Platoon of the Russian diplomat. M., 2000;
6. Khusanov O. Karimova O. Human lawyer. T. Vostok. 1997. - B. 47.
7. Khusanov O. Karimova O. The man is right..T.;" Vostok " publishing house - printing concern. 1997. - B.48.
8. <https://www.forbes.ru/forbes-woman/376063-v-kakih-stranah-prezidentami-yavlyayutsyazhenshchiny-pyat-vdohnovlyayushchi>
9. <http://news.un.org/ru/story/2018/03/1324811>
10. <https://yuz.uz/news/ozbekiston-respublikasi-gender-tenglikni-taminlash-masalalari-boyichakomissiyasining-yigilishi-bolib-otdi>
11. <https://www.bbc.com/uzbek/world-52417987>
12. <https://ru.wikipedia.org/wiki/%d0%AF%D0>

TO‘QIMACHILIK SANOAT KORXONALARIDA INNOVATSION JARAYONLARNI RIVOJLANTIRISH

Abdurazzoq Abdusattarovich Abdujabborov

Standartlashtirish, sertifikatlashtirish va texnik jihatdan
tartibga solish ilmiy-tadqiqot instituti ilmiy xodimi

abduimom77@dmil.com

Annotatsiya: Maqolada to‘qimachilik sanoati korxonalarida ishlab chiqarilayotgan trikotaj mahsulotlarining innovasion jarayonlarini rivojlantirish yo‘llari korsatilgan. Shu bilan birga yangi mahsulotlar ko‘rinishida tikish sifatini, matolar va buyoqlarni yaxshilash, rang-barang matolarni qo‘llash takliflari ishlab chiqilgan.

Kalit so‘zlar: To‘qimachilik sanoati, tikuv-trikotaj sanoati, ko‘rgazma, raqobat, xaridorlar ehtiyojlarini o‘rganish, marketingi kontsepsiyasini ishlab chiqish

DEVELOPMENT OF INNOVATION PROCESSES IN TEXTILE INDUSTRIAL ENTERPRISES

Abdurazzok Abdusattarovich Abdujabborov

Standardization, certification and technical
Scientific Officer of the Regulatory Research Institute

abduimom77@dmil.com

Annotation: The article shows ways to develop innovation processes of knitted products produced at enterprises of the textile industry. At the same time, proposals were developed to improve the quality of sewing, fabrics and paints in the form of new products, apply colorful fabrics.

Keywords: textile industry, sewing-knitting industry, exhibition, competition, customer needs research, marketing concept development.

KIRISH

Mamlakatimizda to‘qimachilik sanoati va moda industriyasini rivojlantirish, innovasion texnologiyalarni shakllantirish va joriy etish, o‘zbek brendlarini dunyo

bozoriga yo'naltirish, ichki va tashqi integratsion aloqalarni mustahkamlash, milliylik singdirilgan raqobatbardosh tayyor mahsulotlarning yangilanishi hamda ularning marketingini rivojlantirishga alohida e'tibor qaratilmoqda.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "To'qimachilik va tikuv-trikotaj sanoatini isloh qilishni yanada chuqurlashtirish va uning eksport salohiyatini kengaytirish chora-tadbirlari to'g'risida" 2019-yil 12-fevraldagi qarori bu boradagi ishlar rivojida muhim huquqiy asos vazifasini o'tamoqda [1].

Kelgusida iqtisodiyotdagi tarkibiy o'zgartirishlarni davom ettirish, to'qima-chilik va tikuv-trikotaj sanoatini modernizatsiyalash, diversifikatsiyalash va jadal rivojlantirishni ta'minlash, paxta tolasi va ipak xomashyosini chuqur qayta ishlash, xorijiy investitsiyalarni keng jalb etish yo'li bilan raqobatbardoshli, tashqi bozorlarda talab qilinadigan tayyor, eksportga yo'naltirilgan mahsulotlar ishlab chiqarish hajmlari va turlarini kengaytirish dolzarb masalalardan hisoblanadi [2].

O'zbekiston sharoitida qulay muhit yaratish bo'yicha choralari va nisbiy afzalliklarga ega bo'lgan sanoat tarmoqlari, ya'ni ko'p mehnat talab qiluvchi va mahalliy tabiiy resurslardan, shuningdek axborot texnologiyalaridan foydalanuvchi tarmoqlar rivojlanishi ustuvor yo'nalish etib tanlangan. Bu jarayonda innovatsion rivojlanishning tarmoq va sohalarga jadal tatbiq qilinishi ishlab chiqarish resurslaridan samarali foydalanish imkoniyatlarini yaratadi. Ko'pchilik to'qimachilik sanoat korxonalarini import o'rnini bosish va yangi ishchi o'rinlarini yaratish mumkin bo'lgan o'sish makonlari sifatida qo'rilishi lozim. O'zbekistonda bozor islohotlarini chuqurlashtirish va iqtisodiyotni erkinlashtirish jarayonining asosiy shartlari ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar raqobatdoshligini ta'minlash, ishlab chiqaruvchi va xaridorlar o'rtasidagi munosabatlarni samarali shakl va uslublarda tashkil etishdan iborat [3].

NATIJALAR

To'qimachilik sanoati mahsulotlari ishlab chiqarish hajmini ko'paytirish hozirgi davrning eng asosiy vazifalaridan biri hisoblanadi. Chunki bu respublika byudjetiga valyuta tushumlarini ko'paytirishning muhim manbalaridan biridir. To'qimachilik sanoati korxonalarining o'rtacha yillik quvvati paxtani qayta ishlash bo'yicha 460 ming tonnani, ip-kalava ishlab chiqarish 325 ming tonnani, trikotaj ip ishlab chiqarish 80 ming tonnani, mato ishlab chiqarish 276 million kvadrat metrni, trikotaj mahsulotlarini ishlab chiqarish 256 million donani, tikuvchilik mahsulotlarini ishlab chiqarish 10 million donani, shoyi-ipak iplarini ishlab chiqarish 2 million tonnani tashkil etadi. Hozirgi davrda to'qimachilik

sanoati mahsulotlarining mahalliy bozorida iste'molchi uchun jiddiy kurash ketmoqda. Bugun iste'molchi tanlash huquqi paydo bo'ldi, unga chet el firmalarining qimmat va sifatli tovarlari, chet el savdo belgilariga o'xshash qalbaki tovarlarning katta hajmi hamda mahalliy tovar ishlab chiqaruvchilarning mahsuloti taqdim etilmoqda. Yuqorida ta'kidlanganidek, to'qimachilik sanoati respublika eksport salohiyatini oshirish nuqtai nazaridan eng istiqbolli soha hisoblanadi. Shuning uchun sohaga investitsiyalarni jalb qilish hamda ichki ishlab chiqarishni rag'batlantirish siyosati amalga oshirilmoqda. 2015-yildan 2018-yilgacha bu sanoatga qo'yilgan investitsiyalarning umumiy hajmdagi salmog'i - 22,4 foizdan 27,1 foizgacha, ya'ni 4,7 foizga ortdi. Assortiment siyosatini shakllantirishda katta ahamiyatga ega bo'lgan ko'rgazmalar va yarmarkalar ham axborot manbasi sifatida muhim o'rinni egallaydi. Zamonaviy sharoitlarda yarmarkalar, ko'rgazmalarining roli va ahamiyati shunchalik ko'p qirraga ega bo'lganligi sababli ularga mukammal kommunikatsiya vositasi sifatida qaraladi. Bu yerda yarmarka qatnashchilari, mehmonlari va tashkilotchilari o'rtasida o'zaro axborot almashinuvining amalga oshganligi sababli, qatnashchilarga jamoatchilik tomonidan xayrixoh munosabatlar shakllanadi. Yarmarkada korxonalar bozorni, raqobatchilarni, ularning mahsulotlarini o'rganadilar, o'zlarining stendlariga maqsadli xaridorlarni jalb qiladilar, vositachilarni qiziqtiradilar. Yarmarkada maqsadli iste'molchilarni har tomonlama o'rganish, ular bilan munosabatni yaxshilash, yangi mahsulotlarni taqdim etish, xaridorga bir turdagi mahsulotlarni sifat, narx va boshqa ko'rsatkichlarga ko'ra taqqoslash imkoniyatini berish mumkin. Xorijiy bozorlarni egallash uchun ishlab chiqarilayotgan mahsulotning sifatini oshirish, assortimentni kengaytirish zarur. Bozor assortiment siyosatini qayta ko'rib chiqishni talab etadi[3].

MUHOKAMA

O'tkazilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, to'qimachilik sanoatining yuqori qo'shilgan qiymatga ega bo'lgan mahsulotlarning bozori tashkil topish bosqichida turibdi. Shu bilan birga, to'qimachilik sanoat mahsulotlarining sifati qoniqarli emasligiga alohida e'tiborni qaratish lozim. Ya'ni, mahalliy ishlab chiqaruvchilar uchun import mahsulotlar birinchi galda sifat bo'yicha raqobat qilishini tavsiya etish mumkin. Taqdim etilayotgan mahsulotlar assortimenti haqida ma'lumotni olish, yangi tovarlarni izlash, mahsulotlarni narxlari hamda raqobatchi korxonalar bitimlari shartlari haqida ma'lumot yig'ish, yarmarka mehmonlarining asosiy maqsadlari bo'lib hisoblanadi. Shu bilan birga korxonalar vakillari ham, mehmonlar ham yarmarkaga oldindan ko'zlangan maqsad aniq bir korxonalar to'g'risida ma'lumot olish uchun keladilar. Mehmonlarni mahsulotlarning turli guruhlari qiziqtiradi va ular yarmarkalarda bevosita shartnomalar tuzish orqali tovarlarni

vositachilarsiz sotib olishni istaydilar. Ishlab chiqaruvchilar uchun yarmarkaning asosiy maqsadi - bu nafaqat bitimni imzolash, balki raqobatchilar haqida to'liq ma'lumot olish hamdir. Yarmarkada taqdim etilgan mahsulotlar assortimenti ommaviy iste'molchiga mo'ljallangan bo'lib, unga sifatli yangi mahsulotlar taqtsim etiladi. Yarmarkada maqsadli iste'molchining manfaatlarini ulgurji va chakana savdo korxonalari ifodalaydi. Ular mahalliy ishlab chiqaruv-chilarning mahsulotlaridan manfaatdor bo'lib, bu tovarlarni vositachilarsiz, o'zlari izlashni ma'qul ko'radilar. Bularning hammasi chakana savdo narxlarini iste'molchilar uchun qulay bo'lishiga yordam beradi[5]

Mahalliy bozorda past rivojlanayotgan mahsulotlar guruhi - bu tayyor kiyimlar bozoridir. Birinchi o'rinda, korxonalar uchun trikotaj buyumlarini ishlab chiqarish, ularning sifati, assortimenti va dizaynini yaxshilash borasida katta imkoniyatlar mavjud. Mazkur yo'nalishda mahsulotlarining yangi turlari sifatida trikotaj ichki kiyimlarni hamda erkaklar trikotajining yangi turlarini ishlab chiqishni tavsiya etish mumkin. Yana bir istiqbolli yo'nalish - bu bolalar kiyimi bozori hisoblanadi. Mazkur mahsulotlar guruhi doirasida iste'mol bozori uchun nisbatan yangi tovar sifatida bolalar trikotajini o'zlashtirish tavsiya etiladi. Rivojlanishning yangi istiqbollari ustki kiyim bozorida ham mavjud. Bular xaridorning uzoq muddatli tanlovi asosidagi mahsulotlar hisoblansa ham, umuman olganda bozorda taqdim etilgan modellar iste'molchilar talabini qoniqtirmaydi. Mazkur bozorda iste'mol talabini qo'shimcha o'rganish hamda yuqori sifatli xomashyodan ustki kiyimning yangi modellarini ishlab chiqish yoki moda bo'lgan matolar va zamonaviy dizayndagi, yoshlar uchun tikilgan arzon modellarni taqdim etish zarurligi haqida xulosa qilish mumkin. Yangi mahsulotlar ko'rinishida tikish sifatini, matolar va buyoqlarni yaxshilash, rang-barang matolarni qo'llashni taklif qilish mumkin.

XULOSA

Shuni ta'kidlash lozimki, to'qimachilik sanoati korxonalarining ishlab chiqarish jarayonlarini va assortiment siyosatini shakllantirishda innovatsion rivojlanishning quyidagi jarayonlariga e'tibor berilishi maqsadga muvofiqdir:

- 1) raqobatchilik vaziyatini o'rganish hamda o'zining bozorni ma'lum segmentiga mos bo'lgan narx va sifatga javob beradigan tovar uchun qulay o'rinni egallash;
- 2) xaridorlar ehtiyojlarini o'rganish va yangi mahsulotlar marketingi kontseptsiyasini ishlab chiqish;
- 3) vositachi korxonalar bilan o'zaro hamkorlikda yagona ishlabchiqarish va sotish siyosatini shakllantirish, tajriba almashish, umumiy reklama tadbirlarini o'tkazish maqsadida tikuvchilik buyumlari ishlab chiqaruvchilarining uyushmalarini tashkil qilish;

4) kiyimni yangi turlarini ishlab chiqish va jahon andozalari talablariga javob beradigan kichik seriyali tikishga o'tish;

5) to'qimachilik korxonalarini lizing bitimlari asosida texnik jihatdan qayta qurollantirish;

6) korxonalar o'zlarining innovatsion faoliyatida bozor sig'imi, bozor segmentatsiyasi, xaridorlarning iste'mol xususiyatlari kabi turli omillarni muntazam ravishda hisobga olishi va mos bo'lgan mahsulotlar siyosatini ishlab chiqish.

ADABIYOTLAR RO'YXATI / REFERENCES

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "To'qimachilik va tikuv-trikotaj sanoatini isloh qilishni yanada chuqurlashtirish va uning eksport salohiyatini kengaytirish chora-tadbirlari to'g'risida" 2019-yil 12-fevraldagi 4186-son Qarori.

2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "2017-2019 yillarda to'qimachilik va tikuv-trikotaj sanoatini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari dasturi to'g'risida"gi 2016-yil 21-dekabrda 2687-son Qarori.

3. Abulqosimov X.P. Makroiqtisodiy tartibga solish va O'zbekistonning barqaror rivojlanishi. - T.: Akademiya. 2011

4. Vaxobov A.V., Xajibakiyev SH.X., Mo'minov N.G. Xorijiy investitsiyalar. O'quv qo'llanma. - T., "Moliya", 2010.

5. Фой Ф. Клейнер Г. Б. Стратегия предприятия. -М.: Изд-во "Дело" АНХ, 2008.

REFERENCES

1. Decree of the president of the Republic of Uzbekistan No. 4186 of February 12, 2019 "on measures to further deepen the reform of the textile and sewing-knitting industry and expand its export potential".

2. Decree of the president of the Republic of Uzbekistan "on the program of measures for the further development of the textile and sewing and knitting industry in 2017-2019" No. 2687 of December 21, 2016.

3. Abulkosimov X.P. Macroeconomic regulation and sustainable development of Uzbekistan. - T.: Academia. 2011

4. Vakhobov A.V., Khajibakiyev SH.X., Mouminov N.G. Foreign investment. Tutorial. - T., "Finance", 2010.

5. Foy F. Kleiner G. B. Enterprise strategy. -M.: Publishing House "Delo" ANKH, 2008.

DAVLAT XARIDLARI TIZIMIDA DAVLAT MOLIYAVIY NAZORATI ORGANLARINING O'RNII

PhD. Allayarov S

Toshkent moliya instituti o'qituvchisi

Navruzova Go'zal Olimjon qizi

Toshkent moliya instituti magistri

ANNOTATSIYA

Maqolada davlat xaridlarini nazorat qilishning zaruriati va uni amalga oshirish mexanizmi yoritilgan. Davlat xaridlari tizimi iqtisodiy jihatdan davlat mablag'laridan imkon qadar tejamkor foydalanib maksimal samara olish hamda yo'naltirilayotdan mablag'lar iqtisodiy taraqqiyot uchun maksimal samara keltirishga qaratilgan bo'ladi.

Kalit so'zlar: davlat xaridlarini nazorati, xarid funksiyalari, nazorat qiluvchi organlar, davlat byudjetidagi ko'rsatgichlari.

THE ROLE OF STATE FINANCIAL CONTROL BODIES IN THE STATE PROCUREMENT SYSTEM

ABSTRACT

The article describes the need to control public procurement and the mechanism for its implementation. The state procurement system is aimed at obtaining the maximum effect from the economic use of state funds as economically as possible and bringing the allocated funds to the maximum effect for economic development.

Key words: state procurement control, procurement functions, regulatory bodies, indicators in the state budget.

Davlat xaridlari sohasidagi monitoring davlat xaridlari to'g'risidagi qonun hujjatlariga rioya etilishini, davlat xaridlarining Qonunda belgilangan maqsadlari, printsiplari va cheklovlari amalga oshirilishini davlat xaridlarining o'tkazilishi haqidagi axborotni to'plash, umumlashtirish, tizimlashtirish va baholash vositasida doimiy asosda amalga oshiriladigan kuzatish tizimidan iborat bo'ladi.

Davlat xaridlari tizimi iqtisodiy jihatdan davlat mablag'laridan imkon qadar tejamkor foydalanib maksimal samara olish hamda yo'naltirilayotdan mablag'lar iqtisodiy taraqqiyot uchun maksimal samara keltirishga qaratilgan bo'ladi. Davlat xaridlarining iqtisodiyotni rivojlantirishda quyidagi muhim funksiyalarni amalga oshiradi:

1. Takror ishlab chiqarish funksiyasi. Davlat xaridlari mexanizmi davlatning xaridlar jarayonida xo'jalik subyekti sifatidagi ishtiroki bilan barqaror iqtisodiy aloqalarni ta'minlovchi mexanizm bo'lib, davlatning tovar, ish va xizmatlarga bo'lgan ehtiyojlarini belgilangan hajmlarda va kerakli sifat darajasida qondirish imkonini beradi;

2. Rag'batlantirish funksiyasi. Davlat xaridlari investitsion muhitni yaratish, iqtisodiyot sohalari va hududlar iqtisodiyotini tartibga soluvchi vosita bo'lib, yalpi talabning o'sishi uchun muhim omil hisoblanadi;

3. Narxlarni tartibga solish funksiyasi. Davlat xaridlari narxlar darajasiga ta'sir ko'rsatib, butun bozor iqtisodiyotidagi narxlar dinamikasiga bilvosita ta'sir ko'rsatadi;

4. Strategik funksiyasi. Mavjud ijtimoiy-iqtisodiy tizimdagi iqtisodiy taraqqiyotning muhim faktorlaridan biri hisoblanadi va mazku pozitsiyada davlat xaridlari qisqa muddatli istiqbolda rivojlanish yo'nalishni belgilaydi;

5. Innovatsion funktsiya. Innovatsion va yuqori texnologiyali mahsulotlarni orqali davlat xaridlari realizatsiyasi amalga oshiriladi.¹

Davlat xaridi tizimining nechog'lik muhim ahamiyat kasb etishini, albatta, unga yo'naltirilgan mablag'larning mamlakat makroiqtisodiy ko'rsatkichlariga taqqoslash orqali javob beriladi (1-jadval). Davlat xaridlari deganda davlatning o'z ehtiyojlari hamda funktsiya va vazifalarinibajarishi uchun tovar, ish va xizmatlarni sotib olishini tushunamiz.

Davlat xaridlari tizimi iqtisodiy jihatdan davlat mablag'laridan imkon qadar tejamkor foydalanib maksimal samara olish hamda yo'naltirilayotdan mablag'lar iqtisodiy taraqqiyot uchun maksimal samara keltirishga qaratilgan bo'ladi. Davlat xaridlarining iqtisodiyotni rivojlantirishda quyidagi muhim funksiyalarni amalga oshiradi.

Davlat xaridlari sohasidagi nazorat mazkur sohada qonun hujjatlari talablari buzilishining oldini olish, uni aniqlash va unga chek qo'yishga qaratilgan chora-tadbirlar tizimidan iborat bo'ladi.

¹ Попова О. Государственные закупки как эффективный инструмент регулирования развития экономики регионаю Экономика предприятий, регионов и отраслей. ГРНТИ 06.61.33

1-jadval**2019-2021 yillarda davlat byudjeti xarajatlarida davlat xaridlarining amaliy tahlili.¹**

Ko'rsatkichlar	2019-yil		2020-yil		2021-yil	
	mlrd. so'm	jamiga nis. foizda	mlrd. so'm	jamiga nis. foizda	mlrd. so'm	jamiga nis. foizda
Davlat byudjeti va DMJ larning davlat xaridi xarajatlari	28084,4	16,3	31926,8	16,0	35189,4	13,9
Davlat byudjetidan davlat xaridlari	23566,7	13,7	26917,0	13,5	29375,9	11,6
DMJ hisobidan davlat xaridlari	4517,7	2,6	5009,8	2,5	5813,5	2,3
Mamlakat YaIM	171808,3	100,0	199993,4	100,0	254043,1	100,0

Mazkur jadvalda 2019-2021 yillarda byudjet tizimi byudjetlari hisobidan amalga oshirilgan davlat xaridlari xarajatlari keltirilgan. Davlat xaridlari sifatida esa byudjet tashkilotlarida ishlaganlar uchun ish haqi xarajatlari, davlat xaridlari tartibida sotib olingan tovar, ish va xizmatlar keltirilgan. 2019-yilda byudjet mablag'lari hisobidan davlat xaridi uchun qilingan sarflar mamlakat yalpi ichki mahsulotining 16,3 foizini tashkil etgan bo'lsa, 2021-yilga kelib 13,9 foizga kamaygan. Umuman olganda mazkur miqdor davlatning korporativ xaridlari orqali amalga oshirilgan xaridlarni qo'shganimizda bundanda salmoqli miqdorni tashkil etgan bo'lar edi. Ammo, shuni alohida ta'kidlash joizki, bu yerda ish haqi xarajatlari ham davlat xaridlari sifatida inobatga olingan, sababi davlat ish haqiga mablag' to'lash orqali ishlovchilarning mehnatlarini sotib oladi.

Davlat xaridlari — davlat buyurtmachilarining tovarlarga (ishlarga, xizmatlarga) bo'lgan ehtiyojlarini pulli asosda ta'minlash jarayonidir. O'zbekiston Respublikasi "Davlat xaridlari to'g'risida"gi Qonunda davlat xaridlarini amalga oshirish usuli, talablari va shartlari barchasi batafsil yozilganligiga qaramay, o'tkazilayotgan tender tanlovlarda qonun buzilish holatlari davom etmoqda. O'zbekiston Respublikasi "Davlat xaridlari to'g'risida"gi O'RQ-684-sonli qonunning 75-moddasi (xarid qilish tartib-taomillarining

¹Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari asosida tayyorlandi.

davlat nazorati)da O‘zbekiston Respublikasi Monopoliyaga qarshi kurashish qo‘mitasi ushbu Qonunning va davlat xaridlari sohasidagi boshqa qonunchilik hujjatlarining to‘g‘ri qo‘llanilishi ustidan davlat nazoratini o‘z vakolatlari doirasida amalga oshirishi belgilab qo‘yilgan. Monopoliyaga qarshi kurashish qo‘mitasi Sirdaryo viloyati xududiy boshqarmasi tomonidan Davlat xaridlari sohasida jumladan, etender.uzex.uz maxsus axborot portali orqali eng yaxshi takliflarni tanlash bo‘yicha o‘tkazilayotgan tanlov savdolarida O‘zbekiston Respublikasining “Davlat xaridlari to‘g‘risida”gi hamda “Raqobat to‘g‘risida”gi Qonun talablari bo‘yicha doimiy monitoring ishlari olib borilmoqda.

O‘tgan davr mobaynida viloyatda jami 129,6 mlrd.so‘mlik 471 ta eng yaxshi takliflarni tanlash bo‘yicha o‘tkazilgan tanlov savdolari nazorat tartibida o‘rganildi. O‘tkazilgan o‘rganishlar davomida 29 ta holatda, ya‘ni 4ta holatda ishtirokchilar o‘rtasida affillanganlik holatlari mavjudligi, 25 ta holatda buyurtmachi bilan ishtirokchilar o‘rtasida affillanganlik holatlari mavjudligi aniqlandi.

Aniqlangan qonunbuzilish xolatlari yuzasidan hududiy boshqarmaning maxsus komissiyasi tomonidan belgilangan tartibda ish qo‘zg‘atilib, bajarilishi majburiy bo‘lgan ko‘rsatmalar, shuningdek, ma‘muriy javobgarlik bo‘yicha sud organlariga yo‘naltirildi.

Mazkur qonunbuzilish xolatlari yuzasidan 2 ta xolat bo‘yicha tuzilgan 207,0 mln.so‘mlik shartnomalar xaqiqiy emas deb topilib, tuzilgan shartnomalar bekor qilindi.

Shuningdek, 27 ta holat bo‘yicha, shundan “Sirdaryo issiqlik elektr stansiyasi” AJ, Oqoltin tuman tibbiyot birlashmasi, Yangiyer shahar tibbiyot birlashmasi hamda Sirdaryo tuman Obodonlashtirish bosh boshqarmasi mas‘ul rahbarlariga nisbatan ma‘muriy tartibda intizomiy chora qo‘llanilgan.¹

Qonun hujjatlarida belgilangan tartibda statistik va boshqa axborotni taqqoslash va tahlil qilish orqali amalga oshiriladigan tekshiruvlar davlat organlarining davlat xaridlari to‘g‘risidagi qonun hujjatlariga rioya etishi ustidan nazorat qilishning asosiy shaklidir. Davlat xaridlari sohasidagi monitoring va nazorat tegishli vakolatli davlat organlari tomonidan amalga oshiriladi. Davlat xaridlarini tashkil etish va amalga oshirish chog‘ida qonun hujjatlarida nazarda tutilmagan tekshiruvlar o‘tkazilishiga va hisobot berish shakllarini talab qilishga yo‘l qo‘yilmaydi.

Xarid qilish tartib-taomillari ustidan jamoatchilik nazorati davlat xaridlarini rivojlantirish va takomillashtirishga ko‘maklashish, davlat xaridlari to‘g‘risidagi

¹ <https://antimon.gov.uz/davlat-xaridlari-ijro-va-nazorat>

qonunchilik talablari buzilishlarining oldini olish va ularni aniqlash hamda davlat buyurtmachilarini, vakolatli davlat organlarini aniqlangan qoidabuzarliklar haqida xabardor qilish maqsadida amalga oshiriladi. Xarid qilish tartib-taomillari ustidan jamoatchilik nazorati ochiqlik va shaffoflik prinsiplarini ro'yobga chiqarish vositasida amalga oshiriladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasining 22.04.2021 yildagi "Davlat xaridlari to'g'risida"gi O'RQ-684-son Qonuni.
2. Попова О. Государственные закупки как эффективный инструмент регулирования развития экономики региона Экономика предприятий, регионов и отраслей. ГРНТИ 06.61.33
3. У.Ўроқов. Давлат харидлари тизимида электрон харидлар ҳажмини ошириш масалалари. "Замонавий молиянинг миллий ва халқаро долзарб масалалари". Халқаро илмий-амалий конференция материаллари тўплами. ТМИ, 2021 йил 20 май.
4. Vazirlar Mahkamasining 2022 yil 20 maydagi 276-son qarori bilan tasdiqlangan "Davlat xaridlarini amalga oshirish bilan bog'liq tartib-taomillarini tashkil etish va o'tkazish tartibi to'g'risida"gi Nizom.
5. stat.uz
6. antimon.gov.uz/davlat-xaridlari-ijro-va-nazorat

ЎЗ ЖОНИГА ҚАСД ҚИЛГАН ШАХСНИНГ РУҲИЙ ҲОЛАТИНИ АНИҚЛАШДА СУД-ПСИХОЛОГИК ЭКСПЕРТИЗАСИНИНГ АҲАМИЯТИ

Маҳмудова Хулкар Тилабовна

Ўзбекистон Республикаси Судьялар олий кенгаши ҳузуридаги
Судьялар олий мактаби “Касбий кўникмалар” кафедраси доценти,
психология фанлари номзоди

АННОТАЦИЯ

Мақолада ўз жонига қасд қилган шахснинг руҳий ҳолатини аниқловчи суд-психологик экспертизаси моҳияти очиб берилган. Бунда тадқиқот объекти, суицидал хатти-ҳаракатлар механизмлари, эксперт-психолог ваколати ва унинг олдида қўйиладиган саволлар таҳлил қилинган ва келтирилган.

Калит сўзлар: *суицид, руҳий ҳолат, суицидал хатти-ҳаракат, салбий кечинмалар, текширилувчи, экспертиза.*

Эксперт-психологик тадқиқотларнинг ушбу тури энг мураккабларидан бири бўлиб, доимо мамлакатимиз ва хорижлик тадқиқотчиларда қизиқиш уйғотади. Жинойий табиатга эга бўлиши мумкин бўлган ўлим сабабларини психологик таҳлил қилиш ҳақида Г.В. Акопов ҳаммуаллифлари билан¹, Л.В. Алексеева², Дж. Верт³, Д. Кантер⁴, М.М. Коченов⁵, И.А. Кудрявцев⁶, Д. Лестер⁷, Н. Реттерстол⁸, Ф.С. Сафуанов⁹, В.Ф. Енгальчев ва С.С. Шипшин¹⁰, В.Ф. Енгальчев ва Х.Т. Маҳмудова¹¹

¹ Акопов Г.В., Мельченко Н.И., Ефимова О.И. (ред.) Методы профилактики суицидального поведения. – Самара-Ульяновск: СГПУ, 1998.

² Алексеева Л.В. Практикум по судебно-психологической экспертизе. – Тюмень: ТюмГУ, 1999.

³ Werth J.L. (Editor) Contemporary Perspectives on Rational Suicide (Series in Death, Dying, and Bereavement). – NY: Brunner/Mazel Publishers, 1998.

⁴ Canter D. Criminal Shadows. – London: Harper Collins Publishers, 1994.

⁵ Коченов М.М. Введение в судебно-психологическую экспертизу. – М.: МГУ, 1980.

⁶ Кудрявцев И.А. Комплексная судебная психолого-психиатрическая экспертиза. – М.: МГУ, 1999.

⁷ Lester D. (Editor) Current Concepts of Suicide. – NY: The Charles Press, 1990.

⁸ Retterstol N. Suicide. European Perspective. – Cambridge: Cambridge University Press, 1993.

⁹ Сафуанов Ф.С. Судебно-психологическая экспертиза в уголовном процессе. – М.: Смысл-Гардарика, 1998.

¹⁰ Енгальчев В.Ф., Шипшин С.С. Судебно-психологическая экспертиза. Методическое руководство. Издание 2-е, изм. и доп. – Калуга-Обнинск-Москва: КГПУ им. К.Э. Циолковского, 1997.

¹¹ Енгальчев В.Ф., Маҳмудова Х.Т. Суд-психологик экспертизанинг замонавий турлари ва ривожланиш имкониятлари. – Т., Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси. 2020. – 288 б.

ва бошқалар ёзганлар. Уларнинг кўпчилиги таъкидлаганидек, бу ердаги асосий қийинчилик шундаки, тадқиқотнинг объекти бўлиб тирик шахс психикаси эмас, балки у ҳаётлик чоғида атрофдаги моддий ва руҳий (маънавий) муҳитларда: хотиралар, ёзма матнлар, шахсий буюмлар ва шу қабиларда қолдирган унинг психологик фаолияти изларигина хизмат қилади.

Ўлимдан кейинги суд-психологик экспертизанинг предметини суицидент руҳий фаолиятининг индивидуал хусусиятлари ташкил қилади. Айни вақтда тадқиқот аниқланган фактлар ва қонуниятларни оддийгина қайд этиш билан чекланмаслиги лозим. Тадқиқот жараёнида турли руҳий хусусиятлар ҳамда ҳолатларнинг тергов ва суд учун жиддий аҳамиятга эга бўлган воқеалар билан алоқаси бўлиши эҳтимоллигини ҳам аниқлаш шарт. Ушбу экспертизада бевосита суицид амалга оширилишидан аввалги ҳаёт даврини таҳлил қилишга алоҳида аҳамият берилади. Тадқиқотчилар бу ўринда ички суицидал хатти-ҳаракатнинг бир қанча шакллари: суицидал фикрлар, режа ва ниятлар, шунингдек тегишли эмоционал фон – суицидал кечинмаларни таъкидлаб ўтадилар.

Суицидал фикрлар, ўз ўлими мавзуидаги тасаввур ва фантазиялар суицидал хатти-ҳаракатнинг пассив шакли ҳисобланади. Суициддан олдинги босқичда уларнинг (ўз ўлими мавзуидаги тасаввур ва фантазияларнинг) мавжудлигидан кундалиқлардаги ёзув, расм ва хатлар, суицидентни тегишли даврда кузатиш имконига эга бўлган гувоҳларнинг кўрсатувлари далолат бериши мумкин.

Суицидал хатти-ҳаракатнинг актив шакли суицидал мўлжал ва ниятлардир. *Мўлжал* ўзини ўлдиришни амалга ошириш билан боғлиқ ҳаракатлар режасини ўз ичига олади, бунда суицид усули, уни амалга ошириш вақти ва жойи аввалдан ўйлаб олинади. *Суицидал ниятга* режадан уни амалга оширишга бевосита ўтишга ундовчи иродавий асос мавжудлиги ҳосилдир.

Г.В. Акопов ва ҳаммуаллифларининг фикрига кўра¹, суицидал хатти-ҳаракат шакллари иккита бир-бирига мутлақо қарама-қарши қадриятлар бўлиши ўз ҳаёти ва ўлимнинг муносабатида ифодаланувчи суицидал кечинмаларнинг тузилишида ўз аксини топади.

Суициддан олдинги даврда ҳаётга муносабат тўртта асосий шаклда намоён бўлади:

- 1) бефарқлик ҳисси;
- 2) ўзининг мавжудлигидан афсусланиш ҳисси;

¹Акопов Г.В. Кўрсатилган асар. – Б. 21.

3) ҳаётнинг (мавжудликнинг) оғирлигидан, чидаб бўлмаслигидан ташвишланиш;

4) ҳаётдан нафратланиш.

Ўлимга муносабат қуйидаги шаклларда намоён бўлади:

1) ўлимдан кўрқиш, гарчи жадаллиги нисбатан пасайган бўлса ҳам;

2) бефарқлик ҳисси;

3) ўлимга ичдан розилик ҳисси;

4) ўлишни исташ.

Суицидал кечинмалар таркибида мазкур шакллар турлича нисбатларда учрайди ва кўплаб индивидуал вариантлар яратади. Худди шу муаллифларнинг айтишларича, суицидал кечинмаларни ана шундай ташхислаш учун психолог юқорида келтирилган икки қатор элементлардан ҳар қандай жуфтини бир вақтда аниқлаши зарур бўлади¹.

Бир қанча ҳолларда суицид мотивлари аниқ бўлади (ҳақиқий суицид), улар тергов материаллари билан тасдиқланади, аммо иш бўйича далиллар тўлиқ бўлиши учун ўлимдан кейинги суд-психологик экспертиза тайинланиши мумкин бўлиб, ушбу экспертиза ҳал қилиши учун қуйидаги масалалар қўйилади:

– ушбу шахс ўлимидан аввал ўзини ўлдиришга мойил қилувчи руҳий ҳолатда бўлганми?

– агар шундай бўлса, ушбу ҳолат нима сабабдан келиб чиққан бўлиши мумкин?

Айрим ҳолларда тергов суициднинг фақат ташқи аломатларига эга бўлган ўлим ҳолатларига дуч келади. Бундай ҳолатларни тергов қилишда етакчи тахмин (тусмол) учун ишончли далилларнинг йўқлиги кўпинча асосий қийинчилик ҳисобланади. Ҳатто ўлган одамнинг қариндош ва яқинлари ҳам у ўз ихтиёри билан ҳаётдан воз кечганига ишонмайдилар. Қанчалик парадоксал кўринмасин, бироқ баъзан уларга ўзини ўзи ўлдириш ҳолатини тан олишдан кўра зўрлик оқибатида ҳалок бўлганини тахмин қилиш афзалроқ туюлади. Шу боис улар била туриб ёки ўзлари буни англамаган ҳолда терговга босим ўтказадилар. Марҳумнинг яқинлари оғир вазиятдан чиқишнинг ягона йўли ўлим бўладиган даражадаги руҳий инқирозни кўрмай қолганликларини тасаввур қилишлари қийин кечади. Улар ҳалок бўлган шахс уларга ёрдам сўраб мурожаат эта олмагани ёки буни истамаганига

¹Акопов Г.В. Кўрсатилган асар. – Б. 22; Алешина А. Жизнь и смерть Юлии Друниной // Независимая газета. –1999. – № 21(43).– С.16.

ишонишлари қийин кечади. Баъзан уларнинг ўзлари уни ана шундай қарорга бевосита ёки билвосита ундаганликларини билишлари даҳшат бўлган бўларди.

Одатда, бундай кучли психологик инқироз (агар психопатологик табиатга эга бўлмаса), ё кўкқисдан, бирданига пайдо бўлган руҳиятга шикаст етказувчи кучли ҳодисалар таъсирида ривожланади, ё узоқ давом этувчи тарихга эга бўлиб, салбий кечинмалар аста-секин тўпланиб борган бўлади. Аммо иккала ҳолда ҳам ушбу психологик инқироз кўпинча аффектоген табиатга эга бўлади. Бу, аслида, инсоннинг ўзига қаратилган физиологик аффектдир. Алоҳида социомаданий анъаналар билан боғлиқ бўлган суицидлар бошқа ҳолат ҳисобланади.

Бироқ ташқаридан қараганда ўзини ўлдиришга ўхшаш ҳолат бўлганлиги тергов натижасида у албатта тасдиқланишини билдирмайди. Бундай ўлим, аслида, камида қуйидаги вариантларга эга бўлиши мумкин:

1. Ҳақиқатан ўзини ўзи ўлдириш.

1.1. Ўз хоҳиши билан ўзини ўлдириш.

1.1.1. Рационал (олдиндан ўйлаб) ўзини ўлдириш.

1.1.1.1. Рационал аффектив ўзини ўлдириш.

1.1.1.2. Рационал ноаффектив (диний ёки фалсафий асослар бўйича) ўзини ўлдириш.

1.1.2. Импульсив аффектив ўзини ўлдириш.

1.2. Эҳтиётсизлик орқасида ўзини ўлдириш.

2. Ўзини ўлдиришни имитация қилиш (ўзини ўлдиргандек кўрсатиш).

2.1. Ўзини ўлдиришни имитация қилиш (билвосита қотиллик).

2.1.1. Мажбурлаш таъсирида ўзини ўлдириш.

2.1.2. Ўзини ўлдириш даражасига етказиш.

2.2. Ўзини ўлдиришни имитация қилиш (иғво ёки шантаж мақсадида намоёни қилиш).

3. Ўлган одамга боғлиқ бўлмаган сабаблар бўйича ўзини ўлдириш белгиларига эга бўлган табиий ўлим.

3.1. Бахтсиз ҳодиса натижасида ўлиш.

3.2. Ўзга сабаблар (қариллик, касаллик ва бошқалар) натижасидаги табиий ўлим.

4. Ҳақиқий қотиллик.

4.1. Ўзини ўлдириш тарзида ниқобланган қотиллик.

4.2. Қотилга боғлиқ бўлмаган сабаблар бўйича ўзини ўлдириш белгиларига эга қотиллик.

Бошқа томондан, баъзан ўзга сабабларга кўра келиб чиққан ўлим кейинчалик суицид сифатида таснифланиши мумкин. Ўзини ўзи ўлдириш бўлгани аниқ туюлган, ammo айни вақтда бунинг мотивлари ноаниқ бўлган вазият янада мураккаб ҳолат ҳисобланади. Текширилаётган шахснинг ўлими табиий эканлиги ёки ўзини ўзи ўлдирганига шубҳа уйғотувчи сабабларга гувоҳларнинг кўрсатувлари, жасаднинг ҳолати, унинг ёнида ёки устида баъзи нарсалар топилиши, бу ишга алоқадор матнларнинг мазмуни (улар қандай манбаларда – қоғозда, магнит тасмасида, компьютер дискида ва бошқаларда – эканлигидан қатъи назар) киритилиши мумкин.

Масалан, тергов амалиётида шундай ҳолатлар бўлганки, гувоҳлик кўрсатувлари базасининг кенгайиши моддани қайта квалификация қилишга имкон берган: «бахтсиз ҳодиса туфайли юз берган ўлим» «ўз-ўзини ўлдириш даражасига етказиш» билан алмаштирилган (суицидент уни ранжитган шахснинг юриб бораётган машинаси остига ўзини ташлаган), ёки ўз ролини астойдил ўйнашга ҳаракат қилаётган ва жуда тушкун кайфиятдаги қаҳрамоннинг хатти-ҳаракатини репетиция қилаётган актёр эҳтиётсизлик оқибатида ўзини ўзи ўлдириб қўйган ва ҳоказо.

Юқорида келтирилган тасниф ўзини ўзи ўлдириш билан боғлиқ ишлар бўйича турли тахминларни илгари суриш тизимини акс эттиради. Бунда икки вазиятда психолог ёрдами талаб этилиши мумкин.

1. Тўпланган далиллар қотиллик ёки ўзини ўзи ўлдириш бўлгани ҳақида аниқ хулоса чиқаришга имкон бермай, ўзини ўзи ўлдириш бўлганига ишонч ҳосил қилиш зарур бўлганида. Бундай вазиятда психолог терговда мутахассис ёки эксперт сифатида иштирок этиш учун жалб қилиниши мумкин. Бу ўринда психолог ҳал қилиши учун иккита масала (савол) қўйилиши тавсия этилади:

– текширилаётган вазиятда экспертиза қилинувчининг (текширилувчининг) хулқига жиддий таъсир кўрсатиши мумкин бўлган унинг шахсига хос асосий индивидуал-психологик (шахсий, эмоционал-иродавий, мотивацион, интеллектуал) хусусиятлар нималардан иборат бўлган?

– экспертиза қилинувчи ўлимидан аввал қандай руҳий ҳолатда бўлган бўлиши мумкин?

Бунда «ўзини ўзи ўлдиришга ундаган руҳий ҳолат» ҳақида савол бериб бўлмайди, чунки бу ўзини ўлдириш (суицид) ҳолати «a priori» исботланган эканлигига шама қилади.

2. Ўзини ўзи ўлдиришнинг айрим белгилари ва айни вақтда суицидентнинг фожиали тақдирида айрим шахсларнинг муайян роли бўлгани ҳақида асосли гумонлар мавжуд бўлган ҳолларда ўзини ўзи ўлдириш (ҳақиқий суицид)ни ўзини ўлдиришга етказишдан фарқлаш учун ўлимдан кейинги суд-психологик экспертиза тайинланиши мумкин. Бу Ўзбекистон Республикаси ЖК 103-моддасининг квалификациясига мос келади: «Шахсни кўрқитиш, унга раҳмсиз муомала қилиш ёки унинг шаъни ва қадр-қимматини муттасил равишда камситиш натижасида уни ўзини ўзи ўлдириш даражасига ёки ўзини ўзи ўлдиришига суиқасд қилиш даражасига етказиш»¹.

Албатта, ўлимдан кейинги экспертиза хулосалари фақат эҳтимолли бўлиши мумкин. Бу бир қанча сабаблар билан боғлиқ.

Биринчидан, эксперт текшируви (тадқиқоти) билвосита, яъни иш материаллари (хужжатлари), гувоҳлар, марҳумнинг қариндошлари ва яқинлари берган гувоҳликлар, марҳум ёзган матнлар бўйича ўтказилади. Буларнинг бари шахс ва унинг турмуш вазиятлари ҳақида фақат билвосита маълумот бера олади.

Иккинчидан, ўзини ўзи ўлдиришга мойил қилувчи ҳолат ҳар доим ҳам суицидга ёки суицидал ҳаракатга олиб келмайди. Ўзини ўзи ўлдиришга уринишда ишончли тарзда аниқланган депрессив ҳолат, ўзини ўлдириши мумкинлиги ҳақида эшитилган (қайд этилган) гаплар, ҳатто бунга тайёргарлик кўриш ҳам бўлиши шарт эмас. Бу ҳолат сабаб-оқибат алоқадорлиги натижасида эмас, балки вақт бўйича ўлим факти билан тўғри келиб қолган бўлиши мумкин. Шу боис *post hoc, ergo propter hoc* қондасини қўллаб бўлмайди, чунки воқеадан «кейин» келиш ҳали «шунинг оқибати» эканлигини аниқламайди.

Учинчидан, ҳатто муайян шахснинг марҳум субъектив тарзда ҳақоратловчи ёки таҳдид қилувчи деб қабул қилган ҳаракатлари ҳам объектив равишда ана шундай бўлган бўлиши ёхуд Ўзбекистон Республикаси ЖК 103-моддасининг квалификациясига мувофиқлик даражасига етган бўлиши шарт эмас.

Тўртинчидан, суицидент ҳаракатининг ўзи ҳам ноадекват, низоли, бошқа шахслар томонидан адоват ва тажовузкорликни келтириб чиқарувчи бўлиши мумкин.

Бироқ экспертиза учун тақдим этилган материаллар ҳар доим ҳам аниқ хулосаларга келиш имконини бермайди, чунки экспертиза хулосалари кўп

¹ Комментарий к Уголовному кодексу Республики Узбекистан. Изд-е 2-е, перер. и доп. Особенная часть/ М. Рустамбаев. – Т.: Адолат, 2016. – С. 50.

жихатдан тергов ходимлари ёки судлар томонидан тўплаган маълумотларнинг тўлиқлигига боғлиқ.

Бу ерда юқорида келтирилганларга қўшимча тарзда эксперт ҳал қилиши учун қуйидаги икки масалани қўйиши мақсадга мувофиқ бўлади:

– экспертизадан ўтказилаётган шахнинг ўлимидан аввалги руҳий ҳолати билан муайян шахнинг (кимлиги кўрсатилсин) ҳаракатлари ўртасида бирор боғлиқлик бўлганми?

– агар бундай боғлиқлик бўлса, унинг табиати (характери) ва белгилари нималардан иборат?

Мисол тариқасидаги қуйидаги экспертиза хулосасига тўхташ мумкин. Марҳума оилали, икки нафар фарзанднинг онаси бўлган. Мактабда инглиз тили ўқитувчиси бўлиб ишлаган. 12 йиллик турмуши давомида турмуш ўртоғи сурункали спиртлиқ ичимлигини истеъмол қилган, марҳумани доимо хўрлаган, калтаклаган, ҳақорат қилиб келган. Криминал воқеа кунидан олдин, марҳумани турмуш ўртоғи қаттиқ калтаклаган, уйдан ҳайдаган ва у билан яшамаслигини атайган. Ҳолат юзасидан марҳуманинг турмуш ўртоғига нисбатан Ўзбекистон Республикасининг ЖКнинг 103 моддасига биноан жиноят иши қўзғатилган. Суд процесси жараёнида марҳумага нисбатан ўлимдан сўнги суд-психологик экспертизаси тайинланган ва экспертлар олдида қуйидаги саволлар қўйилган:

1. Марҳума ўзини-ўзи ўлдиришдан (ўлимидан) олдинги даврда қандай руҳий (эмоционал) ҳолатда бўлган?

2. Марҳуманинг ўз жонига қасд қилганлигини турмуш ўртоғи уни муттасил уриб, тазйиқ ўтказганлиги натижасида содир бўлганлиги билан боғлаш мумкинми?

Жиноят иши ҳужжатларини ретроспектив психологик таҳлили шуни кўрсатганки, марҳуманинг хатти-ҳаракатларида инқироздан чиқиш истиқболларига пессимистик шахсий муносабат бўлганлиги кузатилган. Марҳума учун инқироз турмуш ўртоғи томонидан сурункали равишда тазйиқ ўтказилганлиги, уни қадрланмаганлиги, муносабатларнинг зиддиятлилиги, ушбу муносабатлардан рационал равишда чиқиш йўллари белгила олмаганлигида кўринган. Айбланувчининг криминал воқеа кунидан олдинги қилган хатти-ҳаракатлари, марҳумадаги сурункали келишмовчиликлар оқибатида келиб чиққан фрустрация ҳолатини кучайтириб, онгни торайтиришга олиб келган. Бундай ҳолатларда инсон вазиятдан чиқишнинг рационал йўлини топа олмаганда, турли хил психологик ҳолатларга тушиши мумкин. Унинг хатти-ҳаракатлари “аффектив” суицид турига мос келган. Вазиятдан тўлиқ чиқиш имкони марҳумада кескин йўқолганлиги

сабабли, унда ўз жонига қасд қилиш фикрлари ва ниятлари пайдо бўлиб, ўз жонига қасд қилиш ҳаракатларини амалга оширишга сабаб бўлган. Бунда, ўз жонига қасд қилиш учун муҳим аҳамиятга эга бўлган инқирозли вазиятлар, доимий ҳиссий кечинмаларга асосланган аффектив компонентни ташкил этган (динамик ривожланаётган аффектив ҳолат; доимий депрессив ҳолат; катта интенсивликда кечган умидсизлик ҳолати; низоли вазиятдан оқилона чиқа олмаслик, ижтимоий мавқеини йўқотиш; масъулиятни ўз зиммасига олишдан қўрқиш ва ҳ.к).

Тадқиқот натижаларига кўра психологлар қуйидаги хулосага келганлар:

1. Марҳума ўзини-ўзи ўлдиришдан (ўлимидан) олдинги даврда фрустрация ҳолатида бўлган.

2. Марҳуманинг ўз жонига қасд қилганлигини айбланувчи уни муттасил уриб, тазйиқ ўтказганлиги натижасида содир бўлганлиги билан боғлаш мумкин.

Юқоридагиларни инобатга олган ҳолда шуни таъкидлаш зарурки, бундай ҳолларда суд-психологик экспертизанинг вазифаси суицидентда ўлимидан аввал ўзини ўзи ўлдиришга мойил қилувчи руҳий ҳолат бўлган-бўлмаганлигини аниқлашдан иборат бўлади. Агар ана шундай ҳолат белгилари топилса, уларнинг эҳтимол тутилган сабабларини аниқлаш зарур, зеро улар орасида бошқа шахснинг ҳаракатлари ҳам бўлиши мумкин. Ушбу ҳолатларга фақатгина суд-психологик экспертизаси орқали ойдиндик киритиш мумкин.

NASRULLOXON-BUXORO AMIRI

Ro‘zmetova Guli Davronbek qizi

Urganch davlat universiteti Tarix yo‘nalishi 212-guruh magistranti

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada Nasrulloxonning Buxoro amirligi taxtiga kelishi, Xiva va Qo‘qon xonliklari va Rossiya bilan munosabatlari, Shahrisabzga qilgan yurishi va uning harbiy islohotlari haqida yoritib berilgan.

Kalit so‘zlar: Amir Nasrullo, Abdusamad Tabriziy, Shahrisabz, Kitob, O‘ratepa, Marv, harbiy islohot, tashqi siyosat.

Amir Haydar 1826-yilda vafot etganidan keyin taxtga uning ikki og‘li amir Husayn(ikki yarim oy) va amir Umar(to‘rt oy) qisqa muddat taxtga o‘tirib, o‘z ukalari Nasrullo tomonidan o‘ldiriladilar. Shundan so‘ng taxtga amir Haydarning uchinchi og‘li Nasrullo o‘tirdi. Amir Nasrulloning hukmronlik davri(1826-1860) avvalo, Buxoro amirligidagi siyosiy tarqoqlik, zodogonlarning boshboshdoqliklariga barxam berish bilan izohlanadi. Amir Nasrullo hokimiyatni boshqarishda nihoyatta qattiqqo‘llik siyosatini olib boradi. O‘zining berahmlik siyosati tufayli amir Nasrullo “Qassob amir” degan nomga sazovor bo‘lgan edi. Shuningdek, Amir Nasrullo o‘zining ko‘p yillik hukmronligi davrida Buxoroni obodonlashtirish va shaharda ulug‘vor me‘moriy inshootlar qurishga ham alohida e‘tibor qaratgan. Amir Nasrullo tomonidan va uning davrida Buxoroda Qozi Xasanxo‘ja, Olimjonbiy, Eshoni Pir, Mirzo Ubayd, Modarixon, Aliy Cho‘bin, Mirzo Absulg‘affor, shuningdek, Islomxo‘ja va Tojiddin madrasalari qurildi. 1855-yili Xalifa Xudoydod me‘moriy majmuasining qurilishi yakunlandi. Amir Nasrullo saroyida ko‘plab tarixchilar va shoirlar yashab ijod etgan. Amir Nasrullo amirlikda eng nufuzli otaliq lavozimini bekor qilib, qo‘shbegi lavozimini egallagan shaxsga mamlakatning bosh vaziri ixtiyoridagi vakolatlarni topshiradi. Amirni davrida qo‘shbegi amirdan keyingi shaxs hisoblanadi.

Amir Nasrullo markaziy hokimiyatni tan olmaydigan bo‘ysunmas mahalliy hokimlarga qarshi qattiq kurash olib bordi. bu borada Shahrisabz Buxoroga bo‘ysunmay qo‘ygan eng yirik mustaqil viloyat hisoblanardi. Shuning uchun ham amirlikning siyosatidan norozi bo‘lgan ko‘plab amaldorlar Shahrisabzga qochib panohtopganlar. Amir Nasrullo 1832-yilda Shahrisabzga qarshi yurish boshlab, 20 yil mobaynida 32 marta

yurishdan so'ng 1856-yilda Shahrisabz va Kitobni uzil-kesil bo'ysundirishga erishdi. Amir Nasrullo Shahrisabzni egallashda o'zining piri komili Shayx Muhammad Husayn Alaviy Buxoriyning ruhiy madadiga tayanib, g'alaba qozongan. Shahrisabzga qilingan harbiy yurishlar ichida 1827, 1844, 1856 yillardagi yurishlar alohida ajralib turadi. 1856-yili amir Nasrullo taslim bo'lgan Shahrisabz hokimi Iskandarni butun oila a'zolari va yaqinlari bilan Buxoroga jo'natadi. Unga Buxoro shahrida kata hovli va ikkita bog' tortiq qiladi hamda uni Qorako'l viloyatiga hokim etib tayinlaydi. Amir Nasrullo Iskandarning singlisiga uylanadi. Uni Buxoroda Kenagasoyim deb atashardi. Uylanishdan maqsad Shahrisabz Kenaslari o'rtasida katta obro'-e'tiborga sazovor bo'lish va Shahrisabzni o'z qo'lida ushlab turish edi. Amir Nasrullo Shahrisabz vohasini qo'lga kiritgandan so'ng Shahrisabzga Abduxoliqbek(keyinchalik Olloyorbek)ni hokim qilib tayinladi.

Amir Nasrullo Qo'qon va Xiva xonliklari bilan ham urushlar olib boradi. Amir Nasrulloning 1840-yilda Qo'qon xonligiga qilgan yurishi natija bermadi. Qo'qonda Muhammad Alixinning shariatga zid ishlarni yana davom ettirishi , Qo'qon xonligi hududini uzil-kesil Buxoro amirligiga qo'shib olish hamda Movorounnahr va Xorazmni yagana davlat ostida birlashtirish niyati Nasrulloxonni Qo'qon ustiga yurish qilishga undaydi. Qo'qon xonligidagi o'zaro ichki nizo-janjallardan foydalangan amir Nasrullo 1842-yil bahorda ikkinchi marta bu yerga lashkar tortadi. U ishni dastlab Shahrisabzda turgan Nodirabeginning kichik o'g'li Sulton Mahmudxonni o'zi bilan birga olib kelib O'ratepaga hokim qilib tayinlashdan boshlaydi. O'sha davrda O'ratepa Buxoro amirligi ixtiyorida edi. 2842-yil 26-aprelda xonlik to'la zabt etilib, poytaxt Qo'qon shahri egallandi. Qo'qonliklar amir Nasrullo qo'shinlariga o'z ixtiyorlari bilan shaharni jangsiz topshirganlar.

1843-yilda Marv viloyati uchun talashayotgan Buxoro va Xiva o'rtasida urush harakatlari kelib chiqdi. Xiva qo'shini Hazorasp yaqinida Buxoro qo'shinini mag'lubiyatga uchratdi. Lekin Marv Buxoro amirligi tarkibida qoldi. Faqat 1845-yildagina Xiva xonligi Marvni egalladi.

Bu davrda Rossiya-Buxoro munosabatlari ham davom etdi. Amir Nasrullo hukmronligi davrida yuborilgan elchilar rus hukumati oldiga, asosan, Buxoro tovarlaridan olinayotgan boj to'lovlarini kamaytirish, tog'-kon ishlari olib boorish uchun mutaxassislar yuborish hamda amirlikka zambarak quroli sotish kabi masalalarni qo'ydi. 1858-yilda Buxoroga polkovnik Ignatyev boshchiligida Rossiya elchilari keldi. Muzokaralar davomida Rossiya bilan savdo-sotiq ishlarida Buxoro savdogarlariga katta imtiyozlar berildi. Amir Nasrulloning ashaddiy g'animlari ham uning qattiqqo'l va mohir siyosatchi, mashhur davlat arbobi ekanligini e'tirof etishga majbur bo'lganlar. Masalan, 1861-yil 10-

yanvarda Orenburg korpusining qo‘mondoni general-adyutant Bezak tomonidan Rossiya imperiyasi harbiy ishlar ministri Chernishovkaga yo‘llagan ma‘lumotnomada Amir Nasrullo haqida quyidagi fikrlar mavjud:

“Ajoyib aql egasi, eng uddaburon va mohir siyosatchilardan bo‘lmish Nasrullo Buxoroda hukmronlik qilgan 34 yil davomida Turkustondagi barcha xalqlar ustidan alohida bir jozibali qudratga ega bo‘ldi”.

Amir Nasrullo ma‘muriy va siyosiy sohalarda islohotlar o‘tkazishdan tashqari harbiy islohot qilishga ham katta e‘tibor qaratdi. 1837-yili o‘tkazilgan harbiy islohotlar natijasida Buxoro qo‘shini jangovor holati yaxshilandi. Har biri 800 kishidan iborat 50 ta sarbozlar bo‘laklari (jami 40 000 sarboz) va 250 kishilik to‘pchilar guruhi tashkil qilingan. Xorijdan harbiy mutaxassislar jalb etilib, ulardan zamonaviy qurol-yarog‘lar tayyorlash va foydalanish sirlari o‘rganildi. Masala, 1834-yili Erondan kelgan Abdusamad Tabriziy yevropacha usuldagi nizomiy askarlarga tartib bergan va 1837-yili maxsus to‘pchilar qo‘shinini tuzgan. To‘p va zambaraklar qurish uchun Buxoroda alohida to‘pxonalar qurilgan. 200 kishidan iborat ingliz rusumidagi maxsus askariy guruh tuzilib, unga eroniy qullar kiritilgan. Ushbu guruh Amir Nasrulloning o‘ziga xos milliy gvardiyasi bo‘lib unga Abdusamad Tabriziy boshchilik qilgan. Abdusamad Tabriziy amir Nasrulloning harbiy maslahatchisi va noibi lavozimida faoliyat ko‘rsatgan. Harbiy qo‘shinda qizil kurta, oq shalvar va qalpoqdan iborat maxsus harbiy kiyim joriy etildi. Muntazam piyoda armiyasining soni 40 000 sarbozdan iborat bo‘lgan. Amir sarbozlariga Eron, Turk zobitlaridan tashqari rus ofitserlari ham ta‘lim bergan.

Xulosa

Amir Nasrullo Buxoro davlatida qat‘iy markazlashtirish siyosatini olib bordi. Shuningdek, amir Nasrullo tomonidan Buxoro amirligida o‘tkazilgan turli islohotlar natijasida davlatning iqtisodiy va harbiy qudrati birmuncha yuksaldi. Ma‘muriy sohadagi islohotlar oqibatida davlat boshqaruviga xalqning turli tabaqalari orasidan chiqqan kishilar kelib qo‘shildi. Ayniqsa, harbiy sohadagi islohotlar ancha samarali kechdi. Aynan harbiy islohotlarning natijasi keyinchalik Rossiya imperiyasining tajovuzi va hujumiga qarshi kurashda Buxoro amirligi uchta o‘zbek davlati o‘rtasida nisbatan eng keskin va qattiq qarshilik ko‘rsatishiga olib keldi. Amir Nasrulloxon o‘zining faol tashqi siyosatida qator yutuqlarga erishib, Buxoro Davlatining yaxlit qismi hisoblangan Balx, Marv va boshqa viloyatlar hududlarini amirlik ixtiyoriga yana qaytardi. Shu bilan birga Amir Nasrullo o‘z faoliyatida bir qator jiddiy siyosiy xatolarga ham yo‘l qo‘ydi. Davlat miqyosidagi eng muhim lavozimlarga turkiy o‘zbek qavmlaridan tashqari ajnabiylarning

qo‘shilishi, davlat boshqaruvining eroniy qullar bo‘lgan shialarning ta’siri oshishi, Mang‘itlar sulolasining forslashish jarayoni, o‘zbek tilining mavqeyi pasayishi va boshqalar ana shunday jiddiy xatolardir. Buning ustiga amir Nasrullo tomonidan Nodirabegimning o‘ldirilishi uning obrosiga salbiy ta’sir ko‘rsatgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Эшов.Б. Узбек давлатчилиги ва бошқаруви тарихи. Т. 2012
2. Азамат Зиё. Узбек давлатчилиги тарихи. Т. 2001
3. R.Shamsutdinov, X.Mo‘minov. O‘zbekiston tarixi. Т. 2019
4. Karimov. Sh. Vatan tarixi. Т. 2010
5. Ражабов.К. Насруллохон. Т. 2011
6. Р.Х.Муртазаева. Узбекистон тарихи Т. 2003

«YOSH» TUSHUNCHASI LINGVISTIK TALQINI

Axrorova Ruzixon Usmonovna

FarDU, f.f.f.d., (PhD)

axrorova.prof@gmail.com

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada inson yosh davrining dunyo tilshunos olimlari tomonidan lingvistik jihatdan qilingan ba'zi tahlillari, fikr va mulohazalari hamda ularning olib borgan ilmiy izlanishlari qisqacha yoritib berilgan bo'lib, unda «yosh davr»lari xilma-xil madaniy-tarixiy, ijtimoiy, semiotik, yoshga oid va boshqa omillar bo'lgan noaniq to'plamni hosil qilishi, va bu omillarning hammasi jamiyatning «yosh» strukturasi, u yoki bu yosh guruhlarining o'ziga xos xususiyatlarini hamda ularga baho beruvchi munosabatni anglashga ta'sir ko'rsatishi, shu bilan birga, turli lingvomadaniy guruhlarda yosh haqida qandaydir stereotip tasavvurlar mavjud bo'lib, ular turli milliy tillarda o'z ifodasini topganligi, bunday stereotip obrazlarni o'rganishda har xil tipdagi: leksikografik, matnga oid, diskursiv manbalarga hamda tajriba ma'lumotlariga tayanish lozimligi haqida ma'lumotlar berilgan.

Kalit so'zlar: *yosh guruhlari, umr, yosh, madaniy-tarixiy, ijtimoiy, semiotik, omillar, konkret tizim, til manzarasi, til, lotincha, yosh nominatsiyalari, qo'llash normalari, jamiyat, yosh strukturasi, xususiyat, yoshlik, keksalik, ijobiy, salbiy baho, milliy-madaniy.*

ABSTRACT

In this article, some of the linguistic analyzes, thoughts and opinions of the world's linguists of the human youth period, as well as the scientific research conducted by them, are briefly highlighted. forming a vague set of age-related and other factors, and all these factors affect the understanding of the "age" structure of society, the specific characteristics of one or another age group, and the attitude that evaluates them, thereby At the same time, there are some stereotyped ideas about age in different linguistic and cultural groups, which are expressed in different national languages, and it is necessary to rely on various types of: lexicographic, textual, discursive sources and experience data in the study of such stereotyped images. information provided.

Keywords: *age groups, age, age, cultural-historical, social, semiotic, factors, concrete system, language landscape, language, Latin, age nominations, usage norms, society, age structure, characteristic, youth, old age, positive, negative evaluation, national-cultural.*

KIRISH

Yosh - inson mavjudligining eng muhim xarakteristikasidir. Konkret uyushma madaniyatining o'ziga xos xususiyati ko'pincha turli yosh guruhlarini munosabatlarining o'ziga xos xususiyatlariga asoslanadi. Odamlarning umr yoshlari haqidagi tasavvurlari yetarli darajada murakkab. Yosh guruhlariga bo'linish nafaqat biologik parametrlarga, balki ijtimoiy o'ziga xos xususiyatlarga: jamiyat strukturasi va madaniyatiga (shu bilan birga tilga, olamning til manzarasiga) o'zaro bog'liqdir. «Yosh» tushunchasining murakkabligi til dalillari bilan oydinlashadi, bu yerda turli ilmiy sohalarda qo'llaniladigan juda ko'p sonli, masalan: biologik yosh, xronologik yosh, somatik yosh, ma'naviy yosh kabi terminologik birikmalar ajralib chiqadi.

Inson hayoti bir necha yosh bosqichlarini o'z ichiga oladi. Biroq ularning sonini va aniq davr chegaralarini ko'rsatish juda mushkul. «Yosh davr»lari xilma-xil madaniy-tarixiy, ijtimoiy, semiotik, yoshga oid va boshqa omillar bo'lgan noaniq to'plamni hosil qiladi. Bu omillarning hammasi jamiyatning «yosh» strukturasi, u yoki bu yosh guruhlarining o'ziga xos xususiyatlarini hamda ularga baho beruvchi munosabatni anglashga ta'sir ko'rsatadi. Shu bilan birga, turli lingvomadaniy guruhlarda yosh haqida qandaydir stereotip tasavvurlar mavjud bo'lib, ular turli milliy tillarda o'z ifodasini topgan. Bunday stereotip obrazlarni o'rganishda har xil tipdagi: leksikografik, matnga oid, diskursiv manbalarga hamda tajriba ma'lumotlariga tayanish lozim.

Insonni u yoki bu yosh guruhiga kiritish, shuningdek, u yoki bu yoshning o'ziga xos xarakterli xususiyatlari haqidagi tasavvur turli madaniyatlarda va tarixiy davrlarda turlicha bo'lishi mumkin. V.Foytning qayd qilishicha, «yosh guruhlarining tasnifi ijtimoiy va biologik vazifalarning o'zgarishidan, odamlarni go'daklar, bolalar, o'smirlar, katta yoshdagilar va nihoyat keksalarga bo'lishga majbur qiladigan o'zgarishlardan kelib chiqadi. Biroq, hattoki aynan bitta sivilizatsiyani namoyon qiluvchi madaniyatlarda yosh guruhlarining konkret tizimlari juda katta farq qilishi mumkin».

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

F.Ariyesning ta'kidlashicha, o'rta asrlarda Fransiyada «umr yoshlarini» son timsoliga (masalan, «yosh»lar sonining yoki burjning belgilari soniga mos kelishiga va h.k.) asoslangan davriylashtirish tarqalgan edi. Ha, shunday davriylashtirishning birida 7 ta sayyora mos keluvchi 7 ta yoshni ajratib ko'rsatadi; boshqa tasnifda esa inson umrini yilning 12 oyiga yoki burjning 12 belgisiga mos keladigan holatdir, deb ta'kidlaydi. Yoshni bu kabi davrlashtirish shartli bo'lib, hozirgi nuqtai nazardan sodda, ammo ahamiyatli emas, chunki na real biologik yosh o'zgarishlarini, na odamlarning u yoki bu yoshiga xos bo'lgan ijtimoiy vazifalarni aks ettirmaydi.

O'rta asr ilmiy davrlashtirishda, asosan, lotincha terminologiya qo'llangan. Shu bilan birga, fransuz tili butunlay boshqa, realistik yosh davriyligini aks ettirardi. «XVI asrda, bu terminologiyani fransuzchaga o'tkazish taklif qilinganida, fransuz tilida shunday bo'lib chiqdiki, demak, fransuzcha so'z qo'llashda bunday tipdagi so'zlar lotin tilidagiga qaraganda, loaqal ilmiy lotin tiliga qaraganda, ancha kam bo'lib chiqdi... Fransuz tilida biz lotin tilidagiga qaraganda katta qiyinchiliklarga egamiz, chunki lotin tilida yetti umr yoshi (yetti sayyora kabi) uchun nomlar mavjud bo'lib, ayni paytda fransuz tilida faqat uchta nom, chunonchi, bolalik, o'spirinlik va keksalik mavjud».

Tilda va yosh nominatsiyalarini qo'llash normalarida aks etgan jamiyat yosh strukturasi nafaqat tasavvuri, balki u yoki bu yosh guruhlarining o'ziga xos xususiyatlari va bu bilan, masalan, yoshlik yoki keksalik bilan bog'liq ijobiy yoki salbiy baholar haqidagi tasavvur milliy-madaniy o'ziga xos xususiyatga ega.

NATIJALAR

Sotsiologiyada, etnografiyada bu hodisa yaxshi ma'lum va u bir qator olimlar tomonidan tadqiq qilingan. Ko'pincha yoshlikka va keksalikka g'arb (Yevropa, Amerika) va sharq (masalan, yapon) madaniyatlarida turlicha munosabat ko'zga tashlanadi. Ko'pchilik xalqlarda keksa (yoki umuman katta) kishilarga nisbatan boshqacha hurmat munosabati mavjud bo'lib, u tilda va odob-axloq qoidalarida qayd qilingan. Masalan, sudanliklarda yoshlar tomonidan kattalarga nisbatan ishlatiladigan leksikaning bir talay qatlami mavjud. Bu «aftidan, yer sharining barcha xalqlari odob-axloq qoidalariga u yoki bu darajada ta'sir ko'rsatgan ibtidoiy gerontokratiyaning konservatsiyasi (saqlanib qolishi) natijasidir». Adigeylarning odob-axloq qoidalarida «yoshlar tomonidan keksalarga nisbatan qo'llaniladigan, keksa aksirsa, yosh suv ichishga kirishadi, derazadan ko'rinadi va hatto hurmatli keksa umuman bo'lmasa ham (yoki u tirik bo'lmasa ham), biroq uning ismi yodga olinsa o'rnidan turish harakati misol bo'lib xizmat qilishi mumkin». Keksalarga nisbatan an'anaviy odob-axloq prinsiplarini buzish nojoiz va tanbehga loyiq. Hikoyalarda va masallarda odob-axloq qoidalarini buzish ko'p hollarda xudolardan va qahramonlardan kelib chiqadigan qasosga olib keladi.

MUHOKAMA

Keksalikka qarama-qarshi munosabat timsoli sifatida amerika madaniyati misol qilish mumkin. Amerikalik sotsiologlar AQSHda keksa kishilarga munosabatni tasvirlash uchun 1969 yilda amerikalik sotsiolog Robert Batler tomonidan yaratilgan, «ayrim avlodlar kogortasini (to'dasini) yosh prinsipi bo'yicha normativ kamsitish»ni ifodalovchi «eydjizm» atamasini qo'llaydi, shu bilan birga, hozirgi jamiyatda ushbu kamsitish eng katta yoshdagi aholi o'rtasida eng past mavqega ega bo'lgan eng keksa bo'g'in to'dalariga

taalluqlidir. «Eydjizm ayniqsa AQSHda kuchlidir, u yerda har doim mahorat, kuch, yoshlik va energiya qadrlangan, farqli ravishda, Yaponiya, Kavkaz, O'rta Osiyo mamlakatlarida, an'anaga ko'ra keksa odamlar hurmat va e'tiborga sazovordirlar, yuqori mavqega egadirlar. Bu salbiy stereotiplar keksa (uncha tushunmaydigan, kam harakatli, aqliy qobiliyatlari susaygan) kishilarga nisbatan ko'pincha asossizdir, biroq yoshlar ham, keksalar ham ularni to'g'ri deb hisoblashni davom ettirmoqdalar...»

XULOSA

Tadqiqotchilarning fikriga ko'ra, Rossiya jamiyatida yosh va keksa avlod Amerika madaniyatiga qaraganda boshqacha ta'riflanadi va baholanadi. Shunday qilib, N.V.Shaxmatova o'zining tadqiqot natijalarini amerikalik sotsiologlarning tadqiqotlari natijalari bilan solishtirib ko'rib ta'kidlaydiki, u o'tkazgan tadqiqotlarda «yosh bilan bog'liq emotsional salbiy mulohazalar deyarli sezilgani yo'q» va «so'rov natijalari boshqa sotsiologlarning izlanishlari natijalarini tasdiqladi va katta yoshdagi avlodning mas'uliyat va shaxsning fuqarolik xislatlari bo'yicha ancha yuqori bahosini ko'rsatdi...». Tadqiqotchi tomonidan o'tkazilgan ijtimoiy so'rovning ko'rsatishicha, barcha yosh guruhlari vakillarining qo'shilishlariga ko'ra, eng umumiy tasavvurlar, umuman olganda, keksa avlodga ijobiy baho va yoshlarning yetarli darajada tarqalgan salbiy bahosidir.

ADABIYOTLAR RO'YXATI (REFERENCES)

1. Askarova Sh.I. О проблеме языковой интерференции при изучении иностранного языка. IJODKOR O'QITUVCHI JURNALI 5 NOYABR / 2022 YIL / 23 – SON.
2. Ariyes F. Vozrasti jizni // Filosofiya i metodologiya istorii. – M.: Progress, 1977. – S. 229.
3. Bgajnokov B. X. Ocherki etnoografii obsheniya adigov. Nalchik: – Elbrus, 1983. – S. 189.
4. Mamadodilovna, M. N. (2020). Psychological basis of development of speech in a foreign language. ACADEMICIA: AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL, 10(12), 268-270.
5. Makhmudovna, A. Sh. (2022/3/4). CREATIVE WRITING IN GRAMMAR LESSONS. BARQARORLIK VA YETAKCHI TADQIQOTLAR ONLAYN ILMIY JURNALI, 258-260.
6. Foyt V. Semiotika i folklor // Semiotika i xudojestvennoye tvorchestvo. – M.: 1977. – S. 183.
7. Shaxmatova N. V. Sotsiologiya pokaleniy. Pokolencheskaya organizatsiya sovremennogo rossiyskogo obshestva. – Saratov: Izd-vo Saraggovsk un-ta. 2000. – S. 99-101-116.

G'ARB MADANIYATIDA «YOSHLIK» VA «KEKSALIK» TUSHUNCHALARINING IFODALANISHI

Axrorova Ruzixon Usmonovna

FarDU, f.f.f.d., (PhD)

axrorova.prof@gmail.com

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada g'arb madaniyatida «yoshlik» va «keksalik» tushunchalarining ifodalovchi barqaror iboralar, frazeologizmlar bilan assotsiyatsiyaga kirishuvchi konnotatsiyalarning farqi qisqacha tahlilga tortilgan bo'lib, tilshunos olimlarning ilmiy qarashlari bilan boyitilgan. Chet ellik tarixchilar, madaniyatshunoslar, siyosatshunoslarning ishlarida qayd qilinishicha, XX asrning Yevropa madaniyatida ustunlik qilayotgan «yoshlik» va «keksalik» tushunchalari hammabop emas va juda ko'p ijtimoiy va madaniy omillar ta'sirida yuzaga kelganligi haqida qiziqarli ma'lumotlar berilgan.

Kalit so'zlar: *rus madaniyat, amerika madaniyati, «yoshlik», «keksalik», barqaror iboralar, frazeologizmlar, assotsiyatsiya, konnotatsiyalar, yosh guruhleri, umr, yosh, madaniy-tarixiy, ijtimoiy, semiotik, omillar, konkret tizim, til manzarasi, til, lotincha, yosh nominatsiyalari, qo'llash normalari, jamiyat, yosh strukturasi, xususiyat, yoshlik, keksalik, ijobiy, salbiy baho, milliy-madaniy.*

ABSTRACT

In this article, the difference in the connotations associated with stable phrases and phraseology representing the concepts of "youth" and "old age" in Western culture is briefly analyzed and enriched with the scientific views of linguists. According to the works of foreign historians, cultural scientists, and political scientists, interesting information is given about the fact that the concepts of "youth" and "old age" prevailing in the European culture of the 20th century are not universal and were created under the influence of many social and cultural factors.

Keywords: *russian culture, American culture, "youth", "old age", stable expressions, phraseology, association, connotations, age groups, age, age, cultural-historical, social, semiotic, factors, concrete system, language landscape, language, Latin, age nominations, application norms, society, age structure, characteristics, youth, old age, positive, negative evaluation, national-cultural.*

KIRISH

Rus va amerika madaniyatlarida «yoshlik» va «keksalik» tushunchalari bilan bog‘liq barqaror iboralar, frazeologizmlar bilan assotsiyatsiyaga kirishuvchi konnotatsiyalarning farqi shu bilan bog‘liqki, rus madaniyatida «hozirgi kun ko‘p jihatdan o‘tmish bilan bog‘liqlikda ko‘riladi, ayni paytda amerika madaniyatida hozirgi kun idrokida kelajakning boshlanishi va o‘tmish bilan bo‘sh aloqa ustunlik qiladi».

«Kelajakka amerikacha intilish, bu albatta, taraqqiyotning (progress va change so‘zlari aniq ifodalangan ijobiy konnotatsiyaga ega), harakatlarning uzoq muddatli rejalashtirishni (ba’zida bir necha yil oldinga), rejalashtirilgan barcha narsalarni amalga oshishiga va kommunikativ muomalaning tegishli ko‘rinishlariga (masalan, unashtirishning oldindan e‘lon qilinishi, homiladorlik va h.k. haqida) shubhaning yo‘qligini ifoda etadi. Kattalik qadriyat hisoblanmaydi. Joriy faoliyat o‘z-o‘zicha emas, balki bo‘lajak maksadlarga erishishning vositasi sifatida muhimdir».

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

«Ruslar ko‘p jihatdan o‘tmishning davomi bo‘lgan hozirgi kun bilan yashaydilar, o‘tgan bo‘g‘inlarning donoligini va madaniyat hodisalarini kommunikativ-muomalaning ustuni deb hisoblaydilar. Ular uchun kelajakka falsafiy, skeptik (ishonchsiz) va hatto xurofiy munosabat ko‘proq xosdir. Amerikaliklar uchun yangilik tushunchasi g‘oyat muhim hisoblanadi (...) Youth obsession («yoshlikdagi telbalik») tushunchasi ko‘p jihatdan kommunikativ harakatlarni ifodalaydi». G‘arb dunyosi tomonidan e‘tiqod qilinayotgan kelajakka talpinish yoshlikka sajda qilish bilan uzviy bog‘langan. Faylasuf N. Ribakovaning hisoblashicha, «g‘arb sivilizatsiyasi og‘ishmay «yosharyapti» va natijasi ahmoqlashayapti». Muallif o‘z kitobida keksalikni tan olish tajribasini yevropacha fikr bilan umumlashtiradi. Faylasuf shunga urg‘u beradiki, keksalik - bu mutlaqo «ijtimoiy patologiya» emas, «kasallik» hamdir. Bu eng avvalo ruhiy yuksalishdir. Chet ellik tarixchilar, madaniyatshunoslar, siyosatshunoslarning ishlarida qayd qilinishicha, XX asrning Yevropa madaniyatida ustunlik qilayotgan «yoshlik» va «keksalik» tushunchalari hammabop emas va juda ko‘p ijtimoiy va madaniy omillar ta’sirida yuzaga kelgan. Antik davr keksalikning mohiyatini «jonli tananing» aqlliligida, xristianlik - «inson va insoniyat o‘zgarishining transsedent chizig‘ida ko‘radi», «antik davr tanasi prinsipini o‘rta asrlarning shaxsiy prinsipi bilan birlashtiruvchi Uyg‘onish davri esa, birinchi bo‘lib keksalik muammosini Xudo va odamlar oldidagi shaxsiy xizmatlari sifatida aniq qo‘yadi». Yevropada hukmronlik qilgan va o‘sha davrlarning matnlarida qayd qilingan yoshlik va yoshlar haqidagi tasavvur hozirgidan farq qiladi. Italiyada XIII-XIV asrlarda yoshlikning asosan negativ obrazi shakllanadi, u jismonan rivojlangan inson hali yetarli

darajada ma'naviy va aqliy rivojlanishga erishmagan, boshqaruvsiz qolib, buzulikka beriladigan, qaror topgan ijtimoiy normalarni buzadigan davr sifatida idrok qilinadi, chunki u hali o'zini boshqarishni bilmaydi. Faqat XX asrda shaxsiy madaniyat katta yoshdagi kishilarning mangu yoshlik haqidagi utopik orzusini ifodalaydigan yoshlikning mutlaqo ijobiy obrazini yaratdi.

Faylasuflar M. Xaydegger, M. M. Mamardashvili, T. de Sherden va boshqalar zamon va makondagi inson hayotining muammolariga ko'p e'tibor berdilar. Falsafiy ishlarda «yosh» tushunchasi mavhumlik xarakteriga ega bo'lgan Hayot, Makon, Zamon, Harakat, Sifat, Miqdor, Holat va boshqalar bilan bevosita aloqadordir. Umuman olganda, semantik jihatdan yosh kategoriyasi zamon kategoriyasi bilan uzviy aloqador bo'lib, yosh tushunchasining mohiyati zamonda mavjudlik belgisidan ayro bo'la olmaydi. Aynan zamon kategoriyasi «yosh» tushunchasining mazmuniy murakkabligini belgilab beradi, chunki insonning zamon haqidagi bilimlari ko'p qirrali va rang-barangdir.

NATIJALAR

«Yosh» tushunchasi tilda verballashgan, shu sababli tushunchaning til sohiblari ongidagi mazmuni haqidagi tasavvurni olish uchun tushunchani ifoda qilishning barcha til vositalari majmuini: leksikografik manbalarni, paremiyalar to'plamlarini, mualliflik matnlarini va h.k. ko'rib chiqish zarur. Jamiyatning yosh strukturasi va u yoki bu yoshga oid guruhlarining o'ziga xos xususiyatlari haqidagi milliy, o'ziga xos tasavvur tilda va nutqda qayd qilinadi (til birliklari mazmunlarida, shuningdek, til sohiblarining konseptual tasavvurlari tizimida aks etadi). Masalan, yosh, keksa, bola kabi tushunchalar olam milliy-lisoniy manzarasining muhim elementlari hisoblanadi, demak, ular, shuningdek, o'ziga xos milliy-lisoniy xususiyatga ega.

Tartibga solingan ko'pdan-ko'p birliklar kabi yosh leksikasi ko'plab dissertatsiyalarning tadqiqot obyektiga aylandi.

MUHOKAMA

Ko'rsatilgan ishlar tilga umumiy yondashuv doirasida bajarilgan; ularning umumiy maqsadi struktur-semantik tadqiqotlar uchun an'anaviydir: leksikaning alohida sohasining tuzilishini tasvirlash, tizimli munosabatlarini aniqlashdir. N.N.Kuznetsovaning dissertatsiyasida rus xalq ertaklarida inson yoshini aniqlovchi sifatlar tahlil qilinadi. A.T.Ashxarovaning antropotsentrik yondashuv va kognitiv lingvistika prinsiplari doirasida bajargan ishi «yosh bola, go'dak» tushunchasiga bag'ishlangan. N.V.Kryuchkovaning ishida yosh tushunchasining milliy-madaniy o'zgarishini tadqiq qilishga, shuningdek, tushunchalarni bitta lingvomadaniy umumiylik

doirasida tadqiq qilishga diqqat jalb qilingan. Rus va fransuz tillari ma'lumotlari tadqiqot uchun material bo'lib xizmat qildi.

XULOSA

Tilshunoslikda «inson yoshi» ma'nosidagi leksikaga katta e'tibor berildi: shaxslarning yoshlari bo'yicha leksik-semantik guruh tavsiflandi, «inson yoshi» semantik maydonining strukturasi tushuntirib berildi, «Shaxslarning yoshi bo'yicha nomlari» guruhining tizimli munosabatlari hozirgi rus tili materialida, shuningdek, genetik, qiyosiy-chog'ishtirma aspektlarda tadqiq qilingan.

ADABIYOTLAR RO'YXATI (REFERENCES)

1. Askarova Sh.I. ЯВЛЕНИЕ ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКОЙ ИНТЕРФЕРЕНЦИИ ПРИ ИЗУЧЕНИИ НЕМЕЦКОГО ЯЗЫКА СТУДЕНТАМИ-УЗБЕКАМИ. *Eurasian Journal of Academic Research*, 3(2 Part 4), 185–189.
2. Ашхарова А. Т. Концепт «дитя» в русской языковой картине мира. Канд. дисс. ...филол. наук. – Москва: 2002. – 42 с.
3. Леонтович О. А. Время глазами русских и американцев: сопоставительный аспект // Языковая личность: проблемы креативной семантики. К 70-летию профессора И. В. Сентенберг. – Волгоград: Перемена. 2000. – С. 76.
4. Кузнецова О.Д. Актуальные процессы в говорах русского языка (лексикализация фонетических явлений). Автореф. дисс. ...докт. филол. наук. – Москва: 1977. – 47 с.
5. Крючкова Н. В. Концепты возраста (на материале русского и французского языков). Автореф. дисс. ...канд. филол. наук. – Саратов: 2003. – 46 с.
- 6.
7. Mamadodilovna, M. N. (2020). Psychological basis of development of speech in a foreign language. *ACADEMICIA: AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL*, 10(12), 268-270.
8. Makhmudovna, A. Sh. (2022/3/30). The Opportunity of Motivation in Grammar Lessons. *European Multidisciplinary Journal of Modern Science*, 646-649.
9. Матвеев В.И. Структура семантического поля возраста человека (на материале русского, украинского и английского языков). – Киев: 1984. // Путягин Г.А. Семантический анализ слов, называющих человека по возрасту (на материале имён существительных). – Курск: 1975. // Кацкова Д. Имена

- возраста в русском и словацком языках. Канд. дисс. ... филол. наук. М: 1987. – 46 б.
10. Матвеев В. И. Структура семантического поля возраста человека (на материале русского, украинского и английского языков). Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Киев: 1987. – 67 с.
 11. Путягин Г. А. Семантический анализ слов, называющих человека по возрасту (на материале имён существительных). Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Курск: 1975. – 56 с.
 12. Рыбакова Н. Труд и досуг в культурно-исторической ретроспективе. Общество риска: цивилизационный вызов и ответы человечества. – Москва: Научная книга. 2006. – С. 203-207.
 13. Хайдеггер М. Прологомены к истории понятия времени / Пер. Е. В. Борисова. – Томск: Водолей. 1997. // Мамардашвили М. Кантианские вариации. – М.: Аграф. – С. 10. 1997. // Шерден Т де. Феномен человека. / пер. с фр. Н. А. Садовского. – М.: Наука. 1987. – 240 с.
 14. Хашимов А. Х. Формирование новых семейно-бытовых отношений у народов Средней Азии. – Душанбе: Ирфон. ПИ. 1972. – С. 186.

AutoCAD DASTURI YORDAMIDA 2D O'LCHAMLI PROYEKSION CHIZMALARNI CHIZISH VA QIRQIM BERISH TAHLILI

Jo'rayev Davron Amir o'g'li

v.b. dotsent. Termiz muhandislik-texnologiya instituti

Termiz, O'zbekiston

djurayevdavron27@gmail.com

ANNOTATSIYA: Bu maqola yordamida talabalar AutoCAD dasturi bilan ishlash, uni buyruqlaridan foydalanish, chizmalarni bo'yash, qirqim yuzasini shtrixlash, chiziq turlarini, rangini, qalinligini o'zgartirish va shu kabi amallarni bajarishni o'rganadi. Bundan tashqari maqolada proyeksion chizma tanlab olingan va shu chizmani yechilish algoritmi ketma-ketlikda tushuntirilgan. Quyida keltirilgan ma'lumotlar asosida talabalar chizmachilik fanlariga bo'lgan bilimlarini oshirib, ko'nikmalar hosil qilishiga yordam beradi.

KALIT SO'ZLAR. AutoCAD, proyeksion, buyum, ko'rinishlar, o'lcham, shtrixlash, bo'yash, fazo, qirqim, yuza.

ABSTRACT. With this article, students will learn how to work with AutoCAD, use its commands, paint drawings, hatch the cut surface, change line types, color, thickness, and the like. In addition, the article selected a projection drawing and successively explained the algorithm for solving this drawing. Based on the information below, it will help students improve their knowledge of drawing subjects and develop skills.

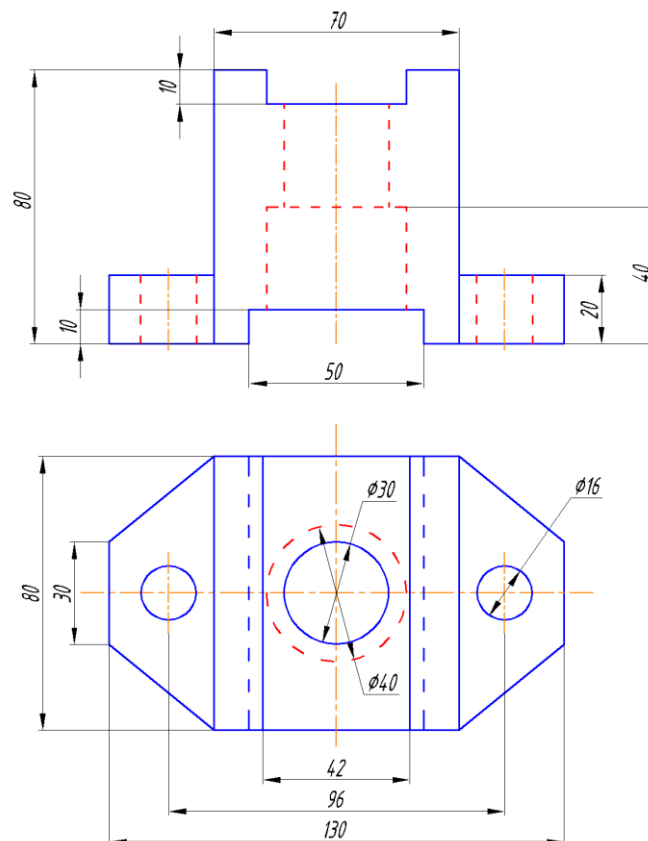
KEYWORDS: AutoCAD, projection, object, views, size, hatching, painting, space, cutting, surface.

KIRISH. Har qanday ob'ektning umumiy uchta o'lchami mavjud bo'ladi. Bular: OX-uzunlik, OY-eni va OZ-balandligi. Shu uch o'lcham orqali 2D o'lchamli va 3D o'lchamli chizmalar hosil bo'ladi. **2D** tushunchasi butun dunyoda va ilmiy adabiyotlarda keng ommalashgan hisoblanib, **d** harfi inglizcha **dimension** (o'lcham) so'zining bosh harfi bo'lib, 2D – ikki o'lchamli ma'nosini anglatadi. Kundalik hayotimizda olib boradigan yozma axborotlarimizning aksariyati 2D asosida olib boriladi. Ya'ni oddiy qog'oz varog'i ikki o'lchamli bo'lib shu qog'oz 2D modellashtirish uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Har qanday muhandis-loyihachi 2D modellashtirish asoslarini mukammal

bilishi zarur. 3D o'lchamli chizmada esa uzunlik, eni va balandlik o'lchamlari ishtirokida detalni yaqqol tasviri namoyon bo'ladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA. AutoCAD grafik muharririni “Классический AutoCAD” ishchi fazosi yordamida quyidagi 2D o'lchamli murakkab buyumni ikki ko'rinishiga qarab uchinchi ko'rinishi topishni, o'lchamlarini taqsimlab qo'yishini va kerakli chorak qirqim berishni tahlil qilib chiqamiz (1-rasm).

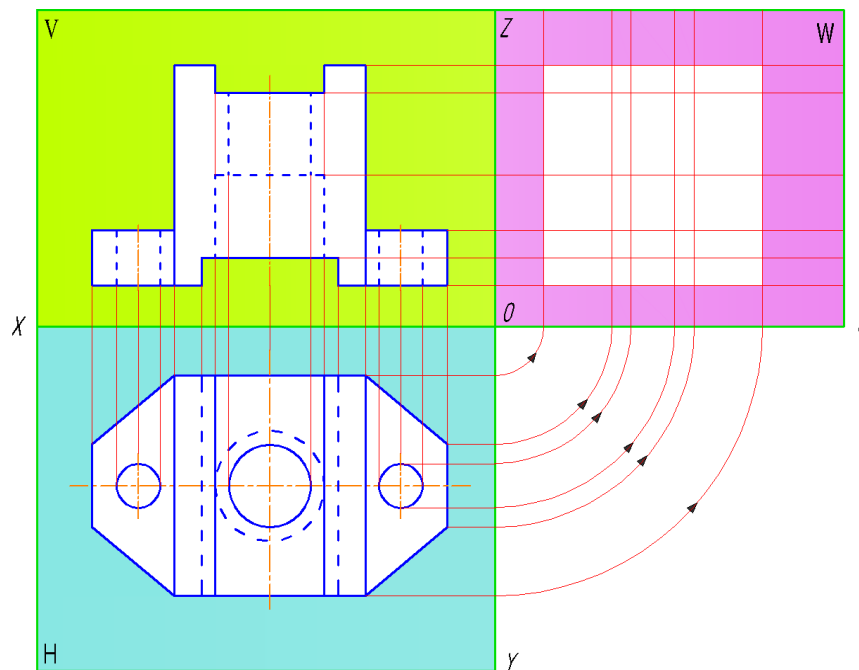
2D o'lchamli detallarni chizishda AutoCAD dasturini asosiy Рисование, Редактировать, Размеры va Объектная привязка panellari tarkibidagi buyruqlardan ko'proq foydalaniladi.

1-rasm. Berilgan: 2D o'lchamli murakkab detalni ikki ko'rinishi

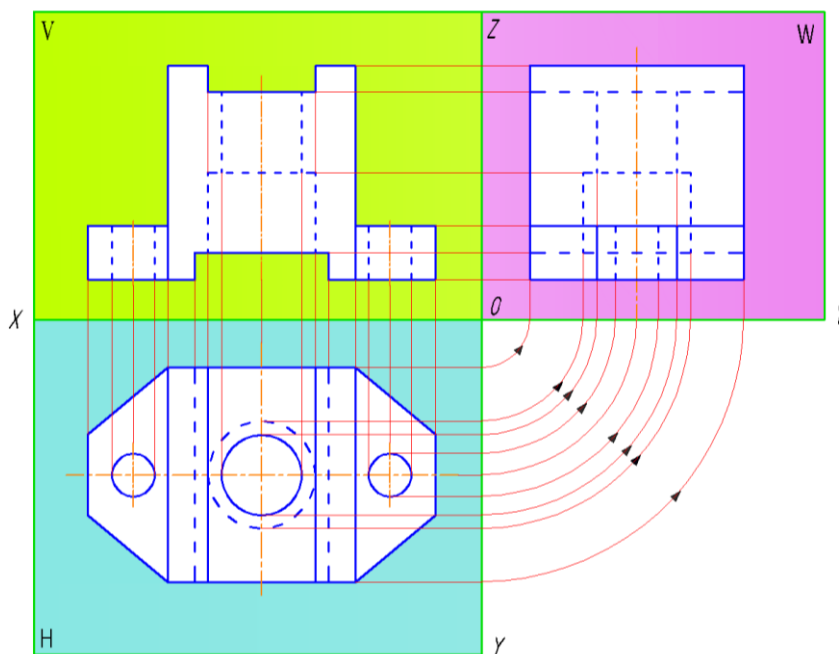
1-bosqich: Рисование panelini “Отрезок”-kesma chizish buyrug'i LM yordamida tanlanadi va grafik maydonga boshlang'ich A kiritiladi. Klaviatura yordamida detal old ko'rinishini uzunlik o'lchami (130 mm) kiritiladi va **Enter** tugmasi bosiladi. Shu holatda, berilgan detalni ko'rinishlari chizib olinadi. Detalni chizishdan oldin **H,V,W**-proyeksiya tekisliklarini chizib olib ichki qismiga ko'rinishlar joylashtiriladi. Bu esa

detalni uchinchi yon ko‘rinishini yanada aniqroq va osonroq topishga yordam beradi. Bundan tashqari detal ko‘rinishlari va qo‘shimcha nur chiziqlarga “Свойства”-“Ob’ektning xususiyatlari” paneli yordamida rangini, turini va qalinligini o‘zgartirsak, chizmadagi aniqlikni oshiradi. Berilgan detalni old ko‘rinishidagi barcha balandlik qirralaridan “Отрезок”-kesma chizish buyrug‘i yordamida ingichka nur chiziqlari **W**-proyeksiya tekislikka proyeksiyalanib o‘tkaziladi. Detalni **H**-proyeksiya tekisligidagi ust ko‘rinishidan **OY**-o‘qqa nur chiziq o‘tkaziladi. “Круг”-aylana chizish buyrug‘i yordamida **H** va **W**-proyeksiya tekisliklarining **OY**-o‘qlari tutashtiriladi. Alananing keraksiz qismini olib tashlash uchun “Редактирование”-“O‘zgartirish” panelining “Обрезать”-ob’ektning ortiqcha qismini kesib tashlash buyrug‘i **LM** yordamida belgilanadi, **Enter** tugmasi bosiladi va olib tashlanadi. **W**-proyeksiya tekislikka **OY**-o‘qdan nur chiziq o‘tkaziladi. Natijada ikki ko‘rinish qirralaridan chiqarilgan nur chiziqlar kesishadi (2-rasm).

2-rasm. Detalni ikki ko‘rinishi HVW-proyeksiya tekisligida joylashuvi

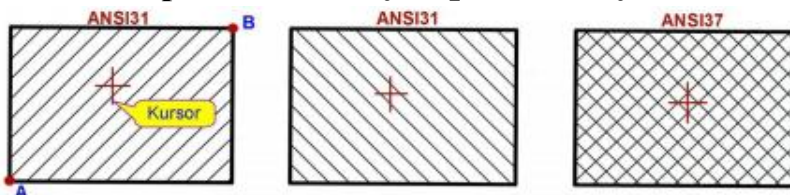
NATIJARAR. 2-bosqich: Detalni ikki ko‘rinish qirralaridan chiqarilgan nur chiziqlar kesishib, **W**-profil proyeksiya tekisligida uchinchi-yonidan ko‘rinishni hosil qiladi (3-rasm). Detalni ichki, ko‘rinmaydigan qismlari shtrix, o‘q chiziqlari esa shtrix-punktr chiziqlarda chizib ko‘rsatiladi. Chizmani chizish jarayonida detal yoki proyeksiya tekisliklarini, ya’ni yopiq ob’ekt yuzalarini har xil ranglar bilan ajratib ko‘rsatishimiz mumkin bo‘ladi.

3-rasm. Detalni uchunchi, yon ko‘rinishini topish.

МУНОКАМА. 3-bosqich: Detalga qirqim berish va qirqim yuzasini shtrixlash. Detalni old va yon ko‘rinishlariga chorak qirqim beriladi. Chorak qirqim berish uchun detalni ko‘rinmaydigan ichki qismini ko‘rsatish uchun o‘tkazilgan shtrix chiziqlar to‘liq tutashtiriladi va qirqim yuzasi shtrixlanadi. Qirqim yuzani shtrixlash uchun **Рисование** panelining “Штриховка”-kesim va qirqim yuzalarini shtrixlash buyrug‘idan foydalaniladi. U quyidagicha amalga oshiriladi.

 “Штриховка”- buyruqlaridan foydalanish.

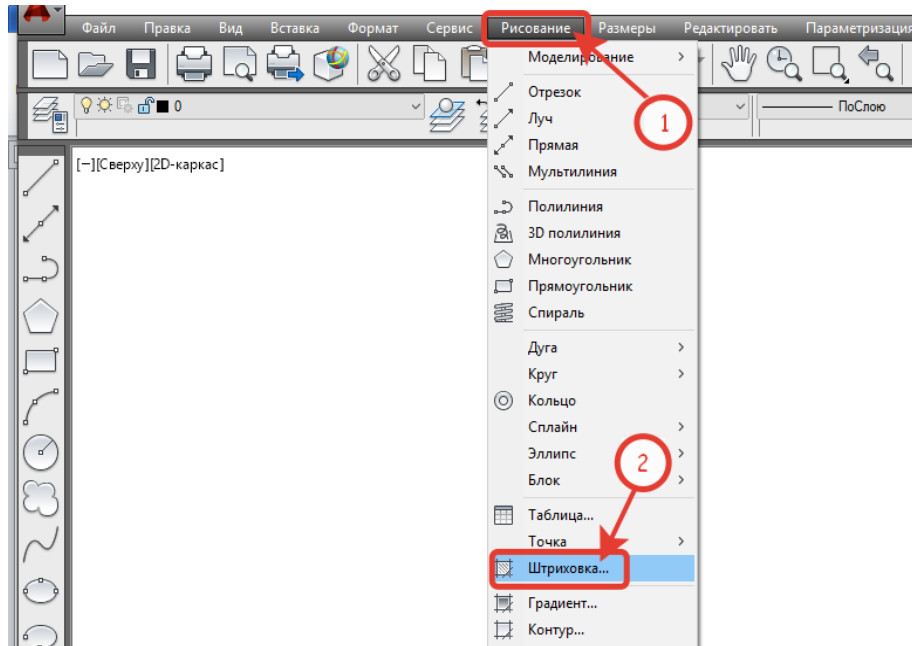

4-rasm. Yopiq yuzani shtrixlash

		ВНАТЧ	КШТРИХ	Shtrix-lash	Kesim va qirqim yuzalarini shtrixlaydi.
---	---	--------------	---------------	--------------------	---

3.1. Tushuvchi menyular qatoridan **Рисование** paneli tanlanadi.

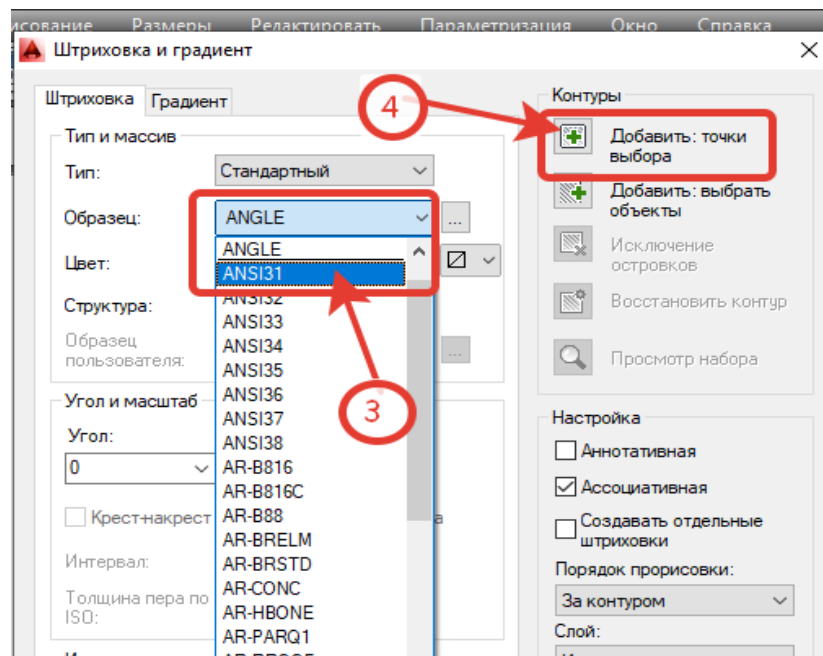
3.2. **Рисование** panelining “Штриховка”-buyrug‘i **LM** yordamida yuklanadi (5-rasm).

5-rasm. “Штриховка”-buyrug‘ini yuklash

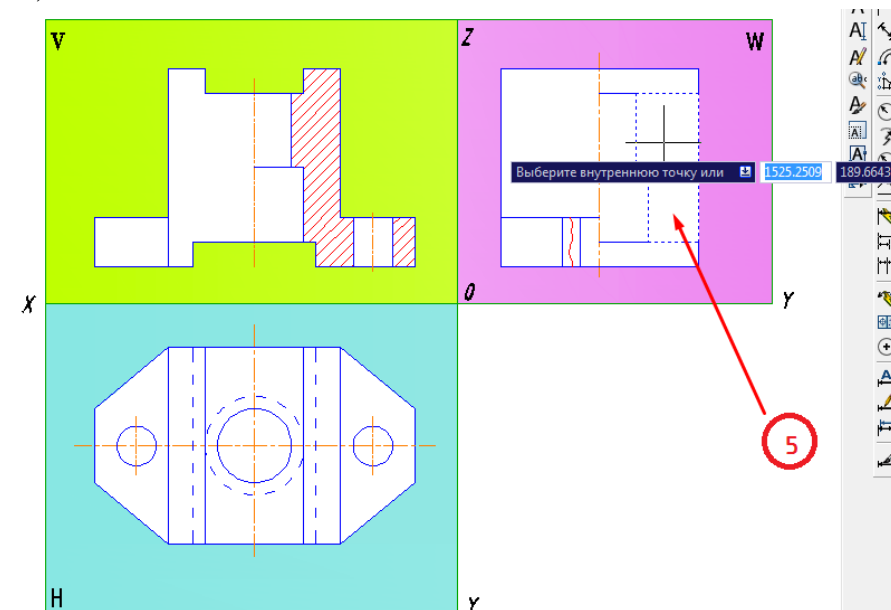
3.3. Hosil bo‘lgan “Штриховка”-buyrug‘i oynasining Образец qismidan **ANGLE**→**ANSI31** ga o‘zgartiriladi (6.-rasm).

3.4. Oynaning **Контуры** qismida **Добавить: точки выбора** LM yordamida belgilanadi (6-rasm).

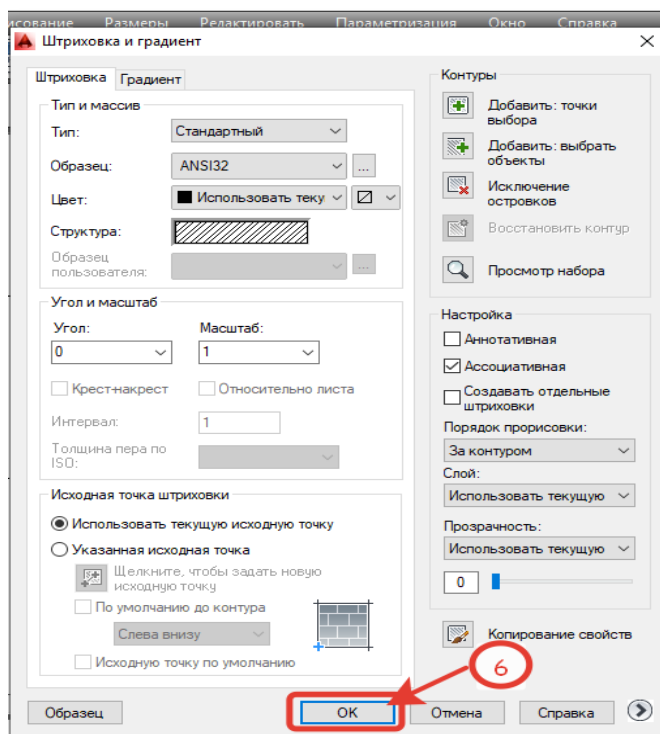
6-rasm. “Штриховка”-buyrug‘ining oynasi

3.5. Shtrixlanadigan ob’ekt ko’rsatkich nuqtasi belgilanadi va klaviaturadan **Enter** tugma bosiladi (7-rasm).

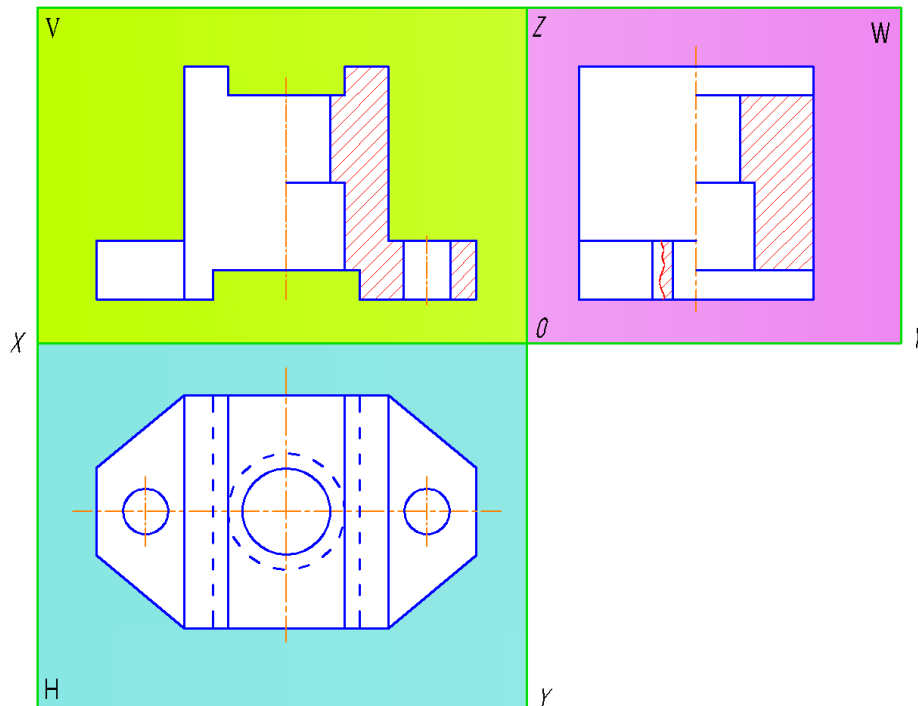
7-rasm. Ob’ektning yopiq yuzasini tanlash.

3.6. Hosil bo‘lgan “Штриховка”-buyrug‘i oynasidan **OK** opsiyasi tanlanadi va oyna yopiladi (8-rasm).

9-rasm. “Штриховка”-buyrug‘ining oynasi

Yuqorida berilgan ketma-ketlik orqali “Штриховка”- buyrug‘i yordamida qirqim yuzi shtrixlanadi.

10-rasm. “Штриховка”-buyrug‘i yordamida qirqim yuzani shtrixlash

4-bosqich: Detalni qirqim berilmagan yuzasi va **HVW**-proyeksiya tekisliklarini “Градиент”-ob’ektlarni ranglash buyrug‘i yordamida bo‘yab, ranglar bilan ajratish mumkin.

 _Gradient – Градиент – bo‘yash buyrug‘idan foydalanish.

16		_GRADIEN T	ГРАДИЕНТ	Bo‘yash	Turli yopiq ob‘yektning rang bilan bo‘yaydi.
----	---	-----------------------	-----------------	----------------	--

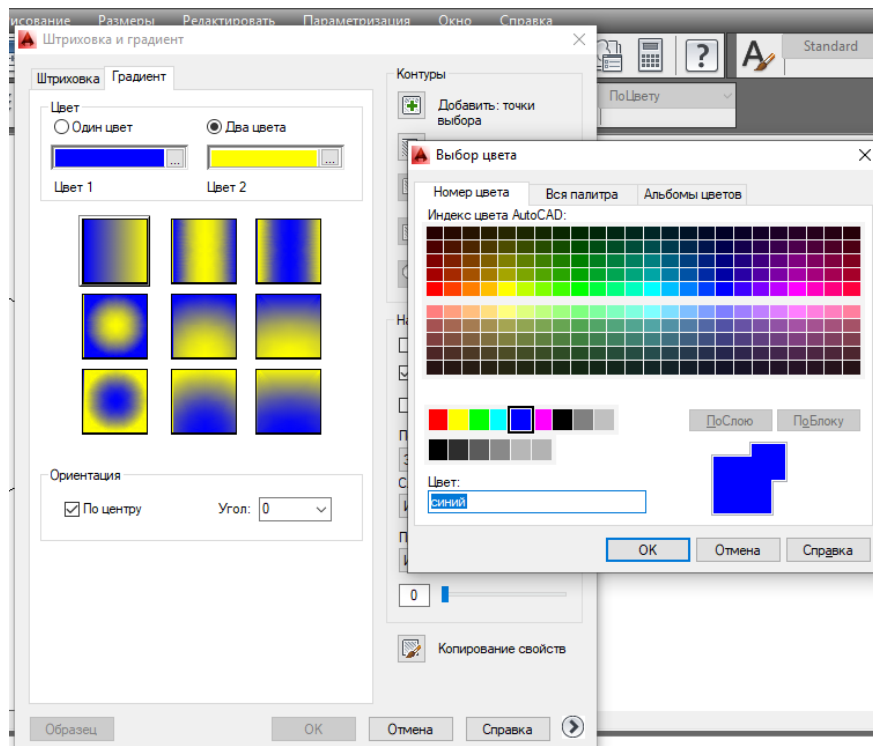
Gradient buyrug‘i ham xuddi shu ketma-ketlikda bajariladi. Ikkalasini farqi shundaki, Shtrixlash buyrug‘i yopiq ob’ekt yuzasini shtrixlasa, Gradient buyrug‘i turli xil ranglar bilan bo‘yash imkonini beradi.

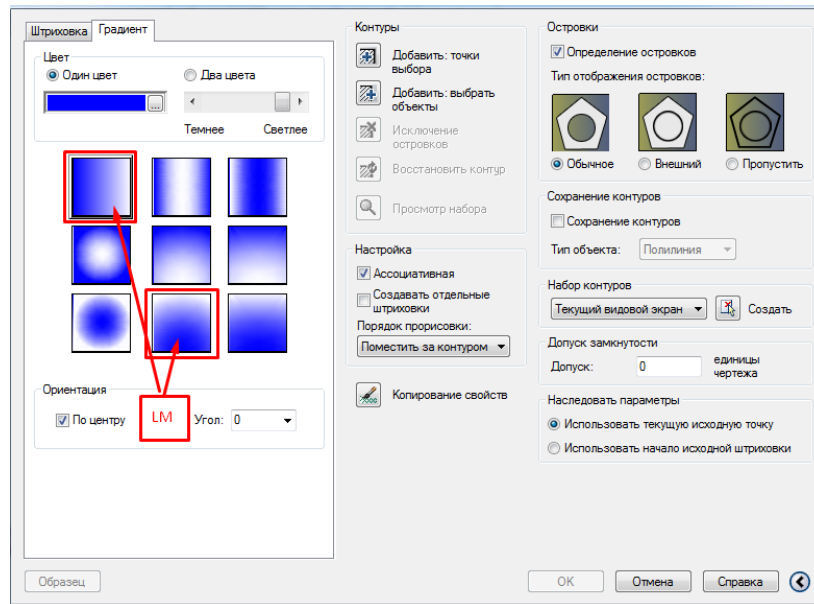
11-rasm.

4.1. Рисование panelining “Градиент”-ob’ektlarni ranglash buyrug’i LM yordamida yuklanadi.

4.2. Hosil bo‘lgan oynadan **Один** yoki **Два цвета** tanlanadi va ko‘k rangli tasmada joylashgan nuqtalar **LM** yordamida tanlanadi. Natijada **Выбор цвета** muloqatlar oynasining **Вся палитра** bo‘limida rang tanlash va uni sozlash mumkin bo‘ladi.

12-rasm. “Градиент”- buyrug’i **Выбор цвета** muloqatlar oynasining **Вся палитра** bo‘limida rang tanlash va uni sozlash.

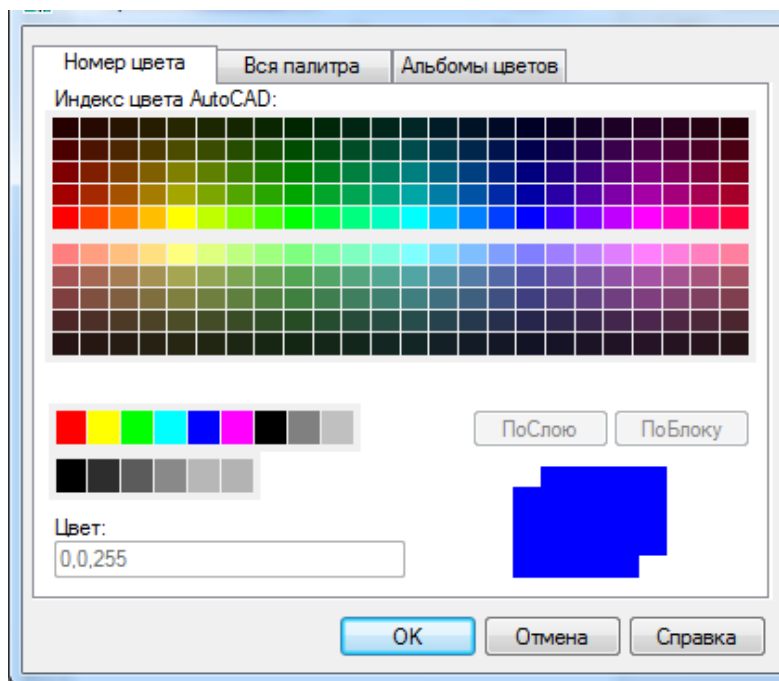

13-rasm. Градиент muloqatlar oynasi. Bo‘yash usuli namunasi.

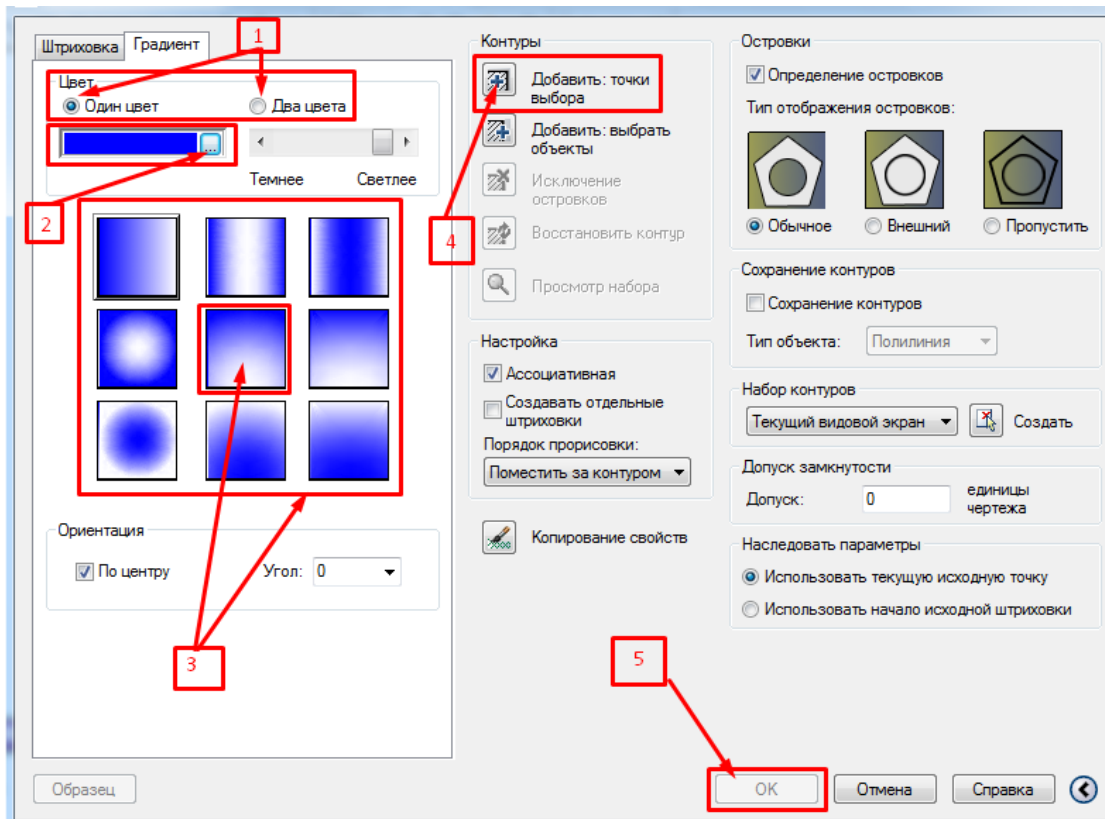
4.3. Kerakli rang tanlanadi va oynaning **Контур**ы qismida **Добавить: точки выбора** **LM** yordamida belgilanadi.

4.4. Ranglanadigan ob’ekt ko’rsatkich nuqtasi belgilanadi va klaviaturadan **Enter** tugma bosiladi.

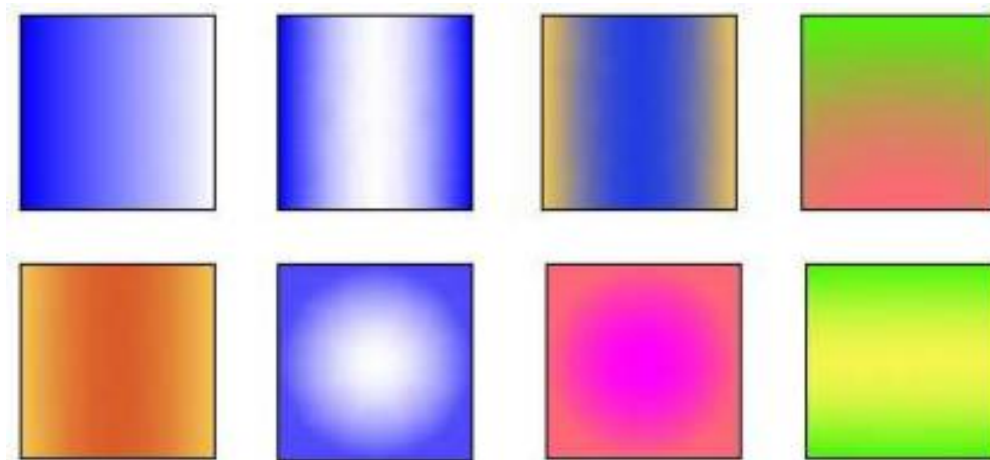
4.5. Hosil bo‘lgan “Градиент”-buyrug‘i oynasidan **ОК** opsiyasi tanlanadi va oyna yopiladi.

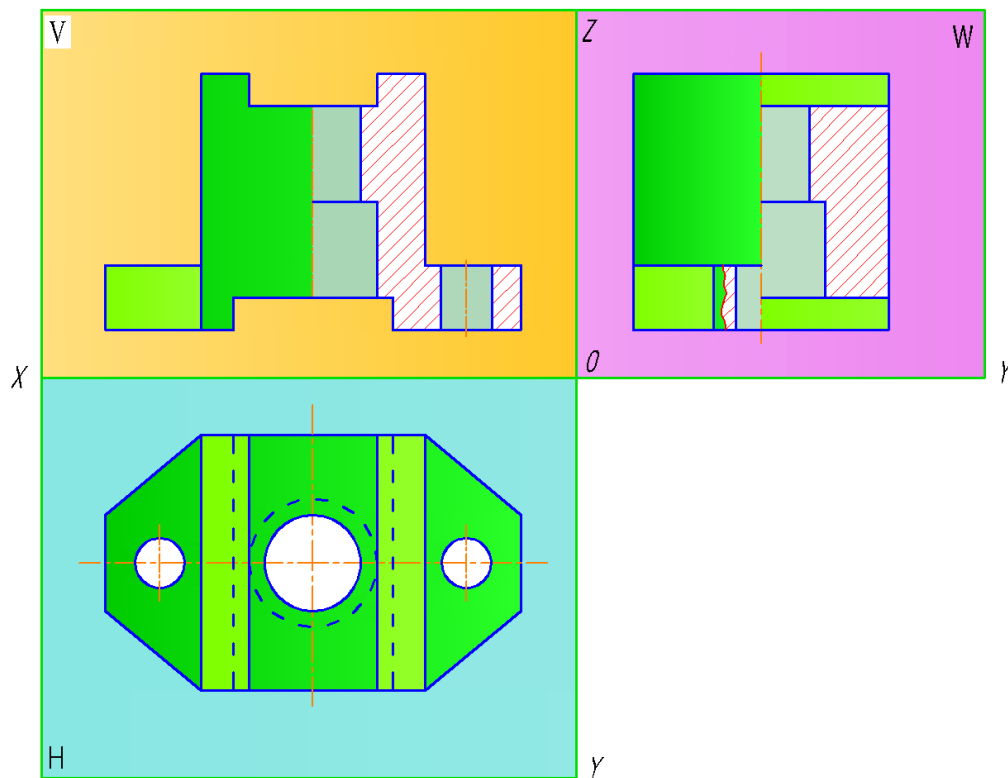
14-rasm. Выбор цвета muloqatlar oynasining **Номер цвета** bo‘limi.

15-rasm. “Градиент”- buyrug’i oynasini boshqarish.

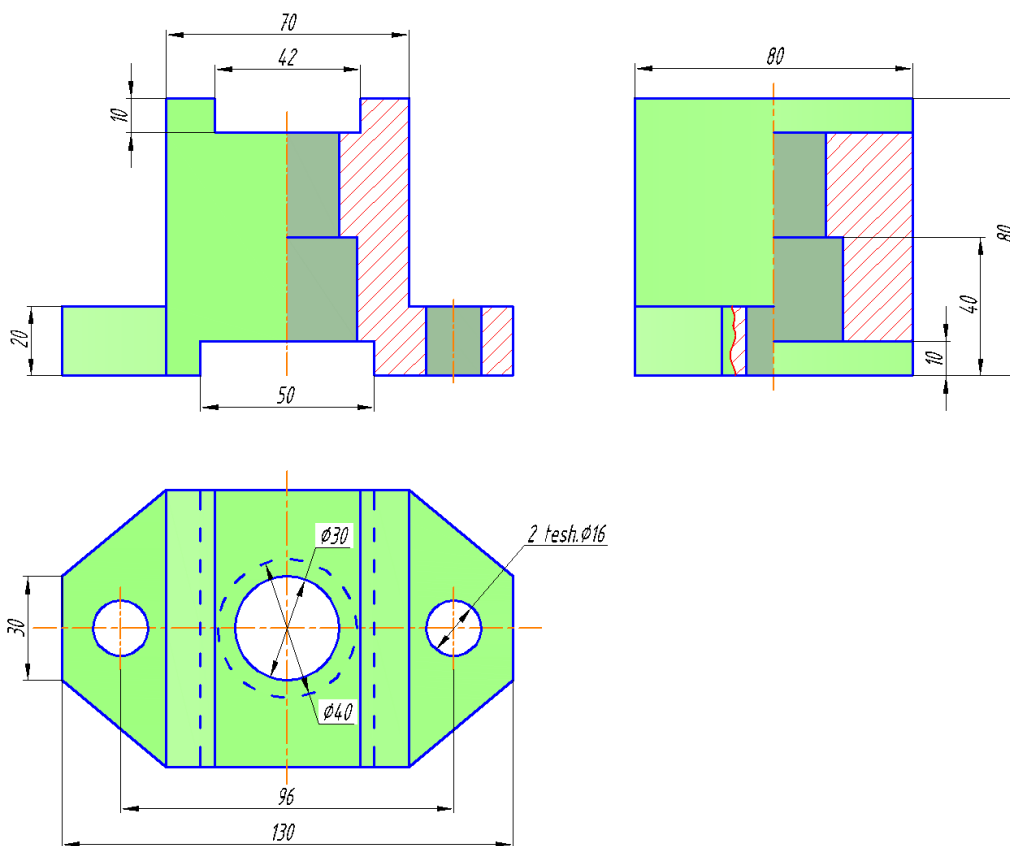

16-rasm. Yopiq ob’yektni turli ranglarda bo‘yash usullari.

17-rasm. “Градиент”- buyrug‘i yordamida ob’ektni va proyeksiya tekisliklarini bo‘yash.

5-bosqich: Berilgan detalni ikki ko‘rinishiga qarab uchinchi ko‘rinishi topildi. Kerakli chorak qirqimlar berilib, qirqim yuzasi “Штриховка”-buyrug‘i yordamida shtrixlandi. Qirqim berilmagan detal yuzasi “Градиент”-buyrug‘i yordamida bo‘yaladi. Endi detaldan boshqa yordamchi ob’ektlarni barchasi “Редактирование”- “O‘zgartirish” panelining “Стереть”-o‘chirish buyrug‘i yordamida yoki klaviaturadan **Delete** tugmasi yordamida o‘chiriladi. Detal o‘lchamlari uchta ko‘rinishiga teng taqsimlab, “Размеры”-“O‘lchamlar” panelining buyruqlaridan foydalaniladi. Panelning kerakli o‘lcham buyrug‘i **LM** yordamida belgilanadi va o‘bekt tomonlari tanlanadi.

18-rasm. Natija: Buyumni uch ko‘rinishi

XULOSA. Texnika sohasida tahsil olayotgan har bir talaba mohir muhandis bo‘lib yetishishi uchun chizma chizishni, detalni mos tomonlariga o‘lchamni tasdiqlab qo‘yishni, masshtab va chiziq turlaridan foydalanishni, tasavvurini boyitish bilan bir qatorda loyihalash dasturlaridan mohirona foydalana olishni bilishi lozim. Har qanday yangilik, ixtiro va g‘oya muhandis tomonidan qog‘ozga tushiriladi. Shu sababli chizmani chizishni o‘rganmasdan muhandis bo‘lib yetishmaydi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. D.Jo‘rayev “Chizmachilik darslarida AutoCAD dasturi yordamida proyeksion chizmalarni bajarish ” Metodik o‘quv qo‘llanma. “Vneshinvestprom” Toshkent-2023 y. 210 bet.
2. P.Ismoilov, D.Jo‘rayev “Muhandislik va kompyuter grafikasi” Darslik. “Vneshinvestprom” Toshkent-2022 y. 523 bet.
3. P.Ismoilov, D.Jo‘rayev “Muhandislik va kompyuter grafikasi” O‘quv qo‘llanma. “Surxon Nashr” Termiz-2022 y. 160 bet.
4. Chizma geometriya va muhandislik grafikasi fanidan sirtqi ta’lim uchun metodik qo‘llanma S.S.Saydaliyev -Toshkent, TAQI, 2018, 103 b.
5. Juraev Davron Amir o‘glu, Safarov Davron Isayevich and Berdimuratov Javli Abdinazarovich. "Saw in the cleaner of raw cotton from large contaminants cleaning the distance between the chimneys in the working part of the drum analysis to study the effect on effectiveness." *ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal* 12.4 (2022): 659-665.
6. Jurayev Davron Amir o‘g‘li, Ergashev Akrom Kholmominovich, and Abraykulov Fakhridin Amirovich. “Studying the effect of the cleaning distance between supply rollers and cotton drums on cotton cleaning equipment”. *ACADEMICIA: AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL* 11.2 (2021): 194-202.
7. Jurayev, K. . (2022). USE AND DESIGN OF PALITE TOOLS IN AUTOCAD. *Academic Research in Educational Sciences*, 3(5), 442–446.
8. www.ziyonet.uz
9. www.autocad.ru
10. www.autocad.com

IVERMEKTIN VA CYFLUTHRIN PREPARATINI QO‘LLAB QORAMOLLAR PSOROPTOZINI DAVOLASHNING SAMARALI USULLARI

Arziyev Xidir Yuldashovich

v.f.n. SDVMCHBU NF katta o‘qituvchi,
arzievxitdir70@mail.ru

Arislonbekov Ihombek Arislonbekovich

Talaba SDVMCHBU NF
ilhambekarislanbekov65@gmail.com

Allambergenov Davletbay Muxtar uli

Talaba SDVMCHBU NF
qutulbayreymbekov@gmail.com

***Annotatsiya.** Ushbu maqola Qoraqalpog‘iston Respublikasi To‘rtko‘l tumanidagi Lochin chorva fermer xo‘jaligida qoramollarning pisaraptoz kasalligi bilan zararlanish darajasi va uni anti akaritsid preparatlari bilan davolash natijalari keltirilgan. Ushbu kasallikni aniqlash uchun kasallikga gumon qilingan hayvon terisining sog‘lom va zararlangan uchastkalari chegerasidan skalpel yordamida chuqur qirindi olinadi va mortal yoki vital tekshiruvdan o‘tkaziladi. Tajribalar shuni ko‘rsatdiki kasallangan hayvonlarga ivermektin1%+ cyflithrin preparati qo‘llanilganda ushbu dori vositalaring Pisaraptoz bovisga samarasi 100 % ni tashkil qildi. Shuning uchun ushbu kasallikni samarali davolash uchun ivermektin1%+ cyflithrin kombinatsiyasini qo‘llash zarur.*

***Kalit so‘zlar.** Psoroptes bovis, parazitiform, boophilus, hyalomma, dermacentor, rhipicephalus, ixodes, haemaphysalis, ivermektin, cyfluthrin.*

Kirish. Oxirgi yillarda qoramollar psoroptozi Qoraqalpog‘iston sharoitida keng tarqalib bormoqda. Ammo bu borada ilmiy tadqiqotlar va ilm fan yangiligini ishlab chiqarishga tadbiiq qilish borasida sohada biroz sustkashlikka yul qo‘yilmoqda. Keyingi 15 yil maboynida ivermektin preparatlarini ketma ket qo‘llanishi natijasida Psoroptoz bovis kanalarining avlodlari ushbu dori vositasiga o‘rganib qolishi natijasida ayrim holda qullanilgan preparatlarning samarasi pasayib kasallikning avj olishi kuzatilmoqda. Bu

kasalliklarga qarshi samarali kurashish ucun dori vositalarini kombinatsiya usulida qo'llash hozirgi davrning asosiy, dolzarb vazifalardan biri sanaladi.

Bunday amaliyotni veterinariya vrachlari qo'llashi uchun uni ilmiy va amaliy jixatdan tajribalar qo'yib isbotlab berish bizning oldimizga qo'ygan asosiy vazifa bo'lib hisoblanadi.

Ivermektin dori vositasini tasirchanligini oshirish maqsadida, ivermektin+ Cyfluthrin kontaktli insektitsid dori vositasini tajribalarda sinab ko'rdik.

Avvalo Psorptoz bovis kanalari haqida qisqacha tavsif beradigan bo'lsak, qo'yidagi xususiyatlariga tuxtalib o'tamiz. Parazitoformli kanalar uzlari alohida kasallik chaqirmaydi, lekin tanasida infeksiya va invazion kasallik qo'zg'atuvchilarini olib yurib bu kasalliklarni tarqalishiga sabab bo'ladi. Parasitoformes turkum vakillari 2 ta katta oila vakillaridan iborat. Bular Ixodoidea va Gamasoidea. Ixodoidea katta oilasiga ikkita oila, ya'ni Ixodidae (iqsodid) va Argasidae (argazid) kiradi.

Ixodidae oila vakillari quyidagi 6 ta avloddan tashkil topgan: Boophilus, Hyalomma, Dermacentor, Rhipicephalus, Ixodes, Haemaphysalis.

Yigirmanchi asrning 70-yillariga kelib ivermektin dorisi yaratildi. Ushbu preparat tuproq mikroorganizmlari Streptomyces avermitilis tomonidan ishlab chiqarilgan ekzotoksinlarning tarkibidan ajratib olingan - makrosiklik lakton birikmalaridan tayyorlangan. Ulardan veterinariya amaliyotida eng ko'p keng qo'llaniladiganlari qishloq xo'jalik hayvonlari gelmintlari va ektoparazitlariga qarshi kurash uchun ishlatiladigan-faol ivermektin hisoblanadi. Adabiyotlarda ivermektin asosli bir necha ming xil dori-darmonlarni turli parazitlarga muvaffaqiyatli qo'llash haqida ma'lumotlar bor. Biroq, muallifning ta'kidlashicha ivermektin mavjud in'ektsiya uchun erituvchilar sifatida glitseroformal, propilen glikol va polivinil, yuqori yopishqoqlikka ega pirolidon kabi vositalar bilan qullanilganda, preparatni tanaga yuborishni va organizmga surilishni qiyinlashtiradi. Emlangan, ya'ni inyeksiya qilingan joyini hayvonlar tirnashi va shish paydo bo'lishiga olib keladi, ayniqsa muskul orasiga yuborilganda. Bundan tashqari, bu preparat kumulyativ xususiyatlarga ega, zaharli moddalar jigarda to'planib organizmga zararli ta'sir qiladi. Shuning uchun tarkibida ivermektin saqlaydigan preparatlarni suvli eritmalarini qullash maqsadga muvofiqdir. Rossiyaning Saratov shahridagi "Nita Farm" kompaniyasi tomonidan ishlab chiqarilayotgan "Ivermec" preparati yuqoridagi talablarga mos keladi. [1]

Cyfluthrin (Cyflunit) - bu sintetik dorilar guruhining insektitsid preparati. Piretroidlar guruhiga kiradi. Kimyoviy nomi, IUPAC nomenklaturasiga ko'ra - (RS) - acyano - 4 - fluoro - 3 - fenoksifenil - metil - 3 - (2,2 - dikloroetenil) - 2,2 -

dimetilsiklopropan karboksilat. Mahsulot shaffof bo'lib 1% faol moddani o'z ichiga olgan sariq yog'li suyuqlik. [2]

So'ngi yillardagi adabiyotlarni taxlili shuni kursatadiki chet el olimlari har xil boshqa preparatlarni psoroptoz kasalligini davolashda qo'llab kelishmoqda, ammo bu preparatlarning kupchiligi hali Qoraqalpog'iston respublikasiga kirib kelmagan shu bilan birga ushbu preparatlar bizning sharoitda qanday samara berishi o'rganilmagan.

Cyfluthrin preparati kontaktli insektitsid va repellent ta'sirga ega, Diptera hasharotlariga qarshi faol: zoofil pashshalar, shu jumladan Wohlfahrtia magnifica, Haematobia irritans, Haematobia stimulans, Musca autumnalis, Stomoxys calcitrans, ot pashshalari (Tabanidae (H) gadzeplag'i (Hpodflus), junxo'rlar (Bovicola ovis), bitlar (Leio gnathidae ovillus va Leio gnathidae pedalis), chivinlar (Culicidae) va midges (Simuliidae), shuningdek, tarakanlar, chumolilar, qora qo'ng'izlarga letal ta'sir qiladi.

Siflutrinning tomchi dori vositasining kanalarga ta'sir mexanizmi asab impulslarining uzatilishini blokirovka qilishdan iborat bo'lib, bu harakatlarni muvofiqlashtirishning buzilishi, falaj va hasharotlarning o'limiga olib keladi. Siflutrin teriga surtilgandan so'ng, siflutrin hayvon tanasining yuzasiga tarqaladi, teri tomonidan oz miqdorda so'riladi, bu uning uzoq muddatli insektitsid va repellent ta'sirini ta'minlaydi. Siflutrinning himoya ta'siri bir martalik davolashdan keyin kamida 28 kun davom etadi. Tavsiya etilgan dozada teriga rezorbtiv-toksik, embriotoksik, teratogen, mutagen, immunotoksik va mahalliy tirnash xususiyati beruvchi ta'sir ko'rsatmaydi; Ko'z bilan aloqa qilganda engil tirnash xususiyati keltirib chiqaradi; asalarilar, shuningdek, baliq va boshqa suv organizmlari uchun zaharli. Ammo ushbu tomchi dorisi Psoroptes bovisga samaradorligi 79 %ni tashkil qiladi. Shuning uchun ushbu kasallikni samarali davolash uchun ivermektin 1%+ cyfluthrin kombinatsiyasini qo'llash zarur.

Tadqiqot maqsadi: Qoraqalpog'iston sharoitida keng tarqalgan qoramollar psoroptoz kasalligini samarali davolash usulini ishlab chiqish. Buning uchun quyidagi ilmiy tadqiqot ishlarini bajarish lozim.

Tadqiqot vazifalari: 1. Qoraqalpog'iston Respublikasi sharoitida keng tarqalgan qoramollar orasida psoroptoz kasalligini epizootologiyasini o'rganish.

2. Qoramollar psoroptoz kasalligini samarali davolash uchun kanalarga araritsid ta'sirga ega preparatlarni tanlash va mazkur hududda amaliyotda sinash.

Tadqiqot materiallari va usullari: Tajribalar Qoraqalpog'iston Respublikasi To'rtko'l tumanidagi 240 bosh maxalliy zotli qoramollari mavjud Lochin chorva fermer xo'jaligida o'tkazildi. Ushbu xo'jalikka qarashli qishloq xo'jalik hayvonlari

qoramollarning psoroptoz kasalligiga tekshirilganda 40 boshi Psoroptes bovis bilan zararlanganligi aniqlandi. Kasallikni aniqlash uchun Mortal usulidan foydalanildi.

Kasallikka aniq tashxis qo'yish uchun avvalo laborator tekshiruvlar utkazish zarur. Gumon qilingan hayvon terisining sog'lom va zararlangan uchastkalari chegerasidan skalpel yordamida chuqur qirindi olinadi va tekshiruvdan o'tkaziladi. Tekshirish ikki usulda amalga oshiriladi: mortal usul – bunda o'lgan kanalar yoki ularning bo'laklari topiladi va vital usul – bunda esa tirik harakatchan kanalar topiladi.

Dastlabki diagnoz qo'yishda odatda mortal usul qo'llaniladi. Mortal usullardan eng ko'p qo'llaniladiganlari - bu quyidagi ikki usuldi:

1. Olingan qirindi soat oynachasiga yoki Petri tavoqchasiga solinadi, yoki buyum oynachasining markaziga o'tkaziladi, ustiga hajmi jihatdan ikki marotaba ko'p 10%-li natriy yoki kaliy ishqori quyiladi va aralastirilib namunadagi qatqaloqlarni yumshatish va erib ketishi uchun 25-40 minut davomida saqlanadi. Tekshirishni tezlashtirish maqsadida aralashmani spirtovkada 60-70 gradus gacha qizdiriladi. So'ngra esa ozroqdan olinib buyum oynachasiga o'tkaziladi, qoplag'ich oyna bilan yopib (berkitib mikroskopning kichik kattaligida, biroz qorong'ilashgan holda tekshiriladi).

2. Dobichin M.P. usuli. Probirkaga 10%-li natriy ishqoridan 1 ml olinadi va ustiga olingan qirindidan solinadi va 1-2 minut davomida biroz qizdiriladi. So'ngra 3-5 minut o'tgach 55%-li shakar yoki 60%-li giposulfit eritmasi bilan to'ldiriladi va 5 minut tinch joyda saqlanadi. Ushbu muddat o'tgach namunaning yuzasidan simli ilmoq yordamida bir-ikki tomchi olib buyum oynachasiga o'tkaziladi, qoplag'ich oyna bilan yopib mikroskopda tekshiriladi. Bunda o'lgan kanalar yoki ularning bo'laklarini topishimiz mumkin.[3.4]

Tekshirishlarda psoroptoz aniqlangan 40 bosh qoramollar 10 boshdan 4 tajriba guruhiga bo'lindi va qo'yidagicha davolish usullari o'tkazildi.

Tadqiqot natijalar: Qoraqalpog'iston Respublikasi To'rtko'l tumanidagi Lochin chorva fermer xo'jaligida qoramollarning psoroptoz kasalligi epizootologik jihatdan o'rganilganda mavjud 240 boshdan 40 boshida, ya'ni 16,6 foizida kuzatildi. Kasallik laboratoriyada tekshirilib tashxis quyilgandan so'ng uch xil usulda davolash muolijalari olib borildi.

Qoraqalpog'iston Respublikasi To'rtko'l tumanidagi Lochin chorva fermer xo'jaligida qoramollarning psoroptoz kasalligiga chalingan tajriba hayvonlarining davolash natijalari 1-jadvalda keltirilgan.

Psoroptoz kasalligiga chalingan qoramollarni davolash natijalari

T/r	Tajribaga guruhlari	Hayvon bosh soni	Davolashda qullanilgan preparatlar, dozasi	Davolashdan oldin kanalar bilan zararlanish		Davolashdan keyin kanalar bilan zararlanish	
				soni	%	soni	%
1.	I-guruh	10	Ivermektin 1 %, 50 kg/ 1 ml	10	100	4	40
2.	II-guruh	10	Cyfluthrin 300kg/5 ml	10	100	2	20
3.	III-guruh	10	Ivermektin 1 %, 50 kg/ 1 ml + Cyfluthrin 300kg/5 ml	10	100	0	0
4.	IY-guruh	10	Preparat yuborilmadi	10	100	10	100

Jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki tajribadagi barcha hayvonlar davolashdan oldin pisaraptoz kanalari bilan zararlangan edi (100 %), Davolash o'tkazilgandan keyin 1 tajriba guruhida ivermektinning 1% preparati har 50 kg tirik vazniga 1 ml dan teri ostiga hafta oralatib 2 marotaba qilinganda 10 boshdan – 4 boshida, ya'ni 40 foizga, 2 tajriba guruhiga cyfluthrin tomchi dorisi 300 kg tirik vazniga 5 ml terisiga tomizilganda 10 boshdan – 2 boshida, ya'ni 20 foizga, 4 preparat yuborilmagan nazorat guruhida 10 boshdan – 10 boshida, ya'ni 100 foiz hayvonlar pisaraptoz kanalari bilan zararlanganligi aniqlandi. Ivermektin 1% + cyflithrin tomchi dorisi yuborilgan 3 tajriba guruhida 10 boshdan birortasida ham kanalar topilmadi, ya'ni preparatlarning samarasi 100 % ekanligi aniqlandi.

Xulosa: O'tkazilgan ilmiy tadqiqotlarga asosan qo'yidagi xulosaga keldik.

1. Qoraqalpog'iston Respublikasi To'rtko'l tumanidagi Lochin chorva fermer xo'jaligida boqilayotgan qoramollarning 16,6 foizi pisaraptoz kasalligiga chalingan.
2. Pisaraptoz kasalligiga chalingan qoramollar ivermektinning 1% preparati bilan davolanganda samarasi 60 % ga, cyflithrin preparati bilan davolanganda samarasi 80 % ga teng ekanligi aniqlandi. Ivermektin 1% + cyflithrin preparatlari bilan davolanganda samarasi 100 % ga teng bo'ldi.
3. Qoramollarning Pisaraptoz kasalligini samarali davolash uchun ivermektin 1% + cyflithrin kombinatsiyasini qo'llash zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Сидоркин В. А. Ивермек: фармакологические свойства и опыт применения // Российский ветеринарный журнал. 2006. №2. йский ветеринарный журнал. 2006. №2. URL:
2. Квичко Л.И., Абрамов В.Е., Панфилова М.Н., Сафарова М.И., Архипов И.А., and Бондаренко В.О.. "Методические положения по применению препарата цифлунит для защиты крупного рогатого скота от двукрылых насекомых" Российский паразитологический журнал, no. 2, 2013, pp. 114-115.
3. Кербабаев Э.Б., Василевич Ф.И., Катаева Т.С., Розовенко М.В. Арахноэнтомы сельскохозяйственных животных- М., 2000.
4. Гаврилова Н.А. «Хориоптоз крупного рогатого скота в хозяйствах Ленинградской области (эпизоотология, диагностика, меры борьбы)» / Автореф. дисс. канд. вет. наук. СПб., 2000.
5. Афанасьев Ю.И. Гистология, цитология и эмбриология. М., «Медицина».-2004.
6. Садчиков С.Ю. «Саркоптоидозы животных и усовершенствование мер борьбы с ними» : Дис. канд. вет. наук: 03.00.19 М., 2001.

УДК 621.01

ДИНАМИКА МАШИННОГО АГРЕГАТА С ШНЕКОВЫМ ПРИВОДОМ ДЛЯ ТРАНСПОРТИРОВКИ И ОЧИСТКИ ХЛОПКОВОГО ЛИНТА

Юлдашев Козимжон Комилжонович

Андижанский машиностроительный институт,

доктор философии технических наук

E-mail: kozimjon590@gmail.com,

Тешабоев Ойбек Абдуманноб угли

Андижанский машиностроительный институт, докторант,

E-mail: masterlevelteshaboyev@mail.ru,

Эшонходжаев Дилмурод Одилович

Андижанский машиностроительный институт, докторант,

E-mail: gpyudilmurod71@gmail.com

***Аннотация.** В статье приведены конструктивная схема и принцип работы конвейера с винтом с зигзагообразным профилем. На основе решения задачи динамики системы с учетом динамической механической характеристики двигателя, инерционных, упруго-диссипативных параметров, а также технологических нагрузках от транспортируемого и очищаемого хлопкового линта получены закономерности движения рабочего органа, обоснованы основные параметры конвейера. На основе производственных сравнительных испытаний рекомендуемого конвейера обоснована эффективность использования его на производстве.*

***Ключевые слова.** Конвейер, винт, зигзагообразный профиль, волокнистый материал, линт, транспортировка, очистка, динамика, закон движения, момент инерции, жесткость, диссипация, сопротивление, размах колебаний.*

***Annotation.** The article presents a constructive scheme and the principle of operation of the conveyor with a screw with a zigzag profile. Based on the solution of the problem of system dynamics, taking into account the dynamic mechanical characteristics of the engine, inertial, elastic-dissipative parameters, as well as technological loads from the transported and cleaned cotton lint, regularities of movement of the working body are obtained, the basic parameters of the conveyor are substantiated. Based on production comparative tests of the recommended conveyor, the efficiency of its use in production is recommended.*

Keywords. Conveyor, screw, zigzag profile, fibrous material, lint, transportation, cleaning, dynamics, law of motion, moment of inertia, stiffness, dissipation, resistance, oscillation range.

Введение. В существующих винтовых конвейерах при транспортировке волокнистых материалов, особенно хлопка, из-за недостаточного разрыхления материала выделяется недостаточное количество сора. Кроме того, из-за недостаточного трения между винтовой поверхностью и волокнистым материалом они отстают при транспортировке, что приводит к дополнительным механическим повреждениям волокнистого материала (хлопок и его отходы). Взаимодействие винтовой поверхности с волокнистым материалом происходит монотонно в одном направлении, с постоянной вынуждающей силой, что не обеспечивает эффективности их очистки.

Литература и методология. При этом, чтобы обеспечить достаточное разрыхление транспортируемого волокнистого материала, повысить очищающий эффект и требуемую производительность транспортировки, конструкция винтового конвейера была усовершенствована за счет увеличения площади контакта, увеличения силы трения, а также как изменение направления силы взаимодействия шнека с транспортируемым волокнистым материалом [4].

Кинематическая схема винтового конвейера для транспортировки и очистки хлопкового пуха представлена на рис.1. Движение от асинхронного двигателя 1 передается на винт 7 через ременную передачу 2, редуктор 3 и муфту 4 [5,6].

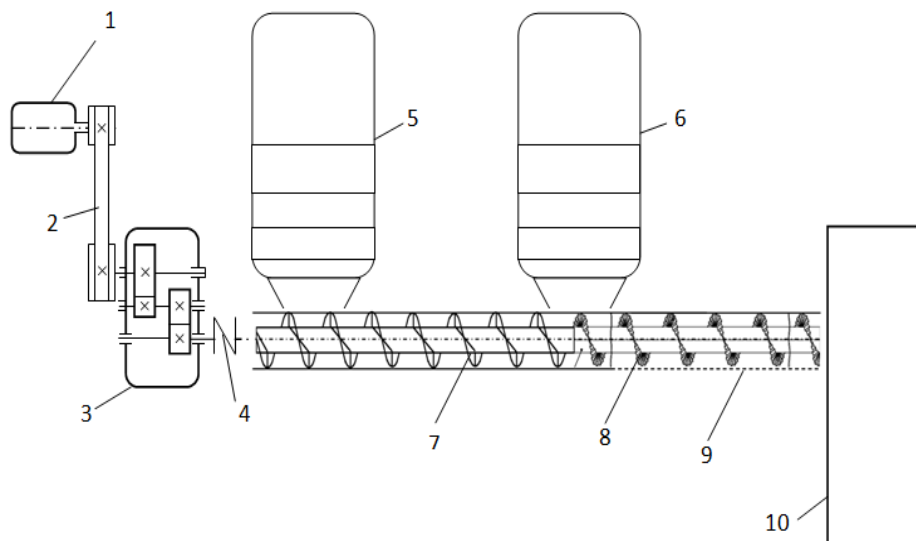

Рисунок 1. Кинематическая схема винтового конвейера.

где находится электродвигатель 1, ременная передача 2, редуктор 3, сцепление 4, конденсатор 5,6, серийный винт 7, винт с зигзагообразным профилем 8, сетчатая поверхность 9, пресс 10.

На кинематической схеме рис.1. шуруп представлен в двух вариантах, 7-серийный вариант, 8-рекомендованный шуруп с зигзагообразным профилем. Учитывая, что в кинематической схеме конвейера-очистителя используется ременная передача и сцепление.

Для составления системы дифференциальных уравнений, описывающих динамику движения рабочих органов винтового конвейера транспортирования и очистки хлопкового пуха, использовали уравнение Лагранжа второго рода [6,7]. Для трехмассовой системы приняты следующие обобщенные координаты: φ_d - угловое перемещение ротора асинхронного двигателя; φ_b - угловое перемещение входного вала коробки передач; φ_p - угловое смещение шнека конвейера. Асинхронный двигатель учитывался в виде механической динамической характеристики, полученной А.Е. Левиным [8,9]:

$$\begin{aligned} \dot{M}_d &= \psi(\omega_c - p\dot{\varphi}_d) - M_d \frac{1}{T_s}; \\ \dot{\psi} &= \frac{2M_k - \psi}{T_s} - (\omega_c - p\dot{\varphi}_d) - M_d; \end{aligned} \quad (1)$$

$$T_s = (\omega_c - S_k)^{-1}; \quad \psi = \frac{S_k}{S} (M_d + T_s M_d)$$

где, M_d - приводной момент двигателя; $\dot{\varphi}_d$ - угловая скорость ротора двигателя; p - количество пар полюсов; S, S_k - скольжение ротора и его критическая величина; T_s - электромагнитная постоянная времени; ψ - вспомогательная переменная; ω_c - круговая частота сети.

Упругость и диссипацию ремня и муфты следует учитывать в виде круговой жесткости и диссипации. При расчетах учитывались следующие выражения [10]:

$$c = \frac{aR^2 EF}{e_p}; \quad b = \frac{c}{2\pi(2\pi/T)} \quad (2)$$

где, c, b - коэффициент круговой жесткости и коэффициент рассеяния; a - коэффициент, учитывающий влияние предварительного натяжения; R - радиус

шкива; E — модуль упругости; F – площадь поперечного сечения; e_p - длина ремня; T - период колебаний.

Система дифференциальных уравнений, описывающих движение элементов винтового конвейера, имеет вид:

$$\begin{aligned}
 M_\delta &= f(\dot{\varphi}_\delta); \\
 J_\delta \ddot{\varphi}_\delta &= M_\delta - \epsilon_p \Delta \dot{\varphi}_{op} - C_p \Delta \varphi_{op}; \\
 J_{np} \ddot{\varphi}_{ред} &= u_{op} (\epsilon_p \Delta \dot{\varphi}_{op} + c_p \Delta \varphi_{op}) - \epsilon_m \Delta \dot{\varphi}_{mv} - c_m \Delta \varphi_{mv} - M_{тр}; \\
 J_{mv} \ddot{\varphi}_v &= u_{pv} (\epsilon_m \Delta \dot{\varphi}_{mv} + c_m \Delta \varphi_{mv}) - M_{mv} - M_c; \\
 \Delta \varphi_{op} &= \varphi_\delta - \varphi_{ред} u_{op}; \Delta \varphi_{mv} = \varphi_{ред} - u_{pv} \varphi_v; \\
 M_c &= M_1 + M_0 \sin \omega_\delta t \pm \delta M_1
 \end{aligned} \tag{3}$$

J_δ , J_{np} , J_{mv} - приведенные моменты инерции масс на валу двигателя, на входном валу редуктора, на карданном валу; c_p , c_m , b_p , b_m - коэффициенты круговой жесткости и коэффициенты рассеивания ременной передачи и сцепления; M_1 , M_0 , δM_1 - составляющие технологической нагрузки от транспортируемого и очищенного хлопкового пуха, M_{mv} - момент сил трения на валу шнека.

Численное решение системы (3) выполнялось на ПК с использованием стандартных программ при следующих значениях параметров: асинхронный двигатель Y132S-8, $P=2.2\text{kW}$; $n=710\text{об/мин}$; $u_{op}=1,27$; $u_{pv}=20$; $J_\delta=1,12\text{кгм}^2$; $J_{np}=2,89\text{кгм}^2$; $J_{mv}=7,14\text{кгм}^2$; $c_p=(200\div 250)\text{Нм/рад}$; $\epsilon_p=(5,0\div 5,5)\text{Нмс/рад}$; $c_m=(400\div 420)\text{Нм/рад}$; $\epsilon_m=(9,5\div 10,5)\text{Нмс/рад}$; $M_1=(46\div 65)\text{Нм}$; $M_0=(5.5\div 10)\text{Нм}$; $\delta M_1=(0,05\div 0,07) M_1$; $M_{TB}=(35\div 45)\text{Нм}$.

На основе решения системы дифференциальных уравнений (3) при следующих начальных условиях $t=0$; $\dot{\varphi}_g=0$; $\dot{\varphi}_{ред}=0$; $\dot{\varphi}_b=0$; $M_g=0$; $M_c=0$. получены закономерности изменения угловых скоростей ротора асинхронного двигателя, винтового конвейера, а также момента на валу двигателя.

Результаты и обсуждение. Построены графические зависимости параметров конвейера. На рис. 2 представлены графические зависимости изменения угловых скоростей ротора двигателя и шнека транспортера от увеличения нагрузки от транспортируемого ворса. Зависимости нелинейные.

При увеличении момента сопротивления до 125 Нм и силы трения до 35,0 Нм угловая скорость двигателя уменьшается до $63,1 \text{ c}^{-1}$ при $J_o/J_{op} = 0,85$, а при увеличении J_o/J_{op} до 1,15 угловая скорость ротор уменьшается до $60,3 \text{ c}^{-1}$. Соответственно угловая скорость винтового конвейера уменьшается до $24,9 \text{ c}^{-1}$ и $23,8 \text{ c}^{-1}$. Для обоснования значений моментов инерции ротора и винта построены соответствующие графики, представленные на рис. 3. Из них видно, что увеличение J/J_{op} от 0,25 до 1,5 приводит к увеличению нагрузка на двигатель. При этом момент на валу двигателя увеличивается до 20,9 Нм при $M_c = 47,0 \text{ Нм}$, а при увеличении нагрузки до 81,0 Нм момент на валу двигателя возрастает до 43,0 Нм. При этом размах колебаний шнека снижается до $(1,4 \div 1,6) \text{ c}^{-1}$, что недостаточно для встряхивания транспортируемого хлопкового линта. На основании экспериментальных данных для обеспечения $\Delta\dot{\phi}_e = (2,0 \div 2,5) \text{ c}^{-1}$ рекомендуемыми значениями являются $J_e/J_{op} = (0,6 \div 0,8)$.

$$1,3 - \dot{\phi}_o = f(M_c); \quad 2,4 - \dot{\phi}_e = f(M_c);$$

$$1,2 - \text{при } J/J_p = 0,85; \quad 3,4 - \text{при } J/J_p = 1,15;$$

$$M_{me} = 35,0 \text{ Нм}; \quad \delta\dot{\phi}_o \leq (5,0 \div 7,0)\% \text{ от } \dot{\phi}_o; \quad \delta\dot{\phi}_e \leq (5,0 \div 7,0)\% \text{ от } \dot{\phi}_e.$$

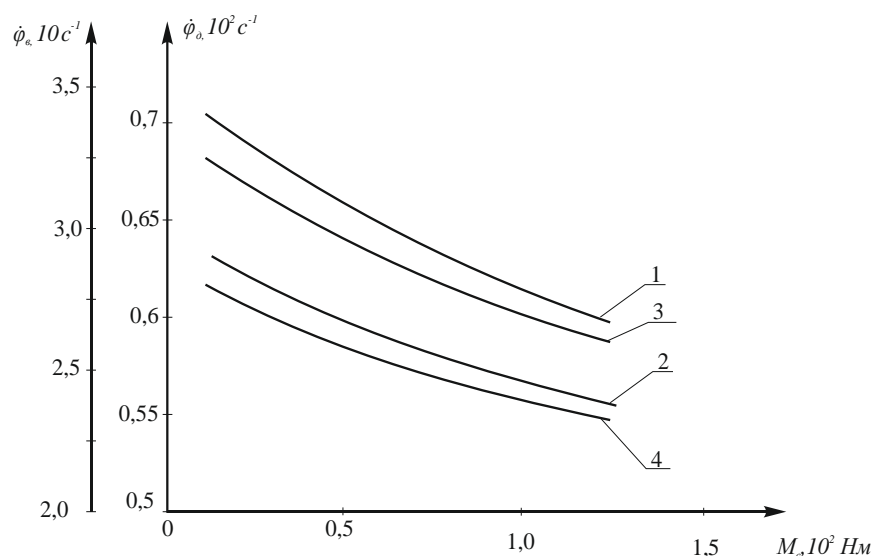

Рис. 2. Графические закономерности изменения угловых скоростей ротора двигателя и шнека конвейера при изменении технологической нагрузки

$$1,3-M_{\delta} = f(J/J_p); 3,5-\Delta\dot{\varphi}_{\delta} = f(J/J_p); 4,6-\Delta\dot{\varphi}_{\epsilon} = f(J/J_p);$$

$$1,5,6\text{-при } M_C = 47,0\text{Нм}; 2,3,4\text{-при } M_C = 81,0\text{Нм}.$$

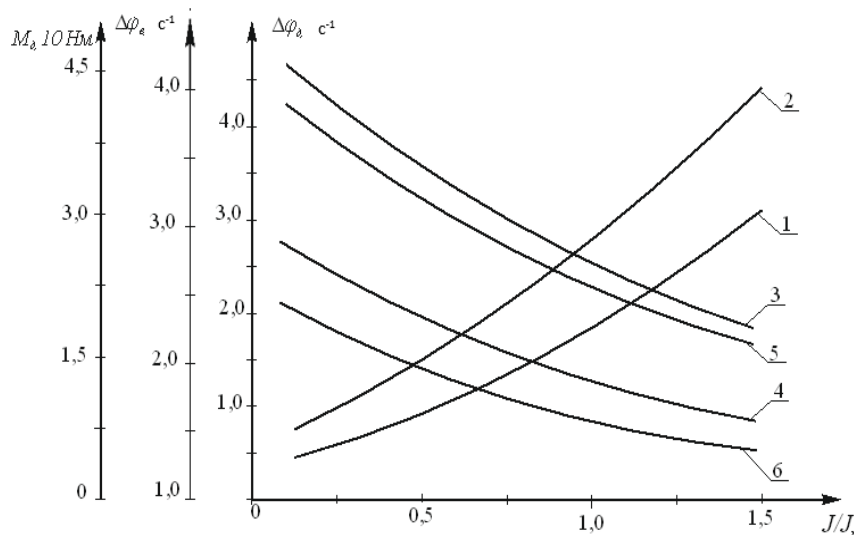
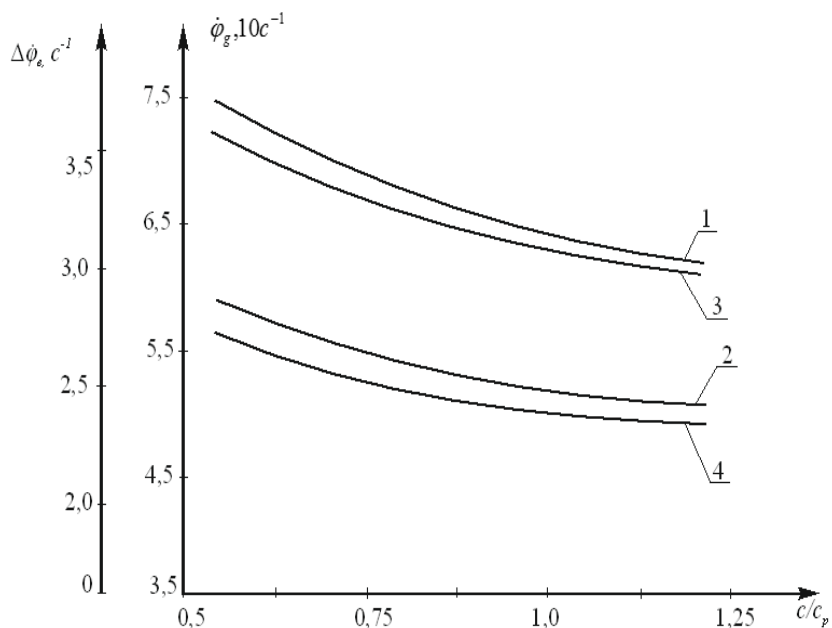

Рис.3. Зависимости изменения размаха колебаний угловых скоростей воздушного винта и на валу двигателя, а также крутящего момента двигателя от изменения относительных значений моментов инерции масс.

Важно изучить параметры ременной передачи и муфты винтового конвейера. Полученные зависимости представлены на рис.4. Увеличение относительной круговой жесткости ремня и сцепления с 0,60 до 1,2 приводит к снижению $\dot{\varphi}_{\delta}$ с 73 С до $64,8\text{ с}^{-1}$ при $m_c=45$. При увеличении нагрузки до 60 Нм угловая скорость $\dot{\varphi}_{\delta}$ снижается до $62,7\text{ с}^{-1}$. При этом $\dot{\varphi}_{\epsilon}$ снижается до $23,7\text{ с}^{-1}$. Следует отметить, что увеличение c/c_p приведет к выравниванию угловых скоростей. Поэтому рекомендуемые значения $c/c_p = (0,75 \div 0,85)$, при которых обеспечивается требуемая неравномерность вращения шнека с зигзагообразным профилем.

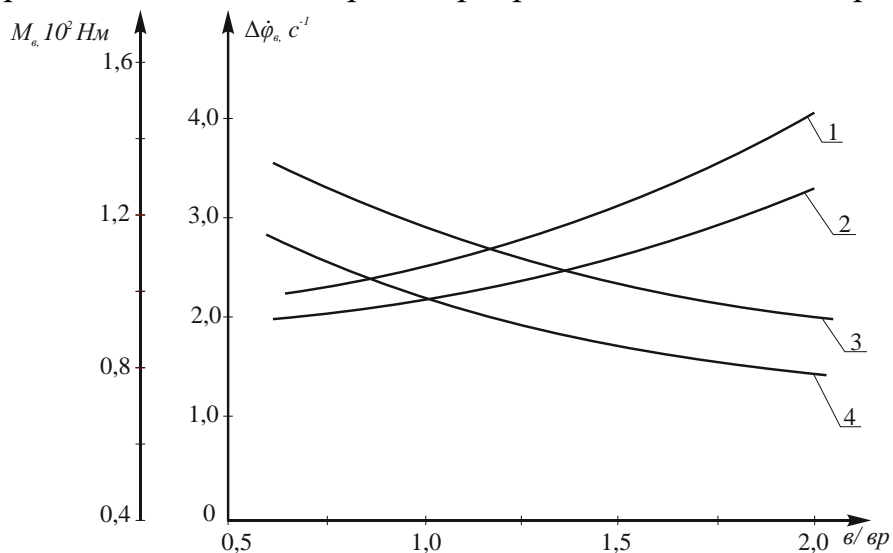
Известно [9,10], что диссипативные характеристики в упругих элементах позволяют гасить колебания, особенно собственные, в переходных режимах. На рис. 5 представлены графические зависимости изменения M_{ϵ} и $\Delta\dot{\varphi}_{\epsilon}$ от увеличения v/v_p .

$$1,3-\dot{\phi}_o = f(c/c_p); 2,4-\dot{\phi}_e = f(c/c_p);$$

$$1,2-\text{при } M_C = 45\text{Нм}; 3,4-\text{при } M_C = 60\text{Нм}$$

Рис. 4. Зависимости изменения угловых скоростей шнека конвейера и ротора двигателя от изменения относительной жесткости на кручение упругих шестерен в приводе машины для транспортирования и очистки ворса.

$$1,2-M_o = f(\omega/\omega_p); 3,4-\Delta\dot{\phi}_e = f(\omega/\omega_p);$$

$$1, 4-\text{при } M_C = 55\text{Нм}; 2, 3-\text{при } M_C = 75\text{Нм};$$

Рис. 5. Закономерности изменения нагрузки и размаха колебаний угловой скорости шнека конвейера от относительных значений тепловых потерь муфты.

Анализ полученных графиков показывает, что при увеличении b/b_p от 0,62 до 2,1 нагрузка на вал конвейера увеличивается с 84,1 Нм до 118,3 Нм при $M_c = 55H \cdot м$ и $M_{тр} = 35$ Нм. С увеличением технологической нагрузки момент на валу конвейера увеличивается до (142÷145) Нм. Это приводит к увеличению требуемой мощности системы. Это значительно снижает $\Delta\phi_g$ с 2,7°C до 1,4°C при $M_c = 55H \cdot м$. Это нежелательно. Так как уменьшение $\Delta\phi_g$ снижает очищающее действие хлопкового пуха. Поэтому рекомендуемые значения $b/b_p = (0,6 \div 0,65)$.

Исходя из обоснованных параметров рабочих органов винтового конвейера, был спроектирован и изготовлен опытный образец, общий вид которого представлен на рисунке 6.

а)

б)

Рис.6. Общий вид винтового конвейера с зигзагообразным рабочим профилем для транспортирования и очистки хлопкового линта.

а — общий вид шнека с зигзагообразным профилем; б - Винт, установленный в корпусе машины.

Проведены испытания рекомендуемой конструкции конвейера с зигзагообразной поверхностью шнека в сравнении с существующим вариантом в условиях хлопкоочистительного завода. Результаты представлены в таблице 1.

Таблица 1

Технологические показатели сравниваемых конвейеров

№	Хлопок сорт	Влажность	Вес	Серийный конвейер						Рекомендуемый винтовой конвейер						Разница в среднем очищающем эффекте при транспортировке линта					
				Цельные семена	Пух	Кожица	Мелкий мусор	Угар	Общий мусор	Вывод линта	Цельные семена	Пух	Кожица	Мелкий мусор	Угар	Общий мусор	Вывод линта	грамм	%		
								грамм	%												
1	1	5,93	50	0,076	1,51	1,26	1,28	0,023	4,15	45,84	91,69	0,02	0,48	0,47	0,39	0,01	1,38	48,62	97,05	2,77	5,54
2	2	6,9	50	0,106	1,85	1,66	1,77	0,07	5,47	44,47	88,94	0,056	0,6	0,52	0,63	0,03	1,84	48,16	96,32	3,63	7,37
3	3	7,53	50	0,19	2,39	2,04	2,57	0,15	7,34	42,66	85,32	0,076	0,75	0,87	1,03	0,06	2,87	47,21	94,43	4,56	9,11

Анализ данных табл. 1 показывает, что при использовании шнека с зигзагообразным профилем выбрасываемый пух уменьшается в $(3 \div 3,5)$ раза, а также уменьшается повреждение семян (кожуры) хлопчатника. Отбор мелкого помета увеличен в $(2,0 \div 2,5)$ раза по сравнению с существующим конвейером. Общий очищающий эффект хлопкового линта увеличивается на $(6,0 \div 10,5)\%$ на рекомендуемом конвейере по отношению к серийной машине.

Выводы. Рекомендована новая конструктивная схема конвейера со шнеком с зигзагообразным профилем. В результате теоретических исследований получены законы движения ротора двигателя и шнека конвейера, обоснованы параметры и режимы движения системы. Производственные испытания показали, что рекомендованный зигзагообразный транспортер позволяет значительно увеличить эффект очистки от ворса.

Литература:

1. Мирошниченко Г.И. Основы проектирования машин первичной обработки хлопка. М. Машиностроение. 1972, 486 с.
2. Джураев А. и др. Теория механизмов и машин. Изд. Г.Гулом. 2004, 582 с.
3. Спиваковский А.О. и Дьячков В.К. Транспортирующие машины. Изд. 2-е перераб. И доп. М., Машиностроение, 1968 г., с. 356.
4. Джураев А., Ташпулатов Д.С., Элмонов С.М., Плеханов А.Ф., Жилисбаева Р.О. Разработка ресурсосберегающей технологии очистителя натурального волокна от примесей и обоснование параметров колосника на упругих опорах. Технология текстильной промышленности № 6. 2018, 76-79 с.
5. Джураев А., Юлдашев К., Хусанов Я., Махмудов Л. Винтовой конвейер. Патент. Рес. Узб. № IAP 06472, 31.05.2021, Бюл. №5.
6. Джураев А., Максудов Р. Теория механизмов и машин, учебник, часть, Изд. "Наука и технология". Ташкент, 2019, 300 с.
7. Djurayev A., Yunusov S.Z., Normatov E.A. Analysis of the surface of the arralious double plastic consolidated collector. Scopus. International journal of advanced research science. Engineering and technology. Volume-5, Issue-12, December 2018, p. 7578-7582.
8. Джураев А., Юлдашев К. "Dynamics of the Screw Conveyor for Transportation and Cleaning of Fiber Material" International Journal of Advanced Science and Technology. Vol. 29, No. 5, (2020), pp. 8557-8566. ISSN: 2005-4238.
9. Djurayev A., Daliyev Sh.I., Development of the design and justification of the parameters of the composite flail drum of a cotton cleaner. European sciences reiew scientific journal. № 7-8, 2017, p.96-100.
10. Djuraev A., Mamakhanov A., Yuldashev K., "Analysis of experimental studies of noise in a transmission with a belt-element chain and stars" FerPI, "Journal of Scientific Technology" 2020. 25-31.

CHET TILIDA OG‘ZAKI NUTQNI RIVOJLANTIRISHGA TA’SIR ETUVCHI OMILLAR

N.Merganova - pf.f.d. (PhD),
FarDU nemis tili o‘qituvchisi
parizod_de@mail.ru

M.Jaloldinova
FarDU nemis tili yo‘nalishi talabasi

***Annotatsiya:** Mazkur maqolada chet tilda og‘zaki nutqni rivojlantirishda ijtimoiy-siyosiy ta’sir, motivatsiya kabi omillarning roli, nutqni rivojlantirishdagi usul va texnologiyalar kabilar to‘g‘risida so‘z boradi.*

***Kalit so‘z va iboralar:** ruhlantirish, til tajribasi, motivatsiya, ta’lim strategiyalari, til qobiliyati, ziyolilik, ijtimoiy-siyosiy ta’sir.*

Oliy o‘quv yurtlarida chet til o‘qitishning amaliy maqsadlaridan biri og‘zaki nutqni o‘rgatishdir. Mazkur oliy o‘quv yurtlarining dasturiy talablariga binoan, talabalar chet tilda og‘zaki axborot berish, suhbatlasha olish va o‘rganilgan mavzuga bog‘liq chet tildagi nutqni tinglab tushunish malakalarini egallashlari talab etiladi. Chet tilda olib boriladigan muloqot kelajakdagi ixtisoslik faoliyati bilan bog‘liq kasbiy bahs xarakteriga ega bo‘ladi. Talabalar chet til darslarida suhbat va bahs munozarada ishtirok etish davomida quyidagi malakalarga ega bo‘ladilar:

1. Axborot so‘rash, auditoriyada axborot bilan chiqish, muhokama qilinayotgan masalalar bo‘yicha o‘z fikr va mulohazalarini bildirish, bahslashish, gaplarni bexato tuzish;
2. Muloqotda etiket mezonlariga amal qilish, iltimos, minnatdorchilik bildirish, uzr so‘rash, qo‘shimcha ma’lumotlar so‘rash, suhbatdoshini muloqotga tortish, muayyan qolipdagi nutqiy namunalardan foydalanish;
3. Muloqot jarayonida ixtisoslikka oid so‘z va iboralarni qo‘llash, ilmiy tushunchalarni ifodalovchi iboralardan keng foydalanish;
4. Dasturda ko‘rsatilgan mavzular bo‘yicha ijtimoiy maishiy, siyosiy, madaniy, o‘quv ta’limiy va kasbiy sohalar bo‘yicha muloqot jarayonida axborotlar olish va berish, suhbatdoshni muloqotga tortish, fikr almashish;

5. O‘qilgan yoki tinglangan matn mazmuniga tanqidiy baho berish, o‘z fikrini bildirish va hokozo. Oliy o‘quv yurtlari dasturida chet tilda gapirishni o‘rgatish oraliq ta‘limiy maqsad bo‘lishi bilan bilan birga, u ta‘lim vositasi vazifasini ham o‘taydi, bu esa gapirish boshqa nutq faoliyati turlarini o‘rganilishiga ko‘maklashishini nazarda tutadi;

6. Og‘zaki nutqni o‘rgatishda til tajribasini ishga solish, fikr va mulohazaga munosabat bildirish kabi malakalar shakllantiriladi¹.

Nemis tilini mutaxassislik sifatida o‘rganuvchi talabalarda og‘zaki nutqni rivojlantirishning samarali usullarini aniqlash va og‘zaki nutq kompetentsiyasini rivojlantirish yordamida nemis tili darslari samaradorligini oshirishga erishiladi. Amerikalik olim Robert Gardner chet tilda og‘zaki nutqqa o‘rgatishda unga ta‘sir etuvchi omillarni o‘rganishni tavsiya etadi va 1993 yilda chet tilda og‘zaki nutqqa ta‘sir etuvchi omillar modelini yaratadi. U o‘z tadqiqot guruhi bilan birgalikda chet tilini mutaxassislik sifatida o‘rganuvchilar o‘rtasida tadqiqot olib borgan va ularda og‘zaki nutqni rivojlantirish qanday omillarga tayanishini aniqlagan².

Tadqiqotlar natijasiga ko‘ra o‘rganuvchilarda asosan til o‘rganishga xohish bo‘lishi, ruhlantirish, tilni o‘rganishga bo‘lgan ijobiy munosabat kabilar chet tilda og‘zaki nutqni o‘stirishga ta‘sir qiladigan omillardir. R.Gardner fikriga ko‘ra chet tilda og‘zaki nutqni amalga oshishida motivatsiya, tilga bo‘lgan qiziqish, ta‘lim strategiyalari, til qobiliyati, ziyolilik kabilar bir-biri bilan bevosita bog‘liqdir. Til o‘rganishga bo‘lgan ijobiy munosabat va motivatsiya ko‘proq ta‘sirchan til o‘rganuvchilarda yaqqol bilinadi.

Klaudiya Riemerning fikriga ko‘ra Robert Gardner o‘z modelida motivatsiya va qo‘rquv o‘rtasida o‘zaro bog‘liqlik mavjudligini ifodalaydi, biroq motivatsiya va til o‘rganishga bo‘lgan ijobiy munosabat (qiziqish) o‘rtasida esa olim o‘zaro bog‘liqlikni qayd etmaydi³. Motivatsiya so‘zi ruhlantirish degan ma‘noni anglatadi va bevosita til o‘rganuvchining ongiga ta‘sir qiluvchi omildir. Motivatsiya natijasida kishida chet tiliga bo‘lgan munosabat, ya‘ni qiziqish paydo bo‘ladi. Bundan kelib chiqib shuni ta‘kidlash

¹ Misirov S. Kasb-hunar kollejlarda ingliz tili o‘qitishning lingvodidaktik asoslari. Pedagogika fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. Toshkent 2007 y.

² Gardner, Robert C. & MacIntyre, Peter D. (1993). A student’s contributions to secondlanguage learning. Part II: Affective variables. *Language Teaching*, 26, 1-11.

³ Riemer Claudia. (2006). Der Faktor Motivation in der empirischen Fremdsprachenforschung. In Almut Küppers & Jürgen Quetz (Hrsg.) *Motivation revisited. Festschrift für Gert Solmecke. Hallenser Studien zur Anglistik und Amerikanistik* (S.35-48, Bd. 12). Berlin u.a.: LIT-Verlag.

mumkinki, til o'rganishga bo'lgan qiziqish va motivatsiya o'zaro bir-biri bilan bog'liqdir. Buni biz chet tili darsi jarayonida ham kuzatishimiz mumkin. Masalan, ba'zi talabalar otanasi xohishiga qarab yoki ingliz tilidan ko'ra o'qishga kirish osonroqligi tufayli nemis tilini mutaxassislik sifatida tanlagan. Ularda kurs boshida loqaydlikni, darsga e'tiborsizlikni kuzatamiz, ularni bu tilga bo'lgan munosabatini o'zgartirish va motivatsiya berish maqsadida Germaniyada o'qiyotgan talabalarni misol qilib ko'rsatamiz, stipendiatlarni mashg'ulotlarga taklif etamiz. Tajribadan ma'lumki, har qanday yoshdagi insonga eng avvalo rag'bat, turtki va qo'llab-quvvatlash, ruhlantirish va kichik yutuqlar uning tilga bo'lgan munosabatini o'zgartirishga xizmat qiladi. Demak, motivatsiya va tilga bo'lgan munosabat o'rtasida o'zaro bog'liqlik mavjud.

Chet tilda og'zaki nutqni rivojlantirishning yo'llari masalasi nemis olimi B.Taubenbok tomonidan olib borilgan ilmiy ishlarda ham o'z aksini topgan. B.Taubenbok maktabdagi chet til darslarini kuzatadi va darsda gapira olmaydigan talabalarni o'rganib chiqib, chet tilda og'zaki nutqni rivojlantirishning yo'llarini izlaydi va 2007 yilda darslarda og'zaki nutqni rivojlantirishda quyidagi usul va texnologiyalardan foydalanishni tavsiya etadi:

1. Darsda qo'llanilishi zarur bo'lgan metodlarni oldindan o'rganib chiqish.
2. Og'zaki nutqda xatolar ustida ishlashning boshqa malakalarga nisbatan farqli jihatlarini o'rganish.
3. Darsga tanlanadigan ko'rgazma materialini aniq tahlil qilib chiqish.
4. Talabalar og'zaki nutqini rivojlantirishning mezonlarini ishlab chiqish.
5. Darsda og'zaki nutqni rivojlantiruvchi tayyor topshiriqlarga tayangan holda gapirishni mashq qilish¹.

B.Taubenbok o'zining yuqoridagi tamoyili bilan "maktabda chet tilda og'zaki nutqni rivojlantirish asosan o'qituvchi zimmasida bo'ladi" degan fikrni olg'a suradi, oliy o'quv yurtlarida esa talabalarning og'zaki nutqini rivojlanishida bevosita o'qituvchi va talaba teng harakat qilishi talab etiladi. Shu bois nemis tilini mutaxassislik sifatida o'rganuvchi talabalarga darsdan tashqari holatlarda ham gapirishni mashq qilish, kurslarga qatnashish, ijtimoiy tarmoq imkoniyatlaridan foydalanish kabilar alohida ahamiyatga ega ekanligi o'qituvchi tomonidan tushuntirilishi maqsadga muvofiq sanaladi. Talabalar o'zlari tilni ongli ravishda o'rganishlari, qanday usul ularga mos kelishi va ularning og'zaki nutqini rivojlanishiga yoki to'sqinlik qilishiga olib keluvchi omillarni bilishlari zarurdir.

1. Ijtimoiy-siyosiy ta'sir (til siyosati, sertifikat, turizmni rivojlanishi).

¹ Tesch Bernd. Kompetenzorientierte Lernaufgaben im FSU. Kolloquim FSU Band 38. Frankfurt am Main 2010. S 96.

2. Xalqaro ta'limiy va madaniy aloqalar (talabalar almashinuvi, ish o'rinlari).
3. Til o'rganishga doir xorij tajribalari (internet va axborot kommunikatsiya vositalari, onlayn kurslar).
4. Germaniyaning DAAD va Gyote institutining hissasi (tanlov va musobaqalar, stipendiyalar).
5. Talabalarning nemis tiliga bo'lgan munosabati va qiziqishi, xorijda bo'lish, moddiy ehtiyoj. (1-rasmga qarang).

Yuqoridagi ma'lumotlarga asoslanib shuni ta'kidlash kerakki, talaba biror bir chet tilni o'rganar ekan, bu til bilan u moddiy va ma'naviy ehtiyojni ham inobatga oladi, o'z oldiga aniq maqsad qo'yadi va shu maqsad sari intiladi.

1-rasm. Germaniyada o'qishning afzalliklari.

Tajribalar va kuzatishlar shuni ko'rsatadiki, nemis tilini mutaxassislik sifatida o'rganuvchi talabalarning og'zaki nutqini o'stirishda ularning individual xususiyatini inobatga olish, ularni ruhlantirish (motivatsiya berish) va aniq maqsad sari yetaklash (intiltirish), dars jarayonida og'zaki muloqotni ta'minlovchi mashqlardan foydalanish kabilar muhim omillar hisoblanadi. Shu asosda o'qituvchi talabalarning og'zaki nutqini rivojlanish darajasini aniqlash va o'qitish jarayonida og'zaki nutqni rivojlantirishning ichki omillarini hisobga olish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Misirov S. Kasb-hunar kollejlari ingliz tili o'qitishning lingvodidaktik asoslari. Pedagogika fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. Toshkent 2007 y.
2. Gardner, Robert C. & MacIntyre, Peter D. (1993). A student's contributions to second language learning. Part II: Affective variables. 26, 1-11.
3. Riemer Claudia. (2006). Der Faktor Motivation in der empirischen Fremdsprachenforschung. (S.35-48, Bd. 12). Berlin u.a.: LIT-Verlag.
4. Tesch Bernd. Kompetenzorientierte Lernaufgaben im FSU. Kolloquium FSU Band 38. Frankfurt am Main 2010. S 96.
5. PZ Sabirjanovna. (2023). [ISSUES OF CULTURE SHOCK IN ADAPTATION TO ANOTHER CULTURE](#). Journal of Modern Educational Achievements 3 (3), 240-244.
6. PZ Sabirjanovna. (2023). [INTERCULTURAL COMMUNICATION AS A THEORETICAL AND PRACTICAL SCIENCE](#). Galaxy International Interdisciplinary Research Journal 10 (12), 456-459.
7. MN Mamadodilovna. (2022) USING NON-TRADITIONAL METHODS IN TEACHING FOREIGN LANGUAGES. IJODK
8. OR O'QITUVCHI. 2 (23), 68-71.
9. Mamadodilovna, M. N. (2020). Psychological basis of development of speech in a foreign language. ACADEMICIA: AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL, 10(12), 268-270.
10. Ahrorova, R. U. (2021). SEMANTIC ANALYSIS OF PHRASEOLOGICAL UNITS REPRESENTING "YOUTH" IN FRENCH AND UZBEK LANGUAGES. Theoretical & Applied Science, (7), 122-126.
11. AKHROROVA, R. U. (2021). THE LINGUISTIC IMAGE OF THE WORLD AND THE GENDER ASPECT OF THE CONCEPT OF "AGE" IN FRENCH AND UZBEK. THEORETICAL & APPLIED SCIENCE Учредители: Теоретическая и прикладная наука, (9), 585-589.
12. Mukhtorovna, Y. S. (2021). Regularly used phrasal verbs German language. ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal, 11(3), 673-680.

13. QM Mukarramovna, AG Rahmonaliyevna - BARQARORLIK VA YETAKCHI TADQIQOTLAR ..., 2022. Nemis tili darslarida enejayzer o'yinlardan foydalanish haqida ayrim mulohazalar. 91-93-bet.
14. Askarova Sh.I. О проблеме языковой интерференции при изучении иностранного языка. IJODKOR O'QITUVCHI JURNALI 5 NOYABR / 2022 YIL / 23 – SON.
15. Jurayeva Sh.X. On the Expression of Words from French Language to Uzbek Language. American journal of social and humanitarian reasearch.
16. SX Tulanov. Categories Conceptuelles Et Linguistiques Du Temps En Français. AMERICAN JOURNAL OF SCIENCE AND LEARNING FOR DEVELOPMENT 2 (1), 22-26, 2023.

МУЗЫКАЛЬНАЯ РЕЦЕПЦИЯ У ДЕТЕЙ И ВЗРОСЛЫХ

Рогачева Екатерина

УзДЖТУ

Аннотация. Прослушивание музыки и ее влияние на каждого человека очень важно. Даже если исследования мозга и другие исследования далеко не отвечают на все вопросы точно о значении, почему и как работает музыка, остается бесспорным, что она работает, и используются различными способами. Поэтому дидактика иностранного языка должна больше ориентироваться на введение музыки и использовать песен различного жанра. На сегодняшний день существует несколько подходов в этой области.

Ключевые слова: Музыка. Иностранный язык. Различные жанры. Внедрение музыки. Ритм. DaF урок.

Musiqani tinglash va uning har bir insonga ta'siri juda muhimdir. Agar miya tadqiqotlari va boshqa tadqiqotlar musiqa nima uchun va qanday ishlashi haqidagi barcha savollarga aniq javob berishdan yiroq bo'lsa ham, uning ishlashi va turli usullarda qo'llanilishi inkor etilmaydi. Shunday ekan, chet tili didaktikasida ko'proq musiqani tanishtirishga e'tibor qaratish, turli janrdagi qo'shiqlardan foydalanish zarur. Bugungi kunga kelib, bu sohada bir nechta yondashuvlar mavjud.

Музыка окружает нашу жизнь, когда мы хотим, и когда нет. Музыка мы слышим постоянно в автобусе, в ресторане, в торговом центре, в машине, в поезде, дома. Музыка сопровождает нашу повседневную жизнь, а так же различные торжества. А началось всё в 1877 году, когда Томас Альва Эдисон запатентовал свой фонограф в США! Сегодняшняя повседневная жизнь отличается от той, что была 100, 50 или 20 лет назад. Очень немногие родители могут уложить своих детей спать, подпевая им песни на ночь, потому что они больше не могут петь песни сами. Вместо того чтобы активно петь с детьми, давайте просто включим проигрыватель компакт-дисков и предоставим нашу роль технологиям. Это удобнее и экономит нам время и нервы. Можно, но минус в том, что пассивный ученик тогда больше не имеет друзей в совместном музицировании и тоже ничему не учится. Должна ли школа изменить эту ситуацию?

Вы знаете эффект Моцарта?¹ Этот термин был введен французскими исследователями мозга. Альфред А. Томатис и обозначает предполагаемое увеличение развития мозга. У детей в возрасте до трех лет, когда они слушают музыку Вольфганга Амадея Моцарта. Как шотландские исследователи обнаружили, что стимулирующее действие музыки не только на классический жанр ограничен, но зависит от личного вкуса в музыке. Так способен на любимую музыку – будь то классика или поп/рок даже для взрослых улучшить способность концентрироваться. В основном это связано с возбуждением эмоций. Музыка как объект обучения мотивирует учащихся. Возможности самовыражения в иностранном языке, для мотивации, для творчества и для более когнитивного анализа с лирикой большие и могут также использоваться в уроках DaF.

Существуют различные факторы, влияющие на отношение к музыке.

Наш мозг регистрирует музыкальные структуры и сразу же реагирует на музыку, возникают синтаксические связи. Знание об общечеловеческой музыкальности играет большую роль не только в медицине и терапевтической области (например, при лечении языковых и речевых расстройств), но также на школьных уроках, в том числе на уроках иностранного языка, показывая практические последствия.

Пение в классе

Учитель должен уметь петь, иначе я не буду на него смотреть.²

Для пения – также в классе – аргументов много: укрепляет здоровье, укрепляет группу и весело. Конечно, музыка не должна вызывать стресса. В этом случае лучше руководствоваться пожеланиями обучающихся и либо играть во что-то другое или вообще отказаться от использования музыка Моцарта и другие композиторы венского классицизма, однако, он хорошо зарекомендовали себя в педагогической практике, поскольку дети и молодые люди обычно не считают их неприятными.

Классическая музыка может быть включена в уроки DaF с подходящими аудиосэмплами. Удивительно, но эта музыка почти не рассматривается в учебники

¹ Гипотеза о том, что пространственное восприятие улучшается благодаря слуху, называется эффектом Моцарта. Классическая музыка, особенно музыка Вольфганга Амадея Моцарта. Гипотеза одна статья, результаты которой были опубликованы в известном журнале Nature в 1993 году. В эссе исследовательская группа из Калифорнийского университета в Ирвайне сообщила об улучшении результатов теста IQ после прослушивания Моцарт.. Название «Эффект Моцарта» впервые появилось в отчетах об исследовании и позже было запатентовано. Дон Кэмпбелл.

² Мартин Лютер

и учебные материалы, хотя это одно из немногих культурных ценностей в котором немецкоязычные страны хорошо представлены на международном уровне.

Пение и сочинение музыки неизменно являются важными формами человеческого взаимодействия в разных культурах и коммуникациях. Для Вагнера песни — чрезвычайно важная форма человеческого взаимодействию. По его словам, песни, служившие для передачи информации, были и остаются неотъемлемой частью и носителем эмоциональных выражений. Однако он также указывает, что некоторые песни неправильно используются для выражения настроения группы или для создания настроения. В качестве примера Вагнер приводит батальные песни в Германии. Восторженных футбольных болельщиков или любящих пиво посетителей Октоберфеста¹ поэтические баллады социально-критических поэтов-песенников.

Песни являются неотъемлемой частью культуры или субкультуры. Например, мы говорим о: крестьянских военных песнях, Рабочие песни, социально-критические песни, женские песни, песни мира, шлягеры и поп, Рок и панк песни на песни футбольных болельщиков и т.д. Песни создавались в определенной социальной ситуации, и естественно говорят также кое-что о времени и особых условиях. Поэтому они всегда являются неотъемлемой частью культуры страны.

Какую же музыку вводить на уроки немецкого языка?

Дискуссия начинается с жанра: некоторые эксперты считают, что на самом деле на уроках DaF можно было использовать / вводить только народную музыку.

Другие думают, что и эта музыка, и классическая музыка играют свою роль в DaF. Уве Ленерс считает, что рок и поп-музыка связаны со всем миром. Из этого Ленерс считает, что именно эту музыку следует использовать на уроках DaF.

Музыка как объект обучения должна мотивировать учащихся, давать возможности самовыражения в иностранном языке. Студенты уже знакомы со многими исполнителями. Поп-песни, которые содержат в основном один простой, доступный язык, трогают нас эмоционально и тем самым воздействуют мотивирующие. Музыка должна расслаблять и возбуждены одновременно, а также вызывать различные эмоции.

¹ Окто́берфест (Октябрьские народные гуляния, нем. Oktoberfest, среди мюнхенцев также известные под названием «Wiesn» (на баварском диалекте — «луг»)) — фольклорный фестиваль (нем. Volksfest), ежегодно проводимый в Мюнхене (Германия), самое большое народное гуляние в мире

Критерии выбора песни:

- весёлые и мотивирующие песни;
- песни, темы которых нравятся ученику;
- песни, соответствующие студенческому возрасту;
- песни, соответствующие языковому уровню обучаемой группы;
- с подходящим ритмом;
- не слишком длинный;
- с четким произношением исполнителя
- с припевом;
- с культурными аспектами;
- если возможно, идеально подходит для конкретных/конкретных упражнений.
Практически все тексты (музыкальные тексты) подходят для обучения иностранному языку;
- Текст должен быть удобным для изучения, т. е. с хорошими упражнениями.
- Упражнения должны облегчить учащимся понимание текстов
- Учителя должны надлежащим образом включать музыку/песни в предмет.

В заключение можно сказать, что прослушивание музыки и ее влияние на каждого человека очень важно. Даже если исследования мозга и другие исследования далеко не отвечают на все вопросы точно знать, почему и как работает музыка (ср. Spitzer), остается бесспорным, что она работает и используются различными способами. Подумайте о колыбельных и маршевой музыке, запоминающихся мелодиях и реклама, киномузыка и музыкальная терапия. Поэтому дидактика иностранного языка должна больше ориентироваться на введение музыки и использовать песни. На сегодняшний день существует несколько подходов в этой области

Литература

1. Altenmüller, Eckart [2002]: Musik im Kopf. In: Gehirn und Geist 1/2002, S. 18–25
2. Blell Gabriele [1994]: Vom literarischen Text zum Bild und zum Musikstück oder umgekehrt: Literarisierte Bilder und Musikstücke zur Förderung der Prozessorientierung im Fremdsprachenunterricht. In: Gienow Wilfried, Hellwig Karlheinz (Hrsg.): Interkulturelle Kommunikation und prozessorientierte Medienpraxis im Fremdsprachenunterricht. Seelze.
3. Blell Gabriele / Hellwig Karlheinz (Hrsg.) [1996]: Bildende Kunst und Musik im Fremdsprachenunterricht. Frankfurt/M. Peter Lang.
4. Cemillan, Dolores Rodriguez: Internet-Dossier: Musik im Unterricht (Teil 3): Was kann Musik im Fremdsprachenunterricht leisten? URL: <http://www.deutsch-als-fremdsprache.de/infodienst/2000/daf-info1-00.php3> [17.02.2008]
5. Cranmer, David / Laroy, Clement (Eds.)(1992): Musical Openings. Using music in the language classroom. Harlow/Essex: Longman
6. Grätz, Ronald [1997]: Kunst und Musik im Deutschunterricht. Fremdsprache Deutsch Heft 17/1997 – Kunst und Musik im Deutschunterricht, Hueber Verlag 2007
7. Hopf Helmut / Heise Walter / Helms Siegmund [1984]: Lexikon der Musikpädagogik, Regensburg Bosse-Verlag
8. Huth, Manfred: Lieder und Musik im DaF-Unterricht. URL: <http://www.manfred-huth.de/fbr/lit/lied.html> [17.02.2008]

A SURVEY OF SMART SYSTEMS BASED ON INTERNET OF THINGS

Javlon Tursunov

Master's student at TUIT named after Muhammad al-Khwarizmi

javlontatu96@mail.ru

Sulaymonova Dilnoza

Master's student at TUIT Karshi branch named after Muhammad al-Khwarizmi

dilnozasulaymonova99@gmail.com

ABSTRACT

The IoT mainly involves a group of devices and networks which get connected via Internet, meaning that there is a requirement to sense the environment and act according to it. A new environment can be created using new techniques which, in turn, improves the lives of the people. Making use of IoT, devices communicate with each other virtually or physically, making the environment smarter and facilitating the connection of devices whenever necessary. These days, the current generation is quite adept at communicating and controlling their devices more than ever before via the Internet which necessitates the IoT to collect and make data analysis based on the data coming from different devices as well as sensors which can be transmitted by a wireless connection. Over the years, applications of IoT have evolved dramatically, playing a crucial role to enhancement of the living standard which may involve becoming environmentally friendly. IoT has capabilities to facilitate services that are in demand in today's fast-pacing world. What this work carries out is a survey on the IoT used in intelligent system applications as well as usage of IoT with high efficiency.

Key words: Smart house elements, Smart System, Networks, Smart cities, IoT and Sensors.

Introduction

IoT is known to have flexibility and abilities to adapt to the environment with ease. The more IoT is used, the more intelligent the environment becomes with the applications [4]. In terms of communications, IoT is comparatively better than communications among Machines, GPRS and different types of mobile networks such as GSM, GPS, microcontrollers and Microprocessors. IoT can be seen or imagined as a combination of hardware with software [8]. One of the primary aims of the IoT is to provide connection

among devices and keep them connected without cessation via a network [5]. IoT made an evolution from communication known as a machine-to-machine (M2M) type of communication through which, sensors and devices get linked to with cloud while collecting info. However, a large number of appliances, data collecting nodes produce and share necessary and useful information in real-time to take the right decision in advance when using the IoT. Thus, communication among machines is pivotal with regard to the development of IoT [9]. If IoT architecture is looked up-close, it can be seen that it comprises of triple layers which are gateway, things and cloud which include objects, detectors and some appliances. In the Fig 1, an architectural structure of IoT can be seen which clearly illustrates which parts consist of what kind of elements like the example of gateway which is comprised of protocols used in IoT and ZigBee, Bluetooth along with Cloud bear responsibility to enable devices to get connected wirelessly like using Wi-Fi and cellular technology. Cloud and Gateway are comprised of Edge Computing.

Wireless technology is the main means of communication used by the IoT to provide internet connection among devices and objects. With the help of the IoT, data can be transferred, communication can be made and data can be shared at anytime and anywhere through Internet [10].

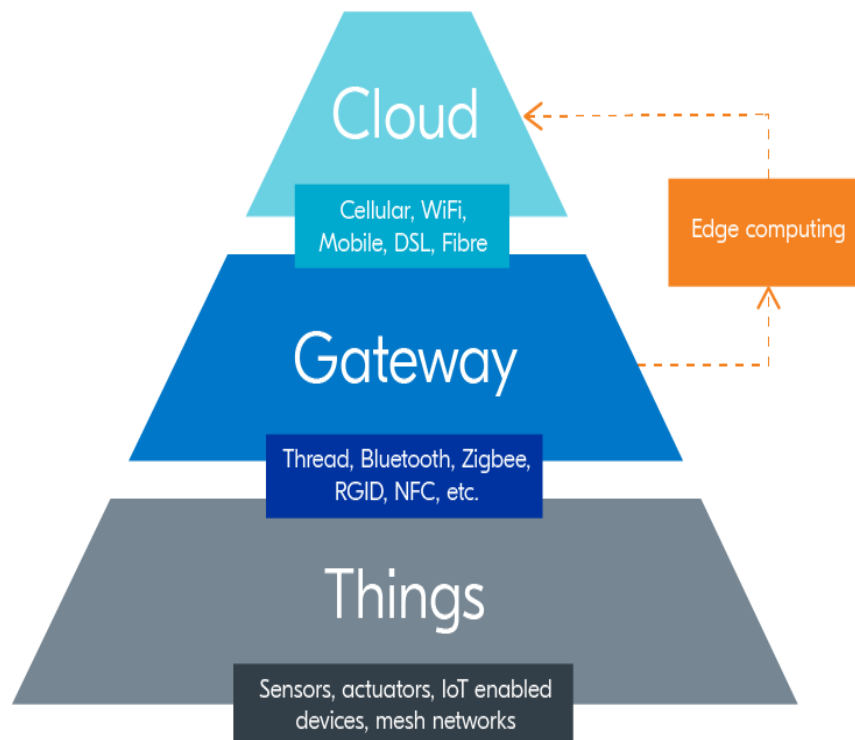

Fig 1. IoT architecture

Since IoT enables data access from anywhere remotely, it has been included in many real-time projects as the main element in smart agriculture and everything else which is considered intelligent. The environment of IoT is illustrated in Figure 2 from which, it can be clearly seen that IoT is comprised of technologies like installed systems, Actuators, Pervasive computing, Sensors, Ambient Intelligence and Communication technologies. Classifications of IoT can be based on some of its functionalities [11]. There are three functionalities which are Semantic, Internet and Things-oriented.

Internet of Things will help to overcome some of the hurdles in a way which cause the constraints in terms of enabling the machines to communicate with multiple objects, making a contribution to seamless communications [3]. So far, the amount of created information is immense which has been made use of for some of the activities which make the life extracting and more protected.

These days, since the IoT is an intensive research area, researchers are putting more effort into it, with many of them looking towards urban development and they carried out relative work. Having said that, the world always confers with the determining and activating the things installed in the different environments since the development is fast unimaginably [2].

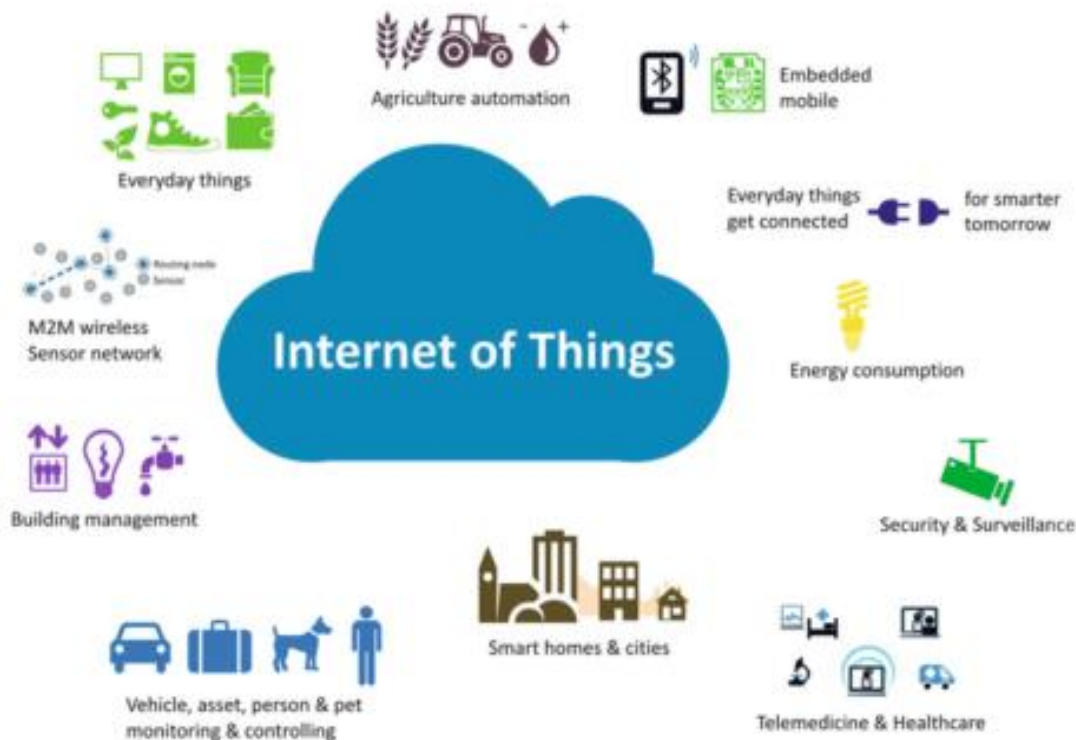

Fig 2. IoT application areas

Nowadays, with the help of the mobile systems, networks can be conveyed which can improvise entreaty and latest administrations. Due to the availability of applications in the technology, autos, substructures, controlling pursuits, vivid meters, and workstations play a crucial role in the interface.

The system of sensors is innovated by incorporating different mechanical frameworks for which, microelectronics are indispensable as well as compatibility is considered vital. Firstly, the process of detection and sensor applications are probed which is followed by some strands which can directly influence the sensor arrangements [1]. The structure is organized thoroughly to process competently by not involving the human intervention and any of the needs requested to the framework by user message gives needed information.

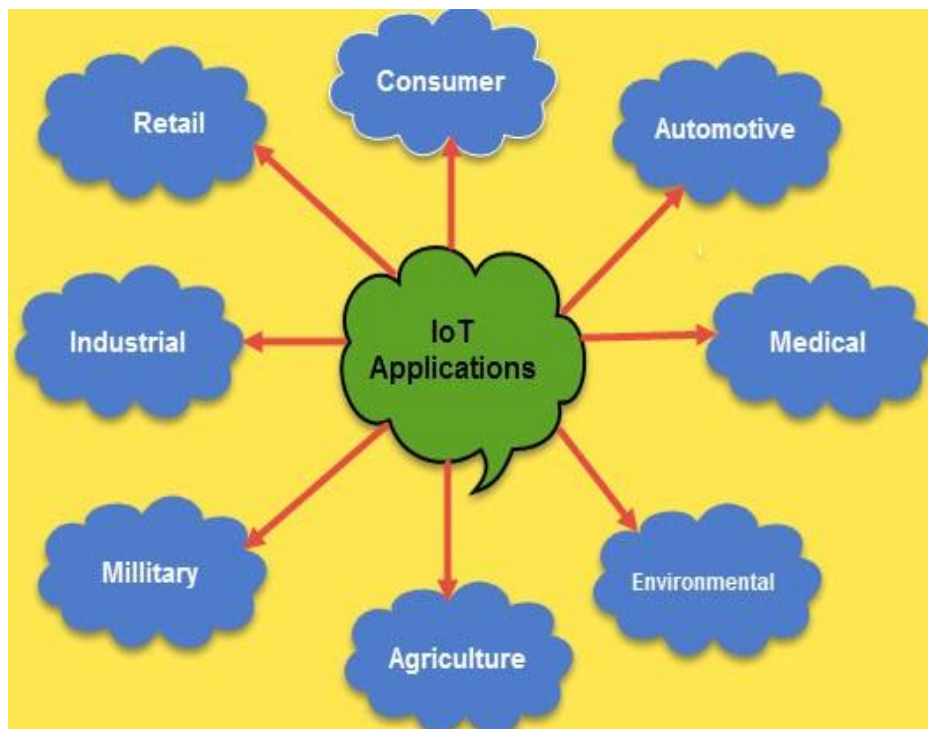

Fig 3. Applications of IoT

Applications of IoT. Implementations of IoT can be seen almost in all areas which we come across on a daily basis in applications that include building lifestyle, energy, retail, agriculture and healthcare [13]. Besides, common applications can be seen in homes, energy, cities and some industries which require getting controlled smartly and the list goes on and on.

2.1. Living smartly

IoT used for living smartly mainly involves the control of appliances that are used to turn the devices on and off remotely which, in turn, saves energy. As the weather is an important part of daily life, some devices are used to display weather conditions like humidity level, rainfall, wind speed and temperature. Majority of devices and appliances which are regarded smart and make use of an LCD screen like refrigerators tell what kind of items exist inside, the expiry date and what ingredients it has run out of as well as making this information available on the app. In Figure 3, what is shown is the applications of the IoT which are prevalent in today's society. The washing machine can be controlled remotely depending on the requirement and as well as using the washing machine remotely, it can provide some extra features like monitoring the laundry and giving the opportunity to control temperature and using the self-cleaning properties. Cameras and alarm systems at home are used for safety monitoring, making the users feel safe and intrusion detection systems can be used to detect door openings to take preventative measures to keep the intruders off. There are other smart devices that are used to control electricity and water consumption to keep the expenses at bay.

2.2. Smart Agriculture Smart agriculture usually is mainly used for greenhouse controls as well as micro-climate to boost productivity. Different techniques are used to control the level of pesticides, herbicides and insecticides. More importantly, they are used for controlling temperature and humidity and other harmful agents. Animal Tracking is considered one of the important features since it comes in handy in situations where the farm or the cattle is big, thus locating animals is difficult which in turn necessitates using some of the gadgets used for localization and identification of animals which spread sparsely over the fields and air quality or farm ventilation can be monitored. Since offspring care is important, Offspring Care can be used on farms to monitor available conditions. Monitoring the fields on time regularly with accurate data can be crucial in terms of managing and taking a control of fields.

2.3. Parking smartly. Systems involving to park smartly can be made use of for monitoring the parking plot and informing users about parking capacity as well as the availability of the space or in case one is full, informing the user of the next parking space. With the help of a waste management system, garbage can be collected more efficiently as well as optimizing the routes to collect waste. Additionally, garbage collectors equipped by the RFID that can let the specials workers know when and what kind of trash is dumped and what percentage of the bin is full.

2.4. Smart Cities. This involves monitoring the structural health of the buildings and material conditions of buildings and other structures. IoT-based systems used in smart cities can be of help in terms of monitoring any vibrations happening in the buildings [14]. The street lighting system can be also modernized as well with adaptive lighting in streets depending on the time of the year and weather conditions. Safety can consist of controlling the fire, warning in case of emergency, video surveillance and transportation can comprise of intelligent roads and motorways with changing warning messages for unanticipated situations.

2.5. Smart Industry. Industry working smartly is regarded as a collection of technologies based on the digitalization, IoT and AI to enable the service for production. It can monitor leakage of gas, monitoring oxygen and toxic gas level as well as monitoring the level of oil and gas in the pipelines. With the help of the smart industry, maintenance and repair can be done in the early stages of the malfunction and maintenance services will be assigned for certain types of failures with automation.

2.6. Smart Environment. A smart environment is an environment in which everything like air, humidity, CO₂ emissions from different source and pollution which is emitted can be controlled. Forest Fire detection is one of the most important factors in terms of keeping the forests safe and IoT can make a huge difference in this scope and quality of water is considered crucial as well since it is a source of drinking water.

2.7. Smart Energy. In smart energy systems, smart grids can be used which monitor the consumption as well as adjust the power transmission depending on the consumption. Wind Turbines in the Powerhouses can be controlled ably depending on the wind amount and directions. Installations based on Photovoltaic and solar energy get utilized for monitoring and optimization of solar energy plant performance while boosting electricity production.

3. Latest IoT obstacles and developments. The new generation of intelligent systems based on IoT was put forward by an author whose work is mentioned in [15], taking emerging scenarios, latest challenges and trends into account. The work, which was proposed, provides a substantial and comprehensive overview related to fifth-generation IoT because of the increasing data rate which requires both cloud computing and edge platforms [15]. These networks based on mobile communication technology can furnish vital technologies for the technological development of IoT. Managing large amounts of data used in IoT coming from the different networks is considered one of the difficult chores and special data centers which concentrate on the energy efficiency needs to be contemplated to be built. In order to tackle these problems, AI-based algorithms and

techniques used with machine learning and neural networks must be in place to regulate the energy and enable decision-making automatically by taking real time into account. The people who are working on the implementation mainly focus on an unbiased system that involves observing and scheduling applications [6].

4. IoT Smart Home Architecture Demonstration of a smart house can be seen in the work mentioned in [16] for the implementation of IoT which made use of the GSM technology. One of the main functions of the mentioned framework is the authorization of the people who use the system to take a control of and manage the intelligent objects via the internet. Fig 4 describes an architectural structure belonging to smart house based on the IoT [16]. By using the Global System for the mobile technology and communication used via global network (internet), a connection can be fabricated among intelligent systems with those who use it and wireless communication which is based on the GSM can be developed by using the web server.

Fig 4. Smart house based the IoT

The issues and solutions appearing recently and directions of systems which are based on the IoT saw advancement which was proposed by Gabhane et al [14]. Refinement and fast technological growth in methodology make different snags appear which can directly have an effect on management of the whole system, server security as well as security of smart house [2]. The layer regarded important when it comes to sensing is in charge of data collection and transfers to a network layer that has an influence on the communication to transfer info among layers for incompatibility purposes. Hurdles involved in security occur while nodes that are sundry get connected to the internet. Establishing a first-period key that is shared among sensor nodes during wireless communication is one of the top hurdles. GUI is made possible by the collecting data sent from the different devices. Network structure requires to be organized in a way that everything connected to can be organized in unique way.

5. Automating home smartly. Work done in [17] make a proposal of automation of the home using smart house elements as well as using the Internet of Things. The proposed method applies appliance automation in the daily environment which will enable users to manage and control even if it is a critical condition. Communication is provided between entities by different technologies among which, wireless communication is prevalent which enhances the ability of IoT for webbing, analyzing and collecting data from surrounding devices and collected information is resent to mobiles or computers. Since IoT is made possible with the help of information technologies, the main requirement put on security is protection from data theft, intrusion and so on. This enables the objects to be under control remotely and objects are sensed and managed across the entire network, thus resulting in more benefits.

6. Smart Cities. A new system serving the cities to make them intelligent with the help of the IoT was the result of work mentioned in [7]. So as to make the smart city system perfect, different systems are combined together to find solutions for some of the existing issues associated with it. Since the cities are getting developed very fast in today's society, internet connectivity is crucial to make them more modish in every scope aspect [7]. One of the main aims of the research is the accomplishment of the kindred ecosphere and IT infrastructure with open access in urban areas which include actuators, sensors and other data using various applications. To start the infrastructure, the layer can be used where resources on the web and linked problems are learned carefully. Additionally, amenities for depository and data processing are likely to perform their obligations [18]. Environments mentioned in the above-mentioned smart city use devices that are either private or public depending on the inquiry. The contextualization can be regarded as a

way to make adjustments to behavior of nodes deliberately for what needs to be done at an appropriate time. Developing a smart city by incorporating IoT got put forward [12] which directly used analytical approach based on Big-data. What was proposed as an architecture and implementations are done to make a framework in real surroundings. Figure 5 describes applications of IoT in cities controlled smartly. Enactment is carried out for making cities flourish by using various data banks with improved smart systems [12]. The main idea is that gaining necessary and right information using certain device at the right time is crucial to determining the easy and swift ways to provide coherence among the devices. A system that is being proposed can achieve full security by observing the entire city continuously. This system was proposed by [11] to exploit Big Data and IoT to contribute to smart digital cities. The relationship among different IoT objects is vital to collect data in non-rural territories by Internet for the development of a city based on intelligent technologies.

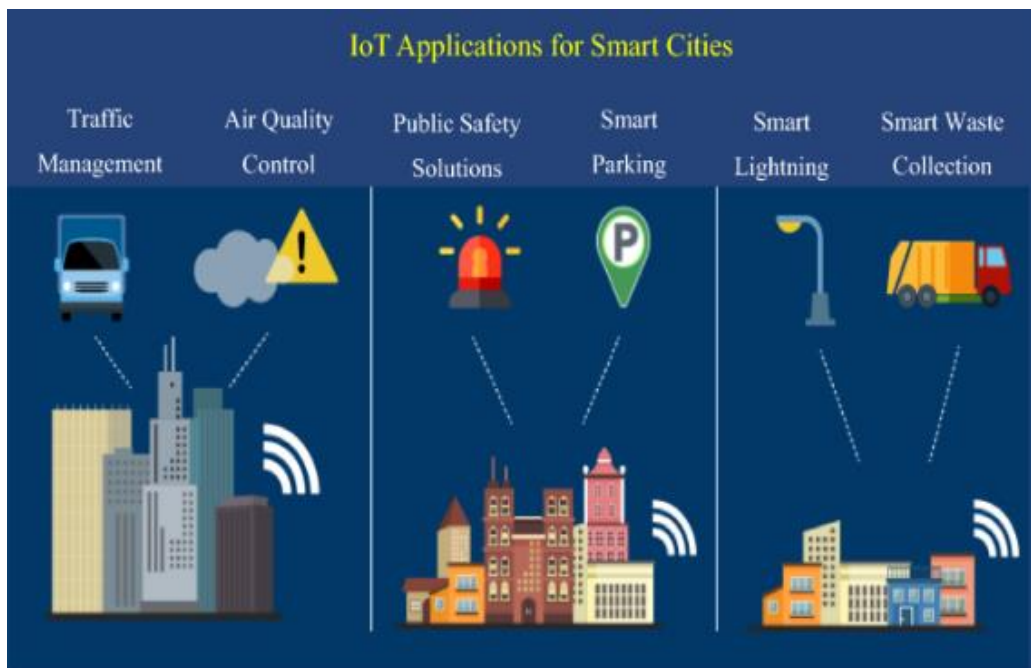

Fig 5. Smart city based on the IoT.

What is remaining to be challenging is to sort collected info for individuals who are likely to be geared towards the digital cities with a spruce environment [11]. The main scheme of the proposed procedure is to get valid information regarding the city in any situation during a specified duration.

Conclusion

IoT has an important role to play in the ongoing scenarios by influencing various domains. This research area has many opportunities and a larger number of researchers are working to fill the gap in terms of making the world smart. IoT has many different characteristics that have been reviewed by researchers and which have been mentioned in this work to get information about the existing technologies in the same field. The survey has been done considering the various features like environmental parameters, applications and the pros and cons of the existing technology. This analysis can help other researchers to get an idea of the IoT in the current scenario and will also help in improving the flaws of the existing models and support the development of new applications to make the life of humanity easier.

REFERENCES

1. Tiwari.R and Sharma.V. A review paper on IoT and its Smart Applications // International Journal of Science, Engineering and Technology Research -2016. - 5(2): 472-476.
2. Bhavna.D and Sharma.N. Smart Home Automation using IoT // International Journal of Engineering Sciences and research technology - 2018. - 7(5): 435 – 437.
3. Vandana.S and Ravi.T. A review paper on IoT and its smart applications // International Journal of Science, Engineering and Technology Research - 2016. - 5(2): 472 - 476.
4. Wang.M, Zhang.G, Zhang.C, Zhang.J and Li.C. An IoT-based appliance control system for smart homes // In 2013 fourth international conference on intelligent control and information processing - 201. - pp. 744-747.
5. Soliman.M, Abiodun.T, Hamouda.T, Zhou.J and Lung.C.H. Smart home: Integrating internet of things with web services and cloud computing //In 2013 IEEE 5th international conference on cloud computing technology and science - 2013. - 2: 317-320.
6. Perera.C, Zaslavsky.A, Christen.P and Georgakopoulos.D. Context aware computing for the internet of things: A survey // IEEE communications surveys & tutorials - 2013. - 16(1): 414-454.
7. Bruneo.D, Distefano.S, Giacobbe. M, Minnolo.A.L, Longo.F, Merlino.G and Puliafito.C. An IoT service ecosystem for smart cities: The Smartme project // Internet of Things - 2019. - 5: 12-33.
8. Zhai.S.L, Zhao.D.S, Wang.Z and Zhang.Y. Research of communication technology on IoT for high-voltage transmission line // International Journal of Smart Grid and Clean Energy - 2012. - 1(1): 85-90.
9. Singh.D, Tripathi.G and Jara.A.J. A survey of Internet-of-Things: Future vision, architecture, challenges and services // In 2014 IEEE world forum on Internet of Things (WF-IoT) - 2014. - 287-292.
10. Yashiro.T, Kobayashi.S, Koshizuka.N and Sakamura.K. An Internet of Things (IoT) architecture for embedded appliances // 2013 IEEE Region 10 Humanitarian Technology Conference, Sendai - 2013. - 314-319, doi: 10.1109/R10-HTC.2013.6669062.
11. Rathore.M.M, Paul.A, Ahmad.A and Jeon.G. IoT-based big data: from smart city towards next generation super city planning // International Journal on Semantic Web and Information Systems -2017. - (IJSWIS), 13(1), 28-47.

12. Rathore.M.M, Ahmad.A and Paul.A. IoT-based smart city development using big data analytical approach // In 2016 IEEE international conference on Automatica - 2016. - (ICA-ACCA), 1-8.
13. Lee.I and Lee.K. The Internet of Things (IoT): Applications, investments, and challenges for enterprises // Business Horizons -2015. - 58(4): 431-440.
14. Gabhane.M, Thakare.M.S and Craig.M.M. Smart Homes System Using Internet-of-Things: Issues, Solutions and Recent Research Directions // International Research Journal of Engineering and Technology - 2017. - 4(5): 1965 - 1969.
15. Shafique.K, Khawaja.B.A, Sabir.F, Qazi.S and Mustaqim.M. Internet of things (IoT) for next-generation smart systems: A review of current challenges, future trends and prospects for emerging 5G-IoT scenarios // IEEE Access - 2020. - 8, 23022-23040.
16. Ganesh.E.N. Implementation of IoT architecture for SMART HOME using GSM technology // International Journal of Computer Techniques - 2017. - 4(1), 42-48.
17. Gubbi.J, Buyya.R, Marusic.S and Palaniswami.M. Internet of Things (IoT): A vision, architectural elements, and future directions // Future generation computer systems - 2013. - 29(7): 1645-1660.
18. Chen.L.J, Ho.Y.H. Lee.H.C, Wu.H.C, Liu.H.M, Hsieh.H.H and Lung.S.C.C. An open framework for participatory PM2. 5 monitoring in smart cities // IEEE Access - 2017. - 5: 14441-14454.

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALAR UCHUN YOZISHDAN OLDINGI KO'NIKMALARNING AHAMIYATI

Eshbekova G.

Jizzax Davlat pedagogika universiteti maktabgacha va boshlang'ich
yo'nalishlarida masofaviy ta'lim kafedrası o'qituvchisi

***Annotatsiya:** Ushbu maqolada maktabgacha yoshdagi bolalarni maktab ta'limiga tayyorlash jarayonining savodga o'rgatish bosqichida yozish konikmalarini shakllantirishdan avvalroq, tarbiylanuvchilarda yozish qoidalari, bosqichlari, o'rganishdagi qiyinchiliklarni yengish usullari haqida fikr mulohazalar berilgan.*

***Kalit so'zlar:** qo'l motorikasi, tayyorlov guruhi, maktabgacha yosh, yozish ko'nikmasi, savodxonlik, mashg'ulot, qobilyat.*

***Abstract:** In this article, before the formation of writing skills, at the stage of preparing preschool children for school education, opinions are given about the rules and stages of writing, methods of overcoming difficulties in learning.*

***Key words:** Hand motor skills, preparatory group, preschool age, writing skills, literacy, training, ability.*

KIRISH

Maktabgacha ta'lim va tarbiya to'g'risidagi davlat standartining birinchi ilovasi bo'lgan 'Ilk va maktabgacha yoshdagi bolalar rivojlanishiga qo'yiladigan Davlat talablari'ning asosiy sohalardan biri "Nutq, muloqot, o'qish va yozish malakalari" bo'lib, u quyidagi kichik sohalardan iborat: nutq va til, o'qish malakalari, qo'l barmoqlari mayda motorikasi. Ushbu kichik sohalarning maqsad va vazifalarini amalga oshirish uchun tayyorlov guruhlarida o'quv yili davomida, 36 ta mashg'ulot savodxonlikka o'rgatishga mo'ljallangan. Savodxonlikka o'rgatish mashg'ulotlarida bolalarning yozish ko'nikmalari hamda o'qishga bo'lgan qiziqishlari tarbiyachilar tomonidan shakllantirib boriladi. Savodxonlikka o'rgatish davrida o'qish va yozish harakatini maqsadga muvofiq ravishda bajara olish o'qish va yozish ko'nikmasi deyiladi.

Yozish - bu bola qalam bilan harflar yaratishdan ancha oldin boshlangan jarayon. Yozuv jarayonida bola ruchka(qalam)ni qog'oz ustida sekin, ishonchsizlik bilan qimirlatadi, bir harfni yozib to'xtaydi va namuna bilan solishtiradi, ba'zan chiziqdan chiqib ketadi, noto'g'rilarni bo'yab, to'g'rilaydi. Bunda u tarbiyachiga har daqiqada

murojaat qiladi, uning qo‘li va boshi yozishda birgalikda harakat qiladi. Yozuv jarayoni tarbiyalanuvchilarning ongli harakat qilishlarini ham talab etadi. Shu sababli tarbiyachi yozuv jarayoniga bolaning xatti-harakatlariga sabr-qanoat bilan katta e‘tibor qaratishi juda muhim. Bu maktabgacha ta‘lim davrida yozishdan oldingi ko‘nikmalarni shakllantirishni o‘z ichiga oladi, bu esa bolaning harflarni shakllantirish va qalamni boshqarishni o‘zlashtira olishi uchun zarurdir. Maktabgacha yoshdagi bolalar uchun yozishdan oldingi ko‘nikmalarning ahamiyati va uyda yoki maktabda qanday oddiy mashg‘ulotlarni bajarishingiz mumkinligi haqida o‘qing. Oldindan yozish qobiliyatlari nima?

Oldindan yozish bolalar rivojlanishiga tayyor bo‘lganda yozishni o‘rganishga yordam beradigan bir qator asosiy ko‘nikmalarni shakllantirishni o‘z ichiga oladi. Bu erda bolalar rasmiy yozishni boshlashdan oldin bo‘lishi kerak bo‘lgan ba‘zi ko‘nikmalar mavjud: yaxshi rivojlangan yalpi motor boshqaruvi, yaxshi holat va asosiy nazorat, o‘rta chiziqni kesib o‘tish qobiliyati, ikki tomonlama muvofiqlashtirish, yaxshi qalam ushlab, yaxshi rivojlangan nozik vosita boshqaruvi. Oddiy qilib aytganda, bolani yozishga o‘rgatish harflarni shakllantirishdan boshlanmaydi, balki birinchi navbatda yozishdan oldingi barcha ko‘nikmalarni shakllantirishdan iborat. Bolalar har kuni ko‘p vaqtlarini bepul o‘yinlarga sarflashlari kerak. Bu qo‘pol motorli ko‘nikmalarni rivojlantirishning eng yaxshi usuli. Yozish - bu muloqotning muhim shakli va ta‘limning asosiy qismidir. Ammo bugungi texnologiya dunyosida bolalarga mashq qilish va yozish qobiliyatini oshirish uchun ko‘p imkoniyatlar berilmaydi. Bu ko‘plab ota-onalarni farzandining yozish ko‘nikmalarini qanday yaxshilash kerakligi haqida savol tug‘diradi. Kuchli yozish ko‘nikmalarini rivojlantirish uchun vaqt kerak va buni amalga oshirish qiyin vazifa bo‘lishi mumkin. Yaxshiyamki, ota-onalar uyda bolalarning yozish ko‘nikmalarini yaxshilashga yordam beradigan ko‘p narsalarni qilishlari mumkin.

NATIJALAR

Yozuv jarayonida bolalar ruchka (qalam)ni to‘g‘ri ushlab, daftarni to‘g‘ri qo‘yishni, harfni yozishda daftar chiziqlari, ular bo‘ylab qo‘lni harakatlantirishni esda saqlashi, harfni mo‘ljallangan katakga bosma harfda yozishi lozim. Bu jarayon bolalarni aqlan va jismonan charchatadi, ayniqsa, ularning barmoq va yelka muskullari toliqadi. Shuning uchun ham mashg‘ulotda **jismoniy daqiqalar** o‘tkazilishi ahamiyatlidir. Yozishni o‘rganish uchun bolalar o‘z tanalarini nazorat qilishlari va qo‘pol motorli ko‘nikmalarini rivojlantirishlari kerak. Nozik vosita boshqaruvi yaxshi rivojlangan yalpi vosita boshqaruviga bog‘liq. Asosiy nazorat, o‘rta chiziqni kesish, ko‘zni qo‘l bilan muvofiqlashtirish va ikki tomonlama muvofiqlashtirish (masalan, bir qo‘l bilan yozish va ikkinchi qo‘l bilan sahifani boshqarish) ham bolaning qo‘pol

motorli rivojlanishining bir qismidir va yozish qobiliyatini rivojlantirish uchun muhim. Yozish uzoq vaqt davomida stolda charchamasdan o'tirish uchun to'g'ri turish va asosiy nazoratga ega bo'lishni o'z ichiga oladi. Bolalar to'g'ri o'tirishlari kerak, oyoqlari erga tekis bo'lib, qo'llari stolga to'g'ri burchak ostida bo'lishi kerak. Ko'pgina bolalar maktabda qiladigan hamma narsaga ta'sir qiladigan va odatda o'z vazifalarini tugatmasliklarini bildiradigan bitta omil bilan kurashadilar. Stolda o'tirgan, charchagan yoki o'tirish va diqqatini jamlashda qiynalayotgan bolalar fizioterapevtga murojaat qilishlari mumkin. Bolalar sahifaning chap tomonida o'ng qo'li bilan yozish kabi vazifalarni bajarishlari uchun o'rta chiziqni kesib o'tishni o'rganishlari kerak. Agar bolaning yozuvi sahifaning chap tomonidan o'ngga qiyshayganini ko'rsangiz, o'rta chiziqni kesib o'tish muammosini aniqlash oson (har bir yangi satr chetidan bir oz uzoqroqda boshlanadi). Bolalar qalamni uchburchak ushlagich kabi yetuk ushlagich yordamida va kerakli bosim bilan ushlab turishi kerak. Ular qalamni nazorat qilishlari va harflarni to'g'ri shakllantirishlari kerak, charchamasdan. Qalamni ushlamagan holda, harflarni shakllantirish qiyin va bolalar yozish paytida charchashadi, chunki ular ko'pincha sahifaga juda ko'p bosim o'tkazadilar yoki qalamni etarlicha qattiq ushlab turmaydilar. **Nozik motorli ko'nikmalar;** Bolalar to'g'ri yozishni o'rganish uchun nozik vosita mahoratini va barmoq kuchini rivojlantirish uchun ko'p mashq qilishlari kerak. Maktabgacha yoshdagi bolalarga nozik motorli o'yinlar va mashg'ulotlar bilan shug'ullanish uchun kundalik imkoniyatlar berilishi kerak.

XULOSA

Farzandingiz qalamni to'g'ri ushlab tursa va charchamasa, u naqsh bosqichini boshlashga tayyor hisoblanadi. Kauchuk qalam tutqichlaridan foydalanish (bu qiziqarli narsalar kabi) juda katta farq qiladi, chunki ularning barmoqlari yoshligidanoq to'g'ri holatda bo'ladi. Qalamni ushlab - bu noto'g'ri odat paydo bo'lgandan keyin tuzatish juda qiyin bo'lgan yana bir narsa. Men birinchi sinfga dars berganimda, biz harflarga o'tishdan oldin yilning birinchi qismini naqshlar bilan o'tkazardik. Maktabgacha yoshdagi bolalar uchun yozishdan oldingi ko'nikmalarning ahamiyati To'g'ri qalam tutqichidan foydalaning. Harflar birinchi navbatda keng miqyosda kiritiladi - masalan, katta qog'ozga yoki doskaga yoziladi. Shakllantirish keng miqyosda qo'llanilganda, bola bir nechta qatorli maxsus qog'ozga yozishni boshlashga tayyor. Bolalar to'g'ri nuqtadan boshlashni va har bir harf uchun tartibni bajarishni o'rganishlari kerak (masalan, "b" harfini yuqoridan boshlash, pastga, yuqoriga va o'ngga aylanib, aylanani yopish). Shuningdek, ular harflar orasida bo'sh joy qoldirishni o'rganadilar. Keyingi bosqich so'zlarni hosil qilish uchun harflarni birlashtirib, keyin bo'shliqlar bilan ajratiladi. Keyin bu so'zlar jumlar hosil qiladi va oddiy tinish belgilarini kiritish mumkin, masalan, bosh harflar va nuqtalardan foydalanish. Harflarni to'g'ri

shakllantirish - to'g'ri joydan boshlab, to'g'ri yo'nalishda harakat qilish muhim hisoblanadi. Bola harflarni to'g'ri shakllantirish uchun etarli darajada nazoratga ega bo'lishidan oldin, ular harflardagi naqsh va shakllarni tushunishlari kerak. Bu harflar kiritilishidan ancha oldin, shakllar, boshqotirmalar, pegboards, chizma naqshlari va boshqalar bilan oddiy harakatlar orqali amalga oshiriladi. Keyin chiziqqa naqshlarni yozish, masalan, zig-zag chiziqlar yasash, aylana naqsh va chiziqlarni chizish kabilar kiritiladi. Ular harflarni shakllantirishda qo'llaniladigan shakllarga taqlid qiladi (masalan, ilon naqshlarini yasash "s" harfini shakllantirishga yordam beradi, zig-zaglar "A" bosh harfida, aylana va spiral naqshlar "c" harfini shakllantirishga yordam beradi). Qiziqarli mashg'ulotlardan tortib kundalik o'qish va yozish mashg'ulotlarigacha, bolalarning yozish ko'nikmalarini qanday yaxshilash bo'yicha ushbu maslahatlar farzandingizga qisqa vaqt ichida o'z mahoratini oshirishga yordam beradi. Ushbu oddiy va qiziqarli bolalar yozish faoliyati bilan bolangizning muloqot qobiliyatlarini yaxshilang.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Bondarenko A.K. Bolalar bog'chasida didaktik o'yinlar: bolalar bog'chasi o'qituvchisi uchun qo'llanma. - M: Ma'rifat, 1985. - 176s., kasal. - (B-ka "Qishloqdagi bolalar bog'i").
2. Venger L.A., Muxina V.S. Psixologiya: Pedagogika maktablari talabalari uchun 2002-sonli «Maktabgacha ta'lim» va 2010-sonli «Maktabgacha ta'lim muassasalarida ta'lim» ixtisosligi bo'yicha o'quv qo'llanma. -M.: Ma'rifat, 1989. - 336-yillar.
3. Voloshkina M.I. Bolani maktabga tayyorlashda didaktik o'yin: Darslik. Ed. V. G.Goretskiy. Moskva-Belgorod. 1995. 152b.
4. Amonoshvili Sh.Ya. Shaxsni yaratgan - M:, 1982 yil.
5. Afonkina Yu. Maxsus kurs - pedagogik o'yinning psixologik-pedagogik muammolari. - Maktabgacha ta'lim No 9, 1998. - 91-b
6. Maktabgacha yoshdagi bolalarning rivojlanishiga qo'yiladigan davlat talablari 2018 yil 18.06
7. Takomillashtirilgan 'Ilk qadam' o'quv dasturi 2018 yil 7.07.
8. Majburiy bepul maktabga bir yillik tayyorlov guruhi uchun 'Ilm yo'li' o'quv dasturi 2020y
9. Entwisle, D. R. va Alexander K. L. (1993). Maktabga kirish: boshlang'ich maktabga o'tish
10. Uyda savodxonlik faoliyati va belgilari bolalarning rivojlanayotgan savodxonligi, 1993 va 1999. (NCES 2000-026). V. 1993 va 1999. (NCES 2000-026). V.

Jurnallar

11. Eshbekova G. Maktabgacha yoshdagi bolalarga yozishni o'rgatish vazifasini amalga oshirishda o'yinlardan foydalanish. journal of innovations in social sciences.: 01 | Jan - 2023 ISSN: 2181- Volume: 03 Issue 2594
12. Eshbekova G. Bolalarni maktabga tayyorlashning yozishga o'rgatish bosqichida psixofiziologik xususiyatlarini inobatga olish masalasi. Международный научный журнал № 6 (100), часть 3 «Новости образования: исследование в XXI веке» январь, 2023
13. Eshbekova G. Tarbiyachining ma'naviy qiyofasi hamda kasbiy mahoratining bolalar bilan muloqotni tashkil etish shakllariga ta'siri. Journal of innovations in social sciences Volume: 02 Issue: 01 | 2022 ISSN: 2181-2594

ҚАЛМОҚҚИР КОНИ ОКСИДЛАНГАН 9-УЮМДАГИ РУДА НАМУНАСИНИНГ КИМЁВИЙ ТАРКИБИНИ ЎРГАНИШ

Хакимов Камол Жўраевич

т.ф.ф.д. Термиз муҳандислик-технология институти
Нефть-газ ва кончилик иши кафедраси мудири

Ёрматов Достонбек Ашурмамат ўғли

Қарши муҳандислик-иқтисодиёт институти
Кончилик иши кафедраси магистранти

АННОТАЦИЯ

Бугунги кунда дунё миқёсида XXI аснинг ривожланиш стратегияси «Барқарор ривожланиш моҳияти» деб ном олган бўлиб, иқтисодиётнинг ривожланиши - биосфера барқарор мувозанатини бузмаган ҳолатда, табиий иқлимни ва ривожланиб бораётган муҳитни бузмаган ҳолатда олиб борилишини назарда тутди. Бу ўринда, техноген чиқиндилар жаҳон иқтисодиёти барқарор ривожланишига тўсқинлик қилувчи муаммо сифатида қаралиб, техноген чиқиндиларни ҳосил қилувчи етакчи корхоналар сифатида рангли металлургиянинг энг жадал ривожланувчи соҳаси мис, олтин ва кумуш ишлаб чиқариш саноати пешқадамлик қилади. Бунда техноген чиқиндиларни қайта ишлаб рангли ва нодир металлларни ажратиш олиш технологияларини яратиш ҳамда амалиётга қўллаш муҳим аҳамиятга эга.

Калим сўзлар: *чиқинди, оксидланган руда, намуналарда углерод миқдори, кимёвий таркиби, Геологик-технологик хариталаш, Хлорит ва каолинит сульфат кислота, агдарма.*

ABSTRACT

Today, the development strategy of the 21st century on a global scale is called the "essence of sustainable development", referring to the fact that the development of the economy - in a state that does not violate the stable balance of the biosphere, does not violate the natural climate and the developing environment. In this place, man-made waste is considered as a problem that prevents the sustainable development of the world economy, and the most dynamically developing industry of non-ferrous metallurgy, as the leading enterprises producing man-made waste, is the leading copper, gold and silver manufacturing industry. It is important to create and apply technologies for the extraction of non-ferrous and rare metals by recycling man-made waste.

Keywords: *waste, oxidized ore, carbon content in samples, chemical composition, geological-technological mapping, chlorite and kaolinite sulfuric acid, overturning.*

Оксидланган 9 уюмдаги руда намуналарининг кимёвий таркиби берилган. «Олмалиқ кон-металлургия комбинати» АЖ даги оксидланган руда намуналарининг кимёвий таркиби 81,51–85,0% га литофилли компонентларда ифодаланган.

Ҳар хил намуналарда углерод миқдори 0,084 дан 0,295% гача ўзгариб туради яни углерод икки оксидининг масса улуши 0,30 дан 1,08% гачани ташкил этади.

Намуналарда карбонатларнинг нисбатан кам миқдори маъданларнинг кислотани ўртача истеъмол қилишидан дарак беради, бу мисни сульфат кислотали танлаб эритмага ўтказиш учун мақул ҳисобланади.

Олмалиқ кон-металлургия комбинати АЖ даги оксидланган маъданлар намуналаридаги маъдан ҳосил қилувчи элементлар темир ва олтингугурт билан ифодаланган. Темир миқдори 4,0-7,10% даражада бўлади.

Оксидланган шаклдаги темир кўпдир. Олтингугуртнинг масса улуши 0,20-2,2% ташкил этади. Оксидланган маъданларда асосий қимматбаҳо компонентлар мис ва олтин ҳисобланади.

Намуналарда мис миқдори 0,120-0,7% чегараларда бўлади. 9 - уюм намуналарида Си деярли тўлиқ оксидланган шаклда бўлади, 92,0-95,0% ташкил этади. Айрим намуналарда сульфидли ва оксидланган Си нисбатан тенг ўзаро нисбатда бўлади. Барча намуналарда оксидланган Си эркин шаклда кўпроқ бўлади. Сульфидли Си кўпгина намуналарда нисбатан тенг ўзаро нисбатда ҳам бирламчи сульфидларда ҳамда иккиламчи сульфидларда учрайди.

Оксидланган 9 - уюм намуналарида олтин миқдори мос равишда 1,65 ва 1,4 г/т ташкил этади. Қолган намуналарда олтин миқдори 0,38 дан 0,49 г/т гача кумуш эса ўртача 1,5 г/т ўзгариб туради.

Геологик-технологик хариталаш намуналарининг қуйидаги минералли таркиби 1-жадвалда берилган.

1-жадвал

Оксидланган маъдан намуналарининг минерал таркиби

Минерал	Намунадаги масса улуши, %
	№ 9-уюм намунаси
Жинслар ҳосил қилувчи минераллар	
Кварц	52,5
Дала шпатлари	19,4
Мусковит, серицит, гидрослюда, каолинит	12,3
Хлорит	9,5
Карбонатлар (кальцит, доломит)	1,3
Гипс	-

Руда ҳосил қилувчи минераллар	
Пирит	0,25
Миснинг сульфидли минераллари	0,2
Миснинг оксидли минераллари	0,8
Соф ҳолдаги мис	-
Молибденит	Жуда кам
Бошқа сульфидлар (галенит, арсенопирит, сфалерит)	ўта кам
Темир гидроксидлари, ярозит	2,8
Акцессорлилар	0,9
Жами	100

Олмалик кон-металлургия комбинати АЖ даги оксидланган маъданларининг намуналари 93,1-95,6% жинс ҳосил қилувчи минераллардан ифодаланган. Слюдали минералларнинг (мусковит, серицит, хлорит) юқори улуши мавжудлиги рудани қайта ишлашда қийинчилик туғдириши мумкин, чунки бу минералларда шламланишга мойиллик мавжуд.

Маъданларда 0,65-1,8% миқдордаги карбонатлар ва темир гидроксидлари (2,0-5,0%) мисни уюмда танлаб эритмага ўтказиш жараёнида сульфат кислота билан ўзаро таъсирда бўлади.

Хлорит ва каолинит сульфат кислота билан қисман ўзаро таъсирда бўлиши мумкин. Ушбу минералларнинг эриши темир, магний, алюминий, кремний каби металллар-аралашмаларнинг эритмага ўтиши билан бирга кечади.

Оксидланган маъдан намуналарида маъданли минералланиш сульфидлардан ва темир ҳамда мис оксидлари билан ифодаланган. Пирит миқдори ҳар хил намуналарда 0,2 дан 3,5 % гача ўзгариб туради.

Мис сульфидлари улушига 0,2 дан 0,4% гача тўғри келади. Оксидланган 9-уюм намунасида мис сульфидлари ягона белгилар миқдорда белгиланади. Оксидланган 9-уюм намуналарида мис оксидлари 0,9-1,5% миқдорда бўлади. Айрим намуналарда уларнинг улуши 0,1-0,3% ташкил этади. Темир оксидлари 2,5-5,0% миқдорда бўлади. Мис бўйича 9-уюм намуналари оксидланиш даражаси маъданнинг оксидланган турини, темир бўйича оксидланишга яқин, аралаш турни ифодалайди.

Балансдан ташқари маъдан намунасининг кимёвий таркиби.

«Қалмоққир» кони маъдан намунасининг кимёвий таркиби таҳлилнинг оптик-эмиссияли, атомли-абсорбцияли, ИК-спектроскопик, гравиметрик, титриметрик ва фотометрик усулларида фойдаланиб аниқланди. Олтин ва кумуш миқдори бевосита пробали таҳлил усули билан аниқланди. Дастлабки маъдан намунасининг кимёвий таркиби 2-жадвалда берилган.

2-жадвал

Дастлабки руда намунасининг кимёвий таркиби

Элемент, компонент	Масса улуши %	Элемент, компонент	Масса улуши %
SiO ₂	57,92	Fe _{сульфид}	1,81
Al ₂ O ₃	14,3	S _{общ}	2,48
CaO	2,86	S _{сульфат}	0,84
K ₂ O	3,48	Cu	0,4
Na ₂ O	<1,0	Zn	0,044
MgO	3,86	Pb	0,020
MnO	0,20	As	0,0056
P ₂ O ₅	0,18	Ba	0,040
TiO ₂	0,65	Mo	0,0050
C _{общ}	0,50	Co	0,0018
CO ₂	2,10	Sr	0,0096
Fe _{общ}	6,48	Au, г/т	1,54
Fe _{окисл}	4,76	Ag, г/т	2,10

Изоҳ: Sb, Cd, Cr, Ni, Sn, W, Bi, Hg, Se, Te, Re миқдори аниқланган чегарадан паст бўлади.

2-жадвалда берилган маълумотлар бўйича шу нарса аниқландики, «Қалмоққир» кони балансдан ташқари маъдан намунасининг кимёвий таркиби 85% литофилли компонентлардан ифодаланган. Улардан асосийларидан бири кремнезем ҳисобланади, унинг улушига 57,92 % тўғри келади. Ишқорли ва ишқорли ер металлариининг жами миқдори 11,8 % ташкил этади. Массаси бўйича ишқорли ер металлари устундир. Намунадаги натрий оксиди улуши аниқлангандан паст даражада бўлади.

Углерод миқдори 0,50 % ташкил этади. Углерод икки оксидининг масса улуши 1,6 % ташкил этади. «Қалмоққир» конининг дастлабки маъдан намунасида маъдан ҳосил қилувчи элементлар темир ва олтингугуртдан ифодаланган. Темир миқдори 6,48% даражада бўлади ва оксидланган шаклдаги темир кўп миқдорда бўлади. Олтингугуртнинг масса улуши 2,48% ташкил этади. 30% чамаси олтингугурт сульфатли шаклда бўлади, мутлақ миқдорда 0,84% ташкил этади ва қолган олтингугурт сульфидли минераллар таркибига киради.

«Қалмоққир» конининг руда намунасида рангли металллар орасида мис 0,175% миқдорда аниқланган. Мис учун фазавий таҳлил бажарилган. Таҳлил натижалари 3-жадвалда берилган.

3-жадвалда маълумотлари бўйича шу нарса аниқландики, мис 60% сульфидли шаклда ифодаланган, 48% мис оксидланган шаклда бўлади, бу мутлақ миқдорда 0,09% ташкил этади.

3-жадвал

Балансдан ташқари маъдан намунасида миснинг фазавий таҳлили

Миқдори	Мис шакллари				Жами
	Сульфидли		Оксидланган		
	Бирламчи Сульфидлар	Иккиламчи Сульфидлар	Боғланган	Эркин	
Мутлақ,%	0,085	0,010	0,019	0,053	0,164
Нисбий,%	50,8	7,0	12,0	30,2	100,0

Бошқа рангли металллар, шунингдек, мышьяк, сурьма ва симоб каби зарарли аралашмалар намунада фоизининг юз ва минг улушидан ошмаган миқдорда бўлади.

4-жадвалда паспорт маълумотлари бўйича балансдан ташқари маъдан намунасидаги мис ва молибден миқдори берилган.

4-жадвал

Балансдан ташқари маъдан намунаси паспорти маълумотлари

Элемент	Миқдори
Cu,%	0.168
Mo,%	0.0079

Балансдан ташқари маъдан намунасидаги олтин ва кумуш миқдори бевосита пробали таҳлил усули билан аниқланди. Натижалар ишончилигини ошириш учун таҳлил тўртта параллел тортилган миқдорларда бажарилди. Пробали таҳлил натижалари 5-жадвалда келтирилган. Пробали таҳлил маълумотлари бўйича намунада олтиннинг ўртача миқдори 0,46 г/т ташкил этади, намуна чегараларида ушбу кўрсаткич озроқ ўзгаради. Кумуш миқдори ўртача 2,24 г/т ташкил этади.

5-жадвал

Балансдан ташқари намунада олтин ва кумушнинг пробирли таҳлили натижалари

Тортилган руда рақами	Миқдори, г/т	
	Au	Ag
1	0.51	1.85
2	0.36	1.76
3	0.42	2.41
4	0.47	2.28
Ўртача	0.46	2.24

Кимёвий таҳлил маълумотлари бўйича балансдан ташқари маъдан намунасидаги мис миқдори паспортдаги маълумотларга мос келади.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Xasanov A.S., Hakimov K.J Shukurov A.Yu., Boymurodov N. A. Nurxonov F.A. Features of involvement in the processing of industrial waste from mining and metallurgical industries // «International Journal of Creative Research Thoughts (IJCRT)». Impact Factor 7.97 (ISSN: 2320-2882) Volume 8, Issue 12, December 2020, pp.1315-1320

2. Хасанов А. С., Хакимов К. Ж., Хўжакулов А. М. Кончилик саноати техноген чиқиндиларини қайта ишлаш технологияси ва инновацион ёндашув таҳлили // Инновацион Технологиялар 2021/1(41)-сон, - Қарши, 2021, - С. 7-11 (05.02.01; №38).

3. Хасанов А.С., Хакимов К.Ж., Қаюмов О.А., Шукуров А.Ю., Соатов Б.Ш. Изучение химического вещественного состава шлаков медеплавильного производства, кеков, клинкеров и других отходов металлургических производств. // Universum: технические науки: электрон. научн. журн. 2021, 2(83). URL: <https://7universum.com/ru/tech/archive/item/11313> (дата обращения: 25.02.2021. - С. **70-73 (02.00.07; №1)**).

4. Хасанов А.С., Хакимов К.Ж., Хўжакулов А.М., Шукуров А.Ю. Мирзанова З.А. Чодак кони техноген чиқиндиларини қайта ишлаш имкониятлари” // ФарПИ ИТЖ, НТЖ ФерПИ, 2021, Т.25, №5, - С. 227-231 (05.02.01; №20).

5. Hakimov K.J., Eshonqulov U.X., Amanov T.S., Umirzoqov A.A. Complex Processing Of Lead-Containing Technogenic Waste From Mining And Metallurgical Industries In The Urals The american journal of engineering and technology (TAJET) SJIF-5.32 DOI-10.37547 /tajet September 28, 2020 The USA Journals, USA. **P. 102-108.**

6. Хасанов А.С., Хакимов К.Ж., Қаюмов О.А., Эшонқулов У.Х., Соатов Б.Ш. Техногенные отходы – перспективное сырье для металлургии Узбекистана в оценке отвальных хвостов фильтрации медно-молибденовых руд» // Universum: технические науки: электрон. научн. журн. Universum: технические науки Выпуск: 12(81), 12.2020, часть 1, - Москва, - С. **54-58 (02.00.07; №1)**.

7. Қаюмов О.А., Хакимов К.Ж., Эшонқулов У.Х., Боймуродов Н.А., Норкулов Н.М. Изучение химического, гранулометрического, фазового состава золотосодержащих смешанных руд» // Universum: технические науки: электрон. научн. журн. Universum: технические науки, Выпуск: 3(84), 03.2021, часть 1, - Москва, - С. **71-75 (02.00.07; №1)**.

HOZIRGI KUNDA FOSFOGIPSDAN FOYDALANISH

Obitjonova Vazira Rustamxon qizi

Namangan davlat Universiteti

Noorganik, analitik va noir meallar kimyosi yo'nalishi magistranti

e-mail: vazirarustamovnaa@gmail.com

ANNOTATSIYA

Gipsni fosfogipsdan flotatsiya usuli bilan ajratish bir qator bosqichlarni o'z ichiga oladi. Birinchidan, fosfogips bo'lgan xom ashyo maydalanadi va mayda zarrachalarga aylanadi. Keyinchalik, tuproq materiali suv va flotatsiya agenti bilan aralashtiriladi, bu odatda sirt faol moddasi yoki kollektordir. Flotatsiya agenti suyuq aralashmaning yuzasida gips va fosfogips zarralarini o'z ichiga olgan ko'pik hosil qilishga yordam beradi. Keyin ko'pik ajraladi va gips zarralari fosfogips zarralaridan ajratiladi. Keyin ajratilgan gips zarralari yuviladi va qolgan suv yoki aralashmalarni olib tashlash uchun quritiladi. Bu jarayon gipsni fosfogipsdan ajratishning samarali usuli hisoblanadi, chunki flotatsiya agenti gips zarrachalariga tanlab biriktirilib, ularni fosfogips zarralaridan ajratish imkonini beradi. Umuman olganda, flotatsiya usuli gips mahsulotlarini ishlab chiqarishda muhim jarayon bo'lgan fosfogipsdan gipsni ajratishning samarali va tejamkor usuli hisoblanadi.

Kalit so'zlar: fosfogips, gips, flotatsiya, konsentrat, yog' kislotasi, pH, gidrofob, gidrofil.

ANNOTATION

The separation of gypsum from phosphogypsum by flotation method involves a series of steps. Firstly, the raw material, which is phosphogypsum, is crushed and ground into fine particles. Then, the ground material is mixed with water and a flotation agent, which is usually a surfactant or collector. The flotation agent helps to create a froth on the surface of the liquid mixture that contains the gypsum and phosphogypsum particles. The froth is then skimmed off and the gypsum particles are separated from the phosphogypsum particles. The separated gypsum particles are then washed and dried to remove any remaining water or impurities. This process is an effective method for separating gypsum from phosphogypsum, as the flotation agent selectively attaches to the gypsum particles, allowing them to be separated from the phosphogypsum particles. Overall, the flotation method is an efficient and economical way to separate gypsum from phosphogypsum, which is an important process in the production of gypsum products.

Key words: phosphogypsum, gypsum, flotation, concentrate, fatty acid, pH, hydrophobic, hydrophilic.

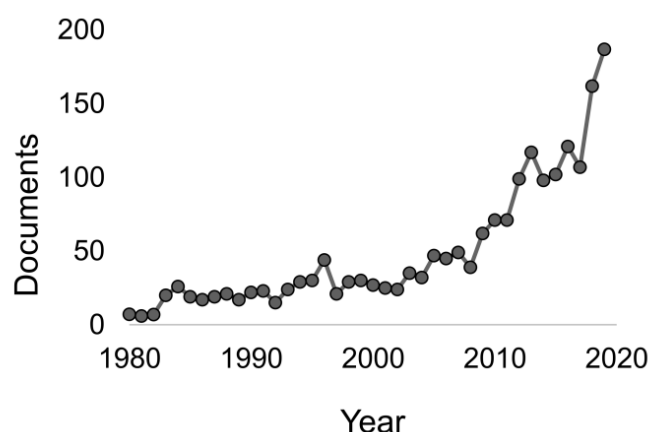
АННОТАЦИЯ

Отделение гипса от фосфогипса методом флотации включает ряд стадий. Во-первых, сырье, которым является фосфогипс, измельчается и измельчается до мелких частиц. Затем измельченный материал смешивают с водой и флотационным агентом, которым обычно является поверхностно-активное вещество или собиратель. Флотационный агент способствует образованию пены на поверхности жидкой смеси, содержащей частицы гипса и фосфогипса. Затем пену снимают, а частицы гипса отделяют от частиц фосфогипса. Отделенные частицы гипса затем промывают и сушат для удаления любой оставшейся воды или примесей. Этот процесс является эффективным методом отделения гипса от фосфогипса, поскольку флотоагент избирательно присоединяется к частицам гипса, позволяя отделить их от частиц фосфогипса. В целом, метод флотации является эффективным и экономичным способом отделения гипса от фосфогипса, что является важным процессом в производстве гипсовых изделий.

Ключевые слова: *фосфогипс, гипс, флотация, концентрат, жирная кислота, рН, гидрофобность, гидрофильность.*

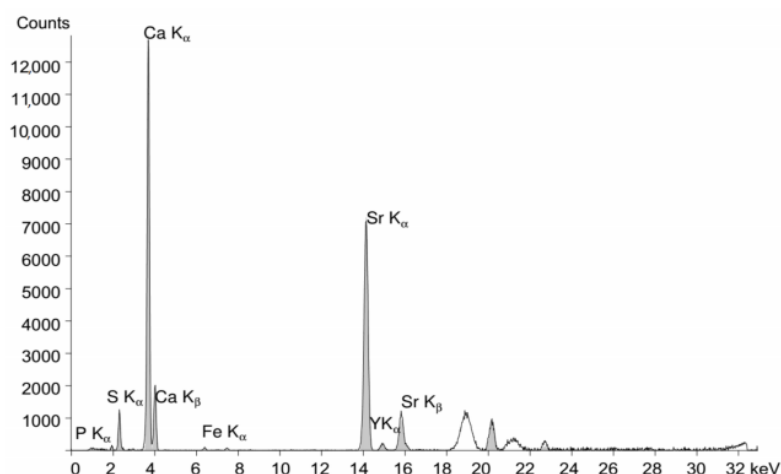
KIRISH

Fosfogips fosforitdan fosfat kislotasi ishlab chiqarishdagi chiqindi mahsulotidir. Bu turli xil usullar yordamida fosfogipsdan ajratilishi mumkin bo'lgan turli xil darajadagi aralashmalarni, shu jumladan gipsni o'z ichiga olgan chiqindi materialdir. Hozirgi kunda fosfogipsning hosil bo'lishini hisobga oladigan bo'lsak, undan foydalanish uni yo'q qilish yoki tashish har tomolama: ekologik va iqtisodiy jihatdan samaralidir. Shu sababli, so'nggi yillarda FGni qayta ishlash, undan to'g'ri maqsadda foydalanish imkoniyatlari kengaymoqda. Nashrlar soniga ko'ra (1-rasm), fosfogipsga bo'lgan qiziqish ikkilamchi xom ashyo manbai sifatida so'nggi o'n yil ichida sezilarli darajada oshdi. Dastlab, fosfogips asosan qurilish, sement, yo'l qurilishi, qishloq xo'jaligi sanoatida foydalanilgan. Biroq, so'nggi 10-20 yil ichida atrof-muhitga berilgan antropogen bosimning kuchayishi va buning natijasida tabiiy inqiroz tufayli xomashyo manbalariga munosabat o'zgardi. Fosfogips ko'p foydali xususiyatlarga ega elementlar, jumladan kaltsiy, fosfor, nodir yer elementlarining manbai sifatida qaraladi, shu jumladan, texnologik jarayonlarda mineral resurs sifatida foydalaniladi.

1-rasm. Fosfogips tadqiqotlari sohasidagi nashr qilish tendentsiyalari (makolalar soni) (Scopus ma'lumotlar bazasidan foydalangan holda).

Yuqorida keltirilgan ma'lumotlarga qaraydigan bo'lsak hozirgi kunda fosfogipsni o'rganishga bo'lgan e'tibor ancha ortgan. Jumladan AQSh, Germaniya, Xitoy va Yevropadagi ko'p davlat olimlari bu borada keng ishlarni amalga oshirishganva bu tadqiqotlar haligacha tugagani yo'q. Jumladan FG tarkibi o'rganilganda unda ko'plab birikmalar bilan birga nodir metallar aniqlangan. Jumladan, stronsiy, ittiriyl kabi elementlar spektrda topilgan.

2-rasm. Fosfogips namunasining element spektri.

FG flotatsiyasi

Gips ajratib olishning eng samarali usullardan biri flotatsiya usuli bo'lib, u ikki xil mineralni tanlab ajratish uchun kimyoviy reagentlar va fizik jarayonlardan foydalanishni o'z ichiga oladi. Flotatsiya jarayoni minerallarning qolgan qismini cho'kmada qoldirib, yuzaga qalqib chiqish uchun havo pufakchalarini muayyan mineral sirtlarga tanlab biriktirish printsipiga asoslanadi. Gipsni fosfogipsdan ajratishda kollektor reaktivi odatda yog ' kislotasi yoki uning tuzi bo'lib, gips zarralari

yuzasiga adsorbsiyalanadi va ularni gidrofobik qiladi. Gidrofobik zarralar havo pufakchalariga yaqinlik xususiyatiga ega va ularni havo flotatsiyasi orqali gidrofil zarrachalardan ajratish mumkin.

Flotatsiya jarayoni bir necha bosqichlarni o'z ichiga oladi, jumladan, namuna tayyorlash, konditsionerlash, ko'pikni flotatsiya qilish, ko'pikni yig'ish va suvsizlantirish. Birinchi qadam fosfogips namunasini quritish, maydalash va mayda kukunga aylantirishni o'z ichiga oladi. Keyin namuna suv va kollektor reaktivi bilan aralashtiriladi va gips zarralari yuzasida kollektorning to'g'ri adsorbsiyasini ta'minlash uchun ma'lum bir muddatga sovutiladi. Flotatsiyada eng yaxshi natijalarga erishish uchun pH, harorat va reagent dozasini sozlash orqali optimallashtirish mumkin.

Sovutilgandan so'ng, havo pufakchalari flotatsiya mashinasi yoki ko'pikli flotatsiya kamerasi yordamida aralashmaga kiritiladi. Havo pufakchalari gips zarrachalariga yopishadi va ular aralashmaning yuzasiga suzib, ko'pikli qatlam hosil qiladi. Gips bo'lmagan va boshqa minerallar tarkibiga kiruvchi zarralar eritmaning tubiga cho'kadi. Gips zarralarini o'z ichiga olgan ko'pikli qatlam yig'iladi va alohida idishga o'tkaziladi. Keyin to'plangan ko'pik ortiqcha suvni olib tashlash va gipsning quruq konsentratini olish uchun filtrlash yoki quritish jarayoni yordamida suvsizlantiriladi.

Flotatsiya usulida olingan gips konsentratining sifati va tozaligi turli omillarga, masalan, ishlatiladigan kollektor reaktivining turi va miqdori, aralashmaning pH darajasi, aralashmalar konsentratsiyasiga bog'liq. Konsentrat odatda tahlil qilinadi va kerakli xususiyatlarga mos kelishini ta'minlash uchun sifati uchun sinovdan o'tkaziladi.

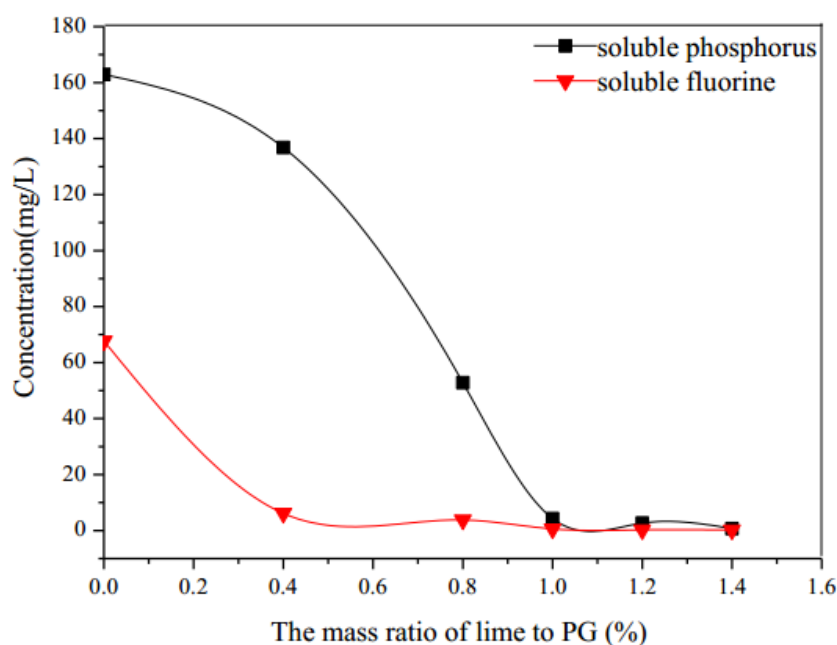
Flotatsiya usulining afzalliklaridan biri shundaki, u sanoat dasturlari uchun osonlik bilan kengaytirilishi mumkin. Usul, shuningdek, juda selektiv bo'lib, turli xil minerallarni ajratish uchun ishlatilishi mumkin. Biroq, flotatsiya jarayoni murakkab bo'lishi mumkin, malakali operatorlar va maxsus jihozlarni talab qiladi. Jarayon, shuningdek, katta miqdorda oqava suv va boshqa ekologik muammolarni keltirib chiqarishi mumkin.

Olingan natijalar tahlili

Flotatsiya Wroclaw Fan va Texnologiyalar Universitetida FG namunasi 1 L XFD tipidagi flotatsiya mashinasida o'tkazilgan. Bunda 200g namunaga 1% li ohakdan 2g qo'shib 5 daqiqa davomida aralashtiriladi. Bundan ko'zlangan maqsad, eriydigan fosfor va ftorni cho'ktirish. Keyin qarag'ay yog'ini qo'shiladi. Namunalar filtrlanadi, 40 °C da quritiladi, tortiladi. Namuna oqligi Shanghai Yuefeng Instrument Co., Ltd SBDY-1P oqlik o'lchagichi tomonidan tekshirilgan. Namunadagi umumiy

fosfor to'liq uzunligi dispersiv rentgen floresansi yordamida o'lchandi. Spektrometr (XRF) va namunadagi eruvchan fosfor va ftor ion bilan aniqlandi.

Eriydigan fosfor va ftorning to'liq cho'kishi uchun ohak qo'shilgandagi (FG bilan massa nisbatida qo'shiladi) eruvchan fosfor konsentratsiyasiga ta'siri va FGdagi ftor tekshirildi va 3-rasmda ko'rsatilgan natijalarga erishildi.

3-rasm. Ohak tarkibining PGdagi eruvchan fosfor va ftor konsentratsiyasiga ta'siri.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, Fosfogips chiqindilarining shakllanishi, saqlanishi va haqiqiy yo'q qilinishi muammosi bugungi kunda to'liq hal etilmagan. Mavjud chiqindixonalar ifloslanishni keltirib chiqaradi. Atmosfera, yer osti suvlari, tuproq va qo'shni hududlarning o'simliklari begonalashishiga olib keladi. Shu bilan birga, ushbu chiqindilar hali ham foydali fizik, kimyoviy va biokimyoviy xususiyatlarga ega bo'lib, bu ularning atrof-muhitni muhofaza qilish doirasini kengaytirish imkonini beradi. Shu sababli, ushbu tadqiqotda FG chiqindilaridan samarali foydalanish usullari ko'rib chiqildi va tahlil qilinadi. Fosfogips bo'yicha hozirgi tadqiqotlar tahlili asosida biz uning tarkibiy qismlarini bilgan holda, fosfogipsdan eng samarali foydalanish imkonini berishini aniqlandi. Flotatsiya usuli gipsni fosfogipsdan ajratishning samarali va kamxarj usuli hisoblanadi. Usul ikkita mineralni tanlab ajratish uchun kimyoviy reagentlar va fizik jarayonlardan foydalanishni o'z ichiga oladi. Jarayonni eng yaxshi natijalarga erishish uchun pH, harorat va reagent dozasi kabi sharoitlarni sozlash orqali optimallashtirish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI: (REFERENCES)

1. Jinming Wang, Faqin Dong, Zhaojia Wang, Feihua Yang, Mingxia Du, Kaibin Fu, Zhen Wang A novel method for purification of phosphogypsum Wroclaw University of Science and Technology 2020
2. Yelizaveta Chernysh, Olena Yakhnenko, Viktoriia Chubur and Hynek Roubík Phosphogypsum Recycling: A Review of Environmental Issues, Current Trends, and Prospects Czech University of Life Sciences Prague 2021
3. Kasimov, A.M.; Leonova, O.E.; Kononov, Y.A. Utilization of phosphogypsum with available materials for the production of gypsum binders. In *Cooperation in Solving Waste Problems, Proceedings of the 4th International Conference, Kharkov, Ukraine, 31 January–1 February 2007*; EcoInform: Kharkov, Ukraine, 2007; pp. 120–122. (In Russian)
4. Sharipov, T.V. Processing Karate Phosphorites into Sodium Hexafluorosilicate. Dissertation, Bashkir State University, Kazan, Russia, 2014. (In Russian)
5. Donskikh, I.V. The influence of fluorine and its compounds on people’s health (literature review). *Acta Biomed. Sci.* **2013**, *3*, 179–185. (In Russian)
6. ATTALLAH M.F., METWALLY S.S., MOUSSA S.I., SOLIMAN MOHAMED A., 2019. Environmental impact assessment of phosphate fertilizers and phosphogypsum waste: Elemental and radiological effects. *Microchemical Journal*.146, 789-797.
7. ALCORDO I. S., RECHCIGL J. E., 1993. Phosphogypsum in Agriculture: A Review. *Advances in Agronomy*. 49, 55-118

BOSHLANG‘ICH TA‘LIMDA INTERFAOL DARSLARGA QO‘YILADIGAN TALABLAR

Xoldarova Iroda Valijonovna

FDU Boshlang‘ich ta‘lim uslubiyoti kafedراسi mudiri (PhD)

Barakayeva Mohigul Muzaffar qizi

FDU 2-kus magistranti

ANNOTATSIYA: Ushbu maqolada boshlang‘ich sinf ona tili va o‘qish savodxonligi predmetini o‘rganish jarayonida interfaol darslarni tashkil etish va unga qo‘yiladigan talablar yoritib berilgan. Interfaol darslarga qo‘yiladigan tarbiyaviy, psixologik, didaktik, gigiyenik talablarga alohida to‘xtalib o‘tilgan.

Kalit so‘zlar: An‘anaviy dars, interfaol dars, didaktika, faollashtirish, rivojlantirish, diolog, innovatsiya novatsiya.

REQUIREMENTS FOR INTERACTIVE LESSONS IN PRIMARY EDUCATION

ABSTRACT: This article describes the organization of interactive lessons in the elementary school process and requirements for it. Educational, psychological, didactic, hygienic requirements for interactive lessons are discussed.

Key words: Traditional lesson, interactive lesson, didactica, activation, development, dialogue, innovation novation.

KIRISH. Bugungi kun talabidan kelib chiqqan holda boshlang‘ich sinflarda interfaol metod asosida ona tili va o‘qish savodxonligi predmetini o‘rganish jarayoni va uni samaradorligini tashkil etish bo‘yicha ilmiy-metodik va amaliy tavsiyalar ishlab chiqish nihoyatda dolzarb masaladir. Shundan kelib chiqib, interfaol darsga qo‘yiladigan talablar xususida to‘xtalib o‘tamiz:

Interfaol darsga qo‘yiladigan talab asosan, jamiyatimizning ehtiyojlaridan kelib chiqadi. Jamiyatning rivoji hayotning barcha jabhalariga shu jumladan, ta‘lim mazmuniga, dars tuzilishiga, qolaversa, insonning kundalik faoliyatiga albatta, o‘z ta‘sirini o‘zkazishi tabiiydir. XX asrning oxiri va XI asr boshida jamiyatimizning mustaqillikka erishganligi, bozor iqtisodiyotiga asoslangan munosabatlarning shakllanishi, milliy istiqlol mafkurdasining vujudga kelishi, o‘z tilimiz, tariximiz va

ma'daniyatimizdagi tiklanish, axborotlar xajmining keskin ko'payishi, fan va texnika taraqqiyoti bu ta'lim tizimini, uning asosiy xalqasi bo'lgan darsni mazmunan isloh qilishni taqozo qiluvchi zaruriy omillardir. Keyingi yillarda metodik adabiyotlarda, "an'anaviy dars", "noan'anaviy dars", "interfaol dars" degan iboralarni ko'plab uchratamiz. Shu o'rinda "interfaol darsning o'zi nima?- degan savolga aniqlik kiritishimiz zarur".

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Interfaol dars haqida ba'zi bir olim, metodist, maktabda ishlayotgan o'qituvchilarning fikrini keltirmoqchimiz.

M.A.Danilov, M.N.Skatkinlar "Interfaol dars—o'quv jarayonini faollashtirishdir" deyilar.

V.V.Davidov va D.B.Elkonin "Interfaol dars—nazariy tafakkurni rivojlantirish" deyilar.

V.V.Shatalov "Interfaol dars—har bir o'quvchini va hammani o'qitish" deb hisoblaydi.

O'zbekistondagi pedagog, olimlar ham o'z tadqiqotlari davomida interfaol dars muammolariga e'tiborni qaratib "Interfaol dars –eng avvalo, o'quvchi shaxsining ta'lim olish ehtiyojlarini mustaqil tarzda qondirishga o'rgatuvchi usullar majmui" deb ko'rsatishadi. Mazkur fikrlar, darsdagi asosiy e'tiborni o'qituvchi faoliyatidan o'quvchilar faoliyatiga (ularning ta'lim olish jarayoniga) ko'chirish lozimligini ko'rsatib turibdi. O'qituvchi darsda o'zi "so'rab" o'zi "gapirib beruvchi" bo'lib, qolmasligi kerak, balki o'quvchilarga yangi bilimlarni o'zlashtirishida yaqindan turib ko'maklashuvi lozim. O'qituvchi bilim olish yo'lini ko'rsatibgina qolmasdan unga erishishda o'quvchiga hamkor bo'lishi kerak.

NATIJARLAR. Interfaollik bu o'zaro ikki kishi faolligi, ya'ni bunda o'quv-biluv jarayoni o'zaro suhbat tariqasida, dialog shaklida (kompyuter aloqasi) yoki o'quvchi-o'quvchining o'zaro muloqotiga asosan kechadi.

Interfaollik o'zaro faollik, harakat, ta'sirchanlik, u o'quvchi va o'qituvchi muloqotlarida sodir bo'ladi. Interfaol usulining bosh maqsadi o'quv jarayoni uchun eng qulay vaziyat yaratishdir. U o'zini intellektual salohiyatini, imkoniyatlarini namoyon etadi.

Interfaollik asosida o'tgan darsni tashkil etish shunday kechadiki, bu jarayonda birorta ham o'quvchi chetda qolmaydi, ya'ni ular ko'rgan, bilgan, o'ylagan fikrlarini ochiq-oydin bildirish imkoniyatiga ega bo'ladilar.

O'quvchilar hamkorlikda ishlashga mavzu mazmunini bilish o'zlashtirishda o'zlarining shaxsiy xissasini qo'shish imkoniyatiga ega bo'ladilar. O'zaro bilimlar, g'oyalar, fikrlarni almashish jarayoni sodir bo'ladi. Bunday hollarda o'zaro

samimiylikni ta'minlaydi, yangi bilimlarni olish, o'zlashtirishga havas ortadi, shu jarayonda bir-birlarini qo'llab-quvvatlash, o'zaro do'stona munosabatlar vujudga keladi. Buning tarbiyaviy ahamiyati katta.

Dialog asosida kechgan o'quv jarayonlarida o'quvchi tanqidiy fikrlashga, murakkab masalalarni tahlil asosda yechimini topishga, shunga yarasha axborotni izlash, ayrim alternativ fikrlarni o'zaro munozaralarda erkin bayon qilishga o'rganadi va shunday ko'nikmalar shakllanadi.

Interfaol darslarni tashkil etishda o'quv jarayonining yakka tartibda, juft bo'lib ishlash, guruhlarda ishlash, izlanishga asoslangan loyihalar, rolli o'yinlar, xujjatlar bilan ishlash, axborot manbaalari bilan ishlash, ijodiy ishlashdan foydalanish mumkin.

MUHOKAMA. Interfaol darsga qo'yiladigan talablarni shartli ravishda 4taga ajratish mumkin.

1. Tarbiyaviy talablar.
2. Psixologik talablar.
3. Gigiyenik talablar.
4. Didaktik talablar.

Ko'rsatib o'tilgan talablar bilan bir qatorda interfaol metodlarga asoslanilgan talablar o'zaro uzviy bog'liq bo'lib, hisoblanadi. Shuning uchun yuqoridagi talablar bilan bir qatorda quyidagi talablar xam quyiladi.

*Birinchi*dan ta'lim oluvchilarning maksimal faolligini ta'minlash.

*Ikkinchi*dan maqsadlarning xarakter va amallarda to'g'ri foydalanishi.

*Uchinchi*dan dars boshida qo'yilgan maqsadning dars so'ngida to'la amalga oshishiga erishganlik.

To'rtinchi dan dars loyihasining maqsadlarga erishishda kafolat bera olishini ta'minlashi.

Darsga qo'yiladigan tarbiyaviy talablar.

O'quvchilarda mustaqil fikr yuritishni, eng yaxshi ahloqiy sifatlarini, olgan bilimni hayot bilan bog'lay olishni, vatanni uning tarixi, ma'daniyati, urf-odatlarini, eng asosiysi insonni xurmat qilishni, ilmiy dunyoqarashni, estetik didni, kasb-hunarga qiziqishni, iqtisodiy, xuquqiy, ekologik ma'daniyatni tarkib toptirishni tarbiyalash kerak.

Darsga qo'yiladigan psixologik talablar.

O'quvchilarning individual-psixologik xususiyatlarini bilgan xolda ularda xotira, ongli idrok etishni, mustahkam irodani, tasavvur qila olishni, mavhum xodisalarni tafakkurlay olishni, o'quvchilarda davlat ta'lim standartlari qo'ygan talablarni, ular yoshiga mosligini hisobga olishni ta'minlashdan iboratdir.

Darsga qo'yiladigan gigiyenik talablar.

Sinfdagi havo harorati, yorug'lik miqdori, uning tozaligi, estetik did bilan jixozlanishi, o'quvchilarga beriladigan topshiriqlarning ular yoshiga mosligini hisobga olish kabilarga rioya qilish shart.

Interfaol darsga qo'yilgan didaktik talablar.

1. Darsning ta'limiy-tarbiyaviy maqsadini aniq belgilash.
2. Dars mavzusini qiziqarli, ilmiy faktlar bilan boyitish.
3. Dars mavzusining mohiyatini o'quvchilarning o'zi mustaqil fikrlab o'zlashtirishiga erishish.
4. Darsda barcha o'quvchilarning faol ishtirokini ta'minlash.
5. O'quv materialini o'quvchilar tomonidan sodda tarzda qabul qilishga, hayot bilan chambarchas bog'lashiga erishish.
6. Mavzu mos ta'lim metodlarini tanlash. Bu metodlar asosan qisman izlanish hamda izlanish darajasida bo'lishi zarur.
7. Mavzu mazmuniga mos ta'lim vositalarini tanlash va ulardan ko'proq o'quvchilarning foydalanishiga erishish.
8. O'quvchilarning bilim manbalari bilan mustaqil ishlashga o'rgatib borish.
9. O'quvchilarni dars mazmuniga mos ravishda milliy istiqloq mafkurasi, o'z tarixi, tili, urf-odatlarini hamda boy ma'daniyatimiz bilan faxrlanishga o'rgatish.
10. Dars mavzusini boshqa o'quv fanlari bilan bog'liqligini ta'minlash. O'quvchilarda yaxlitlik ilmiy dunyoqarashni shakllantirish. Dars mavzusini o'lkashunoslik tamoyiliga asoslanib o'rgatish.
11. O'quvchilarda dars mavzusiga mos ravishda iqtisodiy, xuquqiy, ekologik ma'daniyatni tarkib toptirish.
12. Darsda Davlat ta'lim standartlarida o'quvchilarning bilim, ko'nikma va malakalariga qo'yilgan talablarni to'liq bajarilishiga erishish.
13. O'quvchilar o'zlashtirilgan bilim sifatini xolisona baxolanishiga erishish.

XULOSA. Interfaol mashg'ulotlarni amalda qo'llash bo'yicha ayrim tajribalarini o'rganish asosida bu mashg'ulotlarning sifat va samaradorligini oshirishga ta'sir etuvchi ayrim omillarni ko'rsatishimiz mumkin. Ularni shartli ravishda tashkiliy-pedagogik, ilmiy-metodik hamda o'qituvchiga, o'quvchilarga, ta'lim vositalariga bog'liq omillar deb atash mumkin. Ular o'z mohiyatiga ko'ra ijobiy yoki salbiy ta'sir ko'rsatishini nazarda tutishimiz lozim. Yuqorida interfaol darsni tashkil etish bilan bog'liq talablar mazmunidan shunday xulosa qilish mumkinki, maktab amaliyotida mustahkam o'rnatilgan an'anaviy darslar ushbu talablarni bajarish imkoniyati yo'q. Demak, o'quvchilarga bilim berishni maqsad qilib qo'ygan an'anaviy darslarni mazmunan hamda shaklan o'zgartirish zarurati paydo bo'ldi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Yo‘ldoshev J., Yo‘ldosheva F., Yo‘ldosheva G. Interfaol ta’lim - sifat kafolati. - Toshkent, 2008.
2. O‘. Q. Tolipov va M. Usmonboyeva .Pedagogik texnologiyalarning tatbiqiy asoslari – Toshkent.Fan. 2006.-260bet
3. Okhunov, M., & Minamatov, Y. (2021). Application of Innovative Projects in Information Systems. European Journal of Life Safety and Stability (2660-9630), 11, 167-168.
4. Adkhamjonovna, K. M. (2022). DEVELOPMENT OF LOGICAL THINKING OF JUNIORSCHOOL CHILDREN. Web of Scientist: International Scientific Research Journal, 3(10),914-919
5. Adkhamjonovna, K. M., & Sarvinoz, K. (2022). WAYS OF DEVELOPMENT OF CREATIVE THINKING OF JUNIOR SCHOOLCHILDREN. Emergent: Journal of Educational Discoveries and Lifelong Learning (EJEDL), 3(10), 104-107.
6. Alimdjanovna, X. M. (2022). CLIMATE CONTROL AND LIGHT CONTROL IN A SMART HOME. European Journal of Interdisciplinary Research and Development, 8, 149- 155.
7. Dadabaeva, S. (2020, December). COMPARISON APPROACH AND ITS EXPRESSOR LANGUAGE TOOLS. In Конференции.
8. Jo‘rayev, V. T. (2019). The advantage of distance learning courses in the process of education. Scientific Bulletin of Namangan State University, 1(9), 220-224.
9. Jo‘rayev Vohid Tojimamatovich, A. M. (2022). Working With Geospatial and Descriptive Data in A Geoinformation System. Periodica Journal of Modern Philosophy, Social Sciences and Humanities, 11, 113-116.
10. Jurayev, V. T. (2020). PEDAGOGICAL SOFTWARE IN THE PREPARATION OF FUTURE TEACHERS OF INFORMATICS IN AN INNOVATIVE ENVIRONMENT. Theoretical & Applied Science, (4), 182-185.
11. Kuchkarova, M. A. THE IMPORTANCE OF LOGICAL PROBLEMS IN DEVELOPING CRITICAL THINKING OF CHILDREN. Zbiór artykułów naukowych recenzowanych., 171.
12. Muhammadkadirovna, G. D., Abdulhamitovna, S. H., & Qizi, R. D. T. (2022). The Role of Innovative Training Methods in Individualization Training. Spanish Journal of Innovation and Integrity, 6, 272-279.
13. Mukhtoralievna, Z. S. (2021). The Use Of Vocabulary Words In The Dictionary Given In The Textbook Of The 1st Class Native Language And Reading Literacy. International Journal Of Culture And Modernity, 10, 39-42.

14. Mukhtoraliyevna, Z. S. (2022). Develop Students' Speech by Working on Synonyms and Antonyms in Grades 3-4 in their Native Language Classes. *European Multidisciplinary Journal of Modern Science*, 6, 125-130.
15. Muxtoraliyevna, Z. S. (2022). ENANTIOSEMANTIK KONGRUENTLIK. BARQARORLIK VA YETAKCHI TADQIQOTLAR ONLAYN ILMIY JURNALI, 2(11), 105-109.
16. Qizi, Rustamova Davlathon Toyirjon, and Mamajonova Feruzakhon Mamirjon Qizi. "Developing the critical thinking of primary school students." *ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal* 11.10 (2021): 769-772.
17. Qo'chqarova, M. A. (2021). SOLVING TEXT PROBLEMS IN SIMPLE AND CONVENIENT WAYS. *Theoretical & Applied Science*, (4), 234-236.
18. Shuhratovna, D. S. (2022). COGNITIVE LINGUISTICS AND NEUROLINGUISTICS. TA'LIM VA RIVOJLANISH TAHLILI ONLAYN ILMIY JURNALI, 2(10), 308-321.

O‘ZBEKISTONDA SOLIQ –BYUDJET SIYOSATI VA SOLIQ TIZIMINING XUSUSIYATLARI

Anvarov Nozimjon Maxsudbek o‘g‘li

Andijon iqtisodiyot va qurilish instituti

Iqtisodiyot va qurilish fakulteti

Ijtimoiy-iqtisodiy fanlar kafedrasasi asssenti

***Annotatsiya.** Davlat soliq siyosati orqali respublika iqtisodiyotini barqarorlashtirish va rivojlanishiga har tomonlama faol ta’sir ko‘rsatish mumkin. Ushbu maqolada iqtisodiy siyosatning tarkibiy qismi bo‘lgan soliq siyosati keng yoritib o‘tilgan.*

***Kalit so‘zlar:** bozor iqtisodiyoti sharoiti, moliyaviy munosabatlarni rivojlantirish, soliq siyosatining o‘rni, soliqlarning obyektiv zarurligi, O‘zbekiston soliq siyosatining mazmuni, strategiya va taktikasi, O‘zbekiston soliq tizimi, uning tartibi, vazifalari, soliqlarning tasnifi.*

Soliq siyosati davlatning soliq munosabatlarini tashkil qilishdagi chora-tadbirlari, faoliyatlar yig‘indisidir. Shunday ekan, faqat mustaqil davlatgina o‘z mustaqil soliq siyosatiga ega bo‘la oladi.

Soliq siyosatini ishlab chiqish moliya-iqtisodiy munosabatlardan kelib chiqadi. Davlat soliq siyosati orqali respublika iqtisodiyotini barqarorlashtirish va rivojlanishiga har tomonlama faol ta’sir ko‘rsatish mumkin. Soliqlar pul munosabatlari bo‘lib, iqtisodiy munosabatlarning tarkibiy qismi ekan, soliq siyosati ham iqtisodiy siyosatning tarkibiy qismidir.

Soliq tizimi deganda moxiyati jixatidan bir xil bo‘lgan va markazlashgan pul fondiga tushadigan soliq turlarining yig‘indisi tushuniladi.

Tizim - bu yig‘ma tushunchadir. Bu tushunchada soliqlarning bir-biri bilan bog‘liqligi xam ifoda etilgan. Soliq tizimini quyidagi guruxlarga bo‘lish mumkin:

Soliq tizimini soliq obyektiga qarab uch guruxga bo‘lish mumkin: oborotdan, daromaddan va mulklar qiymatidan olinadigan soliqlar. Oborotdan olinadigan soliqlarga ko‘shilgan qiymat solig‘i, aksiz solig‘i, konlardan foydalanganligi uchun solig, bojxona boji kiradi. Daromaddan olinadigan soliqlarga foyda solig‘i va daromad soliglari kiradi. Mulklardan olinadigan soliqlarga mol-mulk solig‘i va yer soliqlari kiradi. Iqtisodiy moxiyatga qarab to‘g‘ri va egri soliqlarga bo‘lish mumkin. To‘g‘ri soliqlar bevosita daromad oluvchimulk egasining daromadlaridan (foydalaridan)

olinadi. Bunday soliqlar huquqiy va xaqikiy soliq to'lovchi bitta shaxs bo'ladi. Soliq ilgari aniq belgilangan bo'ladi. Uning manbai bo'lib korxonalar va tashkilotlarning xo'jalik faoliyati natijasida erishilgan moliyaviy yakun hisoblanadi. Axoli soliqlarida esa soliq manbai bo'lib to'g'ridan-to'g'ri axolining daromadi hisoblanadi. Foyda (daromad) solig'i, yer solig'i va daromad solig'i to'g'ri soliqlarning eng yirik daromadidir.

Egri soliqlar korxonalar va tashkilotlar faoliyatining moliyaviy yakuniga bog'liq bo'lmaydi. Ular sotilayotgan tovarlar va xizmatlar oborotiga (baxosiga) ustama tarzda belgilanadi. Ular so'zsiz tovar qiymati va xizmat summasini oshiradi va iste'molni kamaytiriladi. Bu soliqlarni ba'zan iste'mol soliqlari deb ham ataladi. Bundan qaraganda ularni guyo maxsulot sotuvchi yoki xizmat ko'rsatuvchi to'laetgan bo'ladi. Aslida esa ularning xaqiqiy to'lovchisi tovar va xizmatlarni iste'mol qiluvchilar bo'ladi. Egri soliqlar guruxiga ko'shilgan qiymat solig'i, aksiz solig'i va bojxonalar bojlari kiradi. Soliq solish tizimining bir qancha elementlari mavjud va bular quyidagilardan iboratdir: soliq subyekti, obyekt, manbasi, soliq stavkasi, soliq solish birligi, soliqlardan imtiyozlar va boshqalar kiradi.

Biz avvalo soliq tizimi va soliq solish tizimi tushunchalarni bir-biridan farqini bilishimiz zarur. Bu yerda nazariy jihatdan soliq tizimi soliqlar yig'indisi tushuniladi. Soliq solish tizimi esa tashkiliy jihatdan, tuzilish usullari yig'indisi tushuniladi, Ya'ni soliq solish tizimi amaliy uslublar yig'indisidir.

Shunday qilib, soliq solish tizimi deb, Oliy majlis tomonidan belgilangan va ijrochi idoralar tomonidan undiriladigan soliqlarni tuzilish usullari va tamoyillari yig'indisiga aytiladi. Bu tizimning urni jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy tizimi bilan aniqlanadi.

Soliq solish tizimining bir qancha elementlari mavjud va bular quyidagilardan iboratdir: soliq subyekti, obyekt, manbasi, soliq stavkasi, soliq solish birligi, soliqlardan imtiyozlar va boshqalar kiradi.

Soliq subyekti bu soliq munosabatlarni tashkil qiluvchilar. Bularga asosan soliq to'lovchilar:

yuridik shaxslar korxonalar, tashkilot, firma va jismoniy shaxslar-axoli kiradi. Ikkinchi tomondan soliq subyektiga davlat kiradi, Ya'ni soliq oluvchi.

Soliq obyekt - bu soliq solinadigan daromad, narsa (buyum), mulk, qiymati, tovar, yer maydoni, ot kuchi va boshqalar. Ko'pincha soliq nomi obyekt nomi bilan ataladi. Masalan, yer solig'ida yoki daromad solig'ida.

Ma'lumki biz o'tgan mahrumimizda soliq tizimi va soliqqa tortish tizimi tushunchalari o'rtasida farq bor degan edik. Soliq tizimi nazariy jihatdan soliqlar turlarining yig'indisidan iborat, soliq solish tizimi esa soliqqa tortish amaldagi

uslublari yig'indisidan iborat deb tushuntirgan edik. O'tgan mahruzada aytganimizdek bozor iqtisodiyoti yo'lini tanlagan ekanmiz soliqqa tortish tizimi bilan bir qatorda soliq tizimini xam islox qilish zaruriyatiga aylandi.

O'zbekiston Respublikasining 1992 yil 14 yanvarda qabul qilingan "Korxonalar, birlashmalar va tashkilotlarning soliqlari to'g'risida" gi qonunga binoan 1992 yildan boshlab yangi soliq tizimi joriy etildi. Bu tizimning shu davrgacha amal qilgan tizimdan tub farqi shundaki Respublikamiz xududida ayrim soliq turlari bekor qilinib, ularning qrniga yangilari kiritildi.

1992 yilgacha 62 yil davomida o'zgarmsdan xizmat qilgan korxonalar va tashkilotlarning asosiy salmog'i bo'lgan oborot solig'i qrniga qo'shilgan qiymat solig'i, foydadan ajratma to'lovi qrniga yalpi daromaddan daromad solig'i va yangidan Respublikadan chetga chiqarib sotiladigan tovarlarga soliq, cheklangan tovar turlariga aksiz solig'i va mol-mulk soliqlari joriy etildi.

Soliq tizimiga bunday o'zgartirishlar kiritishning zaruriyati nimada?

Birinchidan, Ma'muriy - buyruqbozlik uslubiga asoslangan sobiq ittifoq davrida davlat korxonalar daromadlarini xoxlagan istagi bo'yicha taksimlar edi. Soliq stavkalarini davlat xoxlagan paytda va xoxlagan miqdorda o'zgartirar edi. 90 - yillarga qadar foydadan ajratma stavkasi orqali korxonalar foydasining 90 % gacha byudjetga olib qo'yilar edi. Bozor iqtisodiyoti qonunlari bunday o'zgartirishlar qilinishiga yo'l qo'ymaydi, sababi korxonalarda moddiy manfaatdorlik va rag'batlantirish yuqolganligi bo'lib, ular ishlab chiqarishni rivojlantirishga qiziqmay qo'yadilar, ishlarida o'sish bo'lmaydi, korxonalarda boqimandalik kayfiyati, davlat dotatsiyasiga ko'z to'tish kabi illatlar tug'iladi. Bu illatlardan qutulishning yagona yo'li soliq tizimini qayta qurish xisoblanadi. Ikkinchidan, korxonalar moliyaviy erkinlikka ega emas edilar. Qancha maxsulot ishlab chiqarilish kerak, ularning xom ashyosi qaerdan olinadi, maxsulot birligiga qancha xom ashyo ishlatilishi kerak, ishchilar soni, ish xaqi miqdori, elektr energiya va yoqilg'i sarfi, tovarlar baxosi markaz tomonidan boshlab berilar edi. Bu bozor iqtisodiyoti talablariga zid bo'lganligi uchun xam korxonalar moliyaviy erkinlik berilishi zarurligi tug'ildi.

Uchinchidan, ish xaqi xarajatlarining oshib ketishi natijasida davlat g'aznasiga tushadigan foydadan ajratmalar miqdori kamayib ketganligi sababli uning qrniga yalpi daromaddan soliqqa tortish zaruriyati paydo bo'ldi. To'rtinchidan, bozor iqtisodiyotiga o'tish davrida ishlab chiqarish darajasining pasayishi, inflyatsiya, ishsizlarning ko'payishi, moliyaviy tanqislik, baxolarning keskin oshib ketishi kabi xodisalar yuz berdi. Ularni qoplash uchun zarur daromadlar bo'lishligi talab etiladi. Bu daromadlarni faqat to'g'ri soliqlar orqali byudjetga jalb qilish etarli bo'lmay qoladi. Shuning uchun, to'g'ri soliqlardan tashqari egri soliqlarni xam qo'llash zaruriyati tug'uldi.

Beshinchidan, mustaqillikka yerishgan xar bir davlat o'zining mustaqil soliq tizimiga ega bo'lishi kerak. Bu xam iqtisodiy, xam maonaviy jixatdan zaruriyat xisoblanadi. Shu sababli xam soliq tizimi isloxati amalga oshirilmoqda.

Shunday qilib soliq tizimi muayyan sharoitda davlat foydasiga undiriladigan soliqlar majmuidir, ularni yig'ib olish yo'llari va usullarining tashkil etilishidir.

Soliq tizimiga soliq turlari, soliq miqdori, soliq undiriladigan daromadlarni aniqlash kabilar kiradi. Endi soliq tizimining vazifasi to'g'risida gaplashaylik. Ular:

Soliq to'lovchilar bilan davlat o'rtasida daromadlarni taqsimlash va qayta taqsimlash vazifasi;

Iqtisodiy va ijtimoiy soxadagi faoliyatini rag'batlantirish yoki cheklab qo'yish;

Axolining muayyan tabaqalariga ijtimoiy imtiyozlar berish vazifalari.

O'zbekiston bozor iqtisodiyotiga o'tishning o'ziga xos va o'ziga mos yo'lini tanlab oldi va uni jamiyatda bosqichma-bosqich muvaffaqiyatli amalga oshirilmokda. Ushbu tanlangan yo'lning moxiyati O'zbekiston Respublikasining Prezidenti I.A.Karimovning besh tamoyilida taxriflab berilgan. Bu qoida O'zbekiston davlat qurish va iqtisodiy islox qilish dasturining o'zagi bo'lib ularning moxiyati quyidagichadir:

Birinchidan, iqtisodiyotning siyosatdan ustivor bo'lishi va uning uchun iqtisodiyot mafkuradan xoli qilinishi;

Ikkinchidan, davlat bosh islohotchi bo'lishi;

Uchinchidan, qonunlarga rioya qilishning xamma narsadan ustivor bo'lishi;

To'rtinchidan, kuchli ijtimoiy siyosat o'tkazilishi;

Beshinchidan, bozorga iqtisodiyotiga o'tishni bosqichma-bosqich amalga oshirilishi;

Iqtisodiyotning siyosatdan ustivor bo'lishi va uning uchun iqtisodiyot mafkuradan xoli qilinishi:

Bu tamoyilning mahnosi shuki, iqtisodiy islohotlar xech qachon siyosatning ta'siri ostida bo'lmasligi, Ya'ni biror bir mafkuraga buysundirmasligi kerak. Bu esa iqtisod xamisha siyosatdan ustun turmogi kerak. Na siyosat, na mafkura iqtisodiyotni nazorat qilish, unga tayzik o'tkazish darajasiga kutarilmasligi, xam ichki, xam tashki iqtisodiy munosabatlar xar qandaymafkuradan xoli bo'lishi lozim. Avval iqtisodiyot keyin siyosat, "avval taom, badaz kalom" degan xikmalar bekorga aytilmagan. Butun insoniyat tajribasi shuni ko'rsatadiki, xar bir ishchi, muxandis, texnik o'z ish joyida korxonada, birlashmada, tsexlarda o'zini xujayin deb xis qilish, o'z mexnatining pirovard natijasidan moddiy jixatdan manfaatdor bo'lishi kerak. Ular ishlab chiqarilgan traktor, mashina, taer va boshqa maxsulotlar ichki bozorda va jaxon bozorida, bozorning o'zi belgilab beradigan narxlar bo'yicha erkin sotilish kerak.

Bozor qoidasiga ko'ra kimning maxsuloti yuqori sifatli, kurinishi yaxshiroq va narxi arzonlik bo'lsa, qsha maxsulotga talab boshqa maxsulotlarga nisbatan ko'proq bo'ladi. Bunday vaziyatda bozorga xech qanday siyosat yoki mafkura o'z ta'sirini o'tkaza olmaydi. Soliq tizimi Respublikamiz ijtimoiy iqtisodiy xayotidagi xarakatiga qarab xilma xil guruxlarga bo'linadi. Soliq tizimi iqtisodiy moxiyatiga qarab, kelib tushish manbaiga qarab, byudjetga o'tkazish nuqtai nazaridan qo'llaniladigan stavkalarga va soliq imtiyozlariga qarab guruxlanadi. Ularni aloxida-aloxida ko'rib chiqamiz.

Iqtisodiy moxiyatiga qarab guruxlanish. Iqtisodiy moxiyatiga qarab O'zbekiston soliqlarini to'g'ri va egri soliqlarga bo'lish mumkin. To'g'ri soliqlar xaqikiy daromad oluvchi yoki mulk egasidan olinadi. Ularning oboekti yalpi daromad, mulk qiymati, yer maydoni, ot kuchi va boshqalar xisoblanadi.

Egri soliqlar esa sotilayotgan tovar, bajarilayotgan ish, ko'rsatilayotgan xizmat qiymati ustiga ustama qo'yiladi. Egri soliqlarni to'lovchilar sotilgan tovar va ko'rsatilgan xizmatni dastlabki iste'mol qiluvchi korxonalar va yakuniy iste'mol chilar, Ya'ni, axoli xisoblanadi. Byudjetga kelib tushish manbaiga qarab huquqiy va jismoniy shaxslardan olinadigan soliqlarga bo'linadi. Huquqiy shaxslardan QQS, aksiz solig'i, Respublikadan tashqariga chiqarib sotiladigan tovarlar va maxsulotlar solig'i, qimmatli qog'ozlar opreatsiyalariga solinadigan soliq, daromad solig'i, korxonalar mol-mulki solig'i, korxonalar transport vositalari solig'i, yer solig'i, jamoa a'zolarining mexnat xaqi fondi solig'i, sanoat ko'rilishi solig'i va boshqalar olinadi.

Jismoniy shaxslardan daromad solig'i, axolining mol-mulk solig'i, transport solig'i, yer solig'i, reklama solig'i, maishiy va xisoblash texnikalarini qayta sotish solig'i va boshqalar olinadi.

Byudjetga o'tkazish nuqtai nazardan soliqlar umumdavlat soliqlari va maxalliy soliqlarga bo'linadi.

Soliq qonunchiligida soliqlarning qaysi turlari to'g'ri davlat byudjetiga, qaysilari esa maxalliy byudjetga tushishi aniq ko'rsatib qo'yilgan. Ammo shu aniqki davlat byudjetiga tushgan mablag'larning bir qismi maxalliy byudjetlarga ajratib beriladi.

Soliq turlariga qarab bevosita va bilvosita soliqlarga bo'linadi. Bunday guruxlanish Soliqqa tortish oboektiga, to'lovchi bilan davlatning o'zaro munosabatlariga bog'liq buladi. Bevosita soliqlar to'g'ridan-to'g'ri daromadga va mol-mulkka belgilanadi. Tovarning baxosida to'lanadigan yoki taxrifga kiritiladigan tovarlar va xizmatlardan olinadigan soliqlar bilvosita soliqlarga kiradi.

Bevosita soliqlar real va shaxsiy soliqlarga bo'linadi. Real soliqlar soliq to'lovchining mol-mulkining ayrim turlaridan kadastr asosida undiriladi.

Xar qanday tadbir, ish va faoliyat ilgaridan belgilanib, aniqlanib ishlab chiqilgan siyosat bilan amalga oshiriladi. Siyosat deganda davlatning ilgaridan belgilab, aniqlab

qo‘ygan chora-tadbirlari yig‘indisi tushuniladi. Soliq ishlarini tashkil qilishda xam shu siyosat bilan ish yuritiladi. Soliq siyosati davlatning moliya siyosatini eng muxim, tarkibiy ajralmas qismidir.

Xar qanday iqtisodiy kategoriyaning bajaradigan funksiyasi bo‘ladi. Funksiya - bu soliq kategoriyasining amaliyotdagi xarakatidir va soliqlarning moxiyatini ochib beradi. Funksiya deganda kategoriyaning xaetda ko‘p tarkaladigan va takrorlanadigan doimiy xarakatlarini tushunamiz. Bizni fikrimizga kura soliq quyidagi funksiyalarni bajaradi: - xazina (fiskal) funksiyasi:

" Fiskal funksiyasi

" Rag‘batlantirish funksiyasi

" Nazorat funksiyalari mavjuddir. Ayrim iqtisodchilar fikrlari bo‘yicha taqsimlash va iqtisodiyotni tartibga solishlarni xam ko‘shadilar. Lyokin bizni fikrimizga kura soliqlar asosan 3 - ta funksiyani bajaradi, taqsimlash va iqtisodiyotni tartibga solish asosan uchta funksiyani ichiga kirib ketadi. Xazina (fiskal) funksiyasi. Fiskal (lotincha Fiscus so‘zidan olingan bo‘lib, gazna degan mahnoni anglatadi) xusuiyatiga ega ekanligidir.

Fiskal funksiya davlatning iqtisodiyotga aralashuvi uchun obyektiv shart-sharoit vujudga keltiradi. Byudjet daromadlarini ta‘minlash soliq tizimi vazifalaridan bittasi xolos. Soliq tizimi ana shu vazifani xal etar ekan, jamgarma va ishlab chiqarishning usish jarayonlariga tuskinlik kilmasligi, ijtimoiy adolatni bo‘zmasligi, xalq xo‘jaligi to‘zilishida buzilishlar va chetga chikishlar sodir bo‘lishiga yo‘l kuymasligi, bozor jarayoniga putur etkazmasligi zarur.

Soliqlarning nazorat funksiyasiga kelsak, bu funksiya orqali soliqlar ijtimioy maxsulot qiymatini qanchaga tushganligi, milliy daromadning salmogini nazorat qilib bilib olgandan so‘ng undan qancha qismini soliqlar orqali byudjetga tuplash zarurligi, ularning obyektlarini, soliq to‘lovchilarini, soliq stavkalarini to‘g‘ri belgalish hamda soliqlarni o‘z vaqtida to‘g‘ri xisoblab byudjetga o‘tkazish jarayonini nazorat qilib boradi. Bu nazorat doimo taqsimlash funksiyasi bilan yonma-yon olib boriladi. Soliqlarning nazorat funksiyasi ba‘zan taqsimlash funksiyasidan xam kengayib ketadi. Chunki taqsimlashda faqat pul munosabatlari bilan chegaralanib qolinsa, soliqlarning nazorat funksiyasi pul munosabatlari orqali taqsimlashdan tashqari soliq obyektlarini buyum shaklida xam to‘liqligi, maxsulotlar koldiklari xom ashe va yoqilgilardan boshqa manbalardan foydalanish ustidan xam nazoratga aylanadi. Demak, soliqlarning nazorat funksiyasi soliq idoralarini xodimlarining kundalik olib boradigan umumiqtisodiy nazoratining nazariy asosini tashkil etadi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida soliq idoralarining nazorati asosan yagona iqtisodiy qonunlar talabiga javob beradigan nazoratga aylanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. O‘zbekiston Respublikasi Qonunlari. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining [Farmon va Qarorlari](#), Vazirlar [Mahkamasining Qarorlari](#)
2. Алиев Б.Х. Налоги и налогообложение. Учебник. –М.: “Финансы и статистика”, 2018
3. Alimardonov M., Kuziyeva N. “Soliqlar va soliqqa tortish” o‘quv-uslubiy qo‘llanma Toshkent “Iqtisod-Moliya” 2007-yil 8-bet
4. Vahobov A.V., Malikov T.S. Moliya Darslik. –T.: “Noshir”, 2011
5. Jo‘raev T. Soliqsiyosatini takomillashtirishning asosiy yo‘nalishlarini vatamoyillari. //Soliqlar va bojxonaxabarlari. – 2018 .– № 48.
6. Jo‘raev A.S., Toshmatov Sh.A., Abduraxmanov O.Q. Soliqlar va soliqqa tortish: O‘quv qo‘llanma. –T.: NORMA, 2016

ЎЗБЕКИСТОНДА ТУРИЗМ ФАОЛИЯТИНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ ИЛГОР МАМЛАКАТЛАР ТАЖРИБАСИ

Эргашев Илҳомжон Икромович

Андижон иқтисодиёт ва қурилиш институти, “Ижтимоий-иқтисодий фанлар”
кафедраси катта ўқитувчиси, и.ф.ф.д., (PhD).

Шаробиддинов Ахрорбек Қосимжон ўғли

Андижон иқтисодиёт ва қурилиш институти, Бухгалтерия хисоби ва аудит
йўналиши 2-босқич талабаси.

***Аннотация.** Мақолада туризмнинг иқтисодий ривожланишидаги аҳамияти, туризм соҳасини ривожлантириш бўйича амалга оширилаётган ишлар таҳлил этилган. Ривожланган мамлакатларнинг ҳуқуқий қиёсий таҳлиллари ҳамда илгор тажрибаси асосида юртимизда туризмни ривожлантириш бўйича таклифлар келтирилган.*

***Калит сўзлар:** туризм, виза, визасиз режим, сайёҳлар, инфраструктура, гидлик фаолияти, хорижий давлатлар, қонун ва қонуности ҳужжатлар.*

Мустақилликнинг илк кунлариданоқ туризм соҳасини давлат томонидан қўллаб – қувватлаш, соҳа корхоналарига имтиёзлар яратиб бериш, шунингдек, туризм соҳаси учун инфратузилмани шакллантириш борасидаги ишлар жадал суръатлар билан давом эттирилмоқда. Шунини алоҳида таъкидлаш лозимки, Ўзбекистон 1993 йил 4 октябрда Бутунжаҳон туризм ташкилотига Маркази Осиё давлатлари орасида биринчи бўлиб аъзо бўлди. Бу ўз навбатида Ўзбекистонда халқаро туризмни ривожлантириш ишларига катта ижобий туртки берди.

Ўзбекистон Республикаси Президентнинг 2019 йил 5 январдаги “Ўзбекистон Республикасида туризмни жадал ривожлантиришга оид қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида” ги ПФ 5611 сонли қарорида “2019-2025 йилларда Ўзбекистон Республикасида туризм соҳасини ривожлантириш Концепцияси”га мувофиқ Европа ва Жануби-Шарқий Осиё мамлакатлари билан товар айланмаси, ташиладиган йўловчилар сони ва инвестицияларни кўпайтириш учун республикадаги транспорт алоқа тизимини тубдан яхшилаш мақсадида хорижий алоқаларни янада мустаҳкамлашга алоҳида эътибор берилди¹.

¹ “Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar” ilmiy elektron jurnali. № 6, noyabr-dekabr, 2020 yil 261 6/2020 (№ 00050) <http://iqtisodiyot.tsue.uz>

Таҳлиллар шундан далолат берадики, кўпгина ривожланган мамлакатларда туризмдан келадиган даромад бошқа соҳаларга қараганда анча кўпроқ валюта тушумларини келтиради. Масалан: Туркия йилига 4-5 млрд. долларлик товар экспорт қилса, туризм фаолиятдан 10 млрд. доллардан ортиқ даромад олади. Австрия, Англия, Италия, Франция, Испанияларда ҳам худди шундай юқори кўрсаткичларни кўришимиз мумкин.

Мазкур соҳа кузатувчилари сайёҳлик ва туризм иқтисодий ривожланишнинг драйвери – ҳаракатлантирувчи кучи экани ҳақида яқдил фикр билдирмоқда, ушбу соҳалар янги иш ўринларига замин яратиш баробарида (ИКАО маълумотиغا кўра, 2017 йилда ҳар 10 иш ўрнининг биттаси шу соҳага тегишли бўлган) ижтимоий ривожланишга катта ҳисса қўшади.

Туризм хизмат кўрсатишга асосланган иқтисодиётни яратиш ва ривожлантиришни рағбатлантиради. Ушбу фаолият доираси Тошкентдаги йирик меҳмонхоналардан тортиб, Самарқанддаги кичик хостеллар, халқаро аэропортлардаги бутиклар, Бухоро ва Хиванинг хушманзара кўчаларидаги кичик ҳунармандчилик дўконларигача бўлган қамровни қамраб олади. У инсонларда иқтисодий кўникмаларни оширади, билим уфқларини кенгайтиради. Бугунги кунда аксарият мамлакатларда, жумладан, энг ривожланган 10 та мамлакатда бутун саъй-ҳаракатлар чет эллик сайёҳларни жалб этишга қаратилмоқда. Туризм ривожланаётган мамлакатлар учун, айниқса, пул оқимини оширишда фойдали бўлиши ҳаммага маълум¹.

Изланишлар натижалари Бирлашган Миллатлар Жаҳон Туризм Ташкилоти (United Nations World Tourism Organization (UNWTO)) маълумотларига кўра, бутун жаҳон ялпи ички маҳсулотининг 10,4%и (2017 йилда унинг ҳажми 8,3 трлн. АҚШ долларига тенг бўлди), дунёдаги инвестицияларнинг 7%и, солиқ тушумларининг 5%и, жаҳондаги истеъмолчилик харажатларининг 11%и ва ҳар 16 та янги яратилаётган иш ўрнининг биттаси айнан туризм ва меҳмондўстлик индустриясининг ҳиссасига тўғри келмоқда. Мазкур тармоқда аҳолининг иш билан бандлик даражаси 2016 йилга нисбатан 103% га ўсди ва 2017 йилда туризм ва сайёҳлик соҳасида бевосита 118,4 миллион киши (жаҳондаги умумий бандларнинг 3,8%и) иш билан банд бўлган бўлса, билвосита (туризмга хизмат кўрсатадиган тармоқлар билан бирга) 313,2 миллион киши фаолият кўрсатмоқда². Грузия сўнгги бир неча йилда чет эллик туристлар сонини уч марта оширгани билан мақтовга сазовор бўлди³. Ушбу мамлакат ажойиб

¹ <https://uzanalytics.com/iqtisodi%D0%B5t/6667>

² Travel & Tourism Economic Impact 2018 world.

³ <https://www.worldbank.org/en/news/feature/2017/10/31/central-asia-tourisma-driver-for-development>

таомлари, ноёб маданий мероси, самимий ва ҳаётсевар халқи билан машхур. Бироқ бошқа кўплаб мамлакатларнинг гастрономик ва маданий мероси ҳам шундай ноёб бўлишига карамай, улар дунё сайёҳлари назаридан четда қолмоқдалар. Грузиянинг аксарият давлатлар учун визани бекор қилгани ўз навбатида сайёҳлар сонининг кескин ошишига сабаб бўлди. Аввал мамлакатга ҳар йили 100 мингдан камроқ сайёҳ келган бўлса, сўнгги 20 йилда уларнинг сони 6,5 миллион кишига етди. Аҳолининг кам таъминланган қисми 2006 йилда 32,5 фоизни ташкил этган бўлса, 2017 йилга келиб, 1,63 фоизга қадар, яъни икки баробарга қисқарганлиги кузатилган. Мустақил кузатувчилар фикрича, бунга, асосан, туризм соҳасининг ривожланиши сабаб бўлган ва 2018 йилда мамлакатнинг ялпи ички маҳсулоти 7,5 фоиз ўсган¹.

Мамлакатимизда ҳам туризмни ривожлантириш борасида бир қатор ислохотлар амалга оширилмоқда. Хусусан, Туризмни ривожлантириш давлат қўмитаси ва унинг минтақавий тузилмалари штат бирликларининг оширилгани, ҳудудларда туризм департаментлари ва бошқармалари, ҳоким ўринбосарлари лавозимлари ташкил этилгани мазкур ташкилотларнинг имкониятларини кенгайтганда катта рол ўйнамоқда. Ўзбекистон Республикасининг “Туризм тўғрисида”ги Қонуни 2019 йил 18 июлда қабул қилинган, унда соҳанинг ҳозирги ривожланиш босқичидан келиб чиққан ҳолда янги тушунчалар киритилди, туризм бўйича давлат сиёсатининг принциплари ва асосий йўналишлари белгиланди. Шунингдек, туристик фаолият субъектлари тоифаларга ажратилиб, 47 та давлат фуқаролари учун виза режими бекор қилинди ҳамда визасиз режимга эга мамлакатлар сони 86 тага етди. Бундан ташқари виза жараёнларини соддалаштириш мақсадида электрон виза олиш имкониятига эга мамлакатлар сони 57 ни ташкил этди. Қўшимча равишда, “Ватандош”, “Талаба”, “Академик”, “Зиёратчи” ва “Тиббиёт” виза турлари жорий этилди. Қилинган ишлар натижаси таҳлили шуни кўрсатмоқдаки, ўтган давр билан солиштирганда 2019 йилда мамлакатимизга келган сайёҳлар сони 26,2 фоизга кўпайди. Визасиз режим жорий этилган давлатлардан ташриф буюрган сайёҳлар сонидан эса 58 фоиз ўсиш кузатилди. Натижада, сайёҳларни жойлаштириш масканларининг юкланиш даражаси 62 фоиздан 84 фоизга кўпайди. Охириги йилларда туризм соҳасидаги янги тенденцияларга мос ва кенг сегмент талабларига жавоб берадиган хостеллар бозорини ривожлантириш муҳим аҳамият касб этмоқда. Шу мақсадда 2019 йилда мамлакатда кам бюджетли туризм инфратузилмаси ва хостеллар

¹ <https://uzanalytics.com/iqtisodi%D0%B5t/6667>

бизнесини янада рағбатлантириш учун хостелларни мажбурий сертификациялаш тартиби бекор қилинди ва бошқа бир қатор талаблар соддалаштирилди. 2019 йилнинг ўзида республикада 161 та янги хостеллар куриб фойдаланишга топширилди. Улар томонидан бир вақтнинг ўзида 5666 нафар сайёҳга хизмат кўрсатиш имконияти яратилди¹. Олинган натижалар муҳокамаси Туризмни ривожлантириш омилларига чипталарининг нархи арзон бўлган авиакомпаниялар - лоукостерлар (lowcosters) ҳам таъсир кўрсатади. Польшада туризм ривожланишига авиакомпанияларнинг таъсир этувчи жиҳатлари ўрганилганда, тадқиқот натижасига кўра, лоукостерлар унчалик машҳур бўлмаган жойларда туризмни ривожлантиришга ҳисса қўшган ҳамда кичик шаҳарларда ушбу соҳанинг тараққий этишига хизмат кўрсатган. Мазкур тадқиқотда бошқа омиллар ҳам ўрганилган. Масалан, қишқи туризмга нисбатан талабнинг юқори даражаси ҳамда янги йўналишларга хизмат кўрсатувчи лоукостерларнинг янги маршрутлари пайдо бўлгани сабабли 2005 йилда Норвегияга келувчи сайёҳлар сони кескин ошган. 2005 йилда туризм манзиллари ўртасида улкан муваффақият қозонган шаҳарлар сифатида Валенсия, Барселона (Испания) ҳамда Дубровникни (Хорватия) мисол қилиб келтириш мумкин. Сайёҳлар сонининг жадал ошишига чипта нархлари паст авиакомпаниялар сонининг жадал ортиши сабаб бўлди, натижада Буюк Британиядан келувчилар сони икки баробар ўсди². Республикада туризм соҳасини ривожлантириш бўйича мавжуд имконият ва шароитлардан самарали фойдаланишда қийинчиликлар бўлиб, халқаро туризм йўналишида республикага ташриф буюрувчиларнинг талаб эҳтиёжларини қондириш талаб даражасида эмас. Бунинг асосий тўсиқларидан бири, ҳали бу соҳада инфраструктуранинг етарли даражада ривожланмаганлиги ва туризмни давлат томонидан бошқаришнинг энг самарали усуллари жорий қилиш билан боғлиқ бўлган муаммолар чуқур ўрганилмаганлигидир. Мазкур тадқиқот доирасида, Республикада туризм соҳасини тартибга солиш бўйича қабул қилинган қонун ва қонун ости ҳужжатларини таҳлил қилиш натижасида қуйидаги номувофиқлик ва муаммолар мавжудлигига гувоҳ бўлдик:

1. Туризм соҳасида фаолият юритувчи ташкилотларда хизмат кўрсатувчи гидлар фаолияти, уларга қўйиладиган талаблар, уларни сертификатлаштириш ҳамда малакасини ошириш масалалари бўйича махсус тартиблар ишлаб чиқилган. Аммо мустақил тарзда гидлик фаолияти билан шуғулланиш, уларга

¹ <https://review.uz/oz/post/turizm-soasini-rivozlantiris-bujica-2019-jilda-amalgaosirilgan-islal>

² ETC 2005, European Travel Commission, European Tourism Insights 2005. Including Outlook for 2006, A report of the Market Intelligence Group of the ETC no. 2006/1, Brussels, April 2006.

қўйиладиган талаблар, уларнинг ҳуқуқий мақоми ва уларнинг малакасини ошириш бўйича соҳага оид бирорта юридик ҳужжатда тўхталиб ўтилмаган.

2. Туристларга мамлакатимиздаги тарихий обидалар, тарихий шахслар, давлатнинг ҳудудий ва маъмурий тузилиши, шунингдек, урф-одатлар ва анъаналар тўғрисида маълумот берувчи гид-таржимонлар ўзлари бераётган маълумотларнинг тўғрилиги ва асосланганлиги учун шахсан жавобгарлиги масаласи ҳамда уларга бериладиган жазо тури қонун ва қонун ости ҳужжатларида аниқ белгилаб қўйилмаган ва ҳоказо.

Юқорида келтириб ўтилган камчилик ва номувофиқликларни бартараф этиш бевосита соҳанинг янада ривожланиши ва мазкур фаолиятнинг ҳуқуқий асосларини янада мустаҳкамланишига ёрдам беради. Тадқиқот доирасида Австрия Республикасининг туризм тизими ва соҳани давлат томонидан ҳуқуқий тартибга солиш масалалари таҳлил қилинди ҳамда ўрганиш натижалари асосида Ўзбекистон Республикасида туризм соҳасини тартибга солиш бўйича таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқилди. Австрия Федератив Республикаси Марказий Европада жойлашган давлат бўлиб, 9 та федерал ҳудудлардан ташкил топган. Мамлакат туризм соҳасида дунёнинг етакчи давлатларидан бири ҳисобланиб, мамлакат ЯИМ нинг 35 % туризм соҳаси ҳиссасига тўғри келади¹. Мамлакатнинг туристик марказлари Вена ва Залсбург шаҳарлари ҳисобланади. Австрия Федерал Республикасида туризм соҳасини ҳуқуқий жиҳатдан тартибга солиш бўйича махсус федерал қонун қабул қилинмаган. Лекин ҳар бир федерал ҳудуд бўйича махсус қонунлар ва қонун ости ҳужжатлари қабул қилинган. Мамлакатдаги туризм соҳасини ривожлантириш ва тартибга солиш масалалари солиқ қонунчилиги, божхона қонунчилиги, халқаро савдо ва иқтисодий муносабатлар қонунчилиги асосида тартибга солинади. Австрияда туризм соҳасини давлат томонидан ҳуқуқий тартибга солиш борасидаги энг асосий ҳужжат “Европа туризмини рақобатбардош ва барқарор тарзда ривожлантириш бўйича” Европа иттифоқи Дастури ҳисобланади. Австрия Европа Иттифоқига аъзо давлат сифатида бу Дастурнинг бажарилишини таъминлайди². Мамлакатда туризм соҳаси Австрия миллий туризм ташкилоти (Austrian National Tourist Office, Österreich Werbung) ҳамда Австрия Иқтисодиёт, оила ва ёшлар вазирлиги (Ministry of Economy, Family and Youth) томонидан ривожлантирилади ва тартибга солинади. Бунда Австрия миллий туризм ташкилоти мамлакатда туризм маркетинги соҳасини ривожлантириш билан шуғулланади ва мазкур соҳа бўйича энг асосий ташкилот ҳисобланади. Австрия Иқтисодиёт, оила ва ёшлар

¹ Annual tourism report of Austria 2010.

² Annual tourism report of Austria 2010.

вазирлиги эса туризм соҳасини давлат томонидан қўллаб-қувватлаш, тартибга солиш, назорат қилиш, молиялаштириш ва бошқа вазифаларни бажаради¹. Австрияда туризмни ривожлантириш бўйича миллий дастур қабул қилинган бўлиб, у давлат томонидан туризмни қўллаб қувватлашнинг ҳуқуқий ва иқтисодий механизми бўлиб хизмат қилади. Дастурдаги асосий вазифалар:

-Солиқ имтиёзлари, субсидия ва дотациялар;

-Туризм соҳасини ривожлантириш ва туристик хизматлар истеъмолчиларининг ҳуқуқларини ҳимоя қилишни қўллаб қувватловчи миллий қонунчилик ва норматив ҳужжатларни такомиллаштириш;

-Мамлакатга кириш ва ундан чиқиш пайтида виза чекловларини камайтириш;

-Нархларни қисқартириш ва бошқа турли имтиёзлар бериш йўли билан номавсумий туризмни рағбатлантириш;

-Ижтимоий туризмни ривожлантириш ва қўллаб-қувватлаш;

-Туристлар ҳавфсизлигига қўйиладиган талабларни кучайтириш ва ва бу соҳадаги ҳуқуқий ҳужжатларни қайта кўриб чиқиш;

-Давлат томонидан атроф муҳитни муҳофаза қилиш, маданий ва тарихий меросни асраб-авайлаш бўйича қонунчиликни мустаҳкамлаш². Шу ўринда таъкидлаш жоизки, мамлакатимизда туризмни ривожлантириш бўйича қабул қилинган давлат дастурлари бирмунча кенг ва атрофлича, аммо Австрия давлат дастурида кўпроқ самарадорлик ва инновацияга эътибор қаратилган. Юқорида келтирилган, Ўзбекистонда туризм соҳасини давлат томонидан ҳуқуқий тартибга солиш борасидаги муаммо ва номувофиқликлар бўйича Австрия тажрибасини ўрганиш натижаларини келтириб ўтамиз:

1. Австрияда туризм соҳасини ҳуқуқий жиҳатдан тартибга солувчи ва ривожлантирувчи ташкилотлар ҳуқуқий мақоми бўйича номувофиқликлар мавжуд эмас, яъни Австрия Иқтисодиёт, Оила ва Ёшлар вазирлиги соҳани давлат томонидан тартибга солувчи, назорат қилувчи ва қўллаб қувватловчи давлат органи ҳисобланади. Австрия Миллий Туризм Ташкилоти эса мамлакатда туризм соҳасини ривожлантиришни услубий жиҳатдан таъминловчи ташкилот ҳисобланади. У назорат ва лицензиялаш ваколатларига эга эмас ҳамда вазирлик тасарруфидаги ташкилот ҳисобланади.

2. Таҳлил жараёнида шунинг гувоҳи бўлдики, Австрия Республикасига хорижий сайёҳларнинг келиш тартиби, Австриялик сайёҳларнинг чет давлатларга чиқиш тартиби ва мамлакат ичкарасида шаҳарлараро

¹ www.bundestkanzleramt.at

² Official Journal L 384, 31/12/1986 P. 0052 – 0053.

ҳаракатланувчи туристларнинг ҳаракатланиш тартиби тўғрисида алоҳида актлар қабул қилинган.

3. Туризм соҳаси ходимларини (гидларни) сертификатлаштириш ҳамда уларнинг малакасини ошириш масалалари билан боғлиқ талаблар Австрия миллий туризм ташкилоти томонидан ишлаб чиқилади ва Австрия Иқтисодиёт, оила ва ёшлар вазирлиги томонидан ҳар йили тасдиқланиб, амалга оширилиши таъминланади. Мустақил гидлик фаолияти билан шуғулланиш бўйича масалалар алоҳида федерал ҳудудлар қонунчилиги асосида тартибга солинади. Масалан, Юқори Австрия федерал парламенти томонидан 1992 йилда қабул қилинган “Туризм тўғрисида” ги қонунда мустақил гидлик фаолияти билан шуғулланиш ва гидлар тайёрлаш марказларини ташкил этиш масаласи келтириб ўтилган.

4. Туристларга мамлакатдаги тарихий обидалар, тарихий шахслар, давлатнинг ҳудудий ва маъмурий тузилиши тўғрисида маълумот берувчи гид-таржимонлар ўзлари бераётган маълумотларнинг тўғрилиги ва асосланганлиги учун шахсан жавобгарлиги масаласи ҳамда уларга бериладиган жазо тури Австрия қонунчилигида ҳам ўз аксини топмаган. Таҳлил жараёнида шу нарсага амин бўлдики, Австрияда туризм соҳасининг ривожлантирилиши учун ҳукумат томонидан жуда катта ҳуқуқий ва иқтисодий имкониятлар яратиб берилган. Буни солиқ имтиёзлари – туристик фирмаларнинг хорижий валютадаги даромадларининг 20%и солиққа тортилмаслиги¹, назорат қилувчи иқтисодий ва бошқа тизимларнинг камайтирилганлиги, соҳага кадрларни тайёрлашнинг юқори даражаси, узоқ муддатли барқарор режаларнинг мавжудлиги, жамият барча соҳаларининг туризм ривожидида иштирок этиши ва янгидан янги турхизматларнинг яратилганлиги, шунингдек, мамлакатда соҳани бошқариш тизимининг тўғри танланганлиги ҳамда ҳуқуқий жиҳатдан мустаҳкамланганлиги мисолида кўришимиз мумкин. Хулоса ва таклифлар Бугунги кунда ривожланган давлатларда “Европанинг ақлли туризм пойтахти” ташаббуси (The European Capital of Smart Tourism initiative) илгари сурилмоқда. Ушбу ташаббус “ақлли туризм” воситаларини, чора-тадбирларини қамраб олади ҳамда шаҳарларда тўртта тоифа: бақарорлик, ногиронлиги бор инсонлар учун махсус имкониятлар яратиб бериш, рақамлаштириш, маданий мерос ва ижодкорона ёндашув бўйича амалга оширилаётган лойиҳалардан хабардорликни оширишни назарда тутди. Туризмни ривожлантириш стратегияси маҳаллий ҳамжамятларни мазкур соҳа орқали қанчалик кўп қўллаб-қувватласа, у мамлакатда шунчалик барқарор бўлади. Олинадиган даромадлардан фойдаланишнинг энг яхши йўли ёдгорликларни таъмирлаш, ҳамжамятни қўллаб-қувватлаш, одамларга ҳуқуқ ва

¹ www.freddy.de-buyscherses.eu.int, Inventory of taxes in the EU.

имкониятлар бериш, камбағаллик даражасини пасайтириш. Барқарор туризм ҳам меҳмонларнинг, ҳам уларга мезбонлик қилувчи шаҳарларнинг хавфсизлигини таъминлаши, атроф-муҳитнинг ифлосланишига ва аҳоли тиқилинч бўлишига йўл қўймаслиги керак. Туристлар оқимини адолатли тақсимлаш ҳам барқарорлик учун муҳим аҳамиятга эга. Бу ривожланган мамлакатлар учун ҳам, ривожланаётган мамлакатлар учун ҳам бирдай муҳим. Хулоса сифатида, ўрганилган хорижий тажриба, эгалланган назарий билимлар ҳамда бир қатор меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларни таҳлил қилиш натижасида ишлаб чиқилган қуйидаги таклиф ва тавсияларни келтириб ўтамиз:

1. Ўзбекистон Республикасида маҳаллий туризмни ривожлантириш мақсадида мамлакат ҳудудида ҳаракатланувчи сайёҳларнинг ҳаракатланиш тартиби, уларга яратиб бериладиган шароитлар ва имтиёзлар бўйича алоҳида ҳужжат ишлаб чиқиш ва тасдиқлаш;
2. Туризм соҳасида фаолият юритувчи гидлар малакасини ошириш, уларнинг кўникма ва билимларини баҳолаш бўйича махсус дастурий тизим яратиш, бунда гидларни имтиҳонлардан ўтказиш ва малакасини ошириш ишларида инсон омили иштирокини имкони борича чеклашга қаратилган алоҳида лойиҳа ишлаб чиқиш ва амалга ошириш;
3. Мустақил гидлик фаолияти билан шуғулланувчи шахслар фаолиятининг ҳуқуқий асосларини ишлаб чиқиш ҳамда гид-таржимонлар тайёрлаш махсус ўқув марказлари фаолиятини йўлга қўйиш ҳамда бу жараёнга нодавлат-нотижорат ташкилотларини кенг жалб этиш;
4. Туристларга мамлакатимиздаги тарихий обидалар, тарихий шахслар, давлатнинг ҳудудий ва маъмурий тузилиши, шунингдек, урф-одатлар ва анъаналар тўғрисида маълумот берувчи гид-таржимонлар бераётган маълумотларнинг тўғрилиги ва асосланганлиги жавобгарлик масаласини туризм қонунчилигида аниқ белгилаб қўйиш ҳамда уларга бериладиган жазо турини Ўзбекистон Республикаси “Маъмурий жавобгарлик тўғрисида”ги Кодексида мустаҳкамлаб қўйиш;
5. Туристик ташкилотлар томонидан хорижий валюталарнинг Ўзбекистонга киритилишини янада рағбатлантириш мақсадида, уларга солиқ имтиёзлари бериш, яъни уларнинг хорижий валютадаги даромадларининг маълум қисмини солиқлардан озод қилиш. Бу нарса тадбиркорларнинг соҳага янада кўпроқ инвестиция ажратишига олиб келади.
6. Ўзбекистон Республикасида туристик фаолиятни лицензиялаш тартибини қайта кўриб чиқиш ва янада соддалаштириш;

7. Ўзбекистон Республикасида туризм соҳасини янада ривожлантириш учун секторлараро муносабатларни тартибга солувчи ва ривожлантирувчи меъёрий ҳуқуқий ҳужжатларни яратиш. Бунда соҳа ривожига нодавлат секторнинг иштирокини кенгайтириш масалаларининг ҳуқуқий асосларини яратиш;
8. Туризм соҳасига ажратилаётган сармоялар ҳажмини янада кенгайтириш ва мазкур фаолият билан шуғулланувчи тадбиркорларга кредит имкониятларини кенгайтириш мақсадида “Туризм тараққиёт банки”ни ташкил этиш;
9. Ўзбекистонда туризм соҳасига янги ахборот коммуникация технологияларини жорий қилиш бўйича махсус лойиҳа ишлаб чиқиш ва шу мавзуда халқаро конференциялар ташкиллаштириш;
10. “Ақлли туризм” воситаларидан самарали фойдаланиш;
11. Ҳар бир туристик фаолият билан шуғулланувчи тадбиркорлик субъектида, туризм соҳасида фаолият юритишда асос бўлувчи меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар базаси яратилиши ва доимий тарзда янгилаб борилиши лозим.

Хулоса ўрнида шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, бугунги кунда мамлакатимизда туризм соҳасини ривожлантириш ва давлат томонидан ҳуқуқий тартибга солиш борасида катта ютуқларга эришилди. Мазкур соҳани ривожлантириш мақсадида тадбиркорларга жуда катта имтиёз ва имкониятлар яратиб берилганлиги соҳа ривожининг асосий омили бўлди. Шу билан бир қаторда баъзи бир камчилик ва фойдаланилмаётган имкониятлар борки, уларни бартараф этиш ва бу йўлда ривожланган хорижий давлатларнинг ижобий тажрибаларидан самарали фойдаланиш муҳим аҳамият касб этади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикасида туризмни жадал ривожлантиришга оид қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги 2019 йил 5 январдаги ПФ-5611 Фармони.
2. <https://uzanalytics.com/iqtisodi%D0%B5t/6667>
3. Barnabé Walheer, Linjia Zhang . Profit Luenberger and Malmquist-Luenberger indexes for multi-activity decision-making units: The case of the star-rated hotel industry in China //International Journal of Tourism Management. Pages 1-604 (December 2018) pp.1- 11.
4. Кужеля Ю. Л. Туризм и гостеприимство. Учебник:- М. : Издательство Юрайт, 2018. — 439 с. “Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar” ilmiy elektron jurnali. № 6, noyabr-dekabr, 2020 yil 268 6/2020 (№ 00050) <http://iqtisodiyot.tsue.u>
5. I.Ergashev, Z.Alimqulova. Role of family in enhancement of entrepreneurship capacity of the young generation. european journal of innovation in nonformal education. 2022/7/25. pages 91-93
6. Н.Хайдаров. Туризмни ривожлантиришда хорижий давлатлар тажрибаси. Очiq иқтисодиёт: соғлом рақобат, бизнес муҳити инвестицион муҳит жозибadorлиги / Халқаро амалий анжуман / ТДИУ
7. Travel & Tourism Economic Impact 2018 world.
- 8.<https://www.worldbank.org/en/news/feature/2017/10/31/central-asia-tourisma-driver-for-development>
9. <https://review.uz/oz/post/turizm-soasini-rivozlantiris-bujica-2019-jilda-amalgaosirilgan-islal>
10. ETC 2005, European Travel Commission, European Tourism Insights 2005. Including Outlook for 2006, A report of the Market Intelligence Group of the ETC no. 2006/1, Brussels, April 2006.
11. Annual tourism report of Austria 2010.
12. www.bundeskanzleramt.at
13. Official Journal L 384, 31/12/1986 P. 0052 – 0053.
14. www.freddy.de-buyscherses.eu.int, Inventory of taxes in the EU.

MAKTABGACHA KATTA YOSHDAGI BOLALARDA FORTEPIANINO ORQALI NEYROPROFILAKTIKA JARAYONLARINI OLIB BORISHNING USUL VA VOSITALARI

Jalilova Nazokat Axmed qizi

TERDPI Ta'lim va tarbiya nazariyasi va metodikasi (maktabgacha ta'lim)
mutaxassisligi 2-kurs magistranti

Annotatsiya: Maktabgacha yoshdagi bolalarda neyropedagogik jarayonlarni olib boorish, bolalarning bosh miya yarimsharlari faoliyatini faollashtirishda Matabgacha ta'lim tashkilotlarida olib boriladigan pedagogik- psixologik ishlar hamda fortepiano orqali neyropofilaktika jarayonlarini olib boorish usul va vositalari haqida so'z yuritiladi.

Kalit so'zlar: "MTT", neyropedagogika, neyrodiagnostika, ijodkorlik, musiqa, qobiliyat, talant, neyropofilaktika.

METHODS AND MEANS OF NEUROPROPHYLAXIS PROCESSES THROUGH THE FORTEPINO IN PRE-SCHOOL CHILDREN

Jalilova Nazokat

TERDPI 2nd year master's degree in theory and methodology of education and training (preschool education)

Abstract: It is discussed about the methods and means of conducting neuropedagogical processes in preschool children, the pedagogical and psychological work carried out in preschool educational organizations to activate the activity of children's cerebral hemispheres, and neuroprophylactic processes through the piano.

Key words: "MTT", neuropedagogy, neurodiagnostics, creativity, music, ability, talent, neuroprophylaxis.

МЕТОДЫ И СРЕДСТВА НЕЙРОПРОФИЛАКТИКИ ПРОЦЕССОВ ПОСРЕДСТВОМ ФОРТЕПИНО У ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

Джалилова Назокат

ТЕРДПИ 2 курс магистра теории и методики воспитания и обучения
(дошкольное к образование)

Аннотация: Рассмотрены методы и средства проведения нейропедагогических процессов у дошкольников, проводимая в дошкольных образовательных организациях педагогико-психологическая работа по активизации деятельности больших полушарий головного мозга детей, нейропрофилактические процессы через фортепиано.

Ключевые слова: «МТТ», нейропедагогика, нейродиагностика, творчество, музыка, способности, талант, нейропрофилактика.

Hozirgi kunda ta'lim tizimida boy tajribalar yig'ilgan. Shaxsning rivojlanishi qiyin va murakkab jarayon bo'lib, u ko'plab ichki va tashqi ta'sirlar va omillar orqali ro'yobga chiqadi. Zero bugungi globallashuv jarayonlarida turfa xil axborot oqimlarining vujudga kelishi yosh avlod tarbiyasiga sezilarli ta'sir ko'rsatib kelmoqda. Bunda musiqa ta'limining shaxsni shakllantirishdagi o'рни beqiyos.

Musiqa – estetik tarbiya, demokratik jamiyat kishisini garmonik tarbiyalash yo'lida olib borilayotgan ulkan ishning tarkibiy qismiga aylanmog'i kerak. Bolalar bilan musiqali ish olib borish ayniqsa katta ahamiyat kasb etadi. Musiqa bola qalbida kuchli emotsional tuyg'u uyg'otadi.

Psixologiyaning ko'rsatishicha, inson bolasi tayyor qobiliyat bilan emas, balki biron – bir qobiliyatning ro'yobga chiqish va rivojlanish manbayi layoqat bilan tug'iladi. Layoqat o'z holicha rivojlana olmaydi, uning rivojlanishi uchun qulay muhitkerak. Bola musiqaga layoqat bilan tug'ilishi mumkin, lekin uning musiqiy xususiyatlari shakllanishi uchun qulay muhit yaratilmasa, musiqaga bo'lgan layoqati rivojlanmay qoladi. Insonning shaxs sifatida shakllanishida yetakchi omillardan biri muhitdir. Inson bolasi, agar insoniy muhitga tushmay, hayvonlar muhitiga tushib qolsa, unda irsiy belgilarning ayrim biologik ko'rinishlari saqlanadi, lekin insoniy fikr, faoliyat, xatti – harakat shakllanmaydi. Odob, axloq, fe'l – atvor –shaxsning barcha ruhiy sifatleri faqat muhit va tarbiyaning o'zaro ta'siri asosida vujudga keladi. Bolalarning musiqa ijrochiligi malakalarini rivojlantirishdagi eng muhim shartlardan biri – ularning musiqiy qobiliyatlarini shakllantirishdir. Chunki, musiqiy qobiliyatlar – musiqani ritmik his qilish, ladni his qilish, musiqiy eshitish, musiqiy xotira, musiqaga emosional ta'sirchanlik bolalarda ijrochilik malakalarini rivojlantirish omili hisoblanadi.

Pedagog N.V.Vetlugina «... musiqiy kechinmalar aslini olganda, doimo sensor qobiliyatga asoslanadi, chunki musiqa eng oddiy ohanglar, murakkab obrazlar va eng avvalo hissiyotlar orqali idrok etiladi va musiqiy qobiliyat rivojlanadi» – deb ta'kidlagan. [5,67-b] Qobiliyatning eng yuqori darajasi – talantdir. Talant – insonga qaysidir murakkab faoliyatni muvaffaqiyatli, mustaqil va o'ziga xos ravishda amalga

oshirish imkoni qobiliyatidir. [6,52-b] Inson bolasi, agar insoniy muhitga tushmay, hayvonlar muhitiga tushib qolsa, unda irsiy belgilarning ayrim biologik ko‘rinishlari saqlanadi, lekin insoniy fikr, faoliyat, xatti – harakat shakllanmaydi. Odob, axloq, fe‘l – atvor –shaxsning barcha ruhiy sifatlari faqat muhit va tarbiyaning o‘zaro ta’siri asosida vujudga keladi. Bolalarning musiqa ijrochiligi malakalarini rivojlantirishdagi eng muhim shartlardan biri – ularning musiqiy qobiliyatlarini shakllantirishdir. Chunki, musiqiy qobiliyatlar – musiqani ritmik his qilish, ladni his qilish, musiqiy eshitish, musiqiy xotira, musiqaga emosional ta’sirchanlik bolalarda ijrochilik malakalarini rivojlantirish omili hisoblanadi.

Musiqa rahbari katta hamda maktabga tayyorlov guruhi tarbiyalanuvchilari bilan integratsiyalangan musiqa mashg‘ulotlari jarayonida qo‘llashi mumkin bo‘lgan ba’zi bir treninglarni keltirib o‘tamiz. Masalan: “Tinglaymiz va tahlil qilamiz” metodi; “notali oyinlar” metodi; “ovozidan top” metodi; “tarmoqlar” metodi; “interviyu” texnologiyasi; “multimedia” texnologiyasi va boshqalar.

Albatta, tarbiyalanuvchilarda musiqaga nisbatan motiv hosil qilishda didaktik o‘yinlarning o‘rni beqiyosdir. Bolalarda o‘yinsiz tom ma’nodagi aqliy rivojlanish bo‘lishi mumkin emas. O‘yin ularda bilimga ishtiyoq va qiziqishni uyg‘otadigan uchqundir. Ushbu didaktik oyinlarni biz multimedia texnologiyasi orqali integratsiyalangan musiqa mashg‘ulotlarida qo‘llashning nazariy va amaliy mazmunini yoritishga harakat qilamiz. Shuni xulosa qilib aytishimiz mumkinki, maktabgacha ta’lim dargohlarida musiqa mashg‘ulotlari samaradorligini oshirish uchun integratsiyalangan multimedia mashg‘ulotlaridan unumli foydalanish tarbiyalanuvchilarning musiqiy savodxonlik darajalarini o‘stiribgina qolmay, balki musiqa o‘qituvchilarining kasbiy kompetensiyalarini ham shakllantiradi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

- 1."Science and Education" Scientific Journal Volume 1 Issue 3 “Musiqqa psixologiyasi” - Toshkent.; 2005 .(O‘quv qo‘llanma)
2. Yusupova N. Musiqqa savodi metodikasi va ritmika.- Toshkent.; 2010.“Musiqqa” nashriyoti. .(o‘quv qo‘llanma)
3. Boltayev B. ”Maktabgacha ta’lim muassasalarida musiqqa tarbiyasi”-“SamDU” nashriyoti .(o‘quv qo‘llanma) -2019 .
- 4.Soipova D.”Musiqqa o‘qitish nazariyasi va metodikasi” - Toshkent. 2009. (o‘quv qo‘llanma)
5. Adilova S. Multimedia va ularni ta’lim jarayonida qo‘llash. T.: TDPU, 2001.

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARNI MA'NAViy-AXLOQiy TARBIYALASHDA INTEGRATSION YONDASHUV SAMARADORLIGI

Abdualimova Shabnam Hasan qizi

TERDPI Ta'lim va tarbiya nazariyasi va metodikasi (maktabgacha ta'lim)
mutaxassisligi 2-kurs magistranti

Annotatsiya: Maktabgacha yoshdagi bolalarda ma'naviy-axloqiy tarbiya berishning muhim ekanligi, bolalarga axloqiy va ma'naviy tarbiya berishda rivojlangan mamlakatlar tajribasiga asoslangan holda integratsiyalashgan usul va vositalardan foydalanish orqali yuqori sifat ko'rsatkichlariga erishish mumkinligi haqida so'z yuritiladi.

Kalit so'zlar: Axloq, me'yor, samaradorlik, ma'naviy tarbiya, ta'lim-tarbiya, usul, integratsiya, maktabgacha ta'lim, vosita.

EFFECTIVENESS OF THE INTEGRATED APPROACH IN SPIRITUAL AND MORAL EDUCATION OF PRESCHOOL CHILDREN

Abdualimova Shabnam

TERDPI 2nd year master's degree in theory and methodology of education and training (preschool education)

Abstract: It is said that it is important to give moral and moral education to children of preschool age, it is possible to achieve high quality indicators by using integrated methods and tools based on the experience of developed countries in giving moral and moral education to children.

Key words: Ethics, standard, efficiency, moral education, education, method, integration, preschool education, tool.

Zamonaviy o'quvchiga yo'naltirilgan ta'lim ko'p bosqichli makon, shaxsning rivojlanishi uchun sharoit yaratuvchi murakkab jarayon sifatida qaraladi. Uning asosiy vazifasi bolaning axloqiy madaniyatini shakllantirishga, insonparvarlikka yo'naltirilgan shaxsni shakllantirishga yordam beradigan yangi qadriyatlar tizimini yaratishdir. Maktabgacha yoshdagi bolalarning ma'naviy-axloqiy rivojlanishi muammosi zamonaviy jamiyatdagi mavjud vaziyat tufayli dolzarb bo'lib bormoqda. Qadriyatlarni asrab-avaylash va yetkazish usuli sifatida insonning madaniyatdan

yroqlashuvi natijasida vujudga kelayotgan qadriyat bo'shlig'i, ma'naviyatning yo'qligi yosh avlod o'rtasida ezgulik va yovuzlikni anglashning o'zgarishiga olib keladi va jamiyatni xavf-xatar oldiga qo'yadi. Maktabgacha yoshdagi bolalarni ma'naviy-axloqiy tarbiyalash zamonaviy maktabgacha ta'lim tashkilotlari sharoitida ta'limning eng qiyin vazifalaridan biridir. Maktabgacha ta'limning deyarli barcha dasturlarining eng muhim vazifasi ma'naviy-axloqiy tarbiyadir. Ushbu dasturlarning xilma-xilligi bilan tarbiyachilar bolalarning tajovuzkorligi, shafqatsizligi, hissiy karliklari, o'zlariga va o'z manfaatlariga nisbatan izolyatsiyasining kuchayishini qayd etadilar. Ayniqsa, shafqatsizlik va zo'rvonlik tez-tez uchrab turadigan hozirgi paytda ma'naviy-axloqiy tarbiya muammosi tobora dolzarb bo'lib bormoqda. Shu munosabat bilan shaxsning ma'naviy-axloqiy fazilatlarini tarbiyalashning turli usullarini tanlash va ulardan oqilona foydalanish hozirgi kunda maktabgacha ta'lim tashkilotlarining asosiy vazifalaridan biri hisoblanadi. Ma'naviy-axloqiy tarbiya, bola tarbiyasi masalalari jamiyatni doimo va doimo tashvishga solgan. Ko'pgina pedagoglarning fikriga ko'ra (L.S.Vigotskiy; D.B.Elkonin; L.I.Bojovich, A.V. Zaporjets; Ya.Z. Neverovich va boshqalar) axloqiy instantsiyalar, axloq va axloq me'yorlarining paydo bo'lishi va shakllanishi davri maktabgacha yoshdir. Katta yoshdagi maktabgacha yoshdagi bolani axloqiy tarbiyalash jarayonida axloq normalari va talablari to'g'risidagi bilimlarni to'plash muhim ahamiyatga ega. Shuning uchun har qanday axloqiy sifatni tarbiyalashda tarbiyaning turli vositalari va usullaridan foydalaniladi. Axloqiy tarbiyaning umumiy tizimida mulohazalar, baholar, tushunchalarni shakllantirishga, axloqiy e'tiqodlarni tarbiyalashga qaratilgan vositalar guruhi muhim o'rin tutadi.

Keyingi vaqtlarda maktabgacha talim tashkilotlarida mashg'ulotlarni amalga oshirishda integrallashgan ta'lim metodlaridan foydalanish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Sababi, bolada ona -vatanga muhabbat, insoniy fazilatlarni shakllantirish mashg'ulotlarning asosiy maqsadi sanaladi. Shu ma'noda ma'naviy-axloqiy tarbiya bo'yicha integrallashgan mashg'ulotlar keng rasm bo'lishi qonuniy tus oldi.

Integrallashgan estetik jihatdan tashkil etilgan mashg'ulotlarda, san'at predmetlarini integratsiyalashi, bolalarni sanat predmetlarni o'qitishning muqobil tizimi, ekanligini ta'kidlash imkonini beradi. Integratsiya – tarbiyachining turli fanlar bo'yicha kuzatishlari va xulosalarni tasdiqlab yoki chuqurlashtirib beruvchi yangi dalillarni topib berish manbaidir. Ular faoliyatning turli shakllari almashib turishi orqali tarbiyalanuvchilar charchashi va asabiylashishining oldini oladi.

Barcha mamlakatlarda pedagoglar faoliyati uchun maksimal qulay sharoitlarning yaratilgani, pedagogning ijodiy erkinligi, katta hajmdagi

hisobotlarning yo'qligi, davlat bog'chalari pedagoglari ijtimoiy statusining yuqoriligi, bolalar o'zlarini namoyon qilishlari uchun yaratilgan ijodiy muhit, jumladan xonalarning hatto kichik detallarigacha qulay dizayni va jihozlangani, ular uchun boy adabiyotlar va rivojlantiruvchi o'yinlarning mavjudligi, erta bolalikdan jamiyatda o'zini tutish va shaxsiy gigiena ko'nikmalarini tarbiya qilish maktabgacha ta'lim tizimi muvaffaqiyatining asosini tashkil etadi. Quyida biz ba'zi bog'chalarning faoliyatiga nazar tashlaymiz.

Koreya bog'chalarda asosan musiqa, rasm, hisoblash mashg'ulotlari integratsion shaklda tashkil etiladi. Koreys bog'chalarida bolalarda mustaqillik, tashabbuskorlik, ijodkorlik kabi ma'naviy-axloqiy sifatlarni shakllantirishga katta e'tibor berilishi, ta'lim-tarbiya jarayonini uzviylikda olib borilishi, O'zbekistonda maktabgacha ta'lim tizimida Koreya tajribasidan foydalanish imkoniyatlarini kengligini ko'rsatadi.

Xitoy bog'chalarida bolalar tarbiyasi integratsion ko'rinishga ega ya'ni, jismoniy rivojlanish bilan uyg'unlikda olib boriladi, maktabgacha ta'lim tashkilotlarida bolalarni jismonan, aqlan, estetik rivojlanishlarida ko'mak beradi, bu bilan bolani eng kichik yoshidan barkamol shaxs bo'lib rivojlanishini ta'minlaydi. Bolalar bog'chasida tarbiyaning asosiy vositasi o'yin hisoblanadi, u yerda bolalarning rivojlanishi uchun butun sharoitlar yaratilgan, o'z qobiliyatlarini namoyon qilish imkoniyatlari ta'minlangan. Bolalar bog'chasida qat'iy tartib va intizom o'rnatiladi, bolalar erkaliklari ta'qiqlanadi. Tarbiyachilar bolaning shaxsiy hususiyatini yaxshi biladilar, lekin bu hususiyatlari tug'ma deb hisoblamaydilar. Bolalar bog'chasida o'zaro urushlar, erkaliklar, kattalar talabiga bo'ysunmaslikka yo'l qo'yilmaydi, yomon intizom ilk ko'rinishidayoq bartaraf etiladi, agar bola o'zini yomon tutsa, tarbiyachi uning yoniga kelib, bu holatini sezganini bildiradi, lekin gapirmaydi. Bola o'z aybini tushungachgina tarbiyachi uning nomini aytib chaqiradi. Urush, xonadan haydab chiqarish, umuman jazolash man etiladi. Intizomni yaxshi ushlab turishning samarali yo'li bu - taqqoslash va rag'batdir, deb hisoblashadi. Bolalarni yoshligidan boshlab o'z xulq-atvorlarini tahlil etishga o'rgatib boriladi. Bolalar diqqat bilan eshitadilar va to'g'ri hayotiy misollarni eslab qoladilar. Har bir tartibsizlikka tanbeh beriladi, aks holda bola bu tarbiyasizlikni to'g'ri hisoblab, o'ziga singdirib olishi mumkin deb hisoblanadi. Xitoy bolalaridagi qat'iylik va mehnatsevarlik an'anaviy fazilatlarga aylangan.

Xulosa sifatida maktabgacha ta'lim tizimida ta'limiy va tarbiyaviy mashg'ulotlarni integratsiyalash to'g'risida ko'p so'z yuritilmoqda. Olimlar va amaliyotchi tarbiyachilar bolalarda qanday qilib dunyo to'g'risida yaxlit tushuncha hosil qilish va turli fanlar bo'yicha bilimlarni yaqinlashtirish uchun bir butun dasturni tuzish

to'g'risida bosh qotirishyapti. Integratsiyalashgan mashg'ulotdan kutiladigan maqsad faqat ma'lum bilimlarni egallashga emas, balki tasvirli fikrlashni rivojlantirishga qaratiladi. Olamning umumiy ko'rinishi tovushlar, tasvirlar, ranglar orqali tanishtiriladi, bola esa ham dunyoni, ham o'zini o'rganuvchi, tekshiruvchi o'ringa qo'yadi. Asosiy bilimlarni o'zlashtirish va olamdagi bor narsalarning qonuniyatlarini tushunishda predmetlar ichidagi va predmetlar aro aloqalarini o'rnatish ta'limga integratsiyalashga yondoshuvning metodik asosidir. Bunga turli mashg'ulotlarga tushunchalarga ko'p marotaba qaytishi, ularni chuqurlashtirish va boyitish, shu yoshga tushunarli bo'lgan muhim belgilarni aniqlash orqali erishish mumkin. Shunday qilib yaxshi shakllangan tuzilish va o'tkazish tartibiga ega bo'lgan, tarkibiga shu o'quv predmetiga tegishli bo'lgan tushunchalar guruhi kiritilgan har qanday mashg'ulot integratsiyaga asos qilib olinishi mumkin. Lekin integratsiyalangan mashg'ulotga boshqa mashg'ulot, boshqa o'quv predmetlari bilan bog'liq tushunchalar tahlil qilishning natijalari kiritiladi. Masalan, «tabiat», «suvlar», «gozallik», kabi tushunchalar tabiatshunoslik, musiqa, tasviriy sanat mashg'ulotlarida ko'rib chiqiladi. Tushunchalarning tahlil qilish boshqa o'quv mashg'ulotlarida o'zlashtirilgan bilimlarga murojaat qilinadigan darslar integratsiyalangan hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Mavlonova R. A. Boshlang'ich talimning integratsiyalashgan pedagogikasi (metodik qo'llanma). - T.: 2005.
2. Adilova S. Multimedia va ularni ta'lim jarayonida qo'llash. T.: TDPU, 2001. № 2. 20-21
3. Abdurahmonovna, N. M. (2021). Pedagogical and Psychological Aspects of Professional Sustainability of Future Teachers.
4. Manzura, N. (2021). Sustainable Activity in the Teaching Profession and Its Foundations. *Psychology and Education Journal*, 58(2), 1339-1345.
5. "Science and Education" Scientific Journal Volume 1 Issue 3 June 2020 606 www.openscience.uz
6. Maktabgacha ta'lim muassasalari uchun modullar T-2012 y, ikkinchi nashr 126

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARNI MAKTAB TA'LIMIGA TAYYORLASHDA INTERFAOL USULLARDAN FOYDALANISH SAMARADORLIGI

Mamayusupova Charos Alisherovna

TERDPI Ta'lim va tarbiya nazariyasi va metodikasi (maktabgacha ta'lim)
mutaxassisligi 2-kurs magistranti

***Annotatsiya:** Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida bolalarni maktab ta'limiga sifatli tayyorlash borasida amalga oshirilayotgan ishlar mazmuni va bu ta'lim-tarbiya samaradorligiga tez erishish maqsadida interfaol usullardan foydalanish hamda bolalarni maktab ta'limiga tayyorlashda an'anaviy va zamonaviy interfaol usullar vositalari haqida so'z yuritiladi.*

***Kalit so'zlar:** Davlat talablari, maktab ta'limi, "MTT", jismoniy, psixologik, axloqiy, interfaol metodlar, usul, samaradorlik, AKT.*

EFFECTIVENESS OF USING INTERACTIVE METHODS IN PREPARING PRESCHOOL CHILDREN FOR SCHOOL EDUCATION

Mamayusupova Charos

TERDPI 2nd year master's degree in theory and methodology of education and
training (preschool education)

***Abstract:** The content of the work carried out in pre-school education organizations on quality preparation of children for school education and the use of interactive methods in order to quickly achieve the effectiveness of education and training, as well as questions about the tools of traditional and modern interactive methods for preparing children for school education. is maintained.*

***Key words:** State requirements, school education, "MTT", physical, psychological, ethical, interactive methods, method, efficiency, ICT.*

So'nggi yillarda maktabgacha ta'lim tizimini takomillashtirish, ta'lim tarbiya mazmuni, shakli, vosita va metodlarini engilashga alohida e'tibor berilmoqda. Davlat va jamiyat maktabgacha yoshda bo'lgan bolalarni yagona talab asosida rivojlantirish vazifasini qo'ydi. Shunga ko'ra maktabgacha yoshdagi bolalar ta'lim-tarbiyasiga qo'yiladigan davlat talablariga tayangan holda maktabgacha yoshdagi bolalarga

integral tarzda ta'lim-tarbiya berish maqsadida tayanch dasturlari taqdim etilmoqda. Bu tayanch dasturlari bugungi kunda maktabgacha ta'lim tashkilotlariga jalb etilmagan bolalarni ham rivojlantirish va yagona davlat talablari asosida maktabga tayyorlash imkonini beradi. Ta'lim-tarbiya jarayoni yakunida mustaqil fikrlaydigan, erkin, bilimli, bir so'z bilan aytganda barkamol shaxsni voyaga etkazish asosiy maqsad qilib belgilandi. Bu o'zluksiz ta'lim tizimining ilk turi – maktabgacha ta'limga o'ziga xos yondoshuvni talab etar edi. Bola dunyoga kelgan kundan boshlab, davlat va jamiyat hamda ota-ona zimmasiga uni sog'lom, aqlli, xush xulqli qilib tarbiyalash vazifasi qo'yiladi. Bolalarda aqliy faoliyatni dastlab muomila orqali, so'ng ta'limiy faoliyatlar, o'yinlar, bilim berish orqali amalga oshiriladi. Bola har doim buyumlar, hodisalar orasida bo'ladi. Sezgi bolalarda ayrim xossalarni bilib olishga yordam beradi. Bolada aqliy malaka va ko'nikmalarni rivojlantirish, eng oddiy faoliyat usullari predmetlarini tekshirish, ulardagi muhim va muhim bo'lmagan belgilarni ajratib ko'rsatish boshqa predmetlar bilan taqqoslash maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarda aqliy tarbiya berish vazifalaridan biridir. Bu ko'nikma, malakalar bilish faoliyatining tarkibiy qismlarga bo'lib, bor bilimlarni chuqur egallab olishga yordam beradi. Maktabgacha ta'lim tashkilotlarining asosiy vazifalaridan bir bu bolani sifatli maktab ta'limiga tayyorlab berishdir. Bu jarayonda albatta hozirgi zamon talabi asosida interfaol metod va usullardan foydalanish yuqori natijalarga tez erishish imkonini beradi.

Interfaol o'rganish, shubha yo'qki, pedagogikaning qiziqarli, ijodiy, istiqbolli yo'nalishidir. Bu ularning psixologik imkoniyatlarini hisobga olgan holda maktabgacha yoshdagi bolalarning barcha imkoniyatlarini ro'yobga chiqarishga yordam beradi. Pedagogika sohasida bir nechta o'quv modellari farq qiladi:

1) Passiv – bola mashg'ulotning “ob'ekt” sifatida ishlaydi (tinglash va tomosha qilish)

2) faol – bola mashg'ulotning “mavzusi” sifatida ishlaydi (mustaqil ish, ijodiy vazifalar)

3) Interfaol – bola va o'qituvchining o'zaro ishlashi.

Maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalar, asosan, maktab ta'limiga maktabgacha ta'lim tashkilotlarida va oilada tayyorlanadi. Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida bolalarni rivojlantirish va maktab ta'limiga tayyorlash 3 bosqichda amalga oshiriladi.

1. Bolalarni nutqini rivojlantirish.

2. Jismonan rivojlantirish.

3. Ma'nan rivojlantirish.

Maktabgacha yoshdagi bolalar ta'lim-tarbiyasiga qo'yiladigan davlat talablari sog'lom va yetuk, maktabga, o'qishga tayyorlangan tarzda shakllantirib borishdan iboratdir.

Bolalarni maktabga tayyorlash, birinchidan bolalar bog'chasida tarbiyaviy ishni maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalarni umumiy, har tomonlama rivojlantirishning yuqori darajasini ta'minlaydigan, ikkinchidan bolalarni maktabning boshlang'ich sinflarida o'zlashtirishlari lozim bo'lgan o'quv fanlarini egallashga maxsus tayyorlashni ta'minlaydigan qilib tashkil etilishini nazarda tutadi. Shunga ko'ra zamonaviy psixologik-pedagogik adabiyotda (A.V.Zaparojets, A.A.Venger, G.M.Lyamina, G.G.Petrogenko, J.V.Taruntaeva va boshqalar) tayyorgarlik tushunchasi bola shaxsining rivojlantirish sifatida aniqlanadi va ikkita o'zaro bog'langan jihatlarda: «Maktabga o'qishga umumiy psixologik tayyorgarlik» va «Maxsus tayyorgarlik» tarzida ko'rib chiqiladi. Maktabga umumiy tayyorgarlik MTT ning maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarni har tomonlama tarbiyalashga oid davomli, maqsadga muvofiq ta'limtarbiyaviy ishning muhim yakuni sifatida namoyon bo'ladi. Maktabgacha yoshdagi bolalar bilan ishlash uchun interfaol texnologiyalarni joriy etish asta-sekin amalga oshiriladigan jarayon, bu, albatta, maktabgacha yoshdagi bolalarning yosh xususiyatlarini hisobga olgan holda amalga oshiriladi. Bugun yurtimizdagi maktabgacha ta'lim tashkilotlarida bir necha interfaol texnologik mashg'ulotlardan foydalaniladi. Misol uchun: "Zanjir" Ushbu texnologiyaning asosi bitta vazifaga har bir ishtirokchining izchil yechimi qidirishi hisoblanadi. Umumiy maqsadning mavjudligi, va o'zaro bir-birlariga yordam ko'rsatish muhitini bir-birlari bilan qamrab olishga, vazifani hal qilish imkoniyatlarini taqdim etadi, bolalarda jamoada ishlash imkoniyatini shakllantiradi.

Maktabgacha tarbiyachi uchun o'yin – bu asosiy faoliyat va u orqali bolaning yoshida zarur bo'lgan hamma narsani o'rgatishingiz mumkin. Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida tarbiyachilar tomonidan o'tkaziladigan ta'limiy faoliyat jarayonida bolalarda mustaqil fikrlash ko'nikma va malakalari hosil qilinadi, tarbiyachining so'zini tinglash, o'rtoqlari bilan gaplashmaslik, har bir tarbiyachi tomonidan berilgan savollarga javob berishga harakat qilish, tarbiyachi tomonidan aytilgan fikrlarni takrorlashga o'rgatib boriladi. Har bir yosh guruhlarda qancha ta'limiy faoliyat o'tkazish MTT ta'lim-tarbiya dasturida belgilab qo'yilgan. Tarbiyachi ta'limiy faoliyatlar jarayonida yangi pedagogik texnologiya materiallaridan va tarbiyaning samarali metod va usullaridan foydalana, bolaning yosh, ruhiy-fiziologik xususiyatlari inobatga olinsa, tarbiya berishning samaradorligi oshadi. Ba'zi maktabgacha ta'lim tashkilotlari bolalarga STEM (Fan, texnologiya,

muhandislik va matematika) ko'nikmalarini rivojlantirishga yordam berishga ahamiyat berishadi. STEM-ga asoslangan dasturlar bolalardan faqat faktlarni yodlashni talab qilish o'rniga, mustaqil fikrlaydiganlarni yaratishga intiladi. Tayyorlov guruhi bolalari muammolarni hal qilish, savollar berish, tajribalar o'tkazish va kuzatuvlar o'tkazish haqida bilib oladi.

Xulosa o'rnida shuni keltirib o'tmoqchimizki, maktabgacha tayyorlov yoshidagi bolalarni maktab ta'limiga tayyorlashda nafaqat zamonaviy interfaol usullardan foydalanish balki, an'anaviy ta'lim-tarbiya berish usullarini ham birdek amalga oshirish lozim. Bu usullar bir-birini yaxlit holda to'ldirib boradi. Bolalarni maktabga tayyorlik darajasi albatta uning jismoniy, axloqiy, psixologik hamda maxsus tayyorgarlik kabi ko'rsatkichlar asosida tahlil qilinadi. Hozirgi jamiyatimizda faoliyat yuritayotgan MTT lari barcha shart-sharoitlarga ega va tarbiyachilar hamda arbiyalanuvchilar uchun zamonaviy axborot texnologiyalari bilan ta'minlangan desak xato qilmaymiz albatta. Maktabgacha yoshdagi bolalar ta'lim-tarbiyasiga qo'yiladigan Davlat talablarida belgilangan ko'rsatkichlarga erishish 6-7 yoshdagi bolalarni maktabga to'la-to'kis tayyorlashga, maktabda beriladigan ta'limni mukammal o'zlashtirishga, mustaqil O'zbekistonning ravnaqi uchun xizmat qiladigan barkamol inson bo'lib yetishishlariga zamin hozirlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. M. Vohidov. Bolalar psixologiyasi. – Toshkent. «O'qituvchi» – 1882.
2. A.V. Petrovskiy va boshqalar. Umumiy psixologiya. – T.: «O'qituvchi». – 1992.
3. Yagyaeva, E. B. (2021). Tourism resources as a condition for the tourism development. Middle European Scientific Bulletin, 12, 323-327.
4. Yagyaeva, E. B. (2019). PORTFOLIO AS AN ASSESSMENT TOOL FOR INDIVIDUALIZED INSTRUCTION. Достижения науки и образования, (5), 83-84.
5. Yagyaeva, E. B. (2019). THE MAIN PROBLEMS ENCOUNTERED IN A SECOND/FOREIGN LANGUAGE ACQUISITION IN TECHNICAL HIGHER INSTITUTION EDUCATIONAL. Проблемы современной науки и образования, (11-2), 61-62.
6. <https://singapore.globalindianschool.org/blog-detail/5-preschool-teachingmethods-to-improve-the-quality-of-early-care-and-education>
7. <https://www.bachpanglobal.com/blog/different-preschool-teachingmethods-techniques-used-worldwide298>
8. Turdiyeva I. S. MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARGA INTERFAOL METODLARNI QO'LLASH USULLARI Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences Scientific Journal Impact Factor SJIF 2021: 5.423298

MUAMMOLI KREDITLAR VA UNI MONITORING QILISH TARTIBI

L.Ergasheva

Magistrant, Toshkent moliya instituti

***Annotatsiya:** Ushbu maqola O‘zbekiston Respublikasida faoliyat olib borayotgan tijorat banklarida kredit monitoringgi va muammoli kreditlar haqida bo‘lib, unda bugungi kundagi tijorat banklari kredit portfeli monitoringidagi kamchiliklar, yutuqlar va xorij tajribasini qo‘llashda qaysi jihatlari mamlakatimiz iqtisodiy muhiti uchun munosib ekanligi haqida qisqacha fikr bildirilgan.*

***Kalit so‘zlar:** Kredit monitoringgi, kredit riski, kredit portfeli, muammoli kreditlar (NPL).*

KIRISH

Muammoli kreditlar (NPL) - bu qarz oluvchi belgilangan muddat davomida rejalashtirilgan to‘lovlarni amalga oshirmaganligi sababli to‘lanmagan kredit. Ishlamaydigan holatning aniq elementlari kreditning muayyan shartlariga qarab farq qilishi mumkin bo‘lsa-da, "to‘lovsiz" odatda asosiy qarz yoki foizlarning nol to‘lovlari sifatida aniqlanadi.

Belgilangan muddat sanoat va kredit turiga qarab ham farq qiladi. Biroq, odatda, muddat 90 kun yoki 180 kun. Muammoli kreditlar (NPL) - bu qarz oluvchi majburiyatni bajarmagan va ma‘lum vaqt davomida asosiy qarz yoki foizlarni rejalashtirilgan to‘lovlarni amalga oshirmagan kredit. Bank sohasida, agar qarz oluvchi 90 kun o‘tgan bo‘lsa, tijorat kreditlari muammoli hisoblanadi. Xalqaro Valyuta Jamg‘armasi, agar kelajakdagi to‘lovlar bilan bog‘liq yuqori noaniqlik mavjud bo‘lsa, muddati 90 kundan kamroq muddat o‘tgan kreditlarni muammoli deb hisoblaydi. Biroq, NPLlarning standarti yoki ta‘rifi yo‘q. Ba‘zi banklar kapitalni bo‘shatish va/yoki daromad keltiradigan kreditlarni bajarishga e‘tibor qaratish uchun boshqa banklar yoki investorlarga NPL sotishni afzal ko‘radilar.

Asosiy qism

Muammoli kredit (NPL) defolt yoki defoltga yaqin deb hisoblanadi. Kredit to‘lanmagan bo‘lsa, qarzdor uni to‘liq to‘lash ehtimoli ancha past bo‘ladi. Agar qarzdor NPL bo‘yicha to‘lovlarni qaytadan boshlasa, qarzdor o‘tkazib yuborilgan barcha to‘lovlarni uddalamagan bo‘lsa ham, u qayta ishlaydigan kreditga (RPL) aylanadi. Bank sohasida, agar qarzdor 90 kun ichida foizlar yoki asosiy qarzni nol to‘lagan bo‘lsa

yoki muddati 90 kun o'tgan bo'lsa, tijorat kreditlari muammoli deb hisoblanadi. Iste'mol krediti uchun muddati 180 kun o'tgan bo'lsa, uni NPL sifatida tasniflaydi.

Agar asosiy qarz yoki foizlar to'lanmagan yoki o'tkazib yuborilgan bo'lsa, kredit kechiktirilgan hisoblanadi. Qarz beruvchi kredit shartnomasini buzilgan deb hisoblasa va qarzdor o'z majburiyatlarini bajara olmagan hisoblanadi.

Muammoli kreditlar turlari (NPL)

Qarz bir necha usul bilan muammoli kredit holatiga tushishi mumkin. NPLlarga misollar quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- 90 kunlik foizlar kapitallashtirilgan, qayta moliyalashtirilgan yoki kelishuv hamda dastlabki shartnomaga kiritilgan o'zgartirish tufayli kechiktirilgan kredit.
- To'lovlar 90 kundan kam kechikkan kredit, lekin qarz beruvchi endi qarzdor kelajakda to'lovlarni amalga oshirishiga ishonmaydi.
- Asosiy qarzni to'lash muddati tugagan, ammo kreditning bir qismi to'lanmaganligicha qolgan kredit.

Kreditni boshqarishning asosiy qismi bu muammoli kreditlarni erta aniqlash va faol boshqarish, kreditorni nomaqbul tavakkalchilikdan himoya qilish. Muammoli kreditlarni o'z balansida olib borish kreditorlarning pul oqimini qisqartirishi, byudjetni buzishi va daromadlarni kamaytirishi mumkin. Bunday yo'qotishlarni qoplash kreditorlarning keyingi kreditlar uchun mavjud bo'lgan kapitalini kamaytirishi mumkin.

Ko'pgina kompaniyalar muammolar va ishlamaydigan kreditlarni olishda biznes imkoniyatini ko'rishadi. Ushbu kreditlarni moliya institutlaridan chegirma bilan sotib olish foydali biznes bo'lishi mumkin. Kompaniyalar muntazam ravishda umumiy kredit qoldig'ining 1% dan 80% gacha to'laydi va qonuniy egasi (kreditor) bo'ladi. Ushbu chegirma kreditning yoshiga, aktivning garovli yoki garovsiz ekanligiga, qarzdorning yoshiga, shaxsiy yoki tijorat qarzlari tasnifiga va yashash joyiga bog'liq. Kreditorlar o'z yo'qotishlarini turli yo'llar bilan qoplashga harakat qilishadi. Agar kompaniya o'z qarziga xizmat ko'rsatishda muammoga duch kelsa, kreditor pul oqimini saqlab qolish va uni muammoli kredit sifatida tasniflashdan qochish uchun o'z kreditini qayta tuzishi mumkin. To'lanmagan kredit bo'yicha, qarz beruvchi o'z zararlarini qoplash uchun qarz oluvchining garovga qo'yilgan har qanday aktivlarini sotishi mumkin. Banklar, shuningdek, garov bilan ta'minlanmagan yoki yo'qotishlarni qoplash iqtisodiy jihatdan samarali bo'lmagan muammoli kreditlarni sotishi mumkin. Subprime ipoteka inqirozi va 2007-2009 yillardagi tanazzul banklarning o'z kitoblarida bo'lgan muammoli kreditlar sonining ko'payishiga olib keldi. Iste'molchilarga qarzlarni to'lashda yordam berish uchun bir nechta federal dasturlar qabul qilindi, ularning aksariyati ipoteka kreditlariga qaratilgan.

Ushbu muammoli kreditlar ko‘pincha mulkni tortib olish, qaytarib olish yoki boshqa noxush huquqiy harakatlarga olib keldi. Bugungi kunda ipoteka muammosidan xalos bo‘lishga tayyor bo‘lgan ko‘plab kredit sarmoyadorlari baxtlidir, chunki ular ba‘zan dollarda tiyinlarga aktivlarni sotib olishlari mumkin.

Xulosa qiladigan bo‘lsak O‘zbekistonda “substandart”, “qoniqarsiz”, “shubhali” va “umidsiz” sifatida tasniflangan aktivlar bo‘yicha ehtimoliy zararlarni qoplashga mo‘ljallangan zaxiralar ajratiladi. Ular majburiy zaxiralar hisoblanadi. Bank ustav kapitali miqdori 100,0 mlrd so‘mdan kam bo‘lmasligi kerak. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki banklardan ularning faoliyatiga xos tavakkalchilik, iqtisodiy shart-sharoit va moliyaviy ahvolidan kelib chiqib, kapital monandligining yanada yuqori koeffitsiyenti ta‘minlanishini talab qilishi mumkin. Bunday tavakkalchiliklar muammoli kreditlarning katta hajmi, sof zararlar, aktivlarning yuqori darajada o‘sishi, foiz stavkalari bo‘yicha yuqori darajali tavakkalchilikning yuzaga kelishi yoki tavakkalchilikka asosalangan faoliyatga jalb qilinish kabilarni o‘z ichiga oladi, biroq ular bilan cheklanib qolmaydi.

Kreditlarni monitoring qilishda muammoli kreditlarni yuzaga kelishini oldini olish zarur. AQSH tajribasiga ko‘ra muammoli kreditlarni bartaraf qilish va muammoli kreditlarni default ko‘rinishga yetib bormasligini ta‘minlash maqsadida muammoli kreditlarni yopish uchun berilgan foizga 2 % qo‘shib kreditni yopish uchun yangi kredit liniyasini chib beradi. Bunda albatta tadbirkorning moliyaviy holati o‘rganiladi.

Quyidagi jadvalda Markaziy bankning 2022-yil 1-noyabr holatiga muammoli kreditlarning jami kreditlardagi ulushi foizda va so‘mda keltirilgan qiymati keltirilgan. Unga ko‘ra, banklardagi jami kredit portfeli 375,3 trln so‘mgacha yetgan. Bu o‘tgan oyga nisbatan 12,4 trln so‘mga ko‘proqdir. Oktabr oyida banklardagi umumiy muammoli kreditlar (NPL) miqdori qariyb 968 mlrd so‘mga kamayib, 16,1 trln so‘mni tashkil qilgan.

Iyul oyida bu ko‘rsatkich 250 mlrd so‘mga, avgust oyida esa 500 mlrd so‘mga oshgan edi. Sentabr oyida muammoli kreditlar kamaya boshlagan edi — 300 mlrd so‘mga. O‘tgan oyda umumiy kredit portfelidagi NPL ulushi 0,4 foizga tushib, 4,3 foiz bo‘lib turibdi. Muammoli kreditlarning keskin kamayishi tugatilgan banklar — “Turkistonbank” (619 mlrd so‘m) va “Hi-tech bank” (109 mlrd so‘m) hisobiga sodir bo‘ldi.

Banklar orasida NPL miqdori eng ko‘p “Xalq bank”ida saqlanib qolmoqda va o‘tgan oyga nisbatan biroz pasaygan — 3,3 trln so‘m. NPL ulushi bo‘yicha eng baland ko‘rsatkich “O‘zagroeksporbank”da — bankning jami kreditlardagi NPL ulushi 88,2 foizni tashkil qildi.

**Тижорат банкларининг муаммоли кредитлари (NPL) тўғрисида
2022 йил 1 ноябрь ҳолатига маълумот**

№	Банк номи	Кредит портфель	Муаммоли кредитлар (NPL)	млрд. сўм	
				Муаммоли кредитларнинг жами	Муаммоли кредитларнинг жами
Жами		375 297	16 145	4,3%	
Давлат ўлуши мавжуд банклар		314 066	14 535	4,6%	
1	Ўзмилийбанк	86 902	3 079	3,5%	
2	Ўзсаноатқурилишбанк	47 360	1 697	3,6%	
3	Агробанк	39 564	1 710	4,3%	
4	Асака банк	36 168	1 684	4,7%	
5	Ипотека банк	32 401	885	2,7%	
6	Халқ банки	21 182	3 313	15,6%	
7	Қишлоқ қурилиш банк	19 869	875	4,4%	
8	Микрокредитбанк	12 617	672	5,3%	
9	Турон банк	9 320	352	3,8%	
10	Алоқа банк	8 607	262	3,0%	
11	Итаҳт банк	70	1	1,1%	
12	Ўзғроэкспортбанк	6,3	5,5	88,2%	
Бошқа банклар		61 231	1 609	2,6%	
13	Капитал банк	13 794	256	1,9%	
14	Хамкор банк	11 206	63	0,6%	
15	Ипак йўли банк	8 013	238	3,0%	
16	Ориент Финанс банк	5 042	35	0,7%	
17	Инвест Финанс банк	4 495	39	0,9%	
18	Траст банк	3 387	139	4,1%	
19	Давр банк	2 679	54	2,0%	
20	Азия Альянс банк	2 070	35	1,7%	
21	Тенге банк	2 006	204	10,2%	
22	ЎзКДБ банк	1 978	0	0,0%	
23	Анор банк	1 943	35	1,8%	
24	Тибиси банк	1 200	28	2,3%	
25	Гарант банк	1 047	104	10,0%	
26	Зираат банк	1 011	49	4,9%	
27	Универсал банк	802	30	3,8%	
28	Равнақ банк	369	271	73,4%	
29	Мадад инвест банк	167	28	16,7%	
30	Эрон Содерот банк	21	1	4,1%	
31	Апельсин банк	0	0	0,0%	

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abdulkarimova D.R "Bank garov ta'minotini baholash" Monografiya -T <Iqtisod-Moliya>,2016
2. Abdulkarimova D.R "Bank garov ta'minotini baholash zarurligi va asosiy tamoyillari Monografiya -T <Iqtisod-Moliya>,2015
3. www.stat.uz
4. www.Cbu.uz

O'QUVCHILARGA TANQIDIY FIKRLASHGA O'RGATISH VA UNING SAMARASI

Muhammadjonova O'g'iloy Bahodirjon qizi

FarDU talabasi

Sherqo'ziyeva Zarnigor Farhodjon qizi

FarDU talabasi

Annotatsiya: Mazkur maqolada, tanqidiy fikrlash haqida tushuncha, tanqidiy fikrlashning samarali tomonlari va tanqidiy fikrlash masalalarini o'rgangan olimlar, pedagoglar haqida shuningdek, talaba yoshlarga va o'quvchilarga tanqidiy fikrlashni o'rgatish va bu fikrlashning ijobiy va salbiy tomonlari haqida keng ma'lumotlar berilgan.

Kalit so'zlar: tanqid, tanqidiy fikrlash, ijodiy fikrlash, kognitiv yo'nalish, analiz qilish, fikrlash jarayoni, pedagog yoshlar, davlat ta'lim standarti, shaxsiy rivojlanish, madaniy bilimlar, konsepsiya.

Аннотация: В этой статье дается обширная информация о понимании критического мышления, продуктивных аспектах критического мышления и ученых, педагогов, изучающих вопросы критического мышления, а также о том, как научить студенческую молодежь и студентов критическому мышлению, а также о плюсах и минусах этого мышления.

Ключевые слова: критика, критическое мышление, творческое мышление, познавательная ориентация, анализ, мыслительный процесс, педагог молодежи, государственный образовательный стандарт, личностное развитие, культурные знания, концепция.

Annotation: this article provides extensive information about the concept of critical thinking, the productive aspects of critical thinking, and about scientists, educators who have studied critical thinking, as well as teaching student youth and students critical thinking and the pros and cons of this thinking.

Keywords: criticism, critical thinking, creative thinking, cognitive orientation, analysis, thinking process, pedagogical Youth, state educational standard, personal development, cultural knowledge, concept.

Tanqid- (lot) – hukm qilish mahorat - inson faoliyatining biror sohasiga aloqador hodisani baholash, analiz qilish. U xatolarni topish va muhokama qilishdan iboratdir. Tanqid- nimagadir, yoki kimningdir kamchiliklarni baholash nima yoki kimdir haqida salbiy fikr yuritish ham hisoblanadi. Bu fikrlash jarayonida narsa va hodisalarni analiz qilib, asosli xulosalar chiqarish nimaqsadidagi mulohazalar sistemasi bo‘lib u tanqidiy baholash xarakteriga ham ega. Ya’ni u tanqidga aylangan analistik fikrdir. Tanqidiy fikrlash haqida juda ko‘p ta’riflar berilgan jumladan, bu fikrlashning alohida turi bo‘lib, faktlarni tahlil qilish orqali xulosalar hosil qiladi. Ya’ni, o‘z- o‘zini boshqaradigan, o‘zini o‘zi tarbiyalaydigan, o‘zini o‘zi nazorat qiladigan va o‘zini o‘zi to‘g‘irlaydigan fikrlash shaklidir. Uning zaruriy sharti ongni takomillashtirishning qat’iy me’yorlariga rozi bo‘lish va ularni qo‘llashdir. Hozirgi kunda yurtimiz rivojlanishida Sharqda tarbiya mazmunini o‘zida mujassam etgan ta’lim muassasasidagi o‘quvchi – yoshlarni o‘rta asr buyuk mutafakkirlari Xorazmiy, Forobiy, Ibn Sinolar ta’kidlaganlaridek, mustaqil tanqidiy fikrlashga o‘rgatish hamda ushbu tanqidiy fikrlashni jarayonida o‘zlashtirilgan bilimlar biror bir manbadan tayyor holda olingan bilimlar bilan qiyoslanganda katta afzalikka ega ekanligini uqtirish bugungi globallashuv jarayonida o‘rni muhim sanaladi.

Ayniqsa, to‘liqroq va tezroq rivojlangan bu bilimlar o‘quvchilar e’tiqodiga aylanadi va ularning tafakkuri hamda faol amaliy tanqidiy fikrlashi quroli hisoblanadi. Tanqidiy fikrlash masalalarini tadqiq etish bilan ko‘plab zamonaviy olimlar, pedagoglar, psixologlar va metodislar shug‘ullangan. Xususan, V.V. Davidov, M. G. Davlatshin, I. Y. Lerner, M. I. Mahmutov, S. Rajabov ishlarida tanqidiy fikrlashning tuziishlari, aqliy faoliyatning umumlashgan usullari va o‘ziga xos xususiyatlari tahlil etiladi.

Shu o‘rinda Prezidentimiz Sh. M. Mirziyoyevning quyidagi gaplari yodimizga tushadi: “ Tanqidiy tahlil, qat’iy tartib- intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo‘lishi kerak ”. O‘sib kelayotgan o‘quvchi- yoshlarimizda ham davlatimiz rahbari aytganlaridek, tanqidiy- tahlil haqida ularga yoshligidan ma’lumotlar berilishi kerak. Tanqidiy fikrlash talabalarga axbarotlarni qayta ishlash, tartibga solish, o‘z fikrlarini tez va aniq ifodalash imkonini beradi. Shuningdek, mustaqil ravishda o‘z bilimlarini jalb qilish va boshqalar bilan konstruktiv munosabatda bo‘lish qobiliyatini rivojlantiradi. Tanqidiy fikrlash axbarot bilan samarali ishlash imkonini beradi, demak, avvalo u bilan ishlashni o‘rganish muhim. Axbarot makonining kengaygan zamonaviy davrida tanqidiy fikrlashni rivojlantirish alohida ahamiyatga ega.

Shunday qilib, tanqidiy fikrlash texnologiyasi Davlat Ta'lim Standartiga muvofiq zamonaviy ta'lim maqsadlariga javob beradi:- o'quvchilarning umumiy, madaniy shaxsiy va kognitiv rivojlanishi, bu talimning asosini ta'minlaydi. –“o'rganishga o'rgatish” va amaliy amalga oshirilishini ta'minlaydi. Tanqidiy fikrlashni rivojlantirish texnologiyasi mustaqil qarorlar qabul qilish va mavzuni o'rganishda yo'nalish tanlashga qaratilgan. O'quvchi yoshlar tanqidiy fikrlashni o'rganishda zamonaviy didaktika o'qish jarayonida o'quvchilar psixik tanqidiy fikrlashi bilan shug'ullanuvchi ta'lim psixologiyasi yutuqlaridan foydalanadi. Tanqidiy fikrlashning o'rganish g'oya va tajribalarning turli- tumanlilikini pedagoglar tushungan va qadrlagan vaqtdagina amalga oshadi. Tanqidiy fikrlash, “yakka-yu yagona to'g'ri javob” ni qabul qiladigan, jarayonida yuz bermaydi. Bu fikrlashni rivojlantirish oson ish emas. Lekin tanqidiy fikrlashchilarning shakllanishiga yordam beruvchi muayyan o'quv sharoitlari to'plami mavjud. Bular:

- tanqidiy fikrlash tajribasini egallashi uchun vaqt va imkoniyat berish;
- o'quvchi- yoshlarga fikr yuritish uchun imkoniyat berish;
- yoshlarning o'quv jaroyinadagini faolligini ta'minlash;
- har bir o'quvchi- yoshlarning tanqidiy fikr yuritishga qodir ekanligiga

o'zlarida ishonch hissini uyg'otish;

hisoblanadi. O'z tanqidiy fikrlashlarini maqsadga qaratish va motivlashtirish qobiliyatiga ega bo'lish, o'z istak- mayllarini faol boshqarishga qobillik, har bir daqiqa o'z shaxsini takomillashtirishda foydalanish uchun vaqtni qadrlash eng muhimdir.

Tanqidiy fikrlashning ijobiy tomonlari bo'lganidek salbiy tomonlari ham bor. Demak, tanqidiy fikrlash maqbul yechimni topishning yaxshi usullaridan biri bo'lsada undan doimo foydalanish maqsadga muvofiq emas. Barcha qarorlarni qabul qilish uchun ham tanqidiy fikrlash zarur bo'lavermaydi. Ko'pincha tanqidiy fikrlashdan ko'ra “ijodiy fikrlash” elementlarini qo'llagan ham ma'qul. “Ijodiy fikrlash” esa muammoni yechimini topish maqsadida yangi narsani yaratish maqsadidagi fikrlashdir. Fikrlash narsalarning yaxshi tomoni va ularni yanada yaxshilashga qaratilgan bo'lmog'i kerak. Shu nuqtayi nazardan “tanqidiy fikrlash” fikrlashning eng yaxshi usuli ham bo'lmasligi mumkin. O'quvchilarga har qanday vaziyatda ham voqeani ijodiy tomonlarini topishga o'rgatish kerak. Ular ba'zan aniq, ba'zan esa ong ostida yashirin bo'ladilar.

Pedagogika fani kontekstida tanqidiy fikrlash quyidagi mantiqiy qobiliyatlarni shakllantirishni nazarda tutadi:

- axbarot bilan ishlash qobiliyati: axbarot sifatini tahlil qilish;
- vaziyatni uning alohida daqiqalarini emas, balki butun sifatida ko'rib chiqish;

-muammoni aniqlash, uni aniq belgilash, sabab va oqibatlarini aniqlashtirish, mantiqiy xulosalar qurish;

Tanqidiy fikrlashni rivojlantirishning pedagogik texnologiyasi mualliflari semantik bosqichini amalga oshirish jarayonida asosiy vazifa talabalarning faolligini, ularning qiziqishi va yaratilgan harakat intertetsiyasini saqlab qolish ekanligini ta'kidlaydilar.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Sh. M. Mirziyoyev "Tanqidiy tahlil qa'tiy tartib- intizom va shaxsiy javobgarlik - har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak" . Vazirlar mahkamisining kengaytirilgan majlisdagi ma'ruzasi 2017- yil 17- yanvar.
2. SOROS xalqaro ochiq jamiyatining "Tanqidiy fikrlashni rivojlantirish asoslari" fanlararo dasturi" T.2004.
3. Nishonov A, Xaydarov B, Nuriddinov B. va boshqalar o'quv metodik qo'llanma. T., 2003 190-bet.
4. Z. F. Sharapova "Ta'lim texnologiyalari", "Navro'z", Toshkent. 2019.
5. ugli Egamberdiyev, O. A., ugli Maxamadjonov, J. Z., & kizi Sobirova, A. M. (2022). NEED TO FORM CREATIVE COMPETENCE IN EDUCATORS. *Educational Research in Universal Sciences*, 1(3), 162-165.
6. ugli Egamberdiyev, O. A., ugli Maxamadjonov, J. Z., & kizi Sobirova, A. M. (2022). USE OF INNOVATIVE TECHNOLOGIES IN THE EDUCATIONAL ACTIVITY OF EDUCATIONAL ORGANIZATIONS. *Educational Research in Universal Sciences*, 1(3), 166-169.
7. ugli Egamberdiyev, O. A., ugli Maxamadjonov, J. Z., & kizi Sobirova, A. M. (2022). DIFFERENT APPROACHES TO THE DEVELOPMENT OF CHILDREN'S SPEECH. *Educational Research in Universal Sciences*, 1(3), 158-161.
8. Oyatillokh Alishero'g'li, E. (2022). Ways and Methods of Formation of Communicative Competence in Future Teachers. *EUROPEAN JOURNAL OF INNOVATION IN NONFORMAL EDUCATION*, 2(4), 63-65.
9. Oyatillokh Alishero'g'li, E. (2022). Ways and Methods of Formation of Communicative Competence in Future Teachers. *EUROPEAN JOURNAL OF INNOVATION IN NONFORMAL EDUCATION*, 2(4), 63-65.
10. Iqboljon O'g'li, T. J., & Alisher o'g'li, E. O. (2022). THE IMPORTANCE OF PHYSICAL EDUCATION IN THE FORMATION OF PSYCHOLOGICAL HEALTH OF A PERSON. *PEDAGOGS jurnali*, 9(3), 4-7.

11. Alisher o'g'li, E. O. (2022). Issues of Retraining and Professional Development of Pedagogical Personnel. *The Peerian Journal*, 5, 192-194.
12. Yusufovich, A. A., & Alisher o'g'li, E. O. (2022). PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL OPPORTUNITIES FOR THE FORMATION OF COMMUNICATIVE COMPETENCE IN FUTURE TEACHERS. *Galaxy International Interdisciplinary Research Journal*, 10(6), 1157-1161.
13. Alisher o'g'li, E. O., & Zokirjon o'g'li, M. J. (2022). The Role of Psychology in the Treatment of Heart Failure in Humans. *European Multidisciplinary Journal of Modern Science*, 5, 500-502.
14. Ахмедов, А., Эгамбердиев, А., & Сотволдиева, О. (2022). The role of pedagogical technologies in improving the quality of education. *Zamonaviy innovatsion tadqiqotlarning dolzarb muammolari va rivojlanish tendensiyalari: yechimlar va istiqbollar*, 1(1), 59-60.
15. Alisher o'g'li, Y. O. (2022). IJTIMOIIY MUHITNING SHAXS RIVOJLANISHIGA TA'SIRI. *PEDAGOGS jurnali*, 18(1), 220-225.
16. Yusufovich, A. A. (2022). PEDAGOGICAL ASPECTS OF FORMATION OF PROFESSIONAL COMPETENCE IN FUTURE TEACHERS. *Science and Innovation*, 1(4), 136-138.
17. Egamberdiyev, O., Kholdarova, Z., & Khusanova, M. (2022). THE ORDER OF THE APPEARANCE OF THE PEOPLE'S DIPLOMACY OF THE GREAT SILK ROAD COUNTRIES.
18. ugli Egamberdiyev, O. A., ugli Maxamadjonov, J. Z., & kizi Sobirova, A. M. (2022). NEED TO FORM CREATIVE COMPETENCE IN EDUCATORS. *Educational Research in Universal Sciences*, 1(3), 162-165.
19. ugli Egamberdiyev, O. A., ugli Maxamadjonov, J. Z., & kizi Sobirova, A. M. (2022). USE OF INNOVATIVE TECHNOLOGIES IN THE EDUCATIONAL ACTIVITY OF EDUCATIONAL ORGANIZATIONS. *Educational Research in Universal Sciences*, 1(3), 166-169.
20. ugli Egamberdiyev, O. A., ugli Maxamadjonov, J. Z., & kizi Sobirova, A. M. (2022). DIFFERENT APPROACHES TO THE DEVELOPMENT OF CHILDREN'S SPEECH. *Educational Research in Universal Sciences*, 1(3), 158-161.
21. Oyatillokh Alishero'g'li, E. (2022). Ways and Methods of Formation of Communicative Competence in Future Teachers. *EUROPEAN JOURNAL OF INNOVATION IN NONFORMAL EDUCATION*, 2(4), 63-65.

22. Oyatillokh Alishero‘g‘li, E. (2022). Ways and Methods of Formation of Communicative Competence in Future Teachers. *EUROPEAN JOURNAL OF INNOVATION IN NONFORMAL EDUCATION*, 2(4), 63-65.
23. Iqboljon O‘g‘li, T. J., & Alisher o‘g‘li, E. O. (2022). THE IMPORTANCE OF PHYSICAL EDUCATION IN THE FORMATION OF PSYCHOLOGICAL HEALTH OF A PERSON. *PEDAGOGS jurnali*, 9(3), 4-7.
24. Alisher o‘g‘li, E. O. (2022). Issues of Retraining and Professional Development of Pedagogical Personnel. *The Peerian Journal*, 5, 192-194.
25. Yusufovich, A. A., & Alisher o‘g‘li, E. O. (2022). PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL OPPORTUNITIES FOR THE FORMATION OF COMMUNICATIVE COMPETENCE IN FUTURE TEACHERS. *Galaxy International Interdisciplinary Research Journal*, 10(6), 1157-1161.

МАКТАБ ЁШИДАГИ БОЛАЛАРНИНГ МАЪНАВИЙ ЮКСАЛТИРИШДА ПЕДАГОГИКАНИНГ ЎРНИ

Сотволдиева Орзигул Маъруфжон қизи

Фарғона давлат университети педагогика ва
психология факултети 3-курс талабаси

Махаммаджонов Жаҳонгир Зокиржон ўғли

Фарғона давлат университети педагогика ва
психология факултети 2-курс талабаси

Собирова Азизахон Марибжон қизи

Фарғона давлат университети педагогика ва
психология факултети 2-курс талабаси

***Аннотация:** Ушбу ишда мактабгача ёшдаги болаларни маънавий-ахлоқий тарбиялаш зарурияти, ҳамда йнинг ўзига хос хусусиятлари борасида фикр юритилади.*

***Калит сўзлар:** ахлоқ, маънавий-ахлоқий тарбия, ахлоқий онг, ахлоқий хулқ атвор, маънавий-ахлоқий ривожланиши, ахлоқий ҳис-туйғу, тасаввур, маданий хулқ-атвор.*

Ахлоқ сўзи – лотинча «морос», яъни морал, мантиқ сўзидан келиб чиқиб, у ҳеч қаерда қатъий ёзиб қўйилмаган ижтимоий қонундир. Инсон кундалик ҳаётида ундан (ахлоқ нормаларидан) норма сифатида фойдаланади. Ахлоқий тарбия нормалари ҳар бир жамиятнинг ҳуқуқий нормаларига асос бўлади. Ахлоқий тарбияда киши ахлоқий билимларни ўзлаштирибгина қолмай, ҳар қандай вазиятларда ўзини ана шу нормаларга муносиб тута оладиган кишилар ахлоқий тарбияланган ҳисобланади. Ахлоқий тарбияланган кишида барқарор маънавий мотивлар шаклланиб бўлади. Бу мотивлар эса ўша кишини жамиятда муносиб хулқ-атворга рағбатлантиради. Ёш авлодни жамиятга, меҳнатга, ўзига муносабатни очиб берувчи маънавий фазилатларга мувофиқ равишда тарбиялаш тарбияланувчи шахсни, ахлоқий тарбиянинг педагогик ва психологик асосларини чуқур билишни талаб қиладиган мураккаб жараён дир. Ахлоқий билимларни онгли равишда ўзлаштириб олишгина болаларга атрофдаги

кишилар хатти-ҳаракатидаги қайси жиҳатлар яхши-ю, қайсилари ёмон эканлигини англаб олишга ёрдам беради.

Мактабгача таълим ташкилотларида маънавий-ахлоқий тарбияни ташкил этиш ижтимоий тарбиянинг муваффақиятини таъминловчи энг муҳим омил саналади. Маънавий-ахлоқий таълим ва тарбия ўзаро боғлиқлик, узвийлик, алоқадорлик ҳамда диалектик характерга эга бўлиб, шахс маънавий-ахлоқий камолотини шакллантириш асоси ҳисобланади. Маънавий-ахлоқий таълим болаларга маънавий-ахлоқий муносабатлар моҳияти тўғрисида тизимланган билимларни бериш, уларда маънавий-ахлоқий билимларни егаллашга бўлган еҳтиёжни юзага келтириш маънавий-ахлоқий онгини шакллантириш жараёни бўлиб, изчил, узлуксиз, тизимли тарзда ташкил этилиши лозим.

Қадимги файласуфлар-у, донишмандлар ижодида одоб-ахлоқ маласалари марказий ўринни эгаллаб келган. Улар ахлоқ-одобни жамиятнинг «пойдевори» деганлар. Шунинг учун жамиятнинг ҳар бир аъзосининг хулқи-одобига алоҳида еътибор билан қаралади. Маънавий- ахлоқий билимларни онгли равишда ўзлаштириб олишгина ўқувчиларга атрофдаги кишилар хатти-ҳаракатидаги қайси жиҳатлар яхши-ю, қайсилари ёмон эканлигини англаб олишга ёрдам беради. Ахлоқий тушунчаларнинг турли ёш даврларида шаклланиш даражаси турличадир.

Жумладан: 1. Ахлоқий онглилик, 2. Ахлоқий қадриятлар, 3. Ахлоқий ҳис-туйғулар.

Ахлоқ ижтимоий онг шаклланишидан бири бўлиб, муайян жамиятда яшовчи кишилар амал қилиши зарур бўлган маълум хатти-ҳаракат қоидалари йиғиндисидир. Ахлоқ одамларнинг бирбирига, жамиятга, давлатга, халқ мулкига, оилага муносабатини муайян тартибга соладиган хаттиҳаракат қоидалари тизимида намоён бўлади. Ахлоқ- кишининг ички олами, эътиқоди, фазилатлари сифатида мавжуд бўлса, одоб-шахснинг кўзга ташланадиган мулозамати, хулқ-атвори, муомаламуносабатларида намоён бўлади.

Мактабгача педагогика ёш авлодни маънавий - ахлоқий ривожланишида тарбия ва тарбияни муҳим омил деб ҳисоблайди. Педагогика ва руҳиятга оид тадқиқотлар натижаларининг ко'рсатишича, мактабгача тарбия даври боланинг маънавий шаклланишида энг муҳим бошқичидир. Шу даврда маълум мақсадга йўналтирилган тарбия-тарбия таъсирида шахснинг ахлоқий сифатлари шакллана бошлайди. 6-7 ёшда ижобий хулқ нормаларининг анча барқарор шакли юзага келади. Бола атрофдагилар билан бўладиган муносабатларида егаллаб олган ахлоқ нормаларига асосланган ҳолда иш тутадиган бўлиб қолади. Шунинг учун болаларга илк ёшдан бошлаб маънавий- ахлоқий тарбия бериб бориш муҳимдир.

Мактабгача таълим ташкилотларида мактабгача ёшдаги болаларни маънавий-ахлоқий жиҳатдан тарбиялаш вазифаси ва мазмуни боланинг маънавий дунёсини, унинг онгини, ахлоқий ҳисларини, шахсий сифатларини тарбиялаш ва ривожлантиришни тақозо этади.

Кичик ёшли болалар ахлоқий тасаввур ва билимларни фақат уйин машғулотларида яхши ўзлаштириб оладилар. Болалар томонидан ўзлаштириб олинган ахлоқий тасаввурларни улар онгли равишда тушуниб йетишлари дастлаб машғулотларда, кейинчалик ўйин, меҳнат жараёнларида, сайрда, мусатқил фаолиятлар орқали амалга оширилади.

Мактабгача таълим ёшидаги болаларга ахлоқий тарбия беришда ҳар хил метод ва усулларни қўллаш муҳим аҳамиятга егадир. Ахлоқий тарбия методлари - болаларнинг ахлоқий тасаввур ва билимларни егаллаб олишга қаратилган фаолият усулидир. Мактабгача ёшдаги болалар тарбияланадиган ахлоқий хусусиятлар, ҳулқ-атвор қоидалари орасида инсонпарварлик муҳим ўрин тутаяди. Инсонпарварлик ҳисси ахлоқ нормалари ва қоидаларини ўргатиш асосида ривожланади.

Бунинг учун болаларни яхши ишларни қилишга ўргатиб бориш керак. Инсонпарварликни тарбиялашда болаларнинг ёшини эътиборга олиш зарур. Кичик болага яхши бўл деганингиз билан яхши бўлиб қолмайди, чунки унда яхшилик билан ёмонликни тўғри таҳлил қилиш ҳаётий тажрибаси йетишмайди. Бу ёшдаги болаларни яхши ишлар қилишга ўргатилади: йиқилиб тушган болани турғазиб қўйишга ёрдам бериш, унинг устки кийимларини қоқиб қўйиш, юпатиш, ўсимлик ва ҳайвонларни парвариш қилиш, ўйинчоғини ўртоғига бериб туриш, тик турган кишига жой кўрсатиш, энг муҳими бошқаларга кўрсатилган хизматдан хурсанд бўлишга ўргатиш.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. <http://old.lex.uz/docs/>;
2. <https://anticorruption.uz/uz/item/what-is-corruption>;
3. Vazirlar Mahkamasining “Tibbiyot xodimlari malakasini oshirish va ularni qayta tayyorlash tizimini takomillashtirish to‘g‘risida” 2009-yil 18-dekabrdagi 319-son qarori;
4. O‘zbekiston Respublikasining 2021-yil 22-apreldagi O‘RQ-684-sonli “Davlat xaridlari to‘g‘risida”gi Qonuni;
5. Egamberdiyev, O. A. O., Turdaliyev, A. Y. O., & Maxamadjonov, J. Z. O. (2021). Kasbiy kompetentlikni shakllantirishning pedagogik asoslari. *Science and Education*, 2(11), 985-991.

6. Zarnigor, R. A. Q., Egamberdiyev, O. A. O. G. L., & Sotvoldiyeva, O. M. R. Q. (2021). Pedagogik kompetentlikning: nazariy va amaliy tahlili. *Science and Education*, 2(9), 309-314.
7. Egamberdiyev, O. A. O., Sotvoldiyeva, O. M. Q., & Turdaliyev, A. Y. O. (2021). PEDAGOGIK MAHORATNING MUAMMOLI O'ZLASHTIRISH YO'LLARI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(10), 535-542.
8. Yusufovich, A. A., & O'G'Li, E. O. A. (2022). BO'LAJAK O'QITUVCHILARNING KOMMUNIKATIV KOMPETENTLIGINI TAKOMILLASHTIRISHNING PEDAGOIK ASOSLARI. *Science and innovation*, 1(B3), 40-46.
9. Alisher o'g'li, E. O. (2022). O 'ZBEKISTONDA MADANIYAT VA SAN'AT TARIXI MASALALARI. *Journal of new century innovations*, 14(3), 33-36.
10. Alisher o'g'li, E. O. (2022). O'QUVCHILARNI TANQIDIY FIKRLASHGA O'RGATISH DOLZARB PEDAGOGIK MUAMMO SIFATIDA. *Journal of new century innovations*, 4(1), 52-59.
11. Alisher o'g'li, Y. O. (2022). IJTIMOY MUHITNING SHAXS RIVOJLANISHIGA TA'SIRI. *PEDAGOGS jurnali*, 18(1), 220-225.
12. Yusufovich, A. A. (2020). ISSUES OF FORMATION OF COMMUNICATIVE COMPETENCE, WHICH IS AN INTEGRAL PART OF PROFESSIONAL-PEDAGOGICAL TRAINING OF FUTURE TEACHERS IN THE EDUCATIONAL PROCESS. *European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences Vol*, 8(7).
13. Tojimamatov, J., & Egamberdiyev, O. (2022). THE IMPORTANCE OF PHYSICAL EDUCATION IN THE FORMATION OF PSYCHOLOGICAL HEALTH OF A PERSON.
14. Egamberdiyev, O., Kholdarova, Z., & Khusanova, M. (2022). THE ORDER OF THE APPEARANCE OF THE PEOPLE'S DIPLOMACY OF THE GREAT SILK ROAD COUNTRIES.
15. ugli Egamberdiyev, O. A., ugli Maxamadjonov, J. Z., & kizi Sobirova, A. M. (2022). NEED TO FORM CREATIVE COMPETENCE IN EDUCATORS. *Educational Research in Universal Sciences*, 1(3), 162-165.
16. ugli Egamberdiyev, O. A., ugli Maxamadjonov, J. Z., & kizi Sobirova, A. M. (2022). USE OF INNOVATIVE TECHNOLOGIES IN THE EDUCATIONAL ACTIVITY OF EDUCATIONAL ORGANIZATIONS. *Educational Research in Universal Sciences*, 1(3), 166-169.

- 17.ugli Egamberdiyev, O. A., ugli Maxamadjonov, J. Z., & kizi Sobirova, A. M. (2022). DIFFERENT APPROACHES TO THE DEVELOPMENT OF CHILDREN'S SPEECH. *Educational Research in Universal Sciences*, 1(3), 158-161.
- 18.Oyatillokh Alishero'g'li, E. (2022). Ways and Methods of Formation of Communicative Competence in Future Teachers. *EUROPEAN JOURNAL OF INNOVATION IN NONFORMAL EDUCATION*, 2(4), 63-65.
- 19.Oyatillokh Alishero'g'li, E. (2022). Ways and Methods of Formation of Communicative Competence in Future Teachers. *EUROPEAN JOURNAL OF INNOVATION IN NONFORMAL EDUCATION*, 2(4), 63-65.
- 20.Iqboljon O'g'li, T. J., & Alisher o'g'li, E. O. (2022). THE IMPORTANCE OF PHYSICAL EDUCATION IN THE FORMATION OF PSYCHOLOGICAL HEALTH OF A PERSON. *PEDAGOGS jurnali*, 9(3), 4-7.
- 21.Alisher o'g'li, E. O. (2022). Issues of Retraining and Professional Development of Pedagogical Personnel. *The Peerian Journal*, 5, 192-194.
- 22.Yusufovich, A. A., & Alisher o'g'li, E. O. (2022). PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL OPPORTUNITIES FOR THE FORMATION OF COMMUNICATIVE COMPETENCE IN FUTURE TEACHERS. *Galaxy International Interdisciplinary Research Journal*, 10(6), 1157-1161.

КИНО—ТАРБИЯ ВОСИТАСИ

Тилепов Қуатбай Нукусбаевич

Ўзбекистон давлат санъат ва маданият институти

2 курс магистранти

Kolya_2292@mail.ru

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада кино санъатининг томошабинлар оmmasига таъсир қилишининг янги усуллари ҳақида сўз юритилади. Бу усуллар қорақалпоқ, ўзбек ва жаҳон киноижодкорлари томонидан тасвирга олинган кино маҳсулотлари кенг таҳлил этилди ва кўрсатиб берилди.

Калим сўзлар: кино, усуллар, характер, хусусият, лавҳа.

ABSTRACT

This article discusses new ways in which cinema can influence the audience. These methods have been widely analyzed and demonstrated by Karakalpak, Uzbek and world filmmakers.

Keywords: movie, methods, character, feature, clip.

Инсоният қадим-қадимдан санъатга, ижодга ўзига ҳос иштиёқ билан қораган. Одамзот аввалдан ёриқ кунга ишониш ва бу ишонишни тарбияловчи ва мустаҳкамловчи восита бўлган санъатга асрлар давомида яшаш учун курашишда ҳам фақат олга интилишга асос бўлган.

Президентимиз Шавкат Мирзиёев таъкидлаганидек: «Жаҳон миқёсида ҳар қил идея ва идеологиялар кураши, одамлар айниқса ёшларнинг қалби ва онгини эгаллаш учун ҳар хил кўчлар ўртасида рақобат кескин тус олган бугунги кунда энг оммавий санъат бўлган кинонинг беқиёс имкониятларидан самарали фойдаланишимиз керак»!¹

Давлатимиз раҳбарининг кино соҳасига боғлиқ қабул қилган фармон ва қарорлари миллий кино санъатимизнинг ёш авлодни тарбиялашдаги ўрни ва таъсирини кучайтириш, идеологик бадий савиясини орттириш йўлидаги аҳамиятли воқеа бўлди.

¹ Халқ сўзи. 2017 йил 29 декабрь №47-сон

Бу кўрсатилган эътибор фақат ўзбек киноси, балки қорақалпоқ киноси учун ҳам аҳамиятли воқеа бўлиб, унинг янада ривожини учун яна бир асос бўлиб хизмат қилмоқда.

Кино ўзининг оммавий ва томошавинлиги билан кенг тарқалган санъат тури. Ҳозирги кунда пойтахтда, туман марказларида ҳам давлат ва нодавлат киностудиялар ташкиллаштирилган.

Қорақалпоғистон киноҳужжатчилар ҳар доим миллий ва янада кенгрок томошабинлар оммасига таъсир қилишининг янги усуллари кашф қилаётганликлари ва изланишда эканликлари барчамизга маълум. Бу янги методларни қўллашда англандиган узлуксиз ва табиий ижодий жараёнлар. Киноплакат образлиқ шакллари ичида асосий ўрин эгаллайди.

«Кино» сўзига муаллифлари ҳужжатшунослар фаолиятида кинолавҳаларнинг муҳимлигини атаб ўтадилар. Вьетнам ва Кубалик киноҳужжатчилар мисолида улар панорамаликнинг яна бир хусусияти – етказилаётган образнинг лавҳалилигига (плакатлиги) диққат қаратади.

Улар ўткир публицистик франсуз калонизаторлари ва америкалик агрессияга қарши кураш йилларидаги мураккаб шароитларда тасвирга олинган. Вьетнам ҳужжатли фильмларига хос Жаҳон ҳужжатли киносида кубалик режиссёр С.Альвари ижоди алоҳида аҳамиятга эга. («Ханой, Сешамба 13», 1967, «Генерал қайтарзда ва не учун ўлдирилди?», 1970 ва х), унинг фильмларида ижтимоий-сиёсий тақминнинг теранлиги ўткир плакатли, кескин зиддиятли монтаж ритми билан боғланади.¹

Биз плакатлиқ, яъни бирор нарсани (кема, саксовул, қумлар, бош кийим, ояқ кийим, қора уй ва х.) баъзан бир неча бор яқиндан тасвирланиши умумий видео тасвирнинг асосий хусусиятидир. Бу айниқса, овозли-расмли, матнли ва аналитик сафга киритилган, аниқроғи, махсус ҳужжатли кино учун, характерли. Плакатлиқ, назарга ташланувчанлиқ, ёрқинлиқ, бадийлиқ билан баробар. У релефли ўзига хосликка эга, кўргазмалилиги, хусусияти билан кўзга ташланади.

Бу характер «Қорақалпоқфильм» киностудияси томонидан ишлаб чиқилган кўпчилик фильмларда учрашади. Масалан, «Фидойилар», «Муינוқ дўстлиқ ўлкаси» фильмларида яққол кўзга ташланади.

Қорақалпоғистонда ҳозирги вақтда кино соҳаси бўйича «Қорақалпоқфильм» киностудияси давлат унитар кархонаси ўз фаолиятини олиб бормоқда.

«Қорақалпоқфильм» киностудиясининг асосий вазифаси кино санъатининг миллий маданиятини ривожлантириш, бадий-ҳужжатли, илмий-публицистик,

¹ Кино: энциклопедический словарь. Гл. ред. С.И.Юткевич. – М.: Сов.энциклопедия, 1986. – С. 129

мультипликацион кинофильмлар ишлаб чиқариш, киновидеофильмларни ўзбек, рус тилларига дубляж этишдан иборат.

Миллий ҳужжатли фильмларнинг кинообразлиги ҳақидаги фикрларимизни қуйидагича хулосаламоқчимиз. Қорақалпоғистондаги ҳужжатли фильмлар соф ахборот устиворлигини бажармайди-бу газета-журналларнинг, интернет ва телевидениенинг вазифаси. Замонавий медиа воситаларининг ўзига хослиги шундан иборатки, айнан улар республикада, юртимизда ҳамда жаҳонда юз бераётган янгиликлар, воқеа-ҳодислар тўғрисида материалларни биринчи, тезкор равишда ва қисқа лўнда шаклда етказиб бериш лозим. Шунингдек, бу ОАВ маълумотларининг ижодий ва техник хусусиятларига кўра буни кенг томошабин аудиториясига мос ҳолда қулай форматда намойиш қилиш имкониятига эга.

Сўнги даврда миллий бадиий ва ҳужжатли фильмларнинг тематикаси ҳилма-ҳиллиги анча ривожланиб мазмун моҳияти, савияси яхшиланди.

Натижада ёшларнинг тарбияси билан боғлиқ миллий фильмларга талаб ва таклиф ортиб, унга қўйиладиган маъсулият ҳам юқорилаб бормоқда. Қорақалпоқ киноижодкорлари томонидан ишлаб чиқилган «Қурғон» ўзбек киноижодкорлари билан ҳамкорликда тасвирга олинган «Тенгиз» бадиий фильмларида замон қаҳрамонларининг қиёфаси ошиб берилиб, бу орқали ёшларимизга намуна бўладиган қаҳрамон характери яратилади.

«Тенгиз» бадиий фильми асосан, Қорақалпоғистоннинг Мўйноқ шаҳрида истиқомат қилувчи Манзура Ернийёзова ва унинг жасоратига бағишланади. Фильмда бадиий тўқималар мавжуд. Лекин фильм сюжетида бу аёлнинг тушкунликка тушмай тикувчиликни ўрганиб, тadbиркорга айлангани, ёшларга ибрат бўлаётгани, ирода ва матонати асос қилиб олинган. Бахтсиз ҳодиса туфайли ўнг оёқ-қўлидан ажралган Тенгиз исмли келиннинг бир зумда тўқис кўринган бахтидан айрилиши ҳақидаги воқеа билан бошланса, фильмда келгуси саҳналар анча кўтаринки тус олади. Тўғри, у севган ёридан, бахтидан воз кечади, лекин ўзининг тиришқоқлиги ва меҳнати туфайли яна ҳаётга қайтади.

Фильмда айнан Қорақалпоқ этник калорити, фақат уларгагина хос анъаналар кўпроқ очиб берилармикан деган ўйга борсанг. Ўтов ва кўк кўйлак билан боғлиқ кадрларни инобатга олмаса, бу масалада ҳам янгилик йўқ. Оролнинг бугунги ҳолати, кемалар қабристонидан ташқари экологик муаммолар қуршовида қолган одамлар ҳаётини Тенгизнинг тақдирига ҳамоханг тарзда очиб берилган.

Фильмда энг зўр топилма кадр - Тенгизнинг уйи олдида осилган эълон бўлди: "Қайиқ сотилади!" Орол муаммосини шу иккитагина сўз борича, рўйи рост ифодалаган.

Хулоса қилиб айтганда, ҳар қанақа бадий ва ҳужжатли фильмлар томошабинга визуал оламга тасвирланаётган воқеа ҳодисани намойиш феноменига чуқурроқ кириб бориши билан таъсир қилади. Натижада кино ОАВ ларидан ўзига ҳослиги билан ажралиб турадиган санъат тури ва кучли тарбия воситаси ҳисобланади.

АДАБИЁТЛАР РУЙХАТИ

1. Мирзиёев Ш. Янги Ўзбекистон стратегияси. – Тошкент: Ўзбекистон. 2021, 464б.
2. Кино: энциклопедический словарь. Гл. ред. С.И.Юткевич. – М.: Сов.энциклопедия, 1986. – С. 129.
3. Хайдеггер М. Время картины мира (1938, 1950) // Хайдеггер М. Исток художественного творения. Избранные работы разных лет. М.: Академический проект, 2008. – С. 274.
4. Тешабоев Ж. «Ўзбек киноси: изланишлар ва ишончлар» (1984);
5. Абулкосимова Х, Тешабоев Ж, Мирзамухамедова М. «Ўзбекистон киноси» (1985);

MA'LUMOTLARNI YASHIRISHDA ZAMONAVIY Fayl TIZIMLARINING VAQT BELGILARIGA ASOSLANGAN STEGANOGRAFIYANI QO'LLASH

Nuriddin Akbarovich Jabbarov

Muhammad al-Xorazmiy nomidagi Toshkent axborot texnologiyalari universiteti,
o'qituvchi-stajyor

nuriddinjabbarov2696@gmail.com

Ilyos Hamidulla o'g'li Vaydullayev

Geologiya fanlari universiteti, o'qituvchi

vaydullayevi@gmail.com

ANNOTATSIYA

Ushbu tadqiqod ishida raqamli steganografiyaning so'nggi yutuqlari orasida turli xil fayl tizimlarining tuzilishidagi imkoniyatlarni hisobga olgan holda ma'lumotlarni yashirish usullari alohida tahlil qilib o'tilgan. Bu usullar ma'lumotlarni saqlash vositalari xususiyatlari bilan bevosita bog'langan. Tadqiqotimizning asosiy maqsadi - klasterli fayl tizimlarida ma'lumotlarni yashirish usullarining tahlilini o'tkazish, ularning imkoniyatlarini tadqiq qilish va ma'lumotlarni steganografik himoya qilishning samarali mexanizmlarini yaratishdan iborat. Ushbu ishimizda asosiy e'tibor steganografiya sohasining kiberxavfsizlik muammolarini yechishdagi ahamiyatiga qaratilgan.

Kalit so'zlar: *Steganografiya, NTFS, FAT va ext4 fayl tizimlari, TOMS tizimi, MFT yozuvlari.*

ABSTRACT

In this research paper, among the latest advances in digital steganography, data hiding methods are analyzed separately, taking into account the possibilities in the structure of various file systems. These methods are directly related to data storage media. The main purpose of this study is to analyze the methods of data concealment in cluster file systems, to study their capabilities and to create effective mechanisms for steganographic data protection. In this paper, we focus on the role of steganography in solving cybersecurity problems.

Keywords: *Steganography, NTFS, FAT and ext4 file systems, TOMS system, MFT records.*

KIRISH

Fayllarning vaqt belgilarini steganografik kanal sifatida ishlatib maxfiy axborotlarni fayl tizimining qismlariga yashirish mumkin. Yuqori aniqlikka ega taymerlarga asoslangan zamonaviy operatsion tizimlarining vaqt belgilari saqlanish va ishlatilish jarayonlarida informatsion uzilishlar vujudga keladi. Shu jarayonlarni hisobga olib ma'lumotlarning maxfiyligini, ishonchligini va foydalanuvchanligini ta'minlovchi ko'p sathli steganografik tizimni shakllantirishni amalga oshirsa bo'ladi. Quyida taqdim etilgan usul turli xil fayl to'plamlaridan iborat millionlab fayllarga ega NTFS fayl tizimi yordamida nazariy va amaliy tahlillarga ko'ra baholanadi. Fayl tizimidan oddiy foydalanish jarayonida ushbu usuldan foydalanib yashiringan ma'lumotlarning aniqlab olish deyarli imkonsiz. Qolaversa, taqdim etilgan usul raqamli kriminalistika sohasida ham ma'lumotlarni yashirish va ularni mavjudligini fosh etishda qo'llanilishi mumkin.

ASOSIY QISM

Fayl tizimi asosida ma'lumotlarni yashirish uchun "fishy" tizimi natijalari yordamida hozirgi kunda eng ommabop fayl tizimlari bo'lgan NTFS, FAT va ext4 fayl tizimlari uchun ma'lumotlarni yashirish usullarini tahlil qilish mumkin. Tahlil natijalari 1-jadvalda berilgan. Jadvalda ✓ belgisi bilan belgilangan maydonlar tekshirish o'tkazilgan usullarni, X belgisi bilan belgilangan maydonlar hali o'rganish jarayoni kechayotganini va - belgisi bilan bu usul boshqa fayl tizimlarida mavjud emasligini bildirish uchun ishlatilgan. Bundan tashqari jadvalda ma'lumotni yashirish usullarning yashirin axborot hajmi, bardoshlilik va aniqlanish ehtimolliklari ham baholangan.

Fayl tizimining texnik xususiyatlari ma'lumotlarni tavsiflash uchun qo'shimcha ma'lumotlar tuzilmalarining (ya'ni "metama'lumotlar") asl nusxasi kabi kirish huquqlari va muhim fayl voqealari sodir bo'lgan sana va vaqtni aniqlaydi.

1-jadval. Fayl tizimi maydonlarida ma'lumotni yashirish usullari haqida umumiy ma'lumot

Usul nomi	Ta'rif	Yashirilishi mumkin bo'lgan ma'lumot hajmi	Aniqlanish ehtimolligi	Bardoshlili gi	Fayl tizimi		
					FAT	NTFS	EXT4
fileslack	File Slack dan foydalanish	yuqori	o'rtacha	past	✓	✓	✓
Mftslack	MFT Slack dan foydalanish	yuqori	yuqori	past	-	✓	-
Ads	AltDS ni qo'llash	yuqori	yuqori	o'rtacha	-	✓	-
Addcluster	Qo'shimcha klaster/Blok joylash	yuqori	o'rtacha	past	✓	✓	✓
Badcluster	Nosoz klasterlar/ Blok joylash	yuqori	o'rtacha	yuqori	✓	✓	✓
Reserved gdt blocks	Zahira GDT bloklardan foydalanish	yuqori	yuqori	o'rtacha	-	-	✓
Superblock slack	Superblok maydonidan foydalanish	o'rtacha	yuqori	yuqori	-	-	✓
superblock reserved	Zahira superblok maydonidan foydalanish	past	o'rtacha	yuqori	-	-	✓
superblock backups	Superblok zahira nusxalaridan foydalanish	o'rtacha	o'rtacha	yuqori	-	-	✓
osd2	Foydalanilmagan osd2 inod maydonidan foydalanish	past	o'rtacha	yuqori	-	-	✓
obso faddr	Foydalanilmagan Obso_faddr inod maydonidan foydalanish	past	o'rtacha	yuqori	-	-	✓
Bootsector	Yuklovchi sektor maydonidan foydalanish	past	yuqori	yuqori	✓	✓	✓
null_dir_entries	Nulli dir yozuv maydonidan foydalanish	yuqori	o'rtacha	past	-	-	✓
gdt_slack	Gdt yozuvlari katalogidan foydalanish	o'rtacha	yuqori	o'rtacha	-	-	✓
groupdesc_reserved	Group-desc dagi zahira maydonidan foydalanish	past	o'rtacha	yuqori	-	-	✓
gdt backups	Gdt zahira nusxalaridan foydalanish	yuqori	o'rtacha	o'rtacha	-	-	✓
blockbitmap slack	Block Bitmap zahira maydonidan foydalanish	past	yuqori	yuqori	-	-	✓
inodebitmap slack	Inode Bitmap zahira maydonidan foydalanish	past	yuqori	yuqori	-	-	✓

inode slack	Indekslangan inode zahiralardan foydalanish	yuqori	o'rtacha	o'rtacha	-	-	✓
inode reserved	Inode tuzilmasida zahira maydondan foydalanish	yuqori	o'rtacha	yuqori	-	-	✓
uninit data structure	Uninitialized Block Groups maydonidan foydalanish	yuqori	o'rtacha	past	-	-	✓

Umumiy metama'lumotlar ham faylning ishlash davrini tavsiflovchi vaqtinchalik ma'lumotlar kabi foydalanuvchi harakatlariga va operatsion tizimning o'ziga juda sezgir bo'lishadi. Masalan fayllar hodisalarining ma'lum vaqt belgilarini istalgan vaqtda fayl tizimidan normal usulda yozib olinishi mumkin. Bunga faylning oxirgi modifikatsiyasi va oxirgi kirish vaqt belgisi kirishi mumkin. Bizning ma'lumotimizga ko'ra vaqtinchalik ma'lumotlarning nozikligi vaqt belgilarining hali ham steganografik vosita sifatida o'rganilmaganiga sabab bo'lishi mumkin.

Zamonaviy fayl tizimidagi vaqt belgilari. Zamonaviy fayl tizimlari vaqt belgilarini qanday ishlatishini quyidagi bo'limda tahlil qilinadi. Olg'a surmoqchi bo'lgan taxmin shuni anglatadiki vaqt belgilarida foydalanilmagan (ortiqcha) bo'shliqlar mavjud bo'lib, ular steganografik quvvatga ega bo'lgan mantiqiy kanalni yaratish uchun yetarli. Ko'pgina zamonaviy fayl tizimlari vaqt belgilari sifatida 64 bitli qiymatlardan foydalanganligi va ikkinchi soniyali bo'laklash usulini taklif qilishini 1-jadval yordamida aniqlashimiz mumkin. Ushbu jadval ma'lumotlari bugungi kunda iste'molchilarning asosiy foydalanadigan operatsion tizimlari yoki unga kiradigan barcha fayl tizimlarini qamrab oladi (masalan, Apple OS X, Google Android, GNU/Linux va Microsoft Windows). *Vaqt belgilarini yaratish noyob hodisa hisoblanib ma'lumotning katta statik qismi hisoblanadi [1]. Har safar faylga murajaat qilinganda yoki unga o'zgartirish kiritilganda vaqt belgilarining kirish va o'zgartirish qismlari ham yangilanadi. Vaqt belgilari qismlariga ma'lumot yashirishning ikkita yangi vositasi mavjud. Timestamp-Magic tizimi ext4 fayl tizimining bir necha vaqt belgilari indeks ro'yxatining nanosekund qismiga ma'lumotlarni yashirish imkoniyatiga ega [2]. TOMS tizimi esa aynan shu usulni NTFS fayl tizimining MFT yozuvlarining filename atributiga ma'lumotlarni yashiradi. Quidagi jadvalda eng keng tarqalgan fayl tizimlarining vaqt belgilari haqidagi ma'lumotlar keltirilgan.*

2-jadval. Eng keng tarqalgan fayl tizimlarining vaqt belgilari

Fayl tizimi	Fayl vaqt belgisi	Hajmi	Vaqt bo'laklari
NTFS	Yaratish	64 bit	100 nsek
	Kirish	64 bit	100 nsek
	O'zgartirish	64 bit	100 nsek
	MFT yozuvini o'zgartirish	64 bit	100 nsek
ext4	Yaratish	64 bit	1 nsek
	Kirish	64 bit	1 nsek
	O'zgartirish	64 bit	1 nsek
	O'zgartirish atributi	64 bit	1 nsek
Btrfs	Yaratish	64 bit	1 nsek
	Kirish	64 bit	1 nsek
	O'zgartirish	64 bit	1 nsek
	O'zgartirish atributi	64 bit	1 nsek
ZFS	Yaratish	64 bit	1 nsek
	Kirish	64 bit	1 nsek
	O'zgartirish	64 bit	1 nsek
	O'zgartirish atributi	64 bit	1 nsek
FAT32	Yaratish	32 bit	2 sek
	Kirish	16 bit	1 kun
	O'zgartirish	32 bit	2 sek
HFS+	Yaratish	32 bit	1 sek
	Kirish	32 bit	1 sek
	O'zgartirish	32 bit	1 sek
	O'zgartirish atributi	32 bit	1 sek
	Zahira nusxalash	32 bit	1 sek
ext3	Kirish	32 bit	1 sek
	O'zgartirish	32 bit	1 sek
	O'zgartirish atributi	32 bit	1 sek

Jadvaldagi ma'lumotlarga asosan tahlil qilingan barcha fayl tizimlari quyidagi 3 ta vaqt belgisini qo'llab quvvatlaydi. Bular yaratish, kirish va o'zgartirish. Uchala vaqt belgilari ham sana va vaqt bilan bog'liq bo'lgan ma'lumotlarni sekund aniqligida saqlaydi.

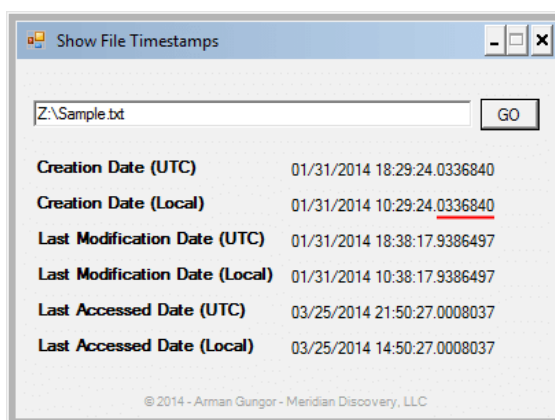
MUHOKAMA VA NATIJA

Fayllarni nusxalash, ularga o'zgartirish kiritish kabi operatsion tizimning standart yangilanishlaridan tashqari fayl tizimining vaqt belgilari oddiy foydalanuvchilar tomonidan manipulyatsiya qilinishga operatsion tizim tomonidan cheklab qo'yilgan. Ammo buzg'unchi shaxslar turli xil usullarni qo'llab ushbu vaqt belgilarini o'zgartirishlari mumkin. Bunga eng keng tarqalgan usul sifatida fayl tizimi vaqt belgilarini o'zgartiruvchi dasturiy vositalar misol bo'la oladi.

Win.ATT	✓	11.12.2021 19:04
favicon.ico	✓	11.12.2021 18:50
Karresand2020_Article_DiskClusterAllocat...	✓	24.05.2021 17:39
mohamed2019.pdf	✓	26.04.2021 16:41
shekhanin2018.pdf	✓	24.05.2021 10:26
socialstegdisc.pdf	✓	24.05.2021 10:04
Win.ATT.sln	✓	09.06.2021 17:41

1-rasm. Windows 10 operatsion tizimida minut aniqligidagi vaqt belgilarining ko'rinishi

Nanosaniyadagi aniqlik fayl tizimiga kiradigan oxirgi foydalanuvchilarga aniq yoki bilvosita yetkazilmaydi. Ular 1-rasmda tasvirlanganidek, sekund aniqligidagi bo'laklashga erishadigan fayl vaqt belgisi ma'lumotlari sifatida taqdim etilmoqda. Shunday qilib, vaqt belgilari qanday saqlanishi va ulardan foydalanish o'rtasida axborot uzilishi mavjud bo'lishi mumkin.

2-rasm. NTFS fayl tizimida vaqt belgilarining 100 nanosekund aniqlikdagi ko'rinishi

Demak, Windows operatsion tizimi barcha vaqt belgilarini \$MFT ya'ni fayllarning asosiy jadvalida saqlaydi. Har bir NTFS fayl tizimli mantiqiy disk o'zining \$MFT fayliga ega va bu fayl joriy mantiqiy diskning maxsus MFT maydonida saqlanadi. NTFS fayl tizimi vaqt belgilari 64 bitli butun sonlar ko'rinishidagi baytlar ketma-ketligi sifatida saqlandi. Vaqt belgilarining kengaytmasi 100 nanosekund bo'lib,

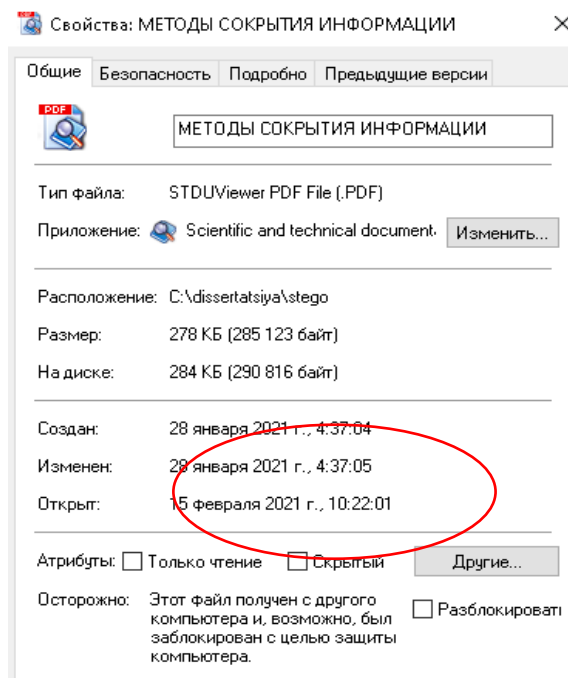
u 1601 yil 1-yanvardan boshlab UTC (Coordinated Universal Time-muvofiqlashtirilgan universal vaqt) vaqti bilan hisoblanadi. Vaqt belgilarining bunday aniqlikdagi kengaytmasi jarayonlarni osonlik bilan farqlash va ularni tartibga solish imkonini beradi. FAT tizimidan farqli ravishda NTFS tizimidagi vaqt belgilarining aniqlik darajasining yuqoriligi ularni tartiblash bilan bog'liq muammolarni keltirib chiqaradi.

NTFS fayl tizimi vaqt belgilari ikki xil atributda \$STANDARD_INFORMATION va \$FILE_NAME atributlarida saqlanadi. Bu atributlar turli metama'lumotlarni o'zida saqlaydi va yozuv uchun faqat bitta \$STANDARD_INFORMATION atributi mavjud bo'lsada, fayl uchun bir nechta \$FILE_NAME atributi mavjud bo'lishi mumkin. Vaziyatga qarab bir nechta \$FILE_NAME atributlari mavjud bo'lishi mumkin, chunki to'rtta nom maydoni mavjud bo'lib, ular DOS 8.3 nomlari, Windows nomlari, POSIX nomlari hamda DOS va Windows bilan mos keladigan fayl nomlari uchun umumiy nomlar maydonlaridan iborat bo'lishi mumkin. Shunday qilib, yozuv bir vaqtning o'zida uchta \$FILE_NAME atributiga ega bo'la oladi.

Muhim farqlardan biri shundaki, \$STANDARD_INFORMATION atributi foydalanuvchi darajasidagi jarayonlar tomonidan o'zgartirilishi mumkin, shuning uchun vaqt belgisini boshqarish vositalarining aksariyati faqat ushbu qiymatni o'zgartiradi. \$FILE_NAME atributi esa faqat tizim yadrosi tomonidan o'zgartirilishi mumkin. Ma'lumotlarga ko'ra, hali birorta antikriminalistik dasturiy vosita \$FILE_NAME qiymatlarini o'zgartira olmaydi. Lekin buni \$MFT fayliga to'g'ridan-to'g'ri kirish orqali amalga oshirish mumkin [3].

Demak, uchta fayl vaqt belgisi ya'ni yaratish, kirish va o'zgartirish deyarli barcha tahlil qilingan fayl tizimlari tomonidan qo'llab-quvvatlanadi. Uchala vaqt belgilari sana va vaqtni ikkinchi darajali granularlik (bir yoki 100 ns) bilan saqlaydi. Vaqt belgilarining nanosekund aniqlikdagi qiymatlari fayl tizimi foydalanuvchilari bevosita taqdim etilmaydi. Lekin maxsus dasturlar yordamida NTFS fayl tizimi uchun vaqt belgilarining 0,1mikrosekund aniqlikdagi qiymatlarini olishimiz mumkin. Yuqoridagi 2-rasmda vaqt belgilarining nanosekund darajasi ko'rinishidagi qiymatlar bilan taqdim etiladi. Microsoft Windows operatsion tizimi foydalanuvchilari fayl vaqt belgilarini quidagi 3-rasmda aks ettirilgandek ko'rishadi.

Yaratish (create) vaqt belgisi faylning yaratilishi bilan bog'liq unikal jarayon bo'lganligi uchun statik ma'lumot turiga tegishlidir. Kirish (access) va o'zgartirish (modification) vaqt belgilari esa har safar faylga murojaat qilinganda yoki unga o'zgartirish kiritilganda yangilanadi.

3-*rasm. Windows foydalanuvchilarida vaqt belgilarining namoyon bo'lishi.*

Zamonaviy operatsion tizimlari yuqori samaradorlikni ta'minlash maqsadida ma'lumotlarni saqlash qurilmalari texnologiyalaridagi so'nggi yutuqlardan harajatlarni kamaytirish bilan bir qatorda ishonchlilik va bardoshlilikni ta'minlash uchun ham foydalanmoqda. Buni SSD va flesh xotira qurilmalari misolida ko'rishimiz mumkin. Bu qurilmalarda vaqt belgilariga xizmat ko'rsatishda fayl tizimlarining unumdorligini oshirish sozlamalarining borligi bunga yaqqol namuna bo'ladi. Bu sozlamalar yordamida faylga oxirgi kirish yoki unga o'zgartirish kiritish vaqt belgilarini o'chirib qo'yish mumkin. Bunday yondashuv ma'lumotlarni saqlash qurilmasining ish unumdorligini va albatta hayot davrini ham oshirish imkonini beradi. Shunga qaramay, ko'pchilik foydalanuvchi darajasidagi holatlarda faqatgina kirish vaqt belgisi sozlamalari o'zgarishsiz qoladi.

XULOSA

Yuqoridagi tahlil natijalari fayl tizimi vaqt belgilarilarini steganografik kanal sifatida ishlatilishi mumkin degan taxminimizni to'raligicha oqladi. Fayl tizimi vaqt belgilari filtrlarida foydalanilmaydigan yoki ortiqcha maydonlarning mavjudligi ushbu usuldan foydalanib ma'lumotlarni yetarlicha hajmlarda yashirish imkoniyatini yaratib beradi. Fayl tizimi turiga va foydalanish senariysiga qarab bu sig'im har bir fayl uchun birdan to'qqiz baytgacha bo'lgan hajmlarda bo'lishi mumkin. Hozirgi kunda yuzlab, minglab va hattoki millionlab fayllarga ega zamonaviy fayl tizimlari har bir kompyuterimizda borligi hech kimga sir emas. Albatta bu maydonlarga bir necha megabayt qo'shimcha ma'lumotlarni xavfsiz yashirish va ulardan kerakli paytga qiyinchiliksiz foydalanish imkoniyati ushbu tadqiqod ishining asosiy maqsadidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Gyu-Sang Cho, 2016. Data Hiding in NTFS Timestamps for Anti-Forensics. International Journal of Internet, Broadcasting and Communication Vol.8 No.3 31-40
2. Göbel, T. and Baier, H., 2018. Anti-forensics in ext4: On secrecy and usability of timestamp-based data hiding. Digital Investigation, 24, pp.S111-S120.
3. Neuner, S., Voyiatzis, A., Schmiedecker, M., Brunthaler, S., Katzenbeisser, S. and Weippl, E., 2016. Time is on my side: Steganography in filesystem metadata. Digital Investigation, 18, pp.S76-S86.

GIDRAVLIK YURITMANING TASHQI TARMOQ TAVSIFINI HISOBLASHNI ASOSLASH

Turdiyev Sardorjon Abdumuminovich

Navoiy davlat konchilik va texnologiyalar universiteti “Konchilik elektr mexanikasi”
kafedrasida dotsenti, PhD.

e-mail: sardor_kem@mail.ru

ANNOTATSIYA

Hozirgi kunda gidravlik tizimga ega bo‘lgan konchilik, qurilish va qishloq xo‘jaligida bir qator mashina va uskunalardan keng qo‘llanilib kelinmoqda. Ushbu mashinalarning gidravlik tizimlarining barqaror va ishonchli ishlashini oshirish maqsadida ularni tashqi tarmoq tavsiflarini qurish muhim ahamiyat kasb etib, ushbu maqolada gidravlik yuritmalarning tartibga solishni hisoblash asoslari ko‘rib chiqilgan.

***Kalit so‘zlar:** throttle, hydraulic drive, zolotnik, distribution device, auxiliary device, description of external network, loading, dependence.*

JUSTIFICATION OF CALCULATING THE DESCRIPTION OF THE EXTERNAL NETWORK OF HYDRAULIC OPERATION

ABSTRACT:

***Abstract:** Nowadays, a number of machines and equipment with a hydraulic system are widely used in mining, construction and agriculture. In order to increase the stable and reliable operation of the hydraulic systems of these machines, it is important to construct the descriptions of their external networks, and the basics of calculating the regulation of hydraulic processes are considered in this article.*

***Keywords:** throttle, hydraulic drive, spool, switchgear, auxiliary device, flow, load, dependence.*

KIRISH

Gidravlik yuritma bu gidravlik mashinalar, gidravlik uskunalari, gidroliniyalar (quvurlar) va yordamchi qurilmalar to‘plami bo‘lib, energiya uzatish va harakatni suyuqlik orqali aylantirish uchun mo‘ljallangan gidravlik tizimga ataladi [1]. Shu bilan birga, chiqish qurilmasidagi tezligini tartibga solish va teskari yo‘naltirish, shuningdek

harakatning bir turini boshqasiga o'tkazish bir vaqtning o'zida amalga oshirilishi mumkin.

Gidravlik yuritmaning bir qismi bo'lgan gidravlik mashinalar nasoslar va gidrodvigatellar bo'lib, ular bir nechta bo'lishi mumkin [2].

Gidravlik qurilmalar-bu gidravlik yuritmani boshqarish moslamalari, ular yordamida u tartibga solinadi, shuningdek uni suyuqlikning yuqori va past bosimlaridan himoya qilish vositalaridir. Gidravlik qurilmalar uskunalariga drossellar, turli maqsadlar uchun klapanlar va gidravlik suyuqlik oqimi yo'nalishini o'zgartirish uchun taqsimlovchi qurilmalar ham kiradi [3,4].

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Yordamchi qurilmalar uning sifati va holatini ta'minlash uchun xizmat qiladigan ishchi suyuqlikning konditsionerlari deb ataladi. Bular turli xil zarrachalar ajratgichlari (filtrlar), issiqlik almashinuvchilari (isitgichlar va sovutgichlar), gidrobaklar va akkumulyatorlardir [5,6].

Gidravlik yuritmalarni hisoblash hozirgi kunda zarur va muhim ahamiyat kasb etib, quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- gidravlik yuritmaning prinsipial sxemasini tuzish, chiqish bo'g'inidagi tezlikni boshqarish usulini tanlash;
- gidravlik dvigatelni tanlash va uning parametrlarini aniqlash;
- nasosni tanlash, gidravlik apparatlarni tanlash va gidravlik tizim quvurlarini hisoblash;
- tizimlarni gidravlik hisoblash;
- gidravlik yuritmaning tashqi tarmoq tavsifini qurish va hisoblash.

NATIJALAR

Gidravlik yuritmaning tashqi tarmoq xarakteristikasi (1 - rasm) chiqish bo'g'inidagi harakat tezligining tashqi yuklamaga bog'liqligi va shaklga ega [7]:

- gidromotlar uchun:

$$n_m = f(M)$$

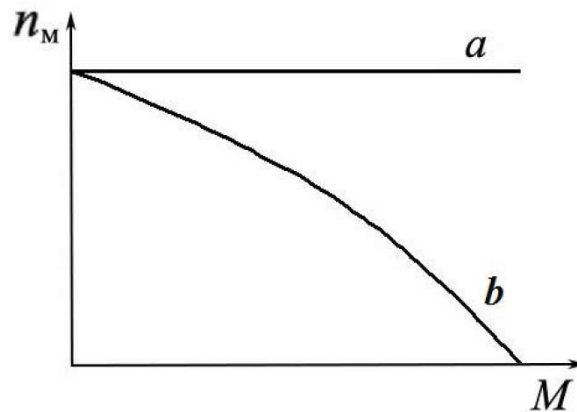
- quyiluvchi gidrosilindrlar uchun:

$$v = f(F)$$

- momently gidrosilindrlar uchun:

$$\omega = f(M)$$

Tashqi tarmoq xarakteristikasi qattiq (agar harakat tezligi yuklamaning o'zgarishi oralig'ida deyarli doimiy bo'lsa) va qattiq emas bo'lishi mumkin [8].

1 – rasm. Gidravlik yuritmaning tashqi tarmoq tavsifi:

a – qattiq; b – qattiq emas

Gidravlik yuritmani hajmiy tartibga solish bilan tashqi tarmoq xarakteristikasi qattiq bo‘ladi. Nasos va gidravlik dvigatelda nominal ish hajmlari bo‘yicha hajmiy yo‘qotishlarni hisobga olgan holda aniqlanadi [9,10]:

$$n_m q_{mn} = n_n q_{nn} - K_{Q_n} p K_{Q_m} p, \quad (1)$$

bu yerdagi ko‘rsatkichlar:

$$K_{Q_n} = \frac{(1-\eta_{Q_n})q_{nn}n_{nn}}{p_{nn}}; \quad (2)$$

$$K_{Q_m} = \frac{(1-\eta_{Q_m})q_{mn}n_{mn}}{p_{mn}}; \quad (3)$$

K_{Q_n} va K_{Q_m} bu nasos va gidravlik dvigatel xususiyatlarining qattiqligini aniqlaydigan koeffitsientlar bo‘lib hisoblanadi.

P yuklama bosimining kattaligi miqdori tashqi moment bilan belgilanadi [11]:

$$p = \frac{2\pi M}{q_{mn}}.$$

Gidromotor sifatida ishlatilganda tashqi tarmoq xarakteristikani hisoblash quyida keltirilgan formulaga muvofiq jadval shaklida amalga oshiriladi [12,13]:

$$n_m = n_n \frac{q_{nn}}{q_{mn}} - \frac{2\pi}{q_{mn}^2} (K_{Q_n} - K_{Q_m}) M.$$

Gidravlik dvigatel sifatida kuch gidravlik silindridan foydalanganda tashqi tarmoq xarakteristikani hisoblash quyidagi formula bo‘yicha amalga oshiriladi [14]:

$$v = n_n \frac{q_{nn}}{F} - \frac{K_{Q_n} + K_{Q_s}}{F^2} R; \quad (4)$$

momentli gidrosilindrlar uchun:

$$\omega = \frac{2\pi}{z} \left[\frac{n_n q_{nn}}{q_0} - \frac{2\pi}{q_0^2} (K_{Q_n} + K_{Q_s}) M \right]. \quad (5)$$

(4) va (5) formulalardagi koeffitsiyent quyidagicha:

$$K_{Q_s} = \frac{(1-\eta_{Q_s})Q_{dqs}}{P_{hay}},$$

bu yerda, gidravlik silindrning hajmiy foydali ish koeffitsienti samaradorligini $\eta_{Q_s} = 0,9$ ga teng deb olish mumkin.

An'anaviy drossel oqimining regulyatori sifatida foydalanilganda gidravlik yuritmani drosselli tartibga solishda (1,2 va 3 jadvallari) tashqi tarmoq xarakteristikasi qattiq emas holatga ega bo'ladi.

1 – jadval.

Nominal bosimi $p_H = 12,5$ MPa uchun Γ 77-3 tipidagi drossellarning ko'rsatkichlari

Ko'rsatkichlar	Turlari va o'lchamlari				
	Γ 77-31	Γ 77-32A	Γ 77-32	Γ 77-33	Γ 77-34
Nominal sarf Q_{nom} , l/min	8	12	18	35	70
Minimal sarf Q_{min} , l/min	0,25	0,25	0,25	0,25	0,25
Shartli o'tish d_y , mm	10	10	12	16	20
Q_{nom} da bosimning yo'qotilishi Δp , MPa	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2

2 – jadval

Nominal bosimi $p_H = 12,5$ MPa bo'lgan ΔO tipidagi o'qiy drossellarning ko'rsatkichlari

Ko'rsatkichlar	Turlari va o'lchamlari					
	ΔO 16/20	ΔO 20/20	ΔO 25/20	ΔO 32/20	ΔO 40/20	ΔO 50/20
Nominal sarf Q_{nom} , l/min	40	63	100	160	250	400
Shartli o'tish d_y , mm	16	20	25	32	40	50
Q_{nom} da bosimning yo'qotilishi Δp , MPa	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2

3 – jadval

Nominal bosimi $p_H = 32$ MPa bo'lgan ΔP tipidagi drossellarning ko'rsatkichlari

Ko'rsatkichlar	Turlari va o'lchamlari					
	ΔP -10	ΔP -12	ΔP -16	ΔP -20	ΔP -25	ΔP -32
Nominal sarf Q_{nom} , l/min	16	25	40	63	100	160
Minimal sarf Q_{min} , l/min	1,5	1,5	2,0	2,0	3,0	3,0
Shartli o'tish d_y , mm	10	12	16	20	25	32
Q_{nom} da bosimning yo'qotilishi Δp , MPa	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2

Xarakteristikasi sozlanishi drossel orqali oqim sarfini aniqlash formulasi yordamida hisoblanadi:

$$Q_{dr} = \mu\psi F_{dr_0} \sqrt{\frac{2\Delta p_{dr}}{\rho}}, \quad (6)$$

bu yerda, μ - drossel orqali oqib o'tuvchi sarf koeffitsienti (hisoblashda $\mu = 0,62$ deb qabul qilinadi);

Ψ - drosselning nisbiy ochilishi (hisoblashda $\Psi = 1$ ga teng deb amalga oshiriladi); F_{dr_0}

- drossel to'liq yopilgan holda o'tish qismining maydoni: $F_{dr_0} = \pi dy x$;

dy - shartli o'tish;

$x = 0,02 dy$ du – drossel bo'shlig'ining o'tish joyi;

Δp_{dr} - drosseldagi bosimlar farqi.

MUHOKAMA

Tashqi tarmoq tavsifini hisoblash formulalar bo'yicha jadval shaklida amalga oshiriladi:

a) ketma-ket drosselli boshqarish uchun:

- gidromotorlar:

$$n_m = \frac{Q_{dr}}{q_{mn}} = \frac{\mu\psi F_{dr_0}}{q_{mn}} \sqrt{\frac{2}{\rho} (p_{nn} - p_{sl} - \frac{2\pi M}{q_{mn}})} \quad (7)$$

- quyiluvchi gidrosilindrlar uchun:

$$v = \frac{Q_{dr}}{F} = \frac{\mu\psi F_{dr_0}}{F} \sqrt{\frac{2}{\rho} (p_{nn} - p_{sl} - \frac{2\pi M}{F})} \quad (8)$$

- momentli gidrosilindrlar uchun:

$$v = \frac{2\pi Q_{dr}}{zq_0} = \frac{2\pi\mu\psi F_{dr_0}}{zq_0} \sqrt{\frac{2}{\rho} (p_{nn} - p_{sl} - \frac{2\pi M}{zq_0})} \quad (9)$$

b) parallel drosselli boshqarish uchun:

- gidromotorlar:

$$n_m = \frac{Q_n - Q_{dr}}{q_{mn}} = \frac{Q_n}{q_{nn}} - \frac{\mu\psi F_{dr_0}}{q_{mn}} \sqrt{\frac{4\pi M}{\rho q_{mn}}}; \quad (10)$$

- quyiluvchi gidrosilindrlar uchun:

$$n_m = \frac{Q_n - Q_{dr}}{F} = \frac{Q_n}{F} - \frac{\mu\psi F_{dr_0}}{F} \sqrt{\frac{2R}{\rho F}}; \quad (11)$$

- momentli gidrosilindrlar uchun:

$$n_m = \frac{2\pi(Q_n - Q_{dr})}{zq_0} = \frac{2\pi Q_n}{zq_0} - \frac{2\pi\mu\psi F_{dr_0}}{zq_0} \sqrt{\frac{4\pi M}{\rho zq_0}}; \quad (12)$$

XULOSA

Qattiq tashqi tarmoq xarakteristikani olish uchun ketma-ket drosselli nazorati ostida maxsusdrossel regulyatorlari kontaktlarning zanglashiga olib keladi, bu yerda bosim farqi tashqi yuklamaga bog'liq emas. Bunday holda, tashqi tarmoq xarakteristikasini hisoblash quyidagi formulalar bo'yicha amalga oshiriladi:

- gidromotorlar:

$$n_m = \frac{\mu\psi F dr_0}{q_{mn}} \sqrt{\frac{2(p_{nn}-\Delta p)}{\rho}} - \frac{2\pi}{q_{mn}^2} (K_{Q_n} + K_{Q_m})M ; \quad (13)$$

- quyiluvchi gidrosilindrlar uchun:

$$v = \frac{\mu\psi F dr_0}{F} \sqrt{\frac{2(p_{nn}-\Delta p)}{\rho}} - \frac{K_{Q_n}+K_{Q_s}}{F} R ; \quad (14)$$

- momentli gidrosilindrlar uchun:

$$\omega = \frac{2\pi}{z} \left[\frac{\mu\psi F dr_0}{q_0} \sqrt{\frac{2(p_{nn}-\Delta p)}{\rho}} - \frac{2\pi}{q_0^2} (K_{Q_n} + K_{Q_s})M \right] ; \quad (15)$$

bu yerda, $\Delta p - Q=Q_{nom}$ bo'lganda drossel ichidagi bosimning yo'qolishi.

Tashqi tarmoq xarakteristikani hisoblashda $0 \div R_{max}$ yoki $0 \div M_{max}$ oralig'idagi tashqi yuklamaning beshtadan oltitagacha bo'lgan qiymatlari bilan belgilanadi va (13) - (15) formulalari tegishli parametrlarning qiymatlarini aniqlaydi. Hisoblash natijalariga ko'ra quyidagi bog'liqlikdagi grafikalar tuziladi:

$$n_m = f(M); \quad v = f(R); \quad \omega = f(M).$$

Gidravlik yuritmaning tashqi tarmoq tavsifini tuzishda kerak bo'ladigan yuqoridagi tuzilgan bog'liqliklar asosida bir qancha ko'rsatkichlarga bog'liqligini ko'rishimiz mumkin. Yuqoridagi natijalar asosida hajmiy gidravlik yuritmaning tashqi tarmoq tavsifi quriladi va bu tashqi tarmoq orqali gidravlik yuritmaning optimal ish ko'rsatkichlarini aniqlash mumkin bo'ladi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. N.A. Abduazizov, A.S. Jurayev, S.A. Turdiyev, S.X. Abdullayev . [Gidroekskavatorning gidrobakdagi havo filtrining ichida changlangan havo oqimlari harakatini modellashtirish](#). Academic research in educational sciences 2 (3), 294-304.
2. Абдуазизов Н. А. Турдиев Сардоржон Абдумуминович, Жураев Акбар Шавкатович. Разработка математическая модель тепловых процессов в регулирующем контуре гидрообъемной силовой установки карьерного комбайна (44-47) //Евразийский Союз Ученых. Технические науки. – 2019. – Т. 62. – №. 1. – С. 44-47.
3. Jurayev A. S., Rahmatova Z., Rahmatova F. GIDRAVLIK KONCHILIK MASHINALARNING GIDRAVLIK TIZIMIDAGI ULANISH QISIMLARIDA

BOSIM YO‘QOTILISHLARNING TAHLILI //Journal of Integrated Education and Research. – 2022. – T. 1. – №. 4. – С. 377-383.

4. Raxmatova Z., Raxmatova F., Jurayev A. GIDRAVLİK TIZIMLARNING EKSPLUATATSIYASI GIDRAVLİK EKSKAVATORINING UMUMIY ISHLASHIGA TA‘SIRINI O‘RGANISH //Zamonaviy dunyoda pedagogika va psixologiya: Nazariy va amaliy izlanishlar. – 2022. – T. 2. – №. 17. – С. 1-6.

5. Raxmatova F., Jurayev A. GIDRAVLİK EKSKAVATORNING GIDRAVLİK TIZIMIDAGI BOSIM YO‘QOTILISHLARNING NAZARIY TAXLILI //Zamonaviy dunyoda pedagogika va psixologiya: Nazariy va amaliy izlanishlar. – 2022. – T. 2. – №. 17. – С. 7-14.

6. Жураев А. Ш. и др. Исследование метода центрифугирования с флиртующим перегородками для очистки рабочей жидкости //european research: innovation in science. – 2017. – С. 291-292.

7. Jurayev A. S. et al. Gidravlik ekskavatorlarni keskin iqlim sharoitida ishlatilishining tahlili //МОЛОДОЙ ИССЛЕДОВАТЕЛЬ: ВЫЗОВЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ. – 2021. – С. 214-217.

8. Turdiyev Sardorjon Abdumuminovich, & Akhmedov Sahib Tojiboyevich. (2023). ANALYSIS OF EFFICIENCY OF CONTROL METHODS OF HYDRAULIC DRIVE MOTORS. *RESEARCH AND EDUCATION*, 2 (2), 109-115.

9. Turdiyev Sardorjon Abdumuminovich, & Axmedov Sohob Tojiboyevich. (2023). GIDRAVLİK YURITMALARNI TARTIBGA SOLISH USULLARI SAMARADORLIGINI OSHIRISH. *Journal of Integrated Education and Research*, 2(2), 8–14.

10. Jurayev A. S., Raxmatova Z. M. Q., Raxmatova F. M. Q. KONCHILIK MASHINALARINI GIDRAVLİK TIZIMDAGI ISHCHI SUYUQLIGINI TOZALASH UCHUN G‘OVAKLI FILTRNING TAYORLASH METODIKASI //Academic research in educational sciences. – 2022. – T. 3. – №. 4. – С. 1000-1005.

11. Shavkatovich Z. A. Study Of The Effect Of Hydraulic Systems Operation On The General Performance Of A Hydraulic Excavator //The American Journal of Engineering and Technology. – 2021. – T. 3. – №. 10. – С. 36-42.

12. Жураев А. Ш. АНАЛИЗ СОСТОЯНИЯ ЭКСПЛУАТАЦИИ ГИДРАВЛИЧЕСКИХ ЭКСКАВАТОРОВ НА ЦЕНТРАЛЬНЫХ КЫЗЫЛКУМСКИХ МЕСТОРОЖДЕНИЯХ //The 4 th International scientific and practical conference—Achievements and prospects of modern scientific research (March 7-9, 2021) Editorial EDULCP, Buenos Aires, Argentina. 2021. 306 p. – 2021. – С. 160.

13. Jurayev A. S. et al. ZAMONAVIY DVIGATEL AGREGATINI YARATISH IMKONIYATLARINI TADQIQOT QILISH //ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ: ПРОБЛЕМЫ И РЕШЕНИЯ. – 2021. – С. 49-53.

14. Jurayev A. S. GIDRAVLİK EKSKAVATORLARNI RIVOJLANISHINI TAHLIL QILISH //Academic research in educational sciences. – 2021. – T. 2. – №. 8. – С. 286-294.

BO‘LAJAK O‘QITUVCHILARNI KREATIV FIKRLASHGA O‘RGATISH

Ravshanova G.A.,

Jizzax davlat pedagogika universiteti,

Pedagogika-psixologiya va musiqa yunalishlarida masofaviy ta’lim kafedrası
o‘qituvchisi

ANNOTATSIYA

Maqolada kreativ fikrlash qobiliyati tushunchasi, uning mazmuni va tarkibiy qismlarining mazmun mohiyati hamda uni rivojlantirishda mediata’lim texnologiyalarining o‘rni ochib berilgan.

Kalit so‘zlar: *texnologiya, qobiliyat, fikrlash, kreativ fikrlash, intellekt, qobiliyat, iste’dod, aql, ijodiy, intellektuallik.*

АННОТАЦИЯ

В статье раскрывается понятие способности к креативному мышлению, содержательная сущность ее содержания и компонентов, а также роль технологий медиаобразования в ее развитии.

Ключевые слова: *технология, способности, мышление, креативное мышление, интеллект, способности, талант, интеллект, интеллектуальность.*

Zamonaviy axborotlarning shiddat bilan tarqalishi, ijtimoiy ahamiyatga molik (ilmiy, texnologiyaga oid, madaniy va boshqalar) axborotlarning nihoyatda oshib borishi har qanday jamiyatga o‘z ta’sirini o‘tkazmay qo‘ymaydi. Axborot kommunikatsion texnologiyalari ishlab chiqarishdagi rivojlanish axborotlarni yaratish, uzatish, saqlash, ishlash, ko‘paytirish va jarayonlarini avtomatlashtirishga bo‘lgan talab, axborotni kitoblar, gazetalar, foto va kino ko‘rinishida taqdim etishga asoslangan an’anaviy axborot texnologiyalari bilan bir qatorda yangi turdagi axborot texnologiyalari vujudga kelishiga sharoit yaratdi. Yangi axborot texnologiyalari an’anaviylarini siqib chiqarayotgani yo‘q lekin shu bilan birga axborotlar miqdori kamayayotgani ham yo‘q. Jamiyatda esa insonning axborotlarga moslashuvi yoki boshqacha aytadigan bo‘lsak adaptatsiya muammosi yuzaga kelmoqda. Ko‘p sondagi belgili tizimlarni paydo bo‘lishi va rivojlanishi, uning natijasi o‘laroq ko‘pkomponentli “axborot maydoni”ni tashkil topishi, insonning o‘ziga xos axborotlar olamini tashkil etadi. Vizual va audiovizual axborotdan foydalanish ko‘nikmasini shakllantirish muammolari bilan zamonaviy pedagogikada vizual savodxonlik deb nomlangan yo‘nalish tadqiq qiladi. Vizual savodxonlik tushunchasi turli nuqtai nazardan qaralishi

mumkin: idrok etuvchi ob'ekt va sub'ekt o'rtasida kommunikatsiya jarayoni sifatida; obrazlarni ko'rish, uning elementlarini qabul qilish, sub'ekt bilan o'zaro ta'sirlashuvi va sub'ektning ko'rish obrazlarini mutanosib qabul qila olish qobiliyati sifatida [24;25; 27].

Yurtimizda so'nggi yillarda yoshlar tarbiyasi, ularning o'sib ulg'ayishi va har tomonlama kamol topishi uchun barcha qulay shart-sharoitlar yaratib berilgan. Birgina maktab ta'lim tizimini takomillashtirish yuzasidan so'nggi besh yil ichida ko'plab qaror va farmonlar imzolandi. Bu borada O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 29 apreldagi "O'zbekiston Respublikasi xalq ta'limi tizimini 2030 yilgacha

"Pedagogik innovatsiyalar va ularning amaliy tadbirlari: muammolar va yechimlar" mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy anjumani materiallari to'plami. 226 rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF-5712-son farmoni qabul qilindi. Konetsepsiyada qayd etilishicha, o'quvchilarni intellektual, axloqiy, estetik va jismoniy jihatdan har tomonlama rivojlantirish uchun sharoitlarni yaratish maktablarda ta'lim-tarbiya jarayonini tashkil qilishning mavjud tartibini qayta ko'rib chiqishni hamda maktab ta'lim xizmatlarini ko'rsatishning zamonaviy usullarini joriy etishni talab qiladi [1].

Ta'lim-tarbiya jarayonini takomillashtirish bolalarning rivojlanganligi darajasini va ularning umumiy boshlang'ich ta'limga tayyorligini, shuningdek, ularning ijtimoiy, shaxsiy, hissiy, nutqiy, jismoniy va ijodiy rivojlanishini baholash asosida amalga oshirilishi lozim. Bunda bolalarda Vatanga muhabbat hissini, oilaga, o'z xalqining milliy, tarixiy, madaniy qadriyatlariga hurmat, atrof-muhitga nisbatan ehtiyotkorona munosabatni shakllantirishga alohida e'tibor qaratilishi lozim.

So'nggi yillarda mediata'limning rivojlanishi va jamiyatni qamrab olishi natijasida turli mafkuraviy tahdidlar kuchaydi. Mafkuraviy tahdidlar mediatahdidga aylandi.

Internet orqali firibgarliklar, odam savdosi, kiberlyudomaniya, internet qaramligi kabi illatlar rivojlandi. Media orqali tarqatilayotgan axborotlarni to'g'ri tahlil qila olmaslik va mustaqil, tanqidiy fikrning mavjud emasligi oqibatida jamiyat kelajagi bo'lgan yoshlar og'ir xulqlilikka uchramoqda. Vaholanki, zamonaviy barkamol shaxsga qo'yiladigan talablar asosini "o'z mustaqil fikriga egalik, tashqi ta'sirlarga qarshi tura olish qobiliyati" tashkil etadi. Mediamadaniyat haqida Marshall Maklyuen "Inson tom ma'noda savodli bo'lishi uchun avvalo media olamida savodli bo'lishi kerak" – degan [2].

Hozirgi vaqtda dunyo psixologlari ta'kidlaganidek, «indigo» bolalar dunyoda sodir bo'layotgan voqea-hodisalarni kattalardanda tez sezmoqdalar. Shuning uchun

bugungi kun tarbiyachilari oldida bir qator dolzarb vazifalar turibdi. Shulardan biri ta'lim jarayonida mediata'lim metodlaridan foydalanish orqali o'quvchilarni kreativ fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishdir.

Kreativlik tushunchasi, uning tuzilishini nazariy modellashtirish jarayonida biz J.Renzullining ta'lim modellari va amaliy muammolarni ijod va iste'dod nuqtai

“Pedagogik innovatsiyalar va ularning amaliy tadbirlari: muammolar va yechimlar” mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy anjumani materiallari to'plami. 227 nazaridan ishlab chiqishda faol qo'llaniladigan konsepsiyasiga suydik. Bir qator tadqiqotlarda qobiliyatlar asosiy intellektual qobiliyatlar, “intellekt” sifatida qaraladi.

Biroq, A.I.Savenkovning fikriga ko'ra, “intellekt” tarkibiy qismlaridan biri sifatida ko'rsatilgan modellar iste'dodni faqat bilim olish sohasida tasvirlash uchun mos keladi xolos. Boshqacha qilib aytganda, bu holatda biz xususiy yoki maxsus iste'dod turlaridan birini kuzatamiz.

J.Renzullining ijodida o'rtacha darajadagi qobiliyatlarning turli sohalarida namoyon bo'ladigan hodisa sifatida tasvirlangan. Bunga o'xshash nuqtai nazar X.Gardnerga tegishli bo'lib, muallif “intellekt” tarkibiy qismini yetti toifaga (kategoriyaga) ajratadi:

- musiqiy intellekt;
- mantiqiy-matematik intellekt;
- lingvistik intellekt;
- fazoviy intellekt;
- ichki shaxsiy intellekt;
- shaxsdan tashqari intellekt [4].

Bizga ma'lumki, maktab yoshidagi bolalar bilimlarni jadal sur'atlar bilan o'zlashtirib boradi. Mutaxassislar tomonidan o'tkazilgan tadqiqotlarda besh yoshgacha bolalarda juda katta hajmdagi bilishga bo'lgan faollik kuzatiladi. Maktabgacha yoshdagi bolaning olgan bilim va ko'nikmasi uning umri davomida shakllanadigan intellektning 80% iga tenglashtiriladi.

Intellekt – aql keng ma'noda sezish va idrok etishdan boshlanib, tafakkur va hayotni o'z ichiga oladigan bilish jarayonlari yig'indisidir. Aqliy faoliyat diqqatning har doim ma'lum maqsadga qaratilgan bo'lishini talab etadi. Kishining aqli uning asosiy faoliyatida erishgan muvaffaqiyati xususiyati bilan bog'lanadi.

AQSHlik psixolog F.Frimen intellekt oltita tarkibdan iborat degan g'oyani ilgari suradi va uning diagnostikasini quyidagi guruhlariga ajratadi:

- sonli operatsiyalarga nisbatan qobiliyatlilik;
- lug'at boyligi ko'lami;

“Pedagogik innovatsiyalar va ularning amaliy tadbirlari: muammolar va yechimlar”

mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy anjumani materiallari to‘plami.

228

- geometrik shakllar o‘rtasidagi o‘xshashlik va farqli tomonlarini ajratishga nisbatan uquvchanlik;
- shaxs nutqining tezligi yoki sur‘ati;
- shaxsning fikrlashga, mulohaza yuritishga qobiliyatligi;
- xotiraning mahsuldorligi yoki noyob xislatligi [3].

Yuqoridagi intellekt tarkibiga kiruvchi umumiy aqllilik tushunchasi nimalarda ifodalanadi va uni o‘lchash mumkinmi degan savol tug‘iladi. Shunda biz asosiy e‘tiborni “ziyraklik”, “farosatlik”, “uquvchanlik” kabi tushunchalariga qaratib ushbu tushunchalar aqlning mahsuli sifatida e‘tirof etish mumkin ekanligini tushunamiz. Aqlli inson ziyrak bo‘ladi, aqllilik uquvlilikda va farosatlikda ifodalanadi.

Bolaning aqliy rivojlanishi deganda hayotiy ta‘sir etish va oqibatlarning barcha miqdoriy imkoniyatlari natijasida kelib chiqadigan aql kuchi hamda fikrlashning rivojlanish jarayonini tushunish mumkin. Aqliy rivojlanish atamasi bir qatorda “aqliy kamolot” atamasi ham qo‘llaniladi. Aqliy kamolot – bu yoshning o‘sib, tajribaning boyib borishi munosabati bilan bolaning aqliy faoliyatida ro‘y beradigan miqdor va sifat o‘zgarishlarining majmuasidir.

Intellektual qobiliyatlar – bu ularning aqliy faoliyatining oldindan to‘plangan barcha tajribalaridan foydalanish malakasidir [5]. Aqliy qobiliyatning rivojlanishi aqliy tajriba boyigan sari, inson bajarishi mumkin bo‘lgan intellektual funksiyalarning soni va sifatining oshishi bilan amalga oshadi. Intellektual funksiyalar sifatining oshishi mavjud intellektual qobiliyatlarning rivojlanishini, intellektual funksiyalar sonining ortishi esa yangilarining paydo bo‘lishini ko‘rsatadi. Bundan kelib chiqadiki, bolalarga ta‘lim tarbiya berishdan maqsad faqat avlodlar tomonidan to‘plangan tajribani o‘tkazish emas, balki bolalarning aqliy faoliyat tajribasini shakllantirishdan iborat bo‘lishi kerak.

Bundan tashqari, bolalarning shaxsiy tajribasi imkon qadar boy bo‘lishi uchun harakat qilish kerak.

Intellektual qobiliyatning rivojlanishi uchun qulay davr bu o‘quvchilik davridan boshlanadi. Bolaning biror bir voqeani mustaqil ravishda tahlil qilishi va uning sabab“

Pedagogik innovatsiyalar va ularning amaliy tadbirlari: muammolar va yechimlar” mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy anjumani materiallari to‘plami. 229 oqibatlarini bilishi uning aqliy rivojlanishining bir qismi hisoblanadi. Shu sababli, bolalarning maktab davri o‘quv jarayonining eng muhim bosqichlaridan biridir.

Mutaxassislarning fikriga ko‘ra, “maktabga tayyorgarlik” tushunchasi bolani maktabga tayyorlashning jismoniy, shaxsiy (ruhiy), aqliy va maxsus tayyorgarlik yo‘nalishlarini o‘z ichiga qamrab oladi.

Jumladan:

- **jismoniy tayyorgarlik** – bolaning sog‘lomligi, harakat ko‘nikmalari, ko‘rish va qo‘l mushaklarining o‘zaro muvofiq tarzda rivojlanishi bilan izohlanadi;

- **shaxsiy tayyorgarlik** – bolaning oilada yoki biror bir ta’lim-tarbiya maskanida tarbiyalanganligiga ko‘ra turlicha bo‘lishi mumkinligi nazarda tutiladi;

- **maxsus tayyorgarlik**ning asosiy ko‘rsatkichlari bu faoliyatning tushunib yetilishi va erkinligi, ijodiy tasavvurlarning rivojlanganligi hisoblanadi;

- **aqliy tayyorgarlik**da maktabgacha yoshning ilk davridan boshlab bolalarda sensor, mantiqiy tasavvurlarni rivojlantirish, qurish-yasash, rasm chizish, loydan narsalar yasash orqali ko‘nikma va malakalar shakllantirib boriladi.

Yuqorida sanab o‘tilgan bolaning maktabga tayyorgarlik ko‘nikmalari asta sekinlik bilan takomillashib, rivojlanib borgandan so‘ng ularda maktab davrida “ijodiy rivojlanish” davri boshlanadi. Mazkur jarayon quyidagilarda namoyon bo‘ladi:

- san’at va madaniyatga qiziqishni namoyon qiladi;

- milliy an’analarni qadrlaydi va ularni kundalik hayotining bir qismi sifatida idrok etadi;

- san’atning muayyan turini afzal ko‘rishini mustaqil ravishda ifodalaydi;

- olingan bilim va ko‘nikmalardan turli hayotiy vaziyatlarda o‘z ijodiy rejalarini tuzish va tatbiq qilish uchun foydalanadi;

- insonning dunyoni o‘zgartirishdagi yaratuvchanlik rolini tushunadi.

Pedagogik jarayonda o‘quvchilarning kreativ qobiliyatini rivojlantirish shartsharoitlari quyidagilar: 1) psixofiziologik xususiyatlar; tug‘ma xususiyatlar; yosh bilan bog‘liq xususiyatlar va kreativlikni shakllantirishning senzitiv davrlari; 2) pedagogik hamkorlikni ijodiy erkinlik sifatida tashkil etish; o‘qituvchining kreativligi; tartibga

“Pedagogik innovatsiyalar va ularning amaliy tadbirlari: muammolar va yechimlar” mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy anjumani materiallari to‘plami. 230

solinadigan xulq-atvorni engillashtirish, ijodiy xulq-atvorni qabul qilish va mustahkamlash, o'qituvchining o'quvchining kreativligini yaqin kelajakda shakllantirish hududidagi ishi; 3) ijtimoiy muhit; oilaning rivojlanish vaziyati. Ushbu shart-sharoitlarning majmui ixtisoslashgan tashxis qo'yish usullarini yaratish, kreativ qobiliyatni rivojlantirilganlik darajalarining mezonlari va darajalarini aniqlash, tajriba dasturlarini ishlab chiqish va sinovdan o'tkazish uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

Xulosa qilib aytganda o'quvchilarning intellektual va ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishda mediata'lim texnologiyalariga asoslangan mashushg'ulotlar nisbatan ta'sirli va samarali ekan. O'quvchilarning intellektual va ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishda ularning "aqliy", "ijodiy", "kreativ", " mantiqiy" kabi fikrlashlariga motivlashtiruvchi mediatexnologiyalar ularni oldiga qo'yilgan topshiriqlarni yechishda imkoniyatlarini oshiruvchi pedagogik xususiyat sifatida namayon bo'ldi.

Mediata'limning umumiy mohiyati yosh avlodni uning hayotida tobora mustahkam o'rin egallab, unga keng ko'lamli axborot muhitini taqdim etayotgan ommaviy axborot vositalari materiallari yordamida tarbiyalashdan iborat. Bu jarayonda: shaxsning media vositalari orqali boshqa sub'ektlar bilan muloqotini tashkil etish; media vositalari tomonidan keng ko'lamli, katta hajmdagi axborotlarning uzatilishi; media tomonidan uzatilayotgan axborotlarning shaxs tomonidan ijodiy, tanqidiy baholanishiga erishish; shaxsning mediamatnlarni sharhlay olish, tahlil qilish va sintezlash ko'nikma, malakalarining o'zlashtirilishi; yoshlarda media bilan oqilona, ongli munosabat (ulardan foydalanishda suiste'molga yo'l qo'ymaslik)ni qaror toptirish; media texnikalar yordamida muayyan jarayon, voqelik, hodisalarga nisbatan shaxsiy yondashuvini ifodalashga o'rgatish kabi holatlar yaqqol namoyon bo'ladi.

Mediata'limni shaxsda media tomonidan tarqatilayotgan axborotlar bilan ishlash borasidagi bilim, ko'nikma, malakalar negizida ijtimoiy tajriba hosil qilish vositasi sifatida e'tirof etish mumkin. Mazkur ta'limning ilmiy-nazariy va amaliy-metodik asoslarining puxta asoslanishi, amaliyotga izchil tatbiq etilishi yoshlarni xavfli, o'ta xavfli axborotlardan himoyalash, ijobiy mazmundagi axborotlarni tanqidiy baholash va o'z faoliyati (kundalik hayoti, kasbiy va shaxsiy faoliyati)da ularni samarali qo'llashga tayyorlashga xizmat qiladi. Mediata'limni tashkil etishda o'qituvchi – o'quvchi, o'quvchi – media tomonidan tarqatilgan axborot, o'quvchi – media xodimlari, tegishli muassasa vakillari o'rtasida keng ko'lamli munosabatlarga tayanib ish ko'riladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 29 apreldagi «O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida»gi PF-5712-son Farmoni. QHMMB: 06/19/5712/3034-son, 29.04.2019 y.

2. Tulodziecki, G. (1997): Medien in Erziehung und Bildung. Grundlagen und Beispiele einer handlungs und entwicklungsorientierten Medienpädagogik. Bad Heilbrunn, p.120.

3. Frolova E., Ryabova T., Rogach O. Interactive Technologies of Forming the Students' Media Competence: Opportunities and Limitations of Their Use in Contemporary Educational Practice. Media Education (Mediaobrazovanie), 2018. 58(4), 22-29 pp.

4. Qaxxorov S.Q., Jo'raev H.O. Mediata'limning rivojlanish bosqichlari // Pedagogik mahorat. – Buxoro, 2017. №1. – B.36-39.

5. Qodirov X.SH. Kasb ta'limi o'qituvchilarining bilim va ko'nikmalarini shakllantirishda axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini qo'llash

“Pedagogik innovatsiyalar va ularning amaliy tadbirlari: muammolar va yechimlar” mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy anjumani materiallari to'plami. 231metodikasini takomillashtirish. Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)dissertatsiyasi avtoreferati. – T., 2017.

6. Sharipov Sh., Isyanov R. Kasbiy ko'nikma va malakalarni rivojlantirishda virtual trenajrlarning ahamiyati // Ta'lim tizimiga axborot texnologiyalarini tatbiq etishning zamonaviy muammolari: Respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallari. Guliston: GulDU, 2009. – B. 346-348.

ПРОБУЖДЕНИЕ ИНТЕРЕСА СТУДЕНТОВ К МАТЕМАТИКЕ В СИСТЕМЕ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ

Шодмонов Хусниддин Бахриддинович.

преподаватель, ЖизПИ, Узбекистан

Гадаев Дониер

преподаватель кафедры дистанционного образования

по естественным и точным наукам ЖГДУ

Эсиргапов Жамшид

преподаватель кафедры дистанционного образования по естественным и

точным наукам ЖГДУ

АННОТАЦИЯ

В педагогической науке до сих пор нет единого определения фундаментальности должно быть присуща любому образовательному процессу. Обратим внимание на то, что фундаментальности образования, прежде всего, является признаком содержания образования и именно поэтому понимание фундаментальности во многом зависит от трактовки содержания образования.

Ключевые слова: ученых, воспринимает, фундаментальность, образования, умений и навыков,

Другая группа ученых воспринимает фундаментальность образования более узко, считая ее характеристикой только высшего образования, которая представляет собой некий противовес профессиональной направленности обучения. По мнению В.В.Краевского [3], есть три концепции содержания образования, в соответствии с этим три его определения. Однако при этом в стороне остаются такие важные качества личности, как способность к самостоятельности, творчеству, и их формирование должно быть обязательной характеристикой фундаментального образования. Согласно другому определению, содержание образования представляется как совокупность знаний, умений и навыков, необходимым для усвоения обучающимися, но сущность их не определяется [4]. Согласно первой концепции содержание образования представляется как педагогически адаптированные научные дисциплины, изучаемые как в рамках средней школы, так и высшей. По мнению В.А.Тестова, с мировоззренческой позиции такое представление содержания образования

придает науке главенствующую роль в формировании целостной культуры индивида. В рамках этой трактовки представляется целесообразным уточнение понятия фундаментальности образования. Выделяют два важных подхода.

Первый рассматривает фундаментальность образования как более углубленную подготовку по определенному направлению, тщательную проработку всего спектра направлений и вопросов внутри каждого направления.

Второй подход представляет фундаментальное образование как разностороннее гуманитарное и естественнонаучное образование, основанное на овладении обучающимися фундаментальными знаниями, методами их получения, изучении широкого спектра вопросов по различным областям знаний (как специальных, так и общеобразовательных). Это позволит сформировать у выпускников такие личностные качества, которые способствовали бы более успешной адаптации их в современных условиях. Выделение системы основополагающих законов и понятий, являющихся фундаментом для изучения других дисциплин, представляется достаточно сложным. Эта система может изменяться, дополняться, поскольку постоянное развитие науки изменяет приоритеты между отдельными теориями, достижениями. Поэтому жесткое структурирование знаний практически невозможно.

При таком подходе понятие фундаментального образования, особенно для высшего профессионального, является относительно новым, и поэтому педагогам необходимо определить, какое знание может быть отнесено к фундаментальному. Наиболее распространенное мнение по этому поводу – это такие науки, теории, законы, определения и понятия, которые являются первичными, непосредственно отражают и синтезируют в закономерности или законы изучаемые факты, явления окружающей действительности и не представляют собой следствия других наук.

Согласно третьей концепции, “содержание образования определяется как педагогически адаптированный социальный опыт человечества”. Подобное понимание отражено в работах В.В.Краевского и И.Я.Лернена.

Причем, все составляющие системы “знания – умения - навыки” должны быть логически связаны между собой, последующее следует из предыдущего и является фундаментом к усвоению нового.

Фундаментальность – многогранное явление с позиции классической дидактики, характеризуется принципами системности, научности и последовательности, в соответствии с которыми содержание образования должно быть научным, отражать современное состояние и направления развития соответствующих научных областей.

В этой связи можно констатировать, что фундаментальность образования это ориентированность его содержания на важные методологически и профессионально элементы культуры личности. Они способствуют развитию творческого потенциала обучающегося, обеспечивают качественный, более высокий уровень его культуры, как интеллектуальной, что в целом позволяет им более успешно адаптироваться в современных условиях.

Совершенно очевидно, что полноценное образование предполагает овладение обучающимися такими знаниями, которые представляют собой некий фундамент и являются важными, необходимыми и обязательными для изучения вне зависимости от склонностей, предпочтений и профиля выбранной специальности.

В этой связи обеспечение фундаментальности, возможно в том числе если повысить уровень их математической подготовки.

В нашем понимании, фундаментализация означает углубление общеобразовательной, общенаучной и общепрофессиональной подготовки студентов.

Таким образом, фундаментализация в области гуманитарного образования позволит обучающимся овладеть не только сугубо специальным, узко гуманитарными знаниями, но и математическими, которые влияют на их творческое развитие на возможности продолжения образования и самообразования.

Фундаментальное знание с точки зрения его общекультурной ценности: должно носить методологический, системообразующий и мировоззренческий характер;

представлять собой мета предметные учебные действия;

должно обучать главным мыслительным операциям: анализу, синтезу, абстрагированию, обобщению;

должно формировать интегрированный способ мышления и научное мировоззрение.

И важным становится выделение того самого фундаментального ядра в математическом знании. Для успешности этого процесса необходимо определить теоретическую основу отбора содержания, критерии и на этой основе сформулировать фундаментальные математические составляющие.

Теоретической основой отбора содержания являются сформулированные в отечественной педагогике идеи культурологического подхода к содержанию образования (М.Н.Скаткин, И.Я.Лернер, В.В.Краевский) и системно –

деятельностного (Л.С.Выготский, А.Н.Леонтьев, Д.Б.Эльконин, П.Я.Гальперин, Л.В.Занков, В.В.Давыдов).

Представление содержание образования как педагогически адаптированного процесс, чтобы обучающиеся могли приобрести опыт различных видов деятельности и отношений. Согласно концепции культурологического подхода к формированию содержания образования, источником формирования является культура, т.е. наиболее значимые формы социокультурного опыта.

Проектируемый в соответствии с этой концепцией образовательный процесс приведет к становлению и развитию личности высокой культуры во всех ее проявлениях, и основной этого процесса является стремление выпускника реализовать себя и в повседневной и профессиональной деятельности.

Таким образом, культурологический подход предполагает отказ от узкой строго специфической, научной направленности содержания образования. Его основные положения были предложены учеными в противопоставление традиционному знаниево – ориентированному подходу, согласно которым содержание образование представляет собой педагогически адаптированный социальный опыт и включает четыре компонента:

опыт творческой деятельности; результат – знания;

опыт осуществления способов деятельности;

результат – умения действовать по образцу;

опыт творческой деятельности;

результат – возможность проявлять себя и эффективно решать проблемные ситуации;

опыт эмоционально – ценностных отношений друг к другу, к деятельности; результат – активизация внутренних побуждений.

Необходимо ввести систему критериев для отбора содержания фундаментального ядра математики, позволяющих:

-сформировать интерес, чувство понимания, желание к самостоятельной деятельности (мотивационно – ценностный критерий);

-знать и уметь применять фундаментальные понятия науки, математические методы и средства познания окружающего мира (предметно – деятельности критерий);

-читать естественнонаучные тексты, владеть математическим языком и символикой (общекультурный критерий).

Литература

1. Байденко, В.И. Компетентностный подход к проектированию государственных образовательных стандартов высшего профессионального образования (методологические и методические вопросы); метод. Пособие /В.И.Байденко. – М. Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 2005. – 114 с.

2. Зимняя, И.А. Ключевы компетентности как результативно – целевая основа компетентностного подхода в образовании материалы к 1 – заседанию метод. Семинара 20 мая 2004 г. /И.А. Зимняя. – Москва. Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 2004. – 40 с.

3. Краевский В.В. Предметное и общепредметное в образовательных стандартах. В.В. Краевский, А.В.Хуторский//Педагогика. 2003.-№2.-С.3-10

4. Тестов В.А. Фундаментальность образования: современные подходы. В.А. Тестов //Педагогика. 2006. №4.-С.3-9

CENTRAL ASIAN CULTURE IN THE 17TH-20TH CENTURIES

Zoirova Maxarram Yoqubovna

In preschool and elementary schools
department of distance education.

ANNOTATION

In Central Asia, during the Timurid era, culture became world famous for its classical level. During the Shaibani and Ashtarkhani period (XVI-XVIII centuries), the country experienced complex processes of feudalism. The development of crafts in the 16th century helped to expand transit and internal trade. During this period, there were more than 60 types of crafts. He had diplomatic trade relations with Central Asia, India, Iran, Balkh, Russia, Turkey and other countries. In the 15th and 16th centuries, science developed significantly in Movarounnahr. Literature, history, memorization and visual arts have gone through a specific stage of development.

Key words: *Central Asia, during the Timurid era, culture, became world famous, for its classical level, During the Shaibani and Ashtarkhani Hasan Bukhari Nisari.*

The anthology of literature called "Muzakkir ul-ahbab" by Hasan Bukhari Nisari (1566) and "Tazkiratush-shuaro" by Mutribi (1604) is a clear expression of this. This encyclopedic anthology contains the works and biographies of more than a hundred literary figures. The development of crafts and trade in the country had an impact on the expansion of the social circle of scientists. In 1512, the thinker Zayniddin Vasifiy, while in Samarkand, mentioned that poets, merchants and ordinary people actively participated in marakas. The fact that most of them wrote poetry indicates that the classes of that time were at a high cultural level. A unique feature of this period is that many literary and historical works were written in Uzbek. Author unknown "Nukhratnoma" Muhammad Salih's works "Shaybaniynoma" were written in Uzbek. In addition, the historical works of the famous historian Sharofiddin Ali Yazdi, in particular "Zafarnama", "Muntahabi jame va tavorikhi shahii" dedicated to Ulugbek, were translated into Uzbek. A number of branches of science developed during the Shaybani period. In 1693, Amin Ahmad Razi created a dictionary of geography and biology called "Haft iklim" - seven climates. A world map of Mutribi is attached to it.

In 1541, Muhammad Husayn al-Samarkandi wrote a scientific work on medicine and pharmacology. He worked under the ophthalmologist Shah Ali ibn Suleiman Navroz Ahmadjan and finished the treatise "Tabilik Dasturul-Amali" about diseases. The work of Navkabi from Bukhara on the science of music also shows the

development of this art in the 16th century. In addition, great calligraphers such as Sultan Ali Mashhadi, Mir Ali Hirvi, Mahmud Ali Shiqabi, who made a great contribution to the development of the art of calligraphy, were also created. In 1586, Darvesh Muhammad Bukhari wrote a work on the theory of the art of calligraphy. Also, many manuscripts were decorated with miniatures and pictures. Historical and literary works include "Fatkhnama" Tarikhi Abulhairkhani, Navoi's works. "Miniatures reflect the material culture of Central Asia, and artists strive to depict reality realistically. Jalaluddin Yusuf, Keldi Muhammad and others make a great contribution to the art of painting.

During the time of the Khans, the types of construction facilities were further improved, many public buildings (caravans, bridges, cisterns, baths, tim and other stalls) were built. The history and appearance of monumental buildings changes, artisans' unions are formed. The city of Bukhara was surrounded by a 10-meter-high wall, city gates were built, and the traditions of folk architecture were used in the construction of large buildings (Egyptian Arab madrasa, Khoja Zainiddin mosque-house). Monumental buildings (Chorbakr) were also built outside the city. Jame' mosques were magnificent like palaces, madrasahs were built with gables and towers, and their courtyards were surrounded by porches and rooms on all four sides. Kokaldosh madrasahs in Bukhara and Tashkent testify to this.

Small plant-pattern rivets were used to decorate the buildings. Techniques from the Timurid period, such as picking flowers on walls, were developed. In making tombstones, carving inscriptions on stones was developed at a high artistic level. (Shaybani Khan tombstone and stones placed on the tomb of Abu Said in Childukhtaran). So, many unique cultural spheres of this period perfectly keep their secrets.

Despite the conflicts between the khanates and the emirates in Central Asia, agriculture, crafts, and trade continued to a certain extent. The development of science, literature, and art took place mostly within the palace, and both religious and secular works were written. Although the historiography of its time represents the annals of political events in that khanate and emirate, it has historical significance as it reflects the spirit of that time. Muhammad Yaqub's "Gulshan-ul Mulk", Muhammad Mir Alim's "Tarihi Amir Nasrullah", Mulla Ibodulla and Mulla Muhammad Sharif's "Tarihi Amir Haidar", Muhammad Hakimjon Tora's "Muntakhabut Tawarikh" are noteworthy.

the Kokan literary environment was enriched by the works of many poets and poetesses. Umarmhan, the Khan of Kogan, wrote ghazals in Uzbek under the pseudonym "Amiriy". His wife Mohlaroyim wrote poems under the pseudonym

"Nadira" in the Persian-Tajik language under the pseudonyms "Maknuna" and "Komila". After the death of her husband Omar Khan, Nadira got involved in state affairs and took important measures to improve the country's economy and revive cultural life. He built madrasas, caravanserais, rasta, and roads in Kogan.

He gathered around him such talented creative people as Uvaisi and Mahzuna. During this period, poets such as Fazli Namangani Mushrif and Mushfiqi were created. While Mushfiqi had the title of "Malikush-shuaro" in the palace of Bukhara emir Abdullah Khan, Fazliy Namangani was the leader of Kokan poets, and on the order of Umar Khan, Fazliy and Mushrif compiled the collection "Majmuat-ush-shuaro". During this period, the palace arch of Khudoyar Khan was built in Kok, and various monuments were built in Khiva.

The main source of information about one of the poets who lived and created around the 17th century, Turdi Faroghi, is the poet's own work. As one of the elders of the Yuz clan, he was one of the prominent people in the palace of Abdulaziz Khan, and then he was expelled from the palace.

Poet Mahmur, who was born in Kok at the end of the 18th century, lived in difficult conditions and served as a soldier in the palace. He leaves the palace, not being able to go out with the officials and court poets. Mahmur died in hardship in the village of Hapalak in 1844. Among his poems, the comic work "Hapalak" is famous.

At the end of the 18th century and the beginning of the 19th century, he was known in Ferghana under the pseudonym Muhammad Sharif-Gulkhani, and wrote wonderful lyrical poems and parables. The heroes of his work "Zarbulmasal" are birds, and through them the poet exposes the tricks of the courtiers. Another poet Ghazi from Kogan exposes nobles and priests in his works. In the 30s of the 19th century, the poet Hiromi in Shahrizbz translated the stories "Chor Dervish" and "Totinoma", famous in Persian literature, into Uzbek, and the folk epics "Yusuf and Zulayho", "Tahir and Zuhro", "Boz o' glan", "Yusuf and Ahmad" and other epics were created. In the city squares, entertainers and puppeteers, playful artists played scenes telling the story of the people's life, showed spectacles, exposed the greed of the rich and courtiers, and laughed at them.

During this period, there were two types of schools in Central Asia: the lower school and the higher madrasa. In primary school, literacy was taught and religious texts were memorized. In the madrasa, theological studies, as well as the grammar of the Arabic language, the art of public speaking, and the basics of algebra and geometry were taught. In addition, the works of Hafiz, Bedil, Navoi were taught.

Poets and scientists of that time had a deep understanding of music. The names of Maulana Muhammadin Mughanni, Maulana Kavkabi, Khoja Muhammad, Reza

Samarkandi, who made a great contribution to the development of the art of music, have reached us.

The architecture of this period is distinguished by the quietness of the size and decoration of the monuments. Registan Square in Samarkand was formed during this period. A pair of lions painted with colored tiles are depicted on the front facade of the Sherdar madrasa. The name of Tillakori madrasa means "decorated with gold". The intricate carvings on the walls and solid gold decorations on the inner walls are exquisitely crafted.

From the end of the 18th century, renovation and urban development works began in Khiva Khanate. Allaqulikhan Madrasah, Rahmonquli Inaq Palace are built in a very grand manner. In the architecture of the Kokan Khanate, features such as color and brightness, and the shining of the tiles in the decoration are especially evident in the Khudoyar Khan Palace.

At the end of the 18th and the beginning of the 19th century, architecture is characterized by compact buildings, sometimes completely devoid of decorations. In the khanates and emirates, the originality can be felt in the construction and decoration of architecture. Fergana houses are built with spacious porches, flowered shelves, carved ganches, and decorated ceilings, while the houses of Samarkand and Bukhara are characterized by beautiful pillared porches, wall and ganch carvings with girih and Islamic motifs. Khiva houses are built externally and internally, the porch faces inward, the columns are decorated with carved patterns, and decorated with complex flowers.

At the beginning of the 19th century, the living culture of the working people was at a low level. The internecine wars of the khanates destroyed the economic and cultural life. This situation made it easier for Tsarist Russia to conquer the Khanates. The growth of the investment industry in Russia has increased the demand for new market trade and sources of raw materials. After Russia occupied Central Asia, the local population was forced to establish contact with Russians and other peoples of Russia. Industrial and agricultural machinery began to enter. Elements of Russian and European culture came in their place. Russian system schools were opened. The emergence of typography and lithography was a major event in cultural life. Newspapers, magazines and books began to be published first in Russian, then in local languages. In the 80s of the XIX century, A.S. Pushkin and I.A. Krylov's works were translated into Uzbek for the first time. In 1880, a public library was opened in Tashkent. In 1870, an observatory and a chemical laboratory were founded. Scientific societies were formed, historical and archeological museums were opened.

Russian scientists are also interested in studying the country's natural resources. In 1870, the Turkestan branch of the Russian society of nature, anthropology and

ethnography enthusiasts was opened. N.A. Seversov, I.V. Mushketov, V.P. Fedchenko, V.F. Scientists like Omanin were members of this society. Russian geographer F.P. In 1873, Litko contributed to the establishment of the Tashkent astronomical and natural science observatory. P.P. Semyonov published information about the composition and structure of the Tyan-Shansky Tongritog ranges. A.P. Fedchenko studied the flora of the Fergana Valley. I.V. Mushketov and G.D. Romanovsky made a surface map of the Turkestan region. I.V. Mushketov identified mineral resources such as gold, iron ore, black coal, and coal. Academician V.V. Barthold published many books based on the study of the history and people of the country. In order to realize the idea of raising the Muslim Turkic world to the level of world enlightenment and science, the issue of education of secular sciences in all Muslim territories colonized by Russia was completely reformed. The service of "Tarjiman" newspaper was great in spreading the ideas of Ismail Gasparali. In 1888, the publication of his book "Rahbari muallimin" or "companion for teachers" was an important event. He came to Bukhara, Turkestan and tried to open modern schools. His students Marjani from Bukhara, Domla Fazil, Mominhoja Vobkandi, Mulla Khudoiberdi Baisuni tried to increase modern schools in Bukhara.

In 1904, the modern school "Mazaffaria" was opened. Nevertheless, in 1898, Domla Salahiddin founded the second Jadid school. In the same year, a similar school was opened in Tokmok. In 1899, Shamsiddin Domla in Andijan and Mannon Qori Jadid School were founded in Tashkent. In 1903, there were 102 primary and 2 secondary schools in Turkestan.

At the beginning of the century, Jadids devoted themselves to the difficult task of educating a whole patriotic generation of intellectuals. At their head were M. Behbudi, A. Avloni, S. Ainiy, A. Fitrat, Munavvar Qori, Bobohun Salimov and many other progressive people. They were constantly forced to work under the threat of persecution, imprisonment, and exile.

Of these, the merits of Munavvar Qari Abdurashidkhanov, who gained a great reputation among the intellectuals as the father of Tashkent Jadids, were very great.

At the beginning of the 20th century, dozens of "modern" schools were opened in the cities of Tashkent, Samarkand, Bukhara, and the Fergana Valley. Among those who graduated, there were outstanding representatives who had a strong positive impact on the national awakening of the spiritual and educational world of Turkestan. His first swallows were Mahmudhoja Behbudi, Abduqadir Shakuri, Siddiqi Ajzi, Munavvar Qori Abdurashidkhanov, Abdulla Avloni, Ashurali Zahiri, Lutfulla Olimi, Muhammadsharif Sofizada, Abdurauf Fitrat, Sadriddin Ainiy, H.H. Dozens of great people like Niazi. The Jadids continued their activities starting from school and

education until they acquired a political image and rose to the highest level with an attempt to establish an independent national state in Turkestan.

The enlightenment movement in Turkestan took place in two stages. In the first period, issues such as criticizing feudal systems and procedures, acquiring cultural innovations, promoting the study of various European languages, and raising the importance of new science were put forward. Enlighteners such as Ahmad Donish, Avaz Otari, Furqat, Muqimi, and Zavqi emerged. In the second stage, Jadidism grew out of Enlightenment, which is now a new way of education, setting up new method schools, mastering worldly sciences in all aspects, establishing new procedures in education and culture, solving new social and political issues. It rose to the level of 'yish. The movement of Jadidism gave impetus to the spiritual and cultural upliftment of the Turkic nations. New method schools were opened in Turkestan, and enlightened, advanced pedagogues started to create various textbooks, manuals for these schools. People like Behbudi, Munavvar Qori, Fitrat, Abdulla Avloni, Ibrat, Hamza showed enthusiasm in this field and took an active part in this work. Jadids began to establish contacts with enlightenment movements in other countries. During this period, many magazines were published in Turkestan, reflecting various new educational and training issues of enlightenment and modernism. Such magazines as "Taraqqiyot", "Oyna", "Tujjor", "Sadoyi Turkistan", "Samarkand" are among them.

Summary The Enlightenment movement, especially in its developed stage, advanced the issues of searching and promoting the way of independent spiritual development using the positive achievements of other countries in Turkestan. Fearing that this move would harm the colonial policy of the Russian tsarist government, Tsarist officials began to take measures to limit and stifle it. At the end of the 19th century and the beginning of the 20th century, along with very complex social and political events, rapid and intense changes took place in its cultural life. In the field of culture, literature, education, religion, ideology, various currents appeared, and the relations between them became complicated. The movement of young Bukharans and young Khiva peoples was formed.

List of used literature:

1. Mirziyoev Sh.M. Scientific achievements are an important factor of development//
2. People's word", December 31, 2016
3. Mirziyoev Sh. M. Critical analysis, strict discipline and personal responsibility should be the daily rule of every leader's activity. Report at the extended meeting of the Cabinet of Ministers, January 14, 2017, dedicated to the main results of socio-economic development of our country in 2016 and the most important priorities of the economic program for 2017. - Tashkent: "Uzbekistan", 2017. - 43 p..
4. Sh. Mirziyoev's interview with the editor-in-chief of the newspaper "New Uzbekistan" newspaper "New Uzbekistan" No. 165 2021
5. Tajibaev, M. A., & Rashidova, B. Y. (2022). THE CONCEPTS OF SUSTAINABILITY AND INSTABILITY IN SYNERGETICS ARE AN IMPORTANT PRINCIPLE. Scientific progress, 3(3), 930-933.
6. Tajibaev, M. A., & Rashidova, B. Y. (2022). CONTENT OF THE CONCEPT OF SYNERGETICS. Scientific progress, 3(3), 938-941.
7. "The old work has become history" New Uzbekistan newspaper 166 August 18, 2021. 3 pages.
8. "I am pleased with the attention" "Jizzakh reality newspaper" No. 73. September 7, 2021, page 2.

INKLYUZIVTA'LIMINI TASHKIL ETISHNING MAQSAD VA VAZIFALARI

Soraxon Norqulova Gulmurod qizi

A.Qodiriy nomidagi Jizzax davlat pedagogika universiteti, Sirtqi bo'lim,
“Pedagogika-psixologiya va musiqa yo‘nalishlarida
masofaviy ta’lim” kafedrası o‘qituvchisi

Maxmudjanova Dilrabo Musayevna

Jizzax shahridagi alohida ta'limga ehtiyoji bo'lgan (aqli zaif) bolalar uchun
ixtisoslashtirilgan 32-sonli maktab internati tarbiyachisi, defektolog.

Annotatsiya: Ushbu maqolada maxsus ehtiyojli bolalar ta'lim tarbiyasi, bu sohadagi dolzarb masalalar, inklyuziv ta'lim siyosatini amalga oshirish tuzilmasi, ta'lim yuzasidan alohida ehtiyojga ega bo'lgan ommaviy maktablarda o'qish imkoniyatlari kabi masalalar ko'rib chiqilgan. Ushbu jarayon o'zining quyidagi huquqiy, ijtimoiy asoslariga alohida urg'u berilgan

Kalit so'zlar: Maxsus ehtiyojli bolalar, inklyuziv ta'lim, boshlang'ich sinf o'quvchilari, inklyuziv model, tuzatuvchi ta'lim, integratsiyalashgan ta'lim, uyda ta'lim, ta'limda inklyuziv yondoshish.

ЦЕЛИ И ЗАДАЧИ ОРГАНИЗАЦИИ ИНКЛЮЗИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация: В данной статье рассмотрены такие вопросы, как образовательное воспитание детей с особыми образовательными потребностями, актуальные вопросы в этой сфере, структура реализации политики инклюзивного образования, возможности обучения в государственных школах с особыми образовательными потребностями. Особое внимание уделяется следующим правовым и социальным основаниям этого процесса.

Ключевые слова: Дети с особыми потребностями, инклюзивное образование, учащиеся начальных классов, инклюзивная модель, коррекционное образование, интегрированное обучение, домашнее обучение, инклюзивный подход к обучению.

GOALS AND TASKS OF ORGANIZING INCLUSIVE EDUCATION

Annotation: *In this article, issues such as the education of children with special needs, current issues in this field, the structure of the implementation of the inclusive education policy, the possibilities of studying in public schools with special educational needs are considered. Special emphasis is placed on the following legal and social foundations of this process.*

Key words: *Children with special needs, inclusive education, primary school students, inclusive model, remedial education, integrated education, home education, inclusive approach to education.*

Respublikamizda olib borilayotgan barcha islohotlarning maqsadi davlatimiz kelajagiga mustahkam poydevar qurishdan iborat. Bu poydevor sog‘lom, yetuk va barkamol shaxslarni tarbiyalab voyaga yetkazish natijasida yaratiladi. Shuning uchun ham «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi» va «Ta’lim to‘g‘risida»gi Qonun qabul qilindi. Ta’lim sohasidagi bu islohotlar bugungi kunda o‘z samarasini bermoqda. Mazkur huquqiy me’yoriy hujjatlar doirasi maxsus ehtiyojli bolalar ta’lim-tarbiyasini ham qamrab olgan.

Maxsus ehtiyojli bolalar ta’lim tarbiyasi masalasi bugungi kunda eng dolzarb masalalar sirasiga aylanib bormoqda.

Maxsus ta’lim imkoniyati cheklangan bolalar uchun ta’lim tizimi sifatida rivojlangan. Ushbu ta’lim imkoniyati cheklangan bolalarning ehtiyojlarini umumta’lim muasasalarida qondirib bo‘lmaydi degan taxminlar asosida qurilgan. Maxsus ta’lim butun dunyoda maktab yoki internat shaklida, shuningdek umumta’lim maktablarining katta bo‘lmagan qismlari sifatida faoliyat yuritadi.

Maxsus ehtiyojli bolalarning maxsus ta’lim tizimida o‘qitilishi ularning maktabni tugatgach ijtimoiy jamiyatga moslashib ketishlarini qiyinlashtiradi. Shuningdek ularning o‘z oilasidan uzoqda bo‘lishlariga majbur qiladi. Bu toifa bolalar boqimandalikka o‘rganib qoladilar, o‘z-o‘ziga xizmat qilishlarida qiyinchiliklarga duch keladilar. Bundan tashqari juda ko‘plab maxsus ehtiyojli bolalar ta’limdan chetda qolib ketmokdalar. Hozirgi kunda Respublikamizda alohida yordamga muhtoj bolalarni rivojlanish darajasi, imkoniyati nuqson xususiyatlari va qobiliyatlariga ko‘ra maxsus yoki umumta’lim tizimida ta’lim olishini amalga oshirish maqsadida inklyuziv ta’lim siyosati amalga oshirilmoqda.

Inklyuziv ta’limning asosiy maqsadi ta’limni boshlash imkoniyatiga ega bo‘lgan barcha bolalar, shu jumladan alohida yordamga muhtoj bo‘lgan bolalarni umumta’lim jarayoniga qamrab olishdir. Inklyuziv ta’lim alohida yordamga muhtoj bolalarga

ta'lim olishni taqdimetishi bilan katta ahamiyatga ega. Bu ana shunday bolalarni uzluksiz umumiy ta'lim tizimiga kiritishni bildiradi. Ushbu jarayon o'zining quyidagi huquqiy, ijtimoiy asoslariga ega bo'lmog'i zarur. Ya'ni:

- Har bir bola ta'lim olish uchun asosiy huquqqa ega va kerakli darajadabilim olish imkoniyatiga ega bo'lishi kerak.

- Har bir bola o'z xosliklariga, qiziqishlariga, qobiliyat va o'quv ehtiyojga ega.

- Ta'lim yuzasidan alohida ehtiyojga ega bo'lgan ommaviy maktablarda o'qish imkoniyatiga ega bo'lishlari, bu yerda ularning ehtiyojlarini qondirish maqsadga yo'naltirilgan pedagogik metodlar asosida sharoit yaratish zarur.

- Barcha yoshdagi bolalar atrofida yashayotgan va ishlayotgan bolalar bilan bir xil sharoitda o'qishlari va kamol topishlari zarur.

- Inklyuziv sinflar o'quvchilar va pedagoglarga jamiyatga va maktabga yangicha qarashni rivojlantirish orqali jamiyatning eng yaxshi a'zolari bo'lishlari uchun yordam berishga yo'naltirilishi zarur.

- Inklyuziv ta'lim umumta'lim maktablari o'quvchilari, direktorlari, ota-onalar va maxsus pedagoglarni bitta guruhda hamkorlik qilishlarini talab qiladi. Ko'p hollarda alohida yordamga muhtoj bolalarning ota-onalari o'z bolalarining ta'limga oid huquqlari va boshqa imkoniyatlari haqida noto'g'ri tushunchaga ega bo'lganlari natijasida bu bolalarga to'g'ri ta'lim berishni talab qilmaydilar.

Ota-onalar o'z bolalaridagi nuqsonlar tufayli uyalish va o'zini yo'qotib qo'yish kabi to'siqlarni yengishlari haqida ma'lumotga ega bo'lishlari kerak. Hamma ota-onalarga inklyuziv ta'limning mazmuni nimalardan iboratligi va bu bolalarga qanday imkoniyatlar berishi haqida batafsil ma'lumot berilishi zarur.

Ota-onalarning o'z bolalariga ta'limli yordam ko'rsatishini cheklamaslik bilan bir jihatdan kengaytirish zarur. Shunday yo'l bilan ota-onalar bolalarni o'quv muassasalariga joylashtirish va o'quv dasturlarini aniqlik, shuningdek o'quv jarayonini uyda yoki boshqa joyda davom ettirishga oid muhokamalarga jalb qilishi zarur.

Har qanday bola kamol topib sog'lom o'ssa, uning bilim faoliyati, sezgi qobiliyatlari mukammal rivojlanib borsa, bunday bolalar 6-7 yoshdan boshlab maktabga qabul qilinishga tayyor bo'ladi.

Lekin umumta'lim maktab o'quvchilari orasida o'quv dasturlarini o'zlashtirishda qiyinchilikni boshdan kechirayotgan bolalar uchrab turadi. Bolaning hoh ona qornida, hoh tug'ilgandan keyin rivojlanib borishi uchun zarur bo'lgan ma'lum shartlarning bo'lishi natijasida jismoniy va ruhiy, aqliy nuqsonlar kamchiliklarga olib kelishi mumkin. Bunday bolalarda eshitishda, ko'rish qobiliyatida, nutqiy va aqliy faoliyatida nuqsonlar paydo bo'ladi.

Hozirgi vaqtda bunday bolalarni o'z sog'lom tengqurlari qatorida umumta'lim maktablarida o'qishni inklyuziv ta'limi yo'lga qo'yilmoqda. Umumta'lim maktablaridagi nuqsonli o'quvchilarning inklyuziv ta'limini tashkil qilishda o'qituvchilar nimalarga e'tibor berishlari lozim. Quyidagi ayrim nuqsonli o'quvchilarni umumta'lim maktablarida nimalarga e'tibor berishi haqida to'xtalib o'tmoqchimiz.

I. Eshitishi zaif bolalarni yetarli savod olishlari uchun o'qituvchilar oldida quyidagi vazifalar turadi:

- Qulog'i yaxshi eshitmaydigan bolalarni nutqida, ruhiyatidagi o'zgarishlarni o'z vaqtida bilish lozim.
- Bolaning eshitish qobiliyati darajasini bilish maqsadida zarur bo'lsadavolash uchun mutaxassis otolorengolog oldiga yuborish lozim.
- Eng muhimi sinfda qulog'i uncha yaxshi eshitmaydigan bola borligini hamisha esda tutish va bunday bolalarni 1-partaga o'tqazib qo'yish kerak.
- O'qituvchi sinf o'quvchilarigamavzuni tushuntirayotganda, diktant matnini o'qiyotganda o'quvchini mavzuni qanchalik fahmlaganini ko'rishi lozim.
- Qulog'i yaxshi eshitmaydigan bolalarning ishini baholayotganda, xatolar sifatini tahlil qilganda, qulog'i yaxshi eshitmasligi tufayli xatoga yo'l qo'ygan bo'lsa, bahoni pasaytirmaslik lozim.
- O'qituvchi bolaning ota-onasiga bolaning o'qishda uchraydigan qiyinchiliklarining xususiyatlarini tushuntirish, o'quvchiga uy topshiriqlarini tayyorlashda qay tariqa to'g'ri yordam ko'rsatishi kerakligini o'qitish.

II. Nutqida kamchiligi bor o'quvchilar bilan ishlashda.

o'qituvchi quyidagilarga e'tibor berishi zarur:

- O'qituvchi noto'g'ri talaffuz qiladigan o'quvchilarga alohida e'tibor qilish, hamda logoped mutaxassislaridan maslahat olishlari kerak.
- Bolaning o'qish va yozishdagi xatolari uchun past baho qo'yib ranjitmaslik, unga dalda berish, uning hulq atvoridagi ijobiy jihatlarga tayanish, unga qiyinchiliklarni bartaraf qilish mumkin degan fikrni singdirish muhimdir.
- Duduqlanuvchi bolalar bilan alohida suhbatlar qilish, ularning xarakter xususiyatlarini o'rganish lozimdir. Sinf o'quvchilariga duduqlanuvchi o'rtog'i ustidan kulmaslik, uning kamchiligini yuziga solmaslik, unga sinf o'quvchilarining hayrihohligini tashkil qila bilish kerak.
- Duduqlanuvchi o'quvchi savollarga og'zaki javob bergan vaqtida ularga xushmuomalalik bilan yordam ko'rsatish, ulardan darhol katta uzun gaplar tuzishni talab qilmaslik kerak.
- Duduq o'quvchilarning bilimlariga, ularning yozma javobiga qarab baho

qo'yish ma'quldir.

- Ulardan chet kishilar bo'lganda og'zaki javob berish talab qilinmaydi.
- Dudaq bolalarga baqirib gapirish, masxara qilish, laqab qo'yish mutlaqo noo'rindir.

III. Ko'rish qobiliyati zaif o'quvchilar bilan ishlashda o'qituvchining vazifasi

- Agar sinfda ko'zi yaxshi ko'rmaydigan o'quvchi bo'lsa birinchi navbatda ota-onasiga murojaat qilib, uni ko'z vrachi mutaxassisga ko'rsatishni tavsiya qilish kerak.

- Ba'zida bolaning ota-onasi ko'zi ojizligini yashirishga harakat qiladilar. Oddiy maktab sharoitida ko'zga zo'r berish qanday oqibatlarga olib kelishini o'ylamaydilar. O'qituvchi bu tomonlarini ham ota-onalarga tushuntirib o'tishi lozim.

- Ko'zi yaxshi ko'rmaydigan bolalarni o'z vaqtida aniqlamaslik, ularning ulgurmasligiga, so'ngra esa ta'lim-tarbiyadagi buzilishlarga olib kelibgina qolmay, balki busiz ham ko'zdagi nuqsonni yanada og'irlashtirib yuborishiga sabab bo'lishi mumkin.

- Shuni unutmaslik kerakki, umumta'lim maktab o'quvchisi uchun oddiy bo'lgan ko'pgina mashg'ulotlar masalan egilish, qattiq sakrash, jismoniy tarbiya darsida og'irliklarni ko'tarish kabilar ham bolaning ko'rish qobiliyatiga zarar etkazishi mumkin.

- O'qituvchi sinfda ko'zi ojiz borligini nazarda tutgan holda bunday bolalar uchun alohida ko'rgazmalar tayyorlab, dars o'tishi lozim.

- Bolaning ko'rish qobiliyatini himoya qilish uchun ota-onalar bilan hamkorlikda ko'zoynak taqishni tashkillashtirish lozim.

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, bugungi kunda eng dolzarb bo'lgan muammolardan biri, yani ijtimoiy himoyaga muhtoj bolalar bilan bog'liq, muhim vazifalar va tizimdagi holat xususidagi masaladir. O'zbekiston mustaqillikka erishganidan so'ng, barcha sohalarda bo'lgani kabi, bolalarni ijtimoiy himoyalash tizimida ham chuqur islohotlar va o'zgarishlar sodir bo'ldi. O'zbekistonning huquqiy davlat sifatida rivojlanishi jarayonida Prezidentimiz har bir fuqaroning manfaatini himoyalashda uning jinsi, millati, irqi, yoshidan qat'i nazar qonun ustuvorligini taminlashni asosiy omil sifatida belgilaganlar. Bugun yurtimizdagi har bir bolaga davlatimizning barcha haq-huquqlaridan to'liq foydalanadigan fuqarosi sifatida qaralishini takidlab o'tishimiz lozim. Xalq talimi vazirligi tomonidan bajarilayotgan islohotlarga davlat tomonidan ratifikasiya qilingan «Bola huquqlari to'g'risidagi Konvensiya» tamoyillari asos qilib olingan. Bu: - kamsitmaslik masalalari - yashash va rivojlanish - bolaning shaxsiy manfaati - bolaning dunyoqarashi kabi jihatlarni o'z ichiga qamrab oladi. Mazkur tamoyillarni amalda qo'llash jarayonida bu vazifaning

oson emasligi bilinadi. Bu borada quyidagilarni misol tariqasida keltirish mumkin: Masalan, internat muassasalarida tarbiyalanayotgan bolalarning ko'pchiligini nogiron bolalar tashkil etadi. Xalqaro tashkilotlarning tavsiyanomalarida deinstitusiyalashda inklyuziv metodni asosiy usul sifatida tatbiq qilish kerak deyilgan. Xo'sh, kar o'quvchining uyidan uzoqda o'qitilishi uning konvensiyadagi haq-huquqlarini buzadi, deyish mumkinmi? Biz «ha» deb javob beramiz. Chunki bolani «kamsitmaslik» tamoyili va oilasi bilan yashash - 63 - huquqidan mahrum etayapmiz. Agar bolani uyiga yaqin joylashgan qishloq umumtalim maktabida 35 nafar o'quvchi talim olayotgan sinfda o'qishga qoldirsak bunda uning «shaxsiy manfaatlari» tamoyilini buzgan bo'lamiz. Bola bu yerda o'ziga yetarli etiborni ololmaydi. Maktabda defektologlarning yo'qligi uchun o'quvchi maxsus muassasadagidek talim ololmaydi, oqibatda rivojlanishda orqada qoladi va kasb egallashga tayyorlana olmaydi. Bundan tashqari, bu o'rinda bolaning «Shaxsiy fikri» tamoyili buziladi. Xalq talimi vazirligi bilan hamkorlikda Resplika bolalar ijtimoiy moslashuvi markazi tomonidan borilgan izlanishlar shuni ko'rsatadiki, kar bolalarning 99 foizi umumtalim muassasalarida o'qishni xohlashmaydi Ijtimoiy himoyalash bo'yicha dunyoda yetakchi o'rinlarda turgan Shvesiyada ham vaziyat xuddi shunday ekan. U yerda o'quvchilar alohida maxsus internatlarda o'qitiladi. Xuddi shu holni Respublikamizdagi aqli zaif o'quvchilarga mo'ljallangan maktab-internatlarda ham kuzatish mumkin. Shu bois, deinstitusiyalashga, inklyuziv ta'limni kiritishda muhitni chuqur o'rgangan holda, ehtiyotlik bilan ish ko'rish zarur hisoblanadi. Zero, bizning asosiy maqsadimiz har bir bolaning o'z oilasida yashash va bolalar qatorida sifatli bilim olish haq - huquqlarini ta'minlashdan iboratdir. Buning uchun biz murrakkab masalalarni hal qilishimiz, bu ishni turli yo'nalishda olib borishimiz lozim. Bolalarni ijtimoiy himoyalash yo'lida olib borilayotgan ishlarning samaradorligini oshirish uchun tatbiq etilayotgan dasturlarning doimiy monitoringini olib borish zarur. Bu yo'nalishda Xalq ta'limi vazirligi tomonidan ham muhim ishlar amalga oshirilmoqda. Xususan, himoyaga muhtoj bolalar guruhlarini ijtimoiy himoyalash monitoringini olib borish uchun tashkilotlararo ma'lumotlar tuzilib, viloyat, shahar, tuman xalq ta'limi, sorliqni saqlash hamda mehnat va aholini ijtimoiy muhofaza qilish bo'limlari ishtirokida har bir nogiron bola bo'yicha ma'lumotlar banki tuzilgan. Xalq ta'limi bo'limlari xodimlari tomonidan har bir xonadon o'rganilib, nogiron bolalar aniqlab chiqildi. Natijada 4750 nafar bola o'qishga jalb etildi. Shuningdeq monitoring natijalari uzluksiz ta'lim tizimidagi ta'lim-tarbiyaviy va tibbiy xizmatni baholash, xato qo'yilgan - 64 - tashhisni aniqlash, tibbiy-psixologik-pedagogik komissiyalarning ish unumdorligini oshirish bo'yicha tadbirlar ishlab chiqish uchun turtki bo'ladi. Vaziyatni o'rganish natijasida, bugungi kunda respublikamizda ta'limga jalb etilmagan bola deyarli yo'q, deb faxr bilan ta'kidlash

mumkin. Imkoniyati cheklangan bolalarning ta'lim olishida nihoyatda yuqori e'tiborni talab qiluvchi umuta'lim tizimining sohasi hisoblansa, imkoniyati cheklangan bolalar esa jamiyatning ijtimoiy qatlamidir, chunki ularning ko'pchiligi kam ta'minlangan oilalarda voyaga yetganlar. Inklyuziv ta'lim – bu imkoniyati cheklangan bolalarni barcha zaruriy vositalar bilan ko'pchilik bolalar uchun amalga oshiriluvchi ta'lim tabirlariga jalb etishdir. Shundagina imkoniyati cheklangan barcha bolalar jamiyat hayotida faol ishtirok etishga erishishlari mumkin. Inklyuziv ta'lim nafaqat ta'lim borasida, balki bolalarning ma'naviy va jismoniy o'sishlari, shuningdek vositalarni iqtisod qilish borasida ham samaralidir. Xalq ta'limi vazirligi tomonidan maxsus ta'limda o'qitishni inklyuziv va integrallashtirilgan ta'lim asosida olib borish ta'lim siyosatidagi asosiy yo'nalishlardan biri sifatida e'tibor qaratilmokda. Ta'limda inklyuziv yondoshish nafaqat pedagogik hissiy, psixologik jihatdan qulay, bu davlat uchun ham ancha arzon va samarali hisoblanadi. Bu vaziyatda mukammal tayyorlangan eksperimental loyihalar tuzilishi kerak, ular inklyuziv ta'limning ijobiy tomonlari amalda bajarilishini va ularning modellari tarqatilishini ta'minlashi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Aminova V.Yu. Integrirovannoye obrazovaniye dlya detey s osobymi nujdami v doshkolnykh i shkolnykh uchrejdeniyax massovogo tipa (Metodicheskiye rekomendatsii) MNO RTsO Resursno'y sentr YuNESKO Tashkent 2002.

2. Dakarskiye ramki deystviy- YuNESKO-2000 yil. Fransiyada chop etilgan. Kislitsina I.K. «Inklyuzivnoye obrazovaniye-obrazovaniye dlya vsekh»(osnovnyye ponyatiya i kratkiy obzor mejdunarodnogo opyta) sozdano pri podderjke Yevropeyskogo Soyuz. Tashkent, 2004.

3. Ko'rishida muammosi bo'lgan bolalar inklyuziv ta'limi. Tuzuvchi Grigoryants 18. «Inklyuziv ta'lim» muvaqqat Nizomi. 2005 yil.

4. Norqulova Soraxon. Inkluziv ta'lim jarayonida o'quv muhitini samarali tashkil etishning tamoyillari. Xalqaro ilmiy-amaliy anjuman materiallari. Andijon 2022-yil

IMPROVING THE ACCOUNTING OF EXPENSES ON DEBT OBLIGATIONS IN ECONOMIC ENTITIES

Kozimjonov Abrorbek

Tashkent State University of Economics, PhD.

buxgalterabror@inbox.ru

Abstract: *This article discusses the problem of financial leasing accounting by business entities in accordance with International Financial Reporting Standards and the capitalization of interest expense on financial lease and their solutions.*

Keywords: *financial lease, interest expense, IFRS (International Financial Reporting Standards), capitalization, property, plant and equipment.*

INTRODUCTION

Implementing deep structural changes in the economy, accelerating the transition to a competitive market economy by forming a quality market for goods and services, improving and strengthening the social protection system, the introduction of market principles in the management of state assets will play an important role in the new stage of economic development. Emerging financial leases and forms of leasing also play an important role in the development of the economy.

Because of financial lease relations, it is possible to achieve such achievements as modernization of the economy, support of private entrepreneurship, small business, and localization of production, increasing the volume of exports and reducing the volume of imports. Because of these achievements, the unemployment rate of the population will decrease and the income of the population will increase. Therefore, it is important accurately and accurately account for business processes in financial lease relationships. This article describes the main points of capitalization because of International Financial Reporting Standards (IFRS), the costs of which mainly related to the financial lease.

ANALYSIS OF THE LITERATURE ON THE SUBJECT

Many economists are conducting research on financial lease relationships, and because of this research, scientific and practical recommendations made.

According to economist D. Gozibekov, “three or more entities are involved in financial leasing (leasing): equipment suppliers, leasing companies and users” [2]. Another economist, T. Malikov, states that “financial leasing is one of the financial and credit relations, which means the long-term lease of machinery, equipment and

the like by enterprises” [3]. From an economic point of view, there are also similarities between the credit relationship used for leasing and the purchase of property. I. Berner and J. Colli, two foreign economists, says that “the lease of movable and immovable equipment is a form of professional credit which provides for its sale to the lessee” [4].

RESEARCH METHODOLOGY

In the process of organizing and conducting the research, methods such as expert evaluation, comparative analysis, content and inventory analysis, systematic and factor analysis used because of accounting methods.

In particular, the factor analysis method used to identify the internal and external factors that cause and influence the emergence of the concept of capitalization of interest expenses related to financial leases. The method of systematic analysis used to reveal the components of the problem of organization of interest costs, the interrelationships between them. The method of comparative analysis used in the comparative study of the content of international documents and scientific works, which reflect the concept of financial lease. The content analysis method used to collect data on the concept of interest expense on leasing in less time by determining the amount of words used in the text when working with large amounts of data. Event analysis used to analyze the content of events that occurred in the system of International Financial Reporting Standards. In addition, the expert, price, analysis method used to study the opinions of experts in the form of a summary on the essence of the concept of capitalization of interest expenses.

CONCLUSIONS AND SUGGESTIONS

A lease is a type of contract that allows the owner of the property to use the property for another party, the owner of the money or another asset. Business entities widely use two types of lease in accounting. The two most common types of rent are:

- Operational lease;
- Financial lease.

To distinguish between these two types of leases, it is necessary to take into account the extent to which the rights and obligations associated with the ownership of the asset have passed from the lessor to the lessee. If the rights and obligations related to the ownership of the asset, the risks fully transferred in accordance with International Financial Reporting Standards, the financial lease is, if not fully transferred, the operating lease. Businesses use International Financial Reporting Standards (IFRS) number 16 to recognize, evaluate, present and disclose financial leases on a lease basis. The purpose of this Standard is to provide consistent, accurate and relevant information on leasing transactions by tenants and lessors.

In financial leasing practice, the lease term is generally more than one year, while in an operating lease it is generally up to one year. In distinguishing between operating and financing leases, problems may arise in considering the extent to which the rights and obligations associated with the ownership of the asset have passed from the lessor to the lessee. Therefore, when assessing a lease as a financial lease, it is necessary to comply with at least one of the following procedures.

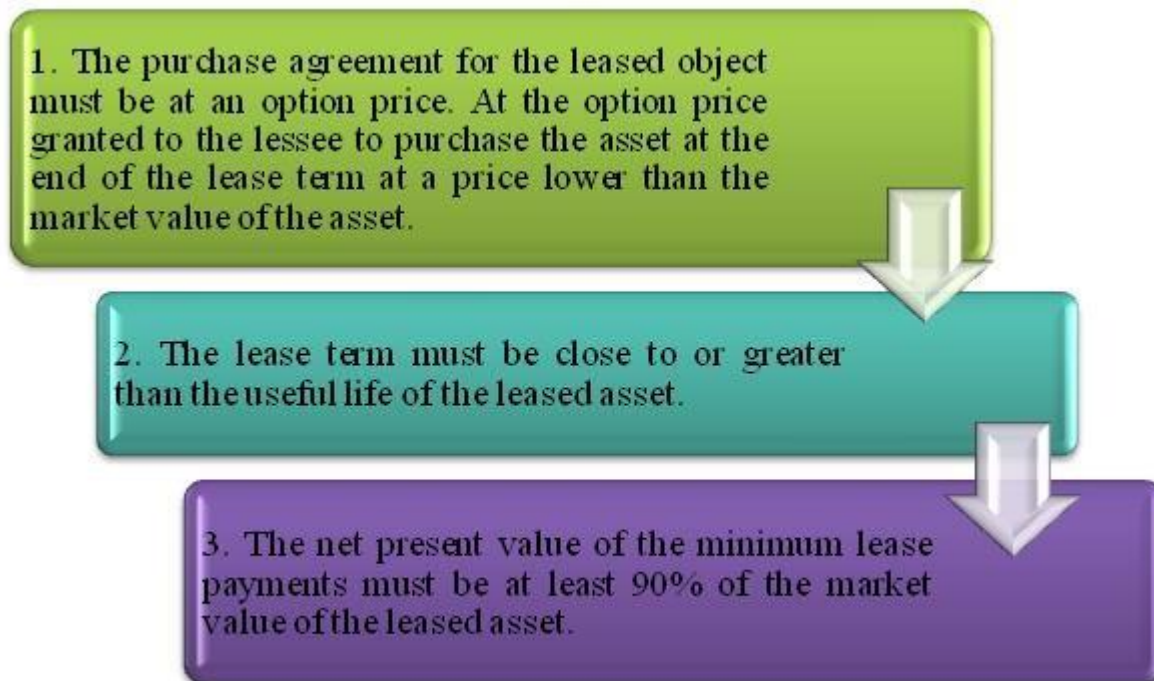

Figure 1. Criteria for financial lease.

Interest on a finance lease obligation expressed as the amount by which the periodic interest rate, which does not change during the lease term, multiplied by the lease balance in each period. The periodic interest rate should be set as the discount rate or the interest rate specified in the lease for the remaining lease term. If there is a problem in setting the interest rate specified in the lease agreement, it is calculated based on the discount rate revised by the lessee as the rate of additional borrowing at the date of revaluation.

Capitalization of interest expense on financial leases accounted for in accordance with IFRS No.16 Leases and International Accounting Standards number 23 (IFRS). Capitalization is the recognition of certain types of expenses in an accounting as an asset, and the resulting expenses incurred as an expense over the useful life of the recognized asset, rather than at the time, it is initially insure. Paragraph of IFRS number 23, “Expenses on Debts”, specifies, “Interest on lease obligations recognized in accordance with IFRS number 16 “Leases” [6] is included in the cost of borrowings. Hence, we can capitalize on the cost of interest associated with financial lease obligations in the accounting of business entities.

Consider the issue for financial leasing. On January 10, 2021, Uzdonmahsulot JSC purchased a crane under a financial lease agreement for the construction of a new elevator for a period of 10 years, subject to payment of \$ 8,000 at the end of the year (interest rate provided for in the lease agreement is 10% per annum). Payments under the contract are shown in the table below.

Table 1. Monthly payment schedule for crane purchased by Uzdonmahsulot JSC on financial lease, USD

Payment time	The present value of the financial liability for the period	Interest expense on financial lease	Monthly payment for financial rent	The residual value of a financial liability at the end of the period
	1	2	3	4=1+2-3
31.12.2021	49157	4916	8000	46073
31.12.2022	46073	4607	8000	42680
31.12.2023	42680	4268	8000	38948
31.12.2024	38948	3895	8000	34843
31.12.2025	34843	3484	8000	30327
31.12.2026	30327	3033	8000	25360
31.12.2027	25360	2536	8000	19896
31.12.2028	19896	1990	8000	13885
31.12.2029	13885	1389	8000	7273
31.12.2030	7273	727	8000	0
Жами		30 844	80 000	

The amount of \$ 49,157 in this table is determined by the discount rate of the current value of the 10-year value of the \$ 8,000 per annum on the financial lease. According to the table, the cost of the financial lease for 2021 amounted to \$ 30,844 in interest. During 2021, the construction crane was involved in the construction of the elevator. Hence, this crane is directly linked to the creation of a qualified asset. Therefore, we can capitalize the costs in the form of interest on financial leasing. Interest expense on financial leasing is reflected in the following two entries:

Dt Elevator construction (active);

Kt Financial Leasing Liability

CONCLUSIONS AND SUGGESTIONS

In this article, we have considered the specifics of capitalization of interest expenses related to financial leases. We have reviewed the requirements for

accounting for rent and interest based on IFRS number 23 and IFRS number 16. We have considered the specifics of capitalization of borrowing costs. We believe that business entities will achieve the following because of capitalizing the costs of financial leasing:

- ✓ Recognition of costs as an asset increases the liquidity ratio of the enterprise;
- ✓ as a result of recognizing the expense as an asset, an increase in the net profit for the current year is achieved;
- ✓ Expenditures for the current year, in return for the use of the asset over its useful life, lead to a uniform cost dynamics of the enterprise;

Financial leasing and capitalization of expenses result in financial statements being prepared in a quality and reliable manner so that consumers of financial information make accurate, useful and timely decisions.

REFERENCES

1. Resolution of the President of the Republic of Uzbekistan on February 24, 2020 "On additional measures for the transition to international financial reporting standards" No. PQ-4611.
2. Ғозибеков Д.Ғ. Лизинг муносабатлари назарияси ва амалиёти . Тошкент, 2014. -50 б.
3. Маликов Т.С. Солиққа тортишнинг долзарб масалалари. – Тошкент. : “Академия”. 2002. 153-б.
4. И.Бернер., Ж.Колли.; Толковый экономический и финансовый словарь русская, немецкая, испанская терминология: В 2-х тг. – Т1: Пер с фр. – М.: Международные отношения, 1994- 507с.
5. International Financial Reporting Standards 2019. URL: <http://www.ifrs.org/IFRSs/Official+Unaccompanied+IFRS+Translations.Htm>
6. IAS-23 (International Accounting Standards.) / “Borrowing costs”//2019y.
7. ACCA. (2019). Companion Guide for to the International Financial Reporting Standard Entities (IFRS).
8. Crawford, L., Morgan, G., Cordery, C., Breen, O. (2017). International financial reporting for the business sector. CCAB Study Report.
9. Grant Thornton / / Capitalisation of the borrowing costs: from theory to practice.2009.URL:http://www.grantthornton.com.au/files/capitalisation_of_borrowing_costs_from_theory_to_practice.Pdf
10. www.lex.uz - National Database of Legislation of the Republic of Uzbekistan.

THE USE OF SMARTPHONES AND APPS TO IMPROVE ENGLISH LEARNERS' SKILLS IN THE CLASSROOM

Uzoqova Xayriniso

Teacher of "English theory and practice" department, JDPU

Abstract: *Nowadays. In this high-tech world technology is getting more advanced so that it impacts on every sphere of life including education, especially, learning and teaching English. Modern innovative technologies in the educational process increase the quality and effectiveness of education. In particular, there are several ways to use such information and communication technologies in learning and teaching a foreign language. Its advantages give important opportunity to make learning process more effective. The role of modern technology in language learning and teaching is immeasurable. It is famously used all over the world that technical devices such as IWB, Smart phones, Internet, Apps are able to grab everyone's attention and respect since its great contribution in the achievement of learning and teaching language is limitless.*

Key words: *Technology, gadgets, motivation, 21st century skills, smartphones, learning apps.*

Introduction: Technology users in fundamental structural changes that can be integral to achieving significant improvements in productivity. Used to support both teaching and learning, technology infuses classrooms with digital learning tools, such as computers and hand held devices; expands course offerings, experiences, and learning materials; supports learning 24 hours a day, 7 days a week; builds 21st century skills; increases student engagement and motivation; and accelerates learning. Technology also has the power to transform teaching by ushering in a new model of connected teaching. This model links teacher to their students and to professional content, resources, and systems to help them improve their own instruction and personalize learning.

Smartphones are the most powerful technological gadgets of the current time and its multi-functional features have made it a very important part of the everyday routine for almost all people. Smartphones play a very significant role in almost every-thing an individual does in the day to day work. It is recognized as an important tool of work, entertainment, learning, teaching, etc. In addition to its effectiveness in different aspects of life, smartphones have also been recognized as an important educational tool

that facilitates both learning and teaching process in the field of education. According to mobile technology is considered to be the recognized face of educational applications for the recent technologies. Although, many colleges and institutions did not welcome the use of smartphones by students during school hours previously and its use was recognized as a disruption for students' learning, however, with the vast beneficial features that smartphones offer specifically for the benefit of learning and teaching, educators and policy makers in the field of education are already recognizing the smartphones as a powerful educational tool that could be used both by the students and teachers to facilitate their learning or teaching process. In addition, students of the 21st century are so much attached to the technological trends and it would be hard for them to even imagine not using it in their everyday life. According to students in colleges cannot stand it longer without checking their technological devices such as smartphones, laptops etc. When it comes to technology, students are the usually the first to jump into it and try the new technology and it is most likely that they would do innovation in finding new ways of utilizing the available technology, thus the study of smartphone use among students has to be of particular significance.

Methodology: In order to achieve the goal of this article, over 10 articles which are related to the topic have been investigated. The researcher adopts descriptive and empirical analytical approaches as far as data collection and discussion are concerned. Moreover, in order to compare academic writing and text language, the comparative method is utilized.

Results and Discussions: However, mobile phones in the classroom have always been a controversial topic. Some teachers worry about the potential for student distraction, while others have decided to use them because they offer some positive learning benefits. The reality is that students, especially those ages 12-18, use smartphones on a daily basis. For most, smartphones are their device of choice, and nearly all 95% of all teens have them (Pew Research, 2018). Because this device is so commonplace, it makes sense to leverage its benefits.

Furthermore, mobile phones and apps can help students to improve their vocabulary. As we all know, advantages of technology are more cheap, comfortable, modern, fast, effective, reliable and interactive than traditional way. Moreover, during the learning process learners have an opportunity to be good working with computer. They are able to communicate easily and clearly. The more use appropriate words during their speech the better listener can understand them. Additionally, it is not so difficult to express their feelings, opinions and knowledge at the second language if they have enlarged vocabulary. It is irrefutable fact that technology is getting increase more and more in every sphere of our life nowadays, as well as educational system, especially, in

language learning. Furthermore, the government pays great attention to develop ICT in educational system. It can be reasonable proof that the first President I. Karimov declared a law which was about creating informational portal, Ziyonet, on September 28, 2005. As a result, using technology helps improve quality of education, moreover, inventions of 21 century give a chance learners to make their learning process easy and effective. In addition, these days English language learners can't imagine the learning procedure without gadgets, digital tools, internet, computer and multimedia. They are also extremely helpful to expand range of vocabulary. Actually, even within modern developing visual world, words play a role as a primary means of communication. It is demandable that learners should have enough vocabulary to become an effective language learner. It is real fact that using multimedia is not so complicated to learn new words by heart. So, there are a number of ways to improve vocabulary by using mobile devices. They are:

Using mobile phones. Using mobile phones can provide comfortable and effective atmosphere of studying words for three reasons. At the first place learners can expand their vocabulary by listening, records in their mobile phones, According to human being's nature young people tend to listen to music so that learners may record new words in their devices as their favorite and adorable songs or music. And then they can listen and sing those records. Perfect proof of how this strategy is useful is a film "Ron Clark" which is about a skillful school teacher. That teacher creates a new lyric which consists of numerous and difficult to memorize names and years of Presidents of USA for modern music. As a result, his students do their best during exams. At the second place, by changing language of mobile phones into English, learners can learn new technical words unplanned way when they come across those words a lot. Moreover, learners can save name of people linked with new words, for example, if learners should learn the word "Stubborn", they can save name of person who is stubborn by nature. At the third place learners can utilize e-dictionary instead of real dictionary books. E-dictionary does not only help to find new words easily and quickly, but also can provide with pronunciation of those words.

Using online websites and vocabulary software of games. Internet consists of majority of online websites to learn English autonomously. Generally speaking, some learners do not have ability to know what they should do or learn for their improvement. At that time, websites can be helpful for them. English websites provide very essential and important words for English learners. In that websites, not only learners can learn new words, but can check their pronunciation too. Additionally, those websites have a great supply of useful tests, handouts crossword puzzles and so forth. Those websites do not demand to waste time and money to go somewhere; learners just sit in a corner of the

room and can gain knowledge as the same with ordinary tutor classes. Some suggested websites are MyEnglishTeacher.eu on Facebook, Babble, and English Vocabulary Dictionary (created by MyEnglishTeacher.eu itself)

Secondly, most of people have come up with different solutions and ideas which are a bit boring to expand vocabulary. But what about the joy of playing games in learning process? It has been proven by several experiments that playing games have their important role in learning process. Because when learners are bored in reading, writing words, they can play interesting games on their mobile phones even in crowded bus or taxi conveniently. As we know the objects which are remembered every day are more memorable (2). On the other hand, there are a number of advantages to play games in learning process:

- Learners do not get bored
- Learners can keep their time properly (instead of playing different games they play English games at the time they want to play something on their mobile phones)
- Speed and quality of learning process is getting better by learning from visual and audio materials.
- Learners can be motivated by relax able music, different pictures and funny figures of games.

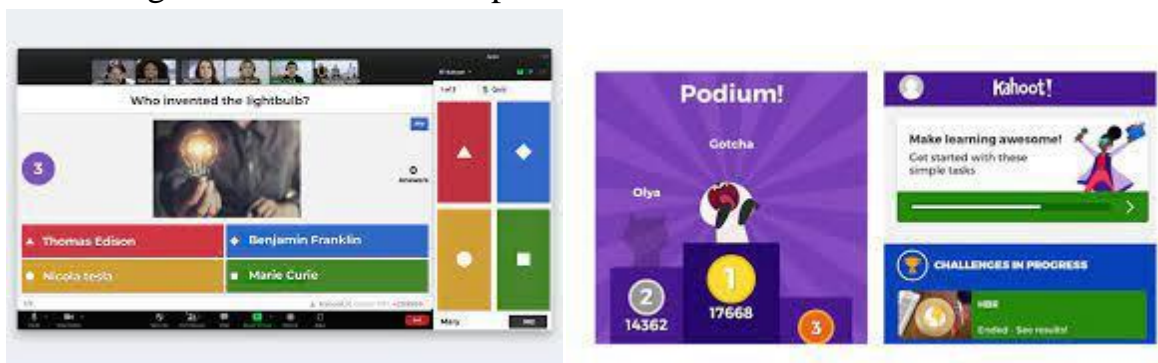
In fact, there are majority of games in Google play. Some suggested games are Learn English Vocabulary, Vocabulary Builder, Power Vocabulary Word Game, Volt Vocabulary

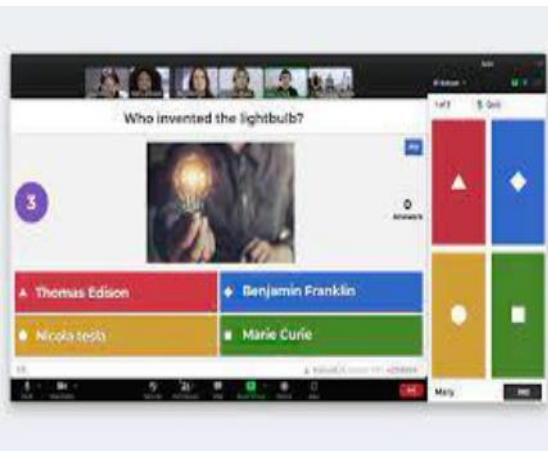
3. Using computers. While reaching top of improvement, computer is also advisable tool. Learners can watch English movies or different videos related to specific topics. It is a true fact that just learning new words by heart is not enough to enlarge vocabulary. The less the words are used in real life, the more they are forgotten. According to traditional way of teaching when we learn words we make a list of new words in our notebook. The main problem with learning new words is vocabulary list. Because we just focus on what words mean. But when we watch film learners can learn where and how words are used in reality. For example, learners learn “king” word. As we know from dictionary, it is “a man who rules a country because he is from a royal family (Longman dictionary)”. But if learners learn the word “King” through watching films, it can be a title in front of a person (e.g King Arthur). On the other hand, “King” is used in idiom like “a king’s ransom” which means “a very large amount of money”. This way learners do not only learn what each word means, but also how it is used. Moreover, it is useful to watch film with subtitle, because there are many words which express feeling or sound such as murmur, twinkle. When something is twinkling in the

film, the word “twinkling” is written with brackets and learners can understand and memorize easily. In this technological world, every person should invite digital tools into their business because of being efficient and unique way to develop quickly. Briefly speaking, using technology supports confident atmosphere of learning, active, interesting, encouraging learning in words that are essential to vocabulary development. Additionally, having idea how to use technology is main factor of becoming successful and strategic learner.

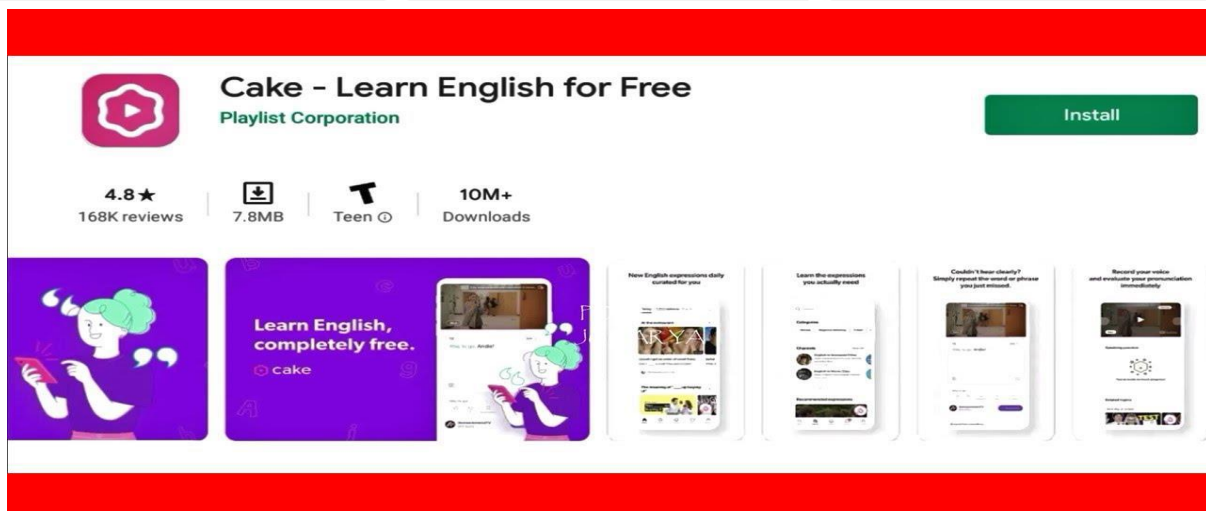
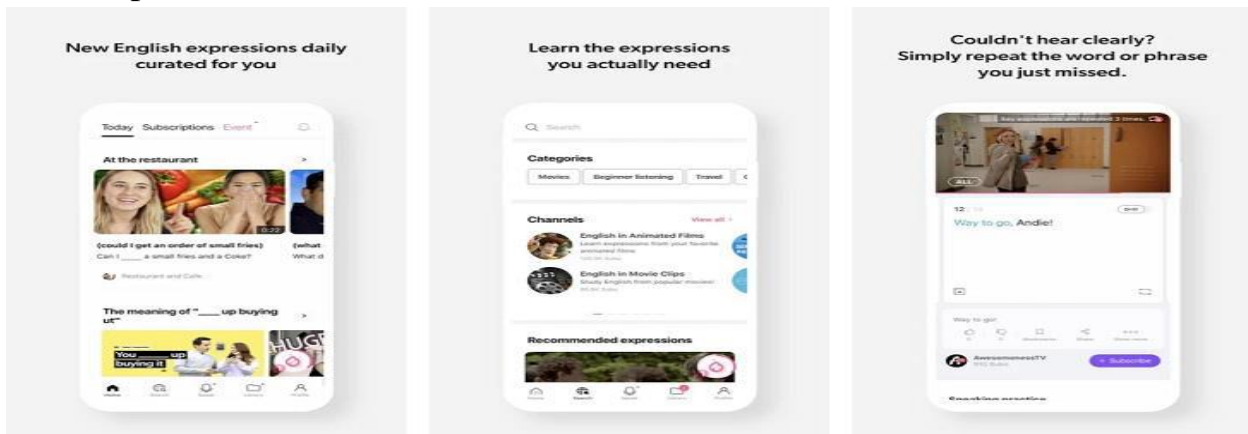
Literacy games and apps are also available online and for downloading, as well as reviews of educational software apps. Another great resource is a large variety of online books, often organized by subject, with the text and photos of each page easily seen on the screen by the student, who can click on the arrow to turn the page. For students who may not be keen on reading but love computers, online books can be useful teaching tool, as well as providing an easy way for a teacher to improve the classroom library. A great related feature of several websites is the information they support about the authors and illustrators of students’ books. Pupils in our classrooms, the use of online applications is second nature. All we, as teachers and ICT coordinators, need do is introduce them to the on line apps that can help unlock their creativity and collaborative skills- and help their study, revision and organization.

Moreover, new interactive games are being created by programmers more an more. For instance, Kahoot! This online quiz game is wonderful quiz tool for teachers to create awesome game for students. It grabs students’ attention through colourful quizzes and wide range of questions. Actually, Kahoot! is a game-based learning platform that brings engagement and fun to players every year at school, at work, and at home. This game is great example of knowing how apps and smartphones can be great teaching tools. Here are some photos of Kahoot!

Another wonderful app to use while teaching and learning English is “Cake”. This software program is famous for its specialized videos on each topic and explanation of every idiom. Teachers can use it to improve their students’ speaking and pronunciation, moreover it helps learners to speak like native speakers, since there are tons of videos explaining idioms which are used in everyday English in natural way. On the top of that, videos in Cake is not so long and boring, moreover it is with subtitles and have interesting and attention grabbing content in each video. Besides that it is totally free of charge to use and download, which means that everybody has access to use it. Here are some pictures:

The list of used literature:

1. Uzoqova Xayriniso (2023) Opportunities of internet in teaching english in the classroom, International Journal of Education, Social Science & Humanities. FARS Publishers
2. Tilavova, M. (2020). Language is a bridge to the wonders of the world. Журнал дошкольного образования, (1).
3. Nizomova, Z. (2020). Teachers' English Proficiency and classroom language use. Журнал иностранных языков и лингвистики, 1(1), 92-96.
4. Tilavova, M. (2021). The Impact of Motivation In Learning Foreign Languages. Журнал иностранных языков и лингвистики, 4(9).
5. Nizomova, Z. (2023). Analysis of english alliteration as a stylistic device, International Journal of Education, Social Science & Humanities. FARS Publishers

ALLITERATION ENHANCES THE BEAUTY AND EFFECTS OF WRITING

Nizomova Zebo

Senior lecturer, Jizzakh state pedagogical university

E-mail: zebolass@mail.ru

***Abstract:** English language have been already the global language of the world. As a result, people around the world have tendency to learn the language from different corner, specifically literature and translation. Admittedly, the stylistic devices play an important role in literature and translation as far as alliteration is used to make the literary work more beautiful and meaningful. Alliteration is imparting a melodic effect to the utterance, moreover its usefulness spans both poetry and prose. In terms of sound and rhythm, alliteration creates a musical and/or lyrical effect that can enhance the overall experience of reading or listening to the words.*

***Key words:** stylistic device, literature, alliteration, poetry, prose, translation.*

Introduction

Alliteration is a stylistic device in which a series of words experience the repetition of the same consonant sound at the beginning of each word. These words occur either in a row or in quick succession to one another. Alliteration is commonly thought of as a device that uses the same letter at the beginning of a word¹. This is true, but alliteration is a little more than just that. Alliteration depends more on the *sounds* of the combination of beginning letters, rather than just that the same letter is repeated. For example, the sounds that “cat” and “kick” make at the beginning of each word would create alliteration. “Cat” and “ceremony,” on the other hand, would not create alliteration despite starting with the same first letter. More specifically, alliteration is the repetition of consonant sounds in the beginning of words. Assonance is the repetition of vowel sounds, and consonance is the repetition of consonant sounds in any part of the word².

Alliteration is a literary device where two or more words in a phrase or line of poetry share the same beginning consonant sound. The words may be adjacent or separated

¹ Galperin I. Stylistics. Moscow, 1990.

² Yumico Iwata. Creating suspense and surprise in short literary fiction: A stylistic and narratological approach.

by one or more words. One of the primary purposes of alliteration is to emphasize something important that the writer or speaker would like to highlight¹.

Methodology

The main methodology of this article is data collection and comparative method. In order to collect information, a great number of websites and articles have been investigated, at the same time, the findings were recorded to data collection checklist's. The findings have been compared to each other in order to identify the main features of alliteration as a stylistic device.

Results and Discussion

After having investigated several articles, following findings have been found. According to linguistics repeated consonant sounds at the beginning of words placed near each other, usually on the same or adjacent lines. Alliteration can be found in many common phrases. Consider the following examples:

- Peter Piper picked a peck of pickled peppers.
- Sally sells seashells by the sea shore.
- How much wood would a woodchuck chuck if a woodchuck could chuck wood?

Alliteration is commonly used for a variety of reasons. Because alliteration can help to increase audience engagement as well as make a particular phrase or saying more memorable, it is often found in speeches and advertising.

Alliteration Examples

“Maybe she’s born with it. Maybe it’s Maybelline.”

This is a line from Maybelline, a popular makeup company. Almost anyone who’s owned a TV would recognize this line from their cable TV commercial campaigns. The repetition of the “m” sound found in the brand’s name makes it catchy and easily remembered.

Another advertisement was about the ads of petrol. “Put a tiger in your tank” was a slogan created in 1959 by Emery Smith, a young Chicago copywriter who had been given the task to produce a newspaper ad to boost sales of Esso Extra. The tiger wasn’t Smith’s invention. He’d first appeared as a mascot for Esso in Norway around the turn of the 20th century. In this advertisement “t” letter is alliterated.

Barack Obama’s Inaugural Address used alliteration of the “s” sounds in order to pack a punch at the end of this line:

- “We, the people, declare today that the most evident of truths — that all of us are created equal — is the star that guides us still; just as it guided our forebears through Seneca Falls, and Selma, and Stonewall.

¹ <https://literarydevices.com/alliteration/>

Martin Luther King, Jr.'s famous "I Have a Dream" speech uses alliteration of the "kah" sound that the letter "c" makes. This heavy sound helps to emphasize the intensity of what he is trying to convey:

- "I have a dream that my four little children will one day live in a nation where they will not be judged by the color of their skin but by the content of their character."

Abraham Lincoln's speech also is formed by alliteration.

"Four score and seven years ago our fathers brought forth on this continent a new nation..."

Like it is mentioned, alliteration is used both in poetry and in prose. Here are some examples of alliteration being used in works of literature:

The epic poem *Beowulf* contains examples of alliteration in almost every line. In Old English, alliteration was particularly important, especially as a way of passing down the tradition of oral storytelling. Alliteration was one of the key tools for making the works memorable enough to be told over and over again. The Irish poet Seamus Heaney translated *Beowulf* with special attention paid to both the rhythm of the original poem and to the use of alliteration. In just this short excerpt, we can see many repeated sounds, all highlighted in red. In the first line, the "f" sound is repeated in "four", "father", and "fighter". The three sons' names all start the "h" sound—Heorogar, Hrothgar, and Halga. Naming children in an alliterative manner was a popular tradition at the time. In the final line we see repetition of the "b" sound in "balm", "bed", and "battle". These words provide a contrast between "balm" to "battle", and the use of alliteration highlights their [juxtaposition](#).

"He was four times a father, this fighter prince:

one by one they entered the world,

Heorogar, Hrothgar, the good Halga

and a daughter, I have heard, who was Onela's queen

a balm in bed to the battle-scarred Swede."

In **Maya Angelou's** autobiography, *I Know Why the Caged Bird Sings*, alliteration is used to bring some lyrical and poetic life to her prose. As a poet, it is natural that Angelou would bring this lyrical quality to her prose as well. Notice the effects of the "s" and "w" sounds and how they help to evoke emotion:

Up the aisle, the moans and screams merged with the sickening smell of woolen black clothes worn in the summer weather and green leaves wilting over yellow flowers

“From forth the fatal loins of these two foes;
A pair of star-cross’d lovers take their life”

(*Romeo and Juliet* by William Shakespeare)

Shakespeare used alliteration very frequently in his plays and poetry. In this prologue to Act I of *Romeo and Juliet*, Shakespeare uses alliteration in the “f” sound of “from”, “forth”, “fatal”, and “foes”; he also alliterates the “l” sound in “loins”, “lovers”, and “life”. In this alliteration example, the words beginning with the “f” sound are united as words of death and destruction—“fatal” and “foes”—while the words beginning with “l” are all connected to the continuity of life, including “loins” and “lovers”. The alliteration thereby weaves these opposing images together.

“Birches” by Robert Frost has also some examples of alliteration.

“They click upon themselves

As the breeze rises, and turn many-colored

As the stir cracks and crazes their enamel.

Soon the sun’s warmth makes them shed crystal shells

Shattering and avalanching on the snow-crust”

In this excerpt from Robert Frost’s poem “Birches” we can find several instances of the “cr” sound: “cracks”, “crazes”, “crystal”, and “crust”. This use of alliteration is onomatopoeic in that the “cr” sound mimics the sound of ice breaking and trees knocking against each other. Frost creates the feel of a forest of birch trees not only through images, but also in the words he uses to create an aural representation of the sound of the trees.

Conclusion

Alliteration has an important role in writing and speech. Its usefulness spans both poetry and prose. In terms of sound and rhythm, alliteration creates a musical and/or lyrical effect that can enhance the overall experience of reading or listening to the words.

In poetry, alliteration brings life to the recitation of a poem, making it more pleasant both to speak and to listen to. This dual engagement with the words increases the artistry of the poem. This can be extended, also, to marketing jingles. Alliteration enhances the pleasure of reciting the words, making them easier to remember. Alliteration commonly enhances the beauty and effects of writing, whether poetry or prose. In prose, the effect tends to be more about emphasis on important ideas rather in addition to aesthetic value

The list of used literature

1. Uzoqova Xayriniso (2023) Opportunities of internet in teaching english in the classroom, International Journal of Education, Social Science & Humanities. FARS Publishers
2. Tilavova, M. (2020). Language is a bridge to the wonders of the world. Журнал дошкольного образования, (1).
3. Nizomova, Z. (2020). Teachers' English Proficiency and classroom language use. Журнал иностранных языков и лингвистики, 1(1), 92-96.
4. Tilavova, M. (2021). The Impact of Motivation In Learning Foreign Languages. Журнал иностранных языков и лингвистики, 4(9).
5. Nizomova, Z. (2023). Analysis of english alliteration as a stylistic device, International Journal of Education, Social Science & Humanities. FARS Publishers

KARYER VA XALQ XO‘JALIGI AVTOMOBIL YO‘LLARIDAGI CHANGLARNI BOSTIRUVCHI PREPARAT ISHLAB CHIQUISH VA AMALIYOTGA QO‘LLASH

Xudoyqulov Sunnatjon Muxammad o‘g‘li.

Navoiy davlat konchilik va texnologiyalar
universiteti talabasi

***Annotatsiya:** Ushbu maqolada hozirgi kunda butun dunyoda ayniqsa kon – metallurgiya sanoatida avtomobil yo‘llaridagi asosiy muammolardan biri hisoblangan changlar, ularni bartaraf etish uchun mahalliy xomashyolar asosida chang bostiruvchi preparat ishlab chiqish va amalda qo‘llash natijalari keltirilgan.*

***Kalit so‘zlar:** kraxmal, kalsiy xlorid, chang, karyer, mustahkamlik, qovushqoqlik.*

Bugungi kunda Muruntau karerida 650 metr chuqurdan rudalarni qazib olinmoqda. Karerlarda asosan BELAZ va KATERPELER avtomashinalari rudalarni tashiydi. Rudalarni tashish jarayonida avtomobil yo‘llarida chang ko‘p miqdorda changishi natijasida ko‘rish darajasi juda kamayib, avtomobillarni ko‘rish imkoniyati ham yo‘qoladi. Bu esa o‘z navtabida yo‘l transport hodisalarini keltirib chiqaradi hamda og‘ir va qimmatbaho texnikalarni ishlash muddatlarini kamaytiradi.

Bundan tashqari yo‘llarni changishi karerlarda ishlayotgan xodimlarni xavfsizligiga va sog‘lig‘iga salbiy ta‘sir ko‘rsatadi. Chunki o‘ta mayda zarrachalar tarkibida zararli og‘ir metallar ko‘p miqdorda bo‘lib inson salomatligiga salbiy ta‘sir etib, turli xil kasb kasalliklarini keltirib chiqarishga sabab bo‘ladi.[1-3]

Bugungi kunda dunyodagi eng yirik konlardan biri bo‘lgan Muruntau kareri va karer atrofidagi yo‘llar 65 km dan ortiq masofani tashkil etadi. Shu sababli karer va karer atrofidagi yo‘llardagi changlarni bostirish uchun preparatlar yaratish muhim ahamiyat kasb etadi. Yaratilgan preparatlar changlarni bostirishi natijasida yo‘llarda ko‘rish darajasi ortib, yo‘l transport hodisalari kamayadi, og‘ir va qimmatbaho texnikalarni ekspluatatsiya qilish va ta‘mirlash muddatlarini ortishiga olib keladi va natijada ular uchun sarflanadigan xarajatlar miqdori birmuncha kamayadi. Eng asosiysi chang bostirilishi natijasida ishchi xodimlarga toza havo va mehnat qilishlari uchun yaxshi sharoitlar yaratiladi.

Bugungi kunda karer va karer atrofi yo‘llarini changini bostirish bir qancha ilmiy-tadqiqot ishlari olib borilgan [4-7777].

Tadqiqot ob'ekti sifatida sariq rangli kukun holiday texnik krax-mal olinib, kukunning o'rtacha o'lchami 0,006 mm, namligi 10-15 %, sochma zichligi - 650 kg/m³, quruq modda bo'yicha umumiy kulning massasi -1,2% . Magniy xlorid esa GOST 55067—2012 bo'yicha olingani ishlatildi.

Texnik kraxmalni magniy xlorid bilan kompozitsiyasining suvli eritmasini tayyorlash uchun kerakli miqdorda suv olib, aralastirilgan holda kerakli miqdorda magniy xlorid eritiladi. Erish jarayoni ekzoter-mik bo'lganligi sababli temperatura 50-60 °C gacha ko'tariladi va unga kerakli miqdordagi texnik kraxmal eritiladi. Tegishli konsentratsiyadagi magniy xlorid va texnik kraxmal kompozitsiyasining eritmasi hosil bo'ladi.

Kompozitsiya eritmasining qovushqoqligi GOST 33768-2015 asosida [8-10] va kompozitsiya eritmasining zichligi esa GOST 18995.1-73 asosida aniqlandi [11].

Chang bostirishda suv, qorishmalar, bitumlar, tuzlar, kolloidlar, o'simliklar qoplamasi va boshqalardan foydalanish mumkin. Hozirgi vaqtda karerlarda suv yordamida chang bostirish usuli keng qo'llanilmoqda. Changga qarshi kurashish samaradorligi qator ko'rsatkichlarga bog'liq bo'lib, ulardan asosiysi changning suv bilan ho'llanish xususiyatidir. Shunga ko'ra jinslar gidrofil va gidrofob turlarga ajraladi. Quyidagi chetki burchaklar jins-larning suv bilan ho'llanishining ko'rsatkichi sifatida qabul qilingan:

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 6 apreldagi PF-4891-son «Tovarlar (ishlar, xizmatlar) hajmi va tarkibini tanqidiy tahlil qilish, import o'rnini bosadigan ishlab chiqarishni mahalliy-lashtirishni chuqurlashtirish to'g'risida» gi Farmoniga asosan ishlab chiqariladigan mahsulotlar asosan mahalliy xomashyolar asosida bo'lishini talab etadi [12-14]. Shu sababli chang bostiruvchi preparatlar yaratishga shunga alohida e'tibor qaratildi.

Ushbu ishda mahalliy xomashyolardan hisoblangan modifikatsiyalangan texnik kraxmal va magniy xlorid asosida preparat yaratildi va Muruntau karerida sinovdan o'tkazildi.

Texnik kraxmal eritmasi kompozitsiyalarining reologik xossalarini o'rganish muhim ahamiyat kasb etadi.

Texnik kraxmal va uning kompozitsiyalarining magniy xlorid bilan turli temperatura va konsentratsiyalarda qovushqoqligi va zichliklari o'rganildi.

Stoks usuli yordamida texnik kraxmal eritmasining magniy xlorid bilan qovushqoqligi turli konsentratsiya va temperaturalarda tadqiq qilindi. Olingan natijalari quyidagi 1-jadvalda keltirilgan.

1-jadval

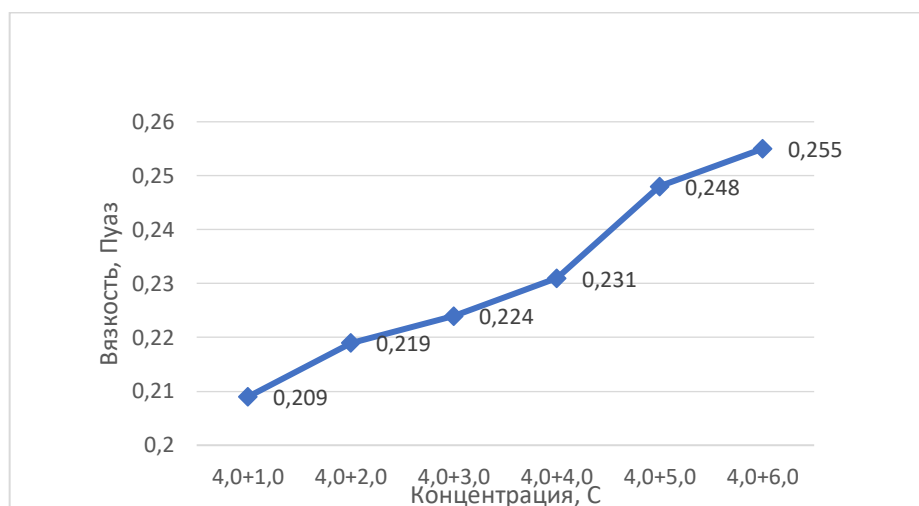
Turli temperatura va konsentratsiyalarda texnik kraxmal va uning magniy xlorid bilan kompozitsiyalari qovushqoqligi

№	Kompozitsiya-ning nomi	Kompozitsiya-larning konsentratsiyalari mass. %	Temperatura, °C			
			Qovushqoqligi, sPz			
			20°C	30°C	40°C	50°C
1	Kraxmal + MgCl ₂	4,0+1,0	0,211	0,209	0,198	0,196
2	Kraxmal + MgCl ₂	4,0+2,0	0,223	0,219	0,209	0,199
3	Kraxmal + MgCl ₂	4,0+3,0	0,229	0,224	0,217	0,203
4	Kraxmal + MgCl ₂	4,0+4,0	0,234	0,231	0,227	0,221
5	Kraxmal + MgCl ₂	4,0+5,0	0,251	0,248	0,244	0,239
6	Kraxmal + MgCl ₂	4,0+6,0	0,259	0,255	0,249	0,241
7	Kraxmal + MgCl ₂	5,0+1,0	0,246	0,242	0,237	0,233
8	Kraxmal + MgCl ₂	5,0+2,0	0,249	0,245	0,239	0,232
9	Kraxmal + MgCl ₂	5,0+3,0	0,253	0,251	0,246	0,239
10	Kraxmal + MgCl ₂	5,0+4,0	0,259	0,257	0,253	0,248
11	Kraxmal + MgCl ₂	5,0+5,0	0,267	0,265	0,260	0,258
12	Kraxmal + MgCl ₂	5,0+6,0	0,273	0,269	0,264	0,259

Analiz natijalarining tahlili (1-jadval) shuni ko'rsatadiki, kraxmalning konsentratsiyasi ortib borishi bilan kompozitsiyaning qovushqoqligi ham ortib boradi. Shuningdek kraxmal aralashmasining qovush-qoqligiga temperaturaning ta'siri ham o'rganildi (1-jadval, 1-rasm). Tadqiqot natijalariga ko'ra, haroratning 20°C dan 50°C ga qadar ko'tarilishi natijasida aralashmaning qovushqoqligi 0,211dan va 0,196 sPz gacha kamayadi. Bu eritmadagi erigan modda molekulari orasida molekulararo ta'sir kuchlarining kamayishi bilan izohlanadi.[15-18]

Shuningdek chang bostiruvchi preparat tarkibidagi magniy xlorid konsentratsiyasining ta'siri ham tadqiq qilindi. Analiz natijalarining tahlili (1-jadval)

shuni ko'rsatadiki, magniy xlorid konsentratsiyasi ortib borishi bilan kompozitsiyaning qovushqoqligi ham ortib boradi.

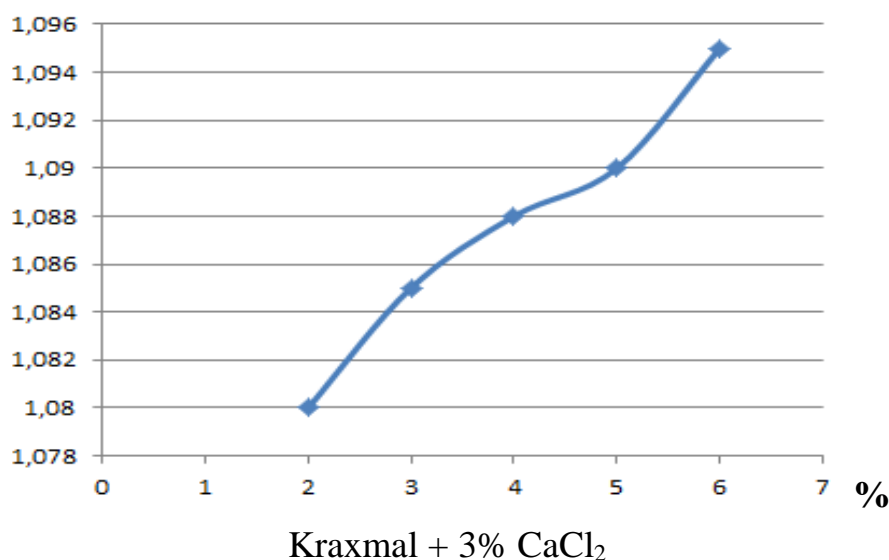

1-rasm. Chang bostiruvchi preparatning qovushqoqligini kraxmal va magniy xlorid konsentratsiyalariga bog'liqligi

Demak, chang bostiruvchi preparatning qovushqoqligi texnik kraxmal, magniy xloridlarning konsentratsiyalariga va eritmaning temperaturasiga bog'liq ekan.

Bundan tashqari chang bostiruvchi preparatning zichligi ham o'rganildi. Olingan natijalar 2-rasmda keltirilgan.

d

2-rasm. Chang bostiruvchi preparatning zichligini kraxmal va kalsiy xlorid konsentratsiyalariga bog'liqligi

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki magniy xlorid kraxmalning eruvchanligini oshiradi. Bunga sabab magniy xloridning suvda erishi ekzotermik jarayon bo'lganligi sababli suvning harorati 40-50⁰S atrofida ko'tariladi. Natijada kraxmalning

eruvchanligini ortishi kuzatiladi. Bu magniy xloridni kraxmal makromolekulalari bilan xelat birikmalar hosil qilish bilan ham izohlanadi.[19-23]

Amerikaliklarning tadqiqotlariga ko'ra [24-28] shaharlardagi o'limga qadar olib boruvchi kasalliklarning 10% ga yaqini atmosferaning ifloslanishi natijasida kelib chiqmoqda. Havoning ulkan ifloslanishiga konchi-lik-boyitish kombinatlarining ham changi sabab bo'lmoqda.

Changning ko'p miqdorda hosil bo'lishiga atrofni o'rab turgan releflarda katta miqdorda "yalanglik" maydonlarning hosil bo'lishi sabab bo'lmoqda.

Buning oqibatida mayda dispersli zarralar atmosferaning quyi oqi-miga tushishi kuzatiladi. Temir rudali chang zarralarning havo tarkibiga qo'shilishi maksimal konsentratsiyasining sezilarli ortishi inson salomatligi uchun tahdid soladi va bu o'z navbatida chang hosil bo'lishini to'xtatish uchun texnologik jarayonlarni ishlab chiqishga undaydi.

Eng ko'p qo'llaniladigan jarayon bu gigroskopik tuzlarni ishlatish bilan amalga oshirish mumkin, bu eng arzon, texnologik va atrof muhitga minimal salbiy ta'sir ko'rsatuvchi usul hisoblanadi.

Bundan tashqari, avtomobil yo'llariga preparat eritmasi sepilgandan so'ng avtomobil yo'llarining mustahkamligiga ta'sirini o'rganish muhim amaliy ahamiyat kasb etadi. Avtomobil yo'llaridan olingan namunalar mustahkamligining preparat tarkibiga va preparatning avtomobil yo'llariga sepilishlar soniga bog'liqligi o'rganildi va uning natijalari 2-jadvalga keltirilgan.

2-jadval

Avtomobil yo'llaridan olingan namunalar mustahkamligining preparat tarkibiga va preparatning avtomobil yo'llariga sepilishlar soniga bog'liqligi

№ t/r	Preparat tarkibi, mass. %	Preparatni avtomobil yo'llariga sepilishlar soni, marta	Avtomobil yo'llaridan olingan namunalarning mustahkamligi, N/sm ²
1.	Texnik suv	Preparat sepilishidan oldin	42,3
2.	Kraxmal:SaSl ₂ : suv = 1,5:3,0:95,5	Preparat 1 marta sepilgandan so'ng	54,2
3.		Preparat 2 marta sepilgandan so'ng	73,7
4.		Preparat 3 marta sepilgandan so'ng	95,5
5.		Preparat 4 marta sepilgandan so'ng	130,2
6.	Kraxmal:SaSl ₂ : suv = 2,0:3,0:95,0	Preparat 1 marta sepilgandan so'ng	56,5
7.		Preparat 2 marta sepilgandan so'ng	78,6
8.		Preparat 3 marta sepilgandan so'ng	98,7
9.		Preparat 4 marta sepilgandan so'ng	134,5

Olingan natijalar tahlili (2-jadval) shuni ko'rsatdiki, avtomobil yo'llaridan olingan namunalarning mustahkamligi preparatning tarkibiga va preparatni avtomobil

yo'llariga sepilishlar soniga bog'liq ekanligi, ya'ni avtomobil yo'llridan olingan namunaning mustahkamligi $54,2 \text{ N/sm}^2$ dan $134,5 \text{ N/sm}^2$ gacha o'zgarishi aniqlandi. Bu kraxmal va kalsiy xlorid molekullari tuproq bilan mustahkam qavat hosil qilishi bilan izohlanadi.

Olingan natijalar tahlili shuni ko'rsatadiki, chang bostirish daraja-si preparat tarkibi va miqdoriga, yo'lning holati, sepish vaqti, havo haroratiga, shamol tezligi va boshqa omillarga bog'liq bo'ladi.[29-31]

Demak, texnik kraxmal va magniy xlorid asosida yaratilgan kompozitsiya eritmasini karer va boshqa avtomobil yo'llarida changlarni bostirish uchun ham muvaffaqiyatli ishlatish mumkin ekan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Мухиддинов Б. Ф., Оликулов Ф., Жураев Ш.Т. Дериватографическое исследование термические характеристики композиций на основе технического крахмала с хлористым кальцием //Universum: технические науки. – 2022. – №. 2-5 (95). – С. 48-52.

2. Шодиев А. Ф. и др. Устройство для переработки отходов полиуретана //Технология органических веществ. – 2022. – С. 167-169.

3. Fakhriyor O. et al. Development of preparations based on local components for dust suppression on quarry roads //Chemistry and chemical engineering. – 2021. – Т. 2020. – №. 4. – С. 5.

3. Temirov U.S. et al. Nitrogen-phosphorus and humus-phosphorus fertilizers based on central kyzylkum phosphorites //International scientific review of the technical sciences, mathematics and computer science. – 2020. – С. 49-56.

4. Вапоев Х. М. и др. Синтез на основе бутин-3-ола-2 //Universum: технические науки. – 2019. – №. 6 (63). – С. 99-102.

5. Кодиров С.М. и др. Синтез пиридиновых производных на основе гетерогенных катализаторов //Universum: технические науки. – 2022. – №. 12-5 (105). – С. 37-44.

6. Вапоев Х. М., Умрзоков А.Т., Кодиров С.М. Влияние природы катализаторов и пептизаторов на синтез метилпиридинов //Universum: технические науки. – 2022. – №. 9-3 (102). – С. 33-36.

7. Кодиров С.М., Вапоев Х.М. Получение пиридиновых производных гетерогенно-каталитическим методом. – 2022.

8. Умиров Ф.Э., Номозова Г.Р., Кодиров С.М. Диаграммы растворимости системы хлората кальция-4-амино-1, 2, 4-триазола-вода //Universum: технические науки. – 2021. – №. 3-3 (84). – С. 74-78.

9. Kuvandik S., Bakhodir M., Sanat S. Investigation Of Changes In The Concentration Of Metals In The Process Of Bacterial Oxidation Of Flotation Concentrate //Journal of Contemporary Issues in Business and Government Vol. – 2021. – Т. 27. – №. 1.

10. Хасанов А. С., Вохидов Б. Р., Арипов А. Р., Асроров А. А., Пирназаров Ф. Г., Шарипов С. Ш., Немененок Б. М. Исследование повышения степени извлечения аффинированного палладиевого порошка из сбросовых растворов // Литьё и металлургия. 2020. №1. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/issledovanie-povysheniya-stepeni-izvlecheniya-affinirovannogo-palladievogo-poroshka-iz-sbrosovyh-rastvorov> (дата обращения: 13.01.2023).

11. Санакулов К. С. и др. Исследование изменения концентрации ионов металлов в бактериальном окислении флотоконцентрата в жидкой фазе //Горный вестник Узбекистана.-Навои. – 2020. – №. 4. – С. 24-28.

12. Шарипов С. Ш. У., Мухиддинов Б. Ф. Бактериальное выщелачивание сульфидных флотоконцентратов //Universum: технические науки. – 2020. – №. 12-4 (81). – С. 97-100.

13. Шарипов, С. Ш. Исследование разных видов реагентов при нейтрализации кислых стоков биоокисления / С. Ш. Шарипов, Б. Ф. Мухиддинов // Химическая технология и техника : материалы 86-й научно-технической конференции профессорско-преподавательского состава, научных сотрудников и аспирантов, Минск, 31 января - 12 февраля 2022 г. - Минск : БГТУ, 2022. – С. 290-292. <https://elib.belstu.by/handle/123456789/47689>

14. Sharipov S.Sh. Investigation of physical and chemical features of the oxidation of gold-containing flotation concentrates [Text] : автореф. дис. ... доктора философии по техн. наукам: 04.00.14 / Sharipov Sanat Shuhrat ogli; NSMI. - Navoi., 2021. – p. 42.

15. Мухиддинов, Б. Ф., Вапоев, Х. М., Жураев, Ш. Т., Тураев, Ф. Э., & Шарипов, С. Ш. (2021). Разработка катализаторов для получения серной кислоты на основе пяти окиси ванадия.

16. Мухиддинов Б. Ф., Шарипов С. Ш. Воздействие микроорганизмов на образование анионов в процессе окисления. – 2021.

17. Шарипов С. Ш. и др. Исследование минералогического состава исходной руды в процессе биоокисления //Эколого-экономические и технологические

аспекты устойчивого развития Республики Беларусь и Российской Федерации. – 2021. – С. 148-151.

18. Ахтамов Дилшод Тулкинович, Мухиддинов Баходир Фахриддинович, Махсумов Абдулхамид Гафурович, Шарипов Санъат Шухрат Угли Исследование структуры производных арилпропаргилловых эфиров с диалкиламидами ямр и ик-спектроскопическими методами // Universum: химия и биология. 2022. №11-2 (101). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/issledovanie-struktury-proizvodnyh-arilpropargilovyh-efirov-s-dialkilaminami-yamr-i-ik-spektroskopicheskimi-metodami> (дата обращения: 13.01.2023).

19. Санакулов, К. С., Мухиддинов, Б. Ф., Шарипов, С. Ш., & Вапоев, Х. М. (2021). Исследование образования анионов в процессе бактериального окисления флотоконцентрата. Горный вестник Узбекистана.-Навои, (1), 93-97.

20. Мухиддинов, Б. Ф., Санакулов, К., Шарипов, С. Ш., & Алиев, Т. Б. (2020). Термодинамические и минералогические характеристики образования серной кислоты в процессе бактериального окисления флотоконцентрата. Горный вестник Узбекистана, (3-2020), 105-108.

21. S.Sharipov (2020) Formation of amino acids in the process of bacterial oxidation of flotation concentrate and their effect on the extraction of precious metals. journal Reports of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan.-Tashkent, (5), 48-54.

22. Шарипов С. Ш., Шодидулов Ж. М. Роль микроорганизмов при бактериальном выщелачивании золотосодержащих сульфидных руд //Российская наука в современном мире. – 2019. – С. 122-123.

23. Жалилов А. Х., Шарипов С. Ш. Исследование новых видов катализаторов для синтеза ацетона //Вестник науки. – 2020. – Т. 2. – №. 10 (31). – С. 72-77.

24. Шарипов С. Ш., Эгамбердиев Э. Э. и др. Анализ морфологической структуры углерода в составе сульфидных руд //Научные достижения и открытия 2019. – 2019. – С. 26-31.

25. Худойбердиев Ф.И. и др. Изучение физико-химических свойств дефеката как перспективного вторичного сырья для строительных материалов и химикатов //Universum: химия и биология. – 2022. – №. 9-2 (99). – С. 29-34.

26. Umirov F. E., Nomozova G. R., Majidov H. B. Investigation of the production of surfactants containing sodium chlorate based on sodium hypochlorite //Research, Journal of Critical Reviews <http://www.jcreview.com/index.php>. – 2020.

27. Тагаев И.А., Темиров У.Ш., Хуррамов Н.И., Мажидов Х.Б. результаты анализов пластов фосфоритов на джерой-сардаринском месторождении кфк // International Journal of Advanced Technology and Natural Sciences. 2022. №4. URL:

<https://cyberleninka.ru/article/n/rezultaty-analizov-plastov-fosforitov-na-dzheroy-sardarinskom-mestorozhdenii-kfk> (дата обращения: 13.03.2023).

28. Мажидов Х. Б., Нурмуродов Т. И., Хуррамов Н. И. Изучение реологических свойств упаренной экстракционной фосфорной кислоты, полученной из необоженного мытого высушенного концентрата. – 2022.

29. Вахобов Жавохир Валижон Угли, Умиров Фарход Эргашович, Тагаев Илхом Ахрорович, Мажидов Хаётжон Бахтиёр Угли перспективы очистки оборотных и сточных вод химических предприятий природными сорбентами // Universum: технические науки. 2022. №9-4 (102). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/perspektivy-ochistki-oborotnyh-i-stochnyh-vod-himicheskikh-prepriyatij-prirodnymi-sorbentami> (дата обращения: 13.03.2023).

30. Худойбердиев Ф. И. и др. Изучение переработки промышленных выбросов окислов азота // научная дискуссия современной молодёжи: актуальные вопросы, достижения и инновации. – 2018. – С. 12-14.

31. Мажидов, Х. Б. Изучение реологических свойств упаренной экстракционной фосфорной кислоты, полученной из необоженного мытого высушенного концентрата / Х. Б. Мажидов, Т. И. Нурмуродов, Н. И. Хуррамов // Химическая технология и техника : материалы 86-й научно-технической конференции профессорско-преподавательского состава, научных сотрудников и аспирантов, Минск, 31 января - 12 февраля 2022 г. - Минск : БГТУ, 2022. – С. 110-111.

УДК: 547.371:547.372

ОБРАЗОВАНИЕ ХЕЛАТНЫХ КОМПЛЕКСОВ ПРИ БАКТЕРИАЛЬНОМ ОКИСЛЕНИИ ФЛОТОКОНЦЕНТРАТА

Эшмаматова Дурдона Шавкат кизи
Магистр Навоийского государственного
горно-технологического университета

Хасанова Дилдора Рахматовна
Преподаватель 30-школы Карманинского района
Навоийской области

***Аннотация:** Процессы бактериального окисления являются одним из современных методов обогащения. В современных условиях производства упорные золотосодержащие перерабатываются методом бактериального окисления. В процессе бактериального окисления образование аминокислотных остатков негативно сказывается на результативность процессов с уменьшением выхода благородного металла. Целью данной работы является установление воздействий микроорганизмов на процесс биоокисления флотоконцентратов и определение степени изменения концентрации аминокислот.*

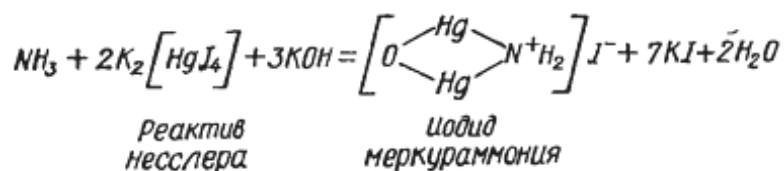
***Ключевые слова:** бактериальная окисления, микроорганизм, хелат, реактор, флотоконцентрат.*

Мировые запасы золотых месторождений с окисленными рудами практически истощаются и одновременно возрастает доля золота в упорно-золотосодержащих минеральном сырье [1-4]. Бактериальные методы [5-8] выщелачивания относятся к одному из современных направлений переработки минерального сырья, которая позволяет перерабатывать золотосодержащие упорные руды и обеспечивать эффективную защиту окружающей среды [9-11].

Установление воздействий микроорганизмов на процесс биоокисления флотоконцентратов и определение степени изменения концентрации аминокислот весьма актуальным вопросом производства.

Для анализов было выделено 13 точек отбора образцов из Гидрометаллургического завода №3: 1. Классификатор верхнего слива; 2. Флотоконцентрат из УПС (узел подачи сырья); 3. Реактор 2-1; 4. Реактор 2-2; 5. Реактор 2-3; 6. Реактор 2-4; 7. Реактор 2-5; 8. Реактор 2-6; 9. Узел противоточной декантации ПТД-1 (Противоточная декантация); 10. Узел противоточной декантации ПТД-3; 11. Питание КЕМИКС; 12. Хвосты цианирования; 13. Хвосты цианирования огарка.

Нами реактив Несслера был применен для определения органических белковых соединений. Метод основан на реакции взаимодействия иона аммония с реактивом Несслера, в результате чего образуется йодистый меркураммоний желтого цвета [12-15]:

Из поступивших образцов были отделены жидкая и твердая фазы. Предварительно были определены плотность, количество твердой фазы и рН-среды, результаты которых приведены в табл. Из табл. видно, что рН среды по сравнению с рН работающих реакторов довольно высока и составляет более 2. Обусловлено это обстоятельство застаиванием пульпы и угнетению активности микроорганизмов от недостатка кислорода и перемешивания пульпы.

Реактив Несслера во всех реакторах в модуле 2, в том числе и на ПТД-1 и ПТД-3 из-за высокой кислотности среды до рН-4 также давал черный осадок с появлением на стенках сосудов желатиноподобной трудноотмываемой светло-коричневой липкой массы.

Таблица. Некоторые физико-химические характеристики образцов бактериального окисления флотоконцентрата

№	Наименование образца	Плотность, г/л.	Количество твердой фазы,		рН среды
			г	%	
1.	Классификатор верхнего слива	1146	135	13,5	8,07
2.	Флотоконц. из УПС	1239	252	25,2	8,45
3.	Реактор 2-1	1210	216	21,6	2,05
4.	Реактор 2-2	1195	226	22,6	2,15
5.	Реактор 2-3	1185	114	11,4	2,10
6.	Реактор 2-4	1180	125	12,5	2,08
7.	Реактор 2-5	1175	148	14,8	2,10
8.	Реактор 2-6	1173	139	13,9	2,10
9.	ПТД-1	1068			4,26
10.	ПТД-3	1145	328	32,8	6,15
11.	Питание КЕМИКС	1308	486	48,6	9,82
12.	Хвосты цианирования	1180	253	25,3	11,95
13.	Хвосты цианир. Огарка				

Также нами методом жидкостной хроматографии определены качественный и количественный анализ белкового состава жидкой фазы, результаты которой приведены на рис.

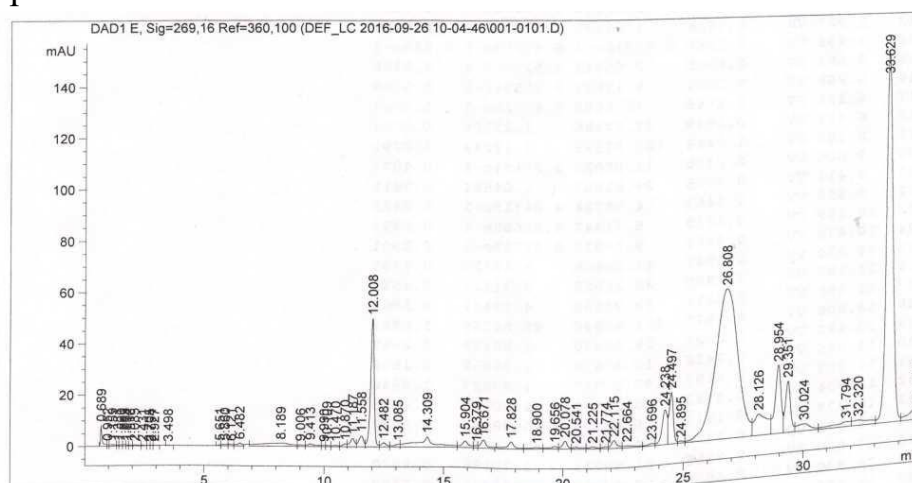

Рис. Жидкостная хроматограмма аминокислот жидкой фазы бактериального окисления флотоконцентрата

Анализ результатов исследования (рис.), показывает, что в растворе присутствует в основном три вида аминокислот – цистеина, треонина и аргинина. Известно, что свободные белки и экзо-аминокислоты образуют металлорганические комплексы или хелаты[16-22].

Эти гидрофильные аминокислоты не обнаружены в классификаторе и флотоконцентрате, это свидетельствует что они в основном выделяются в виде метаболитов из ацидофильных микроорганизмов в реакторах окисления[23-26]. В реакторах первичного окисления отмечено высокое количество всех трех аминокислот – цистеина, треонина и аргинина. При связывании с металлом, масса аминокислот значительно возрастала.

В реакторах вторичного окисления в жидкой фазе количество свободных аминокислот несколько меньше, чем в реакторах первичного окисления. В состав белков входят 20 аминокислот[27-32], из которых в агрессивной сернокислой среде выявлено всего 3 свободных аминокислоты, которые по сравнению с остальными 17 аминокислотами, по-видимому, могут проявлять свою активность и способны взаимодействовать с металлами в кислых средах.

В жидкой фазе противоточной декантации ПТД-1 отмечено вымывание большей части аминокислот и в ПТД-3 в отмытом биокеке количество аминокислот минимальное. В питании КЕМИКС количество отмеченных трех аминокислот минимально.

Список использованных литератур:

1. Kuvandik S., Bakhodir M., Sanat S. Investigation Of Changes In The Concentration Of Metals In The Process Of Bacterial Oxidation Of Flotation Concentrate //Journal of Contemporary Issues in Business and Government Vol. – 2021. – Т. 27. – №. 1.

2. Хасанов А. С., Вохидов Б. Р., Арипов А. Р., Асроров А. А., Пирназаров Ф. Г., Шарипов С. Ш., Немененок Б. М. Исследование повышения степени извлечения аффинированного палладиевого порошка из сбросовых растворов // Литьё и металлургия. 2020. №1. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/issledovanie-povysheniya-stepeni-izvlecheniya-affinirovannogo-palladievogo-poroshka-iz-sbrosovyh-rastvorov> (дата обращения: 13.01.2023).

3. Санакулов К. С. и др. Исследование изменения концентрации ионов металлов в бактериальном окислении флотоконцентрата в жидкой фазе //Горный вестник Узбекистана.-Навои. – 2020. – №. 4. – С. 24-28.

4. Шарипов С. Ш. У., Мухиддинов Б. Ф. Бактериальное выщелачивание сульфидных флотоконцентратов //Universum: технические науки. – 2020. – №. 12-4 (81). – С. 97-100.

5. Шарипов, С. Ш. Исследование разных видов реагентов при нейтрализации кислых стоков биоокисления / С. Ш. Шарипов, Б. Ф. Мухиддинов // Химическая технология и техника : материалы 86-й научно-технической конференции

профессорско-преподавательского состава, научных сотрудников и аспирантов, Минск, 31 января - 12 февраля 2022 г. - Минск : БГТУ, 2022. – С. 290-292.
<https://elib.belstu.by/handle/123456789/47689>

6. Sharipov S.Sh. Investigation of physical and chemical features of the oxidation of gold-containing flotation concentrates [Text] : автореф. дис. ... доктора философии по техн. наукам: 04.00.14 / Sharipov Sanat Shuhrat ogli; NSMI. - Navoi., 2021. – p. 42.

7. Мухиддинов, Б. Ф., Вапоев, Х. М., Жураев, Ш. Т., Тураев, Ф. Э., & Шарипов, С. Ш. (2021). Разработка катализаторов для получения серной кислоты на основе пяти окиси ванадия.

8. Мухиддинов Б. Ф., Шарипов С. Ш. Воздействие микроорганизмов на образование анионов в процессе окисления. – 2021.

9. Шарипов С. Ш. и др. Исследование минералогического состава исходной руды в процессе биоокисления //Эколого-экономические и технологические аспекты устойчивого развития Республики Беларусь и Российской Федерации. – 2021. – С. 148-151.

10. Умиров Ф. Э., Номозова Г. Р., Кодиров С. М. Диаграммы растворимости системы хлората кальция-4-амино-1, 2, 4-триазола-вода //Universum: технические науки. – 2021. – №. 3-3 (84). – С. 74-78.

11. Ахтамов Дилшод Тулкинович, Мухиддинов Баходир Фахриддинович, Махсумов Абдулхамид Гафурович, Шарипов Санъат Шухрат Угли Исследование структуры производных арилпропаргилловых эфиров с диалкиламинами ямр и ик-спектроскопическими методами // Universum: химия и биология. 2022. №11-2 (101). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/issledovanie-struktury-proizvodnyh-arilpropargilovyh-efirov-s-dialkilaminami-yamr-i-ik-spektroskopicheskimi-metodami> (дата обращения: 13.01.2023).

12. Санакулов, К. С., Мухиддинов, Б. Ф., Шарипов, С. Ш., & Вапоев, Х. М. (2021). Исследование образования анионов в процессе бактериального окисления флотоконцентрата. Горный вестник Узбекистана.-Навои, (1), 93-97.

13. Мухиддинов, Б. Ф., Санакулов, К., Шарипов, С. Ш., & Алиев, Т. Б. (2020). Термодинамические и минералогические характеристики образования серной кислоты в процессе бактериального окисления флотоконцентрата. Горный вестник Узбекистана, (3-2020), 105-108.

14. S.Sharipov (2020) Formation of amino acids in the process of bacterial oxidation of flotation concentrate and their effect on the extraction of precious metals. journal Reports of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan.-Tashkent, (5), 48-54.

15. Шарипов С. Ш., Шодикулов Ж. М. Роль микроорганизмов при бактериальном выщелачивании золотосодержащих сульфидных руд //Российская наука в современном мире. – 2019. – С. 122-123.
16. Жалилов А. Х., Шарипов С. Ш. Исследование новых видов катализаторов для синтеза ацетона //Вестник науки. – 2020. – Т. 2. – №. 10 (31). – С. 72-77.
17. Шарипов С. Ш., Эгамбердиев Э. Э. и др. Анализ морфологической структуры углерода в составе сульфидных руд //Научные достижения и открытия 2019. – 2019. – С. 26-31.
18. Кодиров С. М. и др. Синтез пиридиновых производных на основе гетерогенных катализаторов //Universum: технические науки. – 2022. – №. 12-5 (105). – С. 37-44.
19. Вапов Х. М., Умрзоков А. Т., Кодиров С. М. Влияние природы катализаторов и пептизаторов на синтез метилпиридинов //Universum: технические науки. – 2022. – №. 9-3 (102). – С. 33-36.
20. Кодиров С. М., Вапов Х. М. Получение пиридиновых производных гетерогенно-каталитическим методом. – 2022.
21. Мухиддинов Б. Ф., Оликулов Ф. Ж., Жураев Ш. Т. Дериватографическое исследование термические характеристики композиций на основе технического крахмала с хлористым кальцием //Universum: технические науки. – 2022. – №. 2-5 (95). – С. 48-52.
22. Шодиев А. Ф. и др. Устройство для переработки отходов полиуретана //Технология органических веществ. – 2022. – С. 167-169.
23. Fakhriyov O. et al. Development of preparations based on local components for dust suppression on quarry roads //Chemistry and chemical engineering. – 2021. – Т. 2020. – №. 4. – С. 5.
24. Temirov U. S. et al. Nitrogen-phosphorus and humus-phosphorus fertilizers based on Central Kyzylkum phosphorites //International scientific review of the technical sciences, mathematics and computer science. – 2020. – С. 49-56.
25. Вапов Х. М. и др. Синтез на основе бутин-3-ола-2 //Universum: технические науки. – 2019. – №. 6 (63). – С. 99-102.
26. Худойбердиев Ф. И. и др. Изучение физико-химических свойств дефеката как перспективного вторичного сырья для строительных материалов и химикатов //Universum: химия и биология. – 2022. – №. 9-2 (99). – С. 29-34.
27. Umirov F. E., Nomozova G. R., Majidov H. B. Investigation of the production of surfactants containing sodium chlorate based on sodium hypochlorite //Research, Journal of Critical Reviews <http://www.jcreview.com/index.php>. – 2020

28. Тагаев И.А., Темиров У.Ш., Хуррамов Н.И., Мажидов Х.Б. Результаты анализов пластов фосфоритов на Джерой-Сардаринском Месторождении КФК // International Journal of Advanced Technology and Natural Sciences. 2022. №4. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/rezultaty-analizov-plastov-fosforitov-na-dzheroy-sardarinskom-mestorozhdenii-kfk> (дата обращения: 13.03.2023).

29. Мажидов Х. Б., Нурмуродов Т. И., Хуррамов Н. И. Изучение реологических свойств упаренной экстракционной фосфорной кислоты, полученной из необожженного мытого высушенного концентрата. – 2022.

30. Вахобов Жавохир Валижон Угли, Умиров Фарход Эргашович, Тагаев Илхом Ахорович, Мажидов Хаётжон Бахтиёр Угли Перспективы очистки оборотных и сточных вод химических предприятий природными сорбентами // Universum: технические науки. 2022. №9-4 (102). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/perspektivy-ochistki-oborotnyh-i-stochnyh-vod-himicheskikh-prepriyatij-prirodnymi-sorbentami> (дата обращения: 13.03.2023).

31. Худойбердиев Ф. И. и др. Изучение переработки промышленных выбросов окислов азота // Научная дискуссия современной молодёжи: актуальные вопросы, достижения и инновации. – 2018. – С. 12-14.

32. Мажидов, Х. Б. Изучение реологических свойств упаренной экстракционной фосфорной кислоты, полученной из необожженного мытого высушенного концентрата / Х. Б. Мажидов, Т. И. Нурмуродов, Н. И. Хуррамов // Химическая технология и техника: материалы 86-й научно-технической конференции профессорско-преподавательского состава, научных сотрудников и аспирантов, Минск, 31 января - 12 февраля 2022 г. - Минск : БГТУ, 2022. – С. 110-111.

ИЗУЧЕНИЕ ВОЗМОЖНОСТЕЙ ТЕХНОЛОГИЧЕСКИХ ВОЗМОЖНОСТЕЙ СБРОСНОГО СТОКА КУНГРАДСКОГО СОДОВОГО ЗАВОДА

Эшмаматова Дурдона Шавкат кизи
Магистр Навоийского государственного
горно-технологического университета

***Аннотация:** Вода является основным агентом любого производственного технологического цикла. Целью данной работы является изучение количественных и качественных характеристик составов стока Кунградского содового завода.*

***Ключевые слова:** кислый сток, ионный состав, Джамансайский карьер известняка, Западно-Джамансайское месторождения известняка.*

В настоящее время все содовые заводы во многих странах мира, кроме США, Кении и обладающие месторождениями природной соды, используют именно аммиачный способ получения кальцинированной соды. Сырье, необходимое для получения кальцинированной соды по аммиачному способу, является недорогим, широко распространенным. Реакции проводятся при невысоких температурах и давлении близких к атмосферному. Этот способ на заводах хорошо изучен, технологические процессы отлажены и устойчивы.

В качестве карбонатного сырья были приняты запасы Джамансайского месторождения известняков, расположенного в южных отрогах центральной части гор Султануздаг. Данные и параметры известняка Джамансайского карьера приведены в таблице 1.

Таблица 1

Состав известняка Джамансайского месторождения

№	Химическая формула	Состав, в %	
		Джамансайский карьер известняка	Западно-Джамансайское месторождения
1	CaCO ₃	95,6	93,45
2	CaO	54,79	52,50
3	MgO	0,72	0,46
4	SiO ₂ -Al ₂ O ₃	0,35	3,10

5	Fe ₂ O ₃	0,09	0,08
6	SO ₃	0,07	следы
7	K ₂ O-Na ₂ O	0,14	0,10
8	TiO ₂	0,012	следы
9	P ₂ O ₅	0,02	-
10	Прочие	43,87	43,50
11	Mn	0,01	-
12	H ₂ O	0,20	-
13	CO ₂	-	43,00

Основной задачей повышения экологической безопасности производства кальцинированной соды является разработка нового способа утилизации дистиллерной жидкости.

Таким образом, научно-техническая задача по утилизации основного отхода производства кальцинированной соды при возрастающих объемах производства является весьма актуальной.

На Кунградском содовом заводе в качестве сырья приняты запасы соли месторождения Барсакельмес, расположенного в 30 км от завода. Состав самосадочной соли, который применяется на производстве кальцинированной соды по блокам месторождения Барсакельмес для производства соды кальцинированной, приведены в таблице 2.

Таблица 2

Состав самосадочной соли по блокам месторождения Барсакельмес

№	Массовая доля компонентов, %					
	NaCl	нерасв. осадок	SO ₄ ²⁻	Ca ²⁺	Mg ²⁻	K ⁺
1	97,2	1,61	0,36	0,11	0,15	0,01
2	96,7	2,09	0,38	0,09	0,14	0,01
3	97,5	1,29	0,35	0,10	0,17	0,01
4	96,9	1,80	0,41	0,14	0,13	0,01
5	97,0	1,70	0,38	0,11	0,015	0,01

В процессе производства имеется проблема утилизации отходов производства кальцинированной соды. Одним из отходов является дистиллерная жидкость. По утилизацию и использования дистиллерной жидкости, можно

решит эту проблему созданием электролитической обработки с целью получения пероксида кальция [1]. Самый большой научно-практический интерес показывает процессы по использованию дистиллерной жидкости по переработке на другие виды готовой продукции. На Кунградском содовом заводе работающий по аммиачному способу также не исключено образования дистиллерной жидкости как отхода производства. Эту жидкость в количестве около 100-200 м³/час сбрасывают в так называемое «белое море» завода.

Состав дистиллерной жидкости содержит некоторые химические соединения которых можно переработать в другие готовые продукции. По результатам химических анализов в составе дистиллерной жидкости имеется 10-12% хлористого кальция - CaCl₂, 6,1-7,2 % хлористого натрия – NaCl, 1,1-1,3% гидроксида кальция – Ca(OH)₂, 0,8-1,0% сульфата кальция – CaSO₄ и 0,5-0,6% карбоната кальция – CaCO₃

Нам известен также способ очистки дистиллерной жидкости путем ее осветления, снятия сульфатного пресыщения контактированием осветленной жидкости с кристаллами гипса в кипящем слое, карбонизации углекислым газом и повторного осветления [2].

При исследовании отобранных проб дистиллерной жидкости по методу пламенной фотометрии определены следующие показатели которые внесены в таблицу 3 отображена на диаграмме рис.1.

Таблица 3

Содержание кальция, натрия и калия в пробах

№		Ca	Na	K
1	0,001 г/л	6	9	58
2	0,002 г/л	12	14	82
3	0,004 г/л	24	23	143
4	0,008 г/л	48	51	195
5	0,01 г/л	72	54	216
6	Разбавленный (в 200 раз)	45	14	—

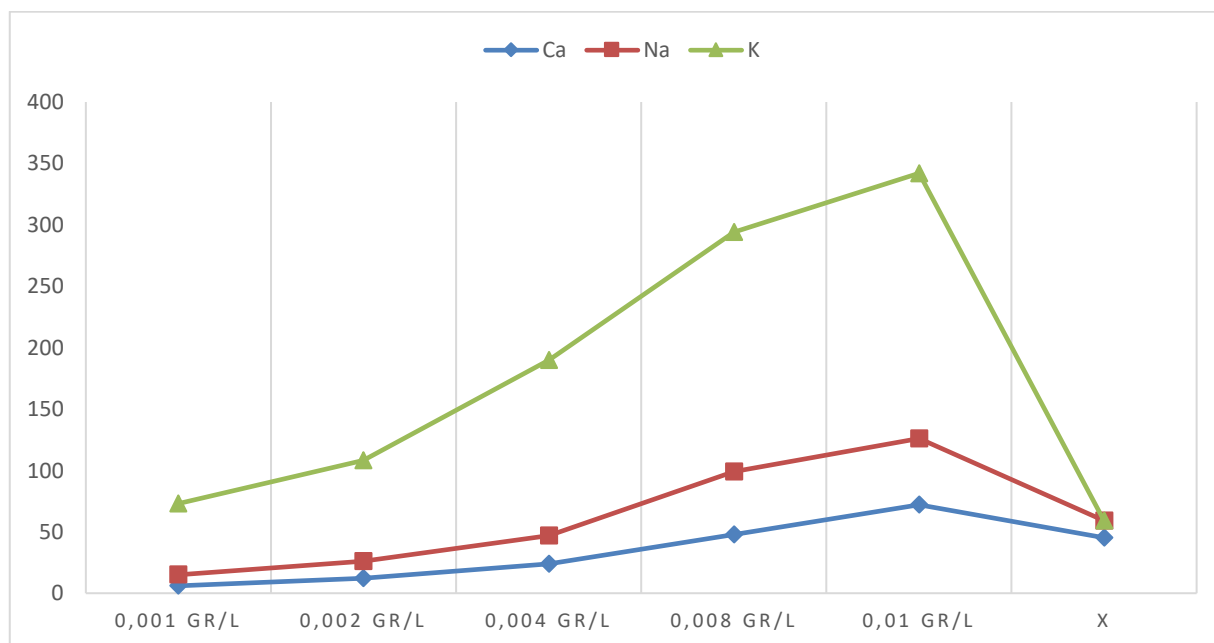

Рис. 1. Содержание кальция, натрия и калия в пробах

Важнейшей задачей исследования состоит отделение дистиллерной жидкости от хлорида кальция. В данном направлении работают ученые несколько научно-исследовательских институтов. Основной задачей утилизации дистиллерной жидкости содового производства заключается в решении экологических проблем в близлежащих районах и создание новых видов продукции на основе отходов производства.

Список литературы:

1. Kuvandik S., Bakhodir M., Sanat S. Investigation Of Changes In The Concentration Of Metals In The Process Of Bacterial Oxidation Of Flotation Concentrate //Journal of Contemporary Issues in Business and Government Vol. – 2021. – Т. 27. – №. 1.

2. Хасанов А. С., Вохидов Б. Р., Арипов А. Р., Асроров А. А., Пирназаров Ф. Г., Шарипов С. Ш., Немененок Б. М. Исследование повышения степени извлечения аффинированного палладиевого порошка из сбросовых растворов // Литье и металлургия. 2020. №1. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/issledovanie-povysheniya-stepeni-izvlecheniya-affinirovannogo-palladievogo-poroshka-iz-sbrosovyh-rastvorov> (дата обращения: 13.01.2023).

3. Санакулов К. С. и др. Исследование изменения концентрации ионов металлов в бактериальном окислении флотоконцентрата в жидкой фазе //Горный вестник Узбекистана.-Навои. – 2020. – №. 4. – С. 24-28.

4. Шарипов С. Ш. У., Мухиддинов Б. Ф. Бактериальное выщелачивание сульфидных флотоконцентратов //Universum: технические науки. – 2020. – №. 12-4 (81). – С. 97-100.

5. Шарипов, С. Ш. Исследование разных видов реагентов при нейтрализации кислых стоков биоокисления / С. Ш. Шарипов, Б. Ф. Мухиддинов // Химическая технология и техника : материалы 86-й научно-технической конференции профессорско-преподавательского состава, научных сотрудников и аспирантов, Минск, 31 января - 12 февраля 2022 г. - Минск : БГТУ, 2022. – С. 290-292. <https://elib.belstu.by/handle/123456789/47689>

6. Sharipov S.Sh. Investigation of physical and chemical features of the oxidation of gold-containing flotation concentrates [Text] : автореф. дис. ... доктора философии по техн. наукам: 04.00.14 / Sharipov Sanat Shuhrat ogli; NSMI. - Navoi., 2021. – р. 42.

7. Мухиддинов, Б. Ф., Вапоев, Х. М., Жураев, Ш. Т., Тураев, Ф. Э., & Шарипов, С. Ш. (2021). Разработка катализаторов для получения серной кислоты на основе пяти окиси ванадия.

8. Мухиддинов Б. Ф., Шарипов С. Ш. Воздействие микроорганизмов на образование анионов в процессе окисления. – 2021.

9. Шарипов С. Ш. и др. Исследование минералогического состава исходной руды в процессе биоокисления //Эколого-экономические и технологические аспекты устойчивого развития Республики Беларусь и Российской Федерации. – 2021. – С. 148-151.

10. Умиров Ф. Э., Номозова Г. Р., Кодиров С. М. Диаграммы растворимости системы хлората кальция-4-амино-1, 2, 4-триазола-вода //Universum: технические науки. – 2021. – №. 3-3 (84). – С. 74-78.

11. Ахтамов Дилшод Тулкинович, Мухиддинов Баходир Фахриддинович, Махсумов Абдулхамид Гафурович, Шарипов Санъат Шухрат Угли Исследование структуры производных арилпропаргиловых эфиров с диалкиламинами ямр и ик-спектроскопическими методами // Universum: химия и биология. 2022. №11-2 (101). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/issledovanie-struktury-proizvodnyh-arilpropargilovyh-efirov-s-dialkilaminami-yamr-i-ik-spektroskopicheskimi-metodami> (дата обращения: 13.01.2023).

12. Санакулов, К. С., Мухиддинов, Б. Ф., Шарипов, С. Ш., & Вапоев, Х. М. (2021). Исследование образования анионов в процессе бактериального окисления флотоконцентрата. Горный вестник Узбекистана.-Навои, (1), 93-97.

13. Мухиддинов, Б. Ф., Санакулов, К., Шарипов, С. Ш., & Алиев, Т. Б. (2020). Термодинамические и минералогические характеристики образования серной

кислоты в процессе бактериального окисления флотоконцентрата. Горный вестник Узбекистана, (3-2020), 105-108.

14. S.Sharipov (2020) Formation of amino acids in the process of bacterial oxidation of flotation concentrate and their effect on the extraction of precious metals. journal Reports of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan.-Tashkent, (5), 48-54.

15. Шарипов С. Ш., Шодикулов Ж. М. Роль микроорганизмов при бактериальном выщелачивании золотосодержащих сульфидных руд //Российская наука в современном мире. – 2019. – С. 122-123.

16. Жалилов А. Х., Шарипов С. Ш. Исследование новых видов катализаторов для синтеза ацетона //Вестник науки. – 2020. – Т. 2. – №. 10 (31). – С. 72-77.

17. Шарипов С. Ш., Эгамбердиев Э. Э. и др. Анализ морфологической структуры углерода в составе сульфидных руд //Научные достижения и открытия 2019. – 2019. – С. 26-31.

18. Кодиров С. М. и др. Синтез пиридиновых производных на основе гетерогенных катализаторов //Universum: технические науки. – 2022. – №. 12-5 (105). – С. 37-44.

19. Вапоев Х. М., Умрзоков А. Т., Кодиров С. М. Влияние природы катализаторов и пептизаторов на синтез метилпиридинов //Universum: технические науки. – 2022. – №. 9-3 (102). – С. 33-36.

20. Кодиров С. М., Вапоев Х. М. Получение пиридиновых производных гетерогенно-каталитическим методом. – 2022.

21. Мухиддинов Б. Ф., Оликулов Ф. Ж., Жураев Ш. Т. Дериватографическое исследование термические характеристики композиций на основе технического крахмала с хлористым кальцием //Universum: технические науки. – 2022. – №. 2-5 (95). – С. 48-52.

22. Шодиев А. Ф. и др. Устройство для переработки отходов полиуретана //Технология органических веществ. – 2022. – С. 167-169.

23. Fakhriyor O. et al. Development of preparations based on local components for dust suppression on quarry roads //Chemistry and chemical engineering. – 2021. – Т. 2020. – №. 4. – С. 5.

24. Temirov U. S. et al. Nitrogen-phosphorus and humus-phosphorus fertilizers based on Central Kyzylkum phosphorites //International scientific review of the technical sciences, mathematics and computer science. – 2020. – С. 49-56.

25. Вапоев Х. М. и др. Синтез на основе бутин-3-ола-2 //Universum: технические науки. – 2019. – №. 6 (63). – С. 99-102.

26. Худойбердиев Ф. И. и др. Изучение физико-химических свойств дефеката как перспективного вторичного сырья для строительных материалов и химикатов //Universum: химия и биология. – 2022. – №. 9-2 (99). – С. 29-34.

27. Umirov F. E., Nomozova G. R., Majidov N. B. Investigation of the production of surfactants containing sodium chlorate based on sodium hypochlorite //Research, Journal of Critical Reviews <http://www.jcreview.com/index.php>. – 2020.

28. Тагаев И.А., Темиров У.Ш., Хуррамов Н.И., Мажидов Х.Б. Результаты анализов пластов фосфоритов на Джерой-Сардаринском Месторождении КФК // International Journal of Advanced Technology and Natural Sciences. 2022. №4. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/rezultaty-analizov-plastov-fosforitov-na-dzheroy-sardarinskoy-mestorozhdenii-kfk> (дата обращения: 13.03.2023).

29. Мажидов Х. Б., Нурмуродов Т. И., Хуррамов Н. И. Изучение реологических свойств упаренной экстракционной фосфорной кислоты, полученной из необоженного мытого высушенного концентрата. – 2022.

30. Вахобов Жавохир Валижон Угли, Умиров Фарход Эргашович, Тагаев Илхом Ахрорович, Мажидов Хаётжон Бахтиёр Угли Перспективы очистки оборотных и сточных вод химических предприятий природными сорбентами // Universum: технические науки. 2022. №9-4 (102). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/perspektivy-ochistki-oborotnyh-i-stochnyh-vod-himicheskikh-prepriyatiy-prirodnymi-sorbentami> (дата обращения: 13.03.2023).

31. Худойбердиев Ф. И. и др. Изучение переработки промышленных выбросов окислов азота //Научная дискуссия современной молодёжи: актуальные вопросы, достижения и инновации. – 2018. – С. 12-14.

32. Мажидов, Х. Б. Изучение реологических свойств упаренной экстракционной фосфорной кислоты, полученной из необоженного мытого высушенного концентрата / Х. Б. Мажидов, Т. И. Нурмуродов, Н. И. Хуррамов // Химическая технология и техника: материалы 86-й научно-технической конференции профессорско-преподавательского состава, научных сотрудников и аспирантов, Минск, 31 января - 12 февраля 2022 г. - Минск : БГТУ, 2022. – С. 110-111.

VINILXLORID MONOMERI SINTEZIDA ISHLATILADIGAN YUQORI SAMARADORLIKKA EGA BO'LGAN KATALIZATORNI YARATISH

Ibragimova Maftuna Lutfulla qizi

Navoiy davlat konchilik va texnologiyalar universiteti,
«Kimyoviy texnologiya» kafedrası, YuMBKT 2-kurs magistranti

***Annotatsiya:** Mazkur tezisda vinilxlorid monomeri sintezida ishlatiladigan zaharli simbli katalizator o'rniga ekologik xavfsiz, yuqori sifatli samaradorlikka ega bo'lgan katalizatorni yaratish texnologiyasi, katalizatorlarni aktivligini oshirish va katalizatorlar gidrotozalash sharoiti haqida to'liq bayon etiladi.*

***Kalit so'zlar:** vinilxlorid monomeri, sintez, zaharli simob, seolit, katalizator.*

Katalizatorlarni asosi sifatida alyuminiy oksidi olinadi. Unga kobalt va molibden oksidlari yoki nikel va molibden oksidlari, alyuminiy Co, Ni va Mo oksidlari shimdiriladi. Oksidlarning umumiy miqdori 12-30% mass.gacha. katalizatorlar gidrotozalash sharoitida faqat geteroatomli birikmalarni parchalab, boshqa uglevodorodlarga aytarlik ta'sir etmaydi.

Katalizatorlarni aktivligini oshirish uchun ularga bir oz miqdorda-1% gacha ba'zi bir metalloksidlari qo'shiladi, katalizatorni asosiga esa seolitlar qo'shiladi. Katalizatorlarni reaktorlarga solingandan keyin ularga oltingugurt birikmalarini beriladi. Natijada katalizatorlarning oksidlari sulfid shakliga o'tadi. Bu xildagi katalizatorlar unumli ishlaydi. Katalizator asosini kislotali xossasini ko'tarish maqsadida ularni xlor yoki ftor birikmalari bilan ishlanadi[1-7].

Katalizatorlarni aktiv komponenti sifatida VIII guruh metallari (Co, Ni, Rt, Rd) oksidlari va VI guruh metallarning ba'zilarini sulfidlari ishlatiladi. Katalizatorlarni aktivligini oshirish maqsadida boshqa elemenlarning, shu jumladan nodir-yer elementlarining oksidi qo'shiladi. Katalizatorning asosiga esa seolitlar qo'shiladi. Katalizatorlarni reaktorga joylagandan so'ng oltingugurt birikmalar bilan oksidlarni sulfid formasiga o'tkaziladi. Bu ham katalizatorni unumdorlik bilan ishlashini ta'minlaydi. Hidrokreking katalizatorini kislota xususiyati yuqori va gidrogenizatsiya etish xususiyati pastroq bo'lishi tavsiya etiladi. Hidrokreking jarayoni xom ashyoni turiga qarab bir bosqichda va ikki bosqichda olib boriladi.

1-jadval

Gaz fazasidagi gidroxlorlash reaksiyalarining termodinamik parametrlari va xloretnlarning muvozanat chiqish qiymatlari

Reaksiya jarayoni	DH ⁰ ₂₉₈ kJ/mol	DS ⁰ ₂₉₈ J/mol·K	Chiqish mahsulotlari		
			100 °C da	150 °C da	200 °C da
CH ₂ =CH ₂ + HCl = CH ₃ CH ₂ Cl	71,72	128,4	0,98/0,99	0,92/0,97	0,73/0,91
CH ₂ =CHCl + HCl = CH ₃ CHCl ₂	72,81	143,8	0,93/0,98	0,74/0,92	0,52/0,83
sis- CHCl=CHCl+HCl = CH ₂ ClCHCl ₂	48,10	137,2	0,14/0,54	0,03/0,20	0,02/0,06
trans- CHCl=CHCl+HCl↔CH ₂ ClCHCl ₂	50,41	136,9	0,25/0,66	0,05/0,31	0,01/0,10
CH ₂ =CCl ₂ + HCl = CH ₃ CCl ₃	51,25	150,2	0,09/0,74	0,015/0,1	0,003/0,03

Analitik nuqtayi nazardan past konsentratsiyadagi metanni aniqlash, ba'zida moddalar almashinuvi bilan bog'liq tajriba uchun yoki gaz chiqayotgan joyni topish uchun qiziqish uyg'otadi. Aynan shaxtalarda portlash chegarasiga yaqin konsentratsiyadagi metanni aniqlash alohida ahamiyat kasb etadi. Bu yerda tekshiruv ishlari olib borilganda oddiy, tez ko'rsatuvchi, olib yuruvchi asboblari yoki ruxsat etilgan konsentratsiyalardan oshganda ogohlantiruvchi signal beruvchi, uzluksiz ro'yxatga oluvchi avtomatik asboblari qo'llash mumkin[8-18].

2-jadval

Eng muhim sanoat ishlab chiqarish jarayonlari ro'yxati

Reaksiya jarayoni	Boshlang'ich mahsulot	Hosil bo'lgan mahsulotlar
Gaz fazasida to'g'ridan – to'g'ri xlorlash (almashtirish, divinil-biriktirma uchun)	Metan, metilxlorid, etanpropilendivinil, uglevodorodlar va xlor-uglevodorodlar C ₁ -C ₃ , xlorouglevodorodlar C ₂ , xlorouglevodorodlar C ₃	Metilen xlorid, xloroformetil, xloridallil, xloriddixlorobutenlar, perxloretilenperxloretilen, trixloretilenperxloretilen
Suyuq fazada to'g'ridan-to'g'ri xlorlash (yopishqoq)	Etilen, asetilen, vinilxlorid	1,2-dixloroetan 1,1,2,2-tetra-xloroetan 1,1,2-trixloroetan
Gaz fazasida oksidlovchi xlorlash	Etilen1,2-dixloroetan	1,2-Dixloroetanperxloretilen, trixloretilen

Gaz fazasida gidroxlrlash	Asetilen	Vinilxlorid
Suyuq fazada gidroxlrlash	Etilen, vinilxlorid, viniliden xlorid	Etilxlorid 1,1-dixloroetan Metilxloroform
Gaz fazasida degidroxlrlash	1,2-Dixloroetan 1,1,2,2-tetraxloroetan	Vinilxloridtrixloretilen
Suyuq fazada degidroxlrlash	1,1,2-Triaxloroetan 1,1,2,2-tetraxloroetan dixlorogidrinlar, glitserin 3, 4-dixlorobutenlar	Vinilidenxlorid, triaxloretilen, epixlorogidrin, xloropren

Havodagi metanni kimyoviy usulda aniqlashda u bilan birga, boshqa yonuvchan uglerod birlkmlarining yonishi mis (II) oksidida yoki asosi nodir metallardan tashkil topgan katalizatorlar ishtirokida sodir bo'lib, natijada hosil bo'lgan CO₂ ga qarab aniqlash mumkin. Namunada ishtiroketayotgan uglerod oksidini metan hali yonmagan 280°C gacha haroratda oldindan yoqish bilan bartaraf etish mumkin. Simobni fizik asboblari va ba'zida elektrolit sifatida tez-tez qo'llanilishi vaqti-vaqti bilan ishchi joylari liavosining ifloslanishiga olib keladi. Bundan tashqari, asosi simobdan iborat bo'lgan ko'pgina preparatlar davolash vositasi yoki insektitsidlar bo'lib xizmat qiladi, shuning uchun ularni ishlab chiqarishda va ulardan foydalanishda simob saqlovchi changlar hosil bo'lishini e'tiborga olish kerak. Galogenlar davriy sistemaning yuqori o'ng burchagida joylashgan barcha elementlar kabi elektronlarni o'ziga tortish xususiyatiga ega. Elektronlar alkil guruhlardagi qisman musbat zaryadni so'ndiradi va karboniy ionini barqarorlashtiradi: galogenlar o'z navbatida elektronlarni o'ziga tortadi, musbat zaryadni kuchaytiradi va karboniy ionini beqarorlashtiradi. Shuning uchun ham etilenga nisbatan vinilxlorid reaksiya qobiliyati sust reagent hisoblanadi [19-24].

Chunki ular oidida zararli chiqindilarning atrof-muhitga ta'sirini chuqur anglagan holda texnologik jarayonlarni ishlab chiqish va takomillashtirish vazifasi turadi. Umumtexnik, kimyoviy va maxsus fanlarni o'rganish jarayonida olgan bilimlari asosida ular atmosfera, gidrosfera va litosferaning asosiy xususiyatlarini hisobga olib, atmosfera havosi, suv va tuproqni ifloslovchi moddalarni tahlil qilishning mavjud usullarini takomillashtirishi va yangilarini ishlab chiqishi kerak. Bu nafaqat sanoat korxonalarida yaxshi mehnat sharoitini ta'minlash, balki insonlar salomatligi va atrof-muhitni saqlab qolish uchun ham zarurdir [25-32].

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Мухиддинов Б. Ф., Оликулов Ф., Жураев Ш.Т. Дериватографическое исследование термические характеристики композиций на основе технического крахмала с хлористым кальцием //Universum: технические науки. – 2022. – №. 2-5 (95). – С. 48-52.
2. Шодиев А. Ф. и др. Устройство для переработки отходов полиуретана //Технология органических веществ. – 2022. – С. 167-169.
3. Fakhriyor O. et al. Development of preparations based on local components for dust suppression on quarry roads //Chemistry and chemical engineering. – 2021. – Т. 2020. – №. 4. – С. 5.
4. Temirov U.S. et al. Nitrogen-phosphorus and humus-phosphorus fertilizers based on central kyzylkum phosphorites //International scientific review of the technical sciences, mathematics and computer science. – 2020. – С. 49-56.
5. Вапоев Х. М. и др. Синтез на основе бутин-3-ола-2 //Universum: технические науки. – 2019. – №. 6 (63). – С. 99-102.
6. Кодиров С.М. и др. Синтез пиридиновых производных на основе гетерогенных катализаторов //Universum: технические науки. – 2022. – №. 12-5 (105). – С. 37-44.
7. Вапоев Х. М., Умрзоков А.Т., Кодиров С.М. Влияние природы катализаторов и пептизаторов на синтез метилпиридинов //Universum: технические науки. – 2022. – №. 9-3 (102). – С. 33-36.
8. Кодиров С.М., Вапоев Х.М. Получение пиридиновых производных гетерогенно-каталитическим методом. – 2022.
9. Умиров Ф.Э., Номозова Г.Р., Кодиров С.М. Диаграммы растворимости системы хлората кальция-4-амино-1, 2, 4-триазола-вода //Universum: технические науки. – 2021. – №. 3-3 (84). – С. 74-78.
10. Kuvandik S., Bakhodir M., Sanat S. Investigation Of Changes In The Concentration Of Metals In The Process Of Bacterial Oxidation Of Flotation Concentrate //Journal of Contemporary Issues in Business and Government Vol. – 2021. – Т. 27. – №. 1.
11. Хасанов А. С., Вохидов Б. Р., Арипов А. Р., Асроров А. А., Пирназаров Ф. Г., Шарипов С. Ш., Немененок Б. М. Исследование повышения степени извлечения аффинированного палладиевого порошка из сбросовых растворов // Литьё и металлургия. 2020. №1. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/issledovanie-povysheniya-stepeni-izvlecheniya-affinirovannogo-palladievogo-poroshka-iz-sbrosovyh-rastvorov> (дата обращения: 13.01.2023).

12. Санакулов К. С. и др. Исследование изменения концентрации ионов металлов в бактериальном окислении флотоконцентрата в жидкой фазе // Горный вестник Узбекистана.-Навои. – 2020. – №. 4. – С. 24-28.

13. Шарипов С. Ш. У., Мухиддинов Б. Ф. Бактериальное выщелачивание сульфидных флотоконцентратов // Universum: технические науки. – 2020. – №. 12-4 (81). – С. 97-100.

14. Шарипов, С. Ш. Исследование разных видов реагентов при нейтрализации кислых стоков биоокисления / С. Ш. Шарипов, Б. Ф. Мухиддинов // Химическая технология и техника : материалы 86-й научно-технической конференции профессорско-преподавательского состава, научных сотрудников и аспирантов, Минск, 31 января - 12 февраля 2022 г. - Минск : БГТУ, 2022. – С. 290-292. <https://elib.belstu.by/handle/123456789/47689>

15. Sharipov S.Sh. Investigation of physical and chemical features of the oxidation of gold-containing flotation concentrates [Text] : автореф. дис. ... доктора философии по техн. наукам: 04.00.14 / Sharipov Sanat Shuhrat ogli; NSMI. - Navoi., 2021. – p. 42.

16. Мухиддинов, Б. Ф., Вапоев, Х. М., Жураев, Ш. Т., Тураев, Ф. Э., & Шарипов, С. Ш. (2021). Разработка катализаторов для получения серной кислоты на основе пяти окиси ванадия.

17. Мухиддинов Б. Ф., Шарипов С. Ш. Воздействие микроорганизмов на образование анионов в процессе окисления. – 2021.

18. Шарипов С. Ш. и др. Исследование минералогического состава исходной руды в процессе биоокисления // Эколого-экономические и технологические аспекты устойчивого развития Республики Беларусь и Российской Федерации. – 2021. – С. 148-151.

19. Ахтамов Дилшод Тулкинович, Мухиддинов Баходир Фахриддинович, Махсумов Абдулхамид Гафурович, Шарипов Санъат Шухрат Угли Исследование структуры производных арилпропаргиловых эфиров с диалкиламинами ямр и ик-спектроскопическими методами // Universum: химия и биология. 2022. №11-2 (101). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/issledovanie-struktury-proizvodnyh-arilpropargilovyh-efirov-s-dialkilaminami-yamr-i-ik-spektroskopichesкими-metodami> (дата обращения: 13.01.2023).

20. Санакулов, К. С., Мухиддинов, Б. Ф., Шарипов, С. Ш., & Вапоев, Х. М. (2021). Исследование образования анионов в процессе бактериального окисления флотоконцентрата. Горный вестник Узбекистана.-Навои, (1), 93-97.

21. Мухиддинов, Б. Ф., Санакулов, К., Шарипов, С. Ш., & Алиев, Т. Б. (2020). Термодинамические и минералогические характеристики образования серной

кислоты в процессе бактериального окисления флотоконцентрата. Горный вестник Узбекистана, (3-2020), 105-108.

22. S.Sharipov (2020) Formation of amino acids in the process of bacterial oxidation of flotation concentrate and their effect on the extraction of precious metals. journal Reports of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan.-Tashkent, (5), 48-54.

23. Шарипов С. Ш., Шодикулов Ж. М. Роль микроорганизмов при бактериальном выщелачивании золотосодержащих сульфидных руд //Российская наука в современном мире. – 2019. – С. 122-123.

24. Жалилов А. Х., Шарипов С. Ш. Исследование новых видов катализаторов для синтеза ацетона //Вестник науки. – 2020. – Т. 2. – №. 10 (31). – С. 72-77.

25. Шарипов С. Ш., Эгамбердиев Э. Э. и др. Анализ морфологической структуры углерода в составе сульфидных руд //Научные достижения и открытия 2019. – 2019. – С. 26-31.

26. Худойбердиев Ф. И. и др. ИЗУЧЕНИЕ ФИЗИКО-ХИМИЧЕСКИХ СВОЙСТВ ДЕФЕКТА КАК ПЕРСПЕКТИВНОГО ВТОРИЧНОГО СЫРЬЯ ДЛЯ СТРОИТЕЛЬНЫХ МАТЕРИАЛОВ И ХИМИКАТОВ //Universum: химия и биология. – 2022. – №. 9-2 (99). – С. 29-34.

27. Umirov F. E., Nomozova G. R., Majidov N. B. Investigation of the production of surfactants containing sodium chlorate based on sodium hypochlorite //Research, Journal of Critical Reviews <http://www.jcreview.com/index.php>. – 2020.

28. Тагаев И.А., Темиров У.Ш., Хуррамов Н.И., Мажидов Х.Б. РЕЗУЛЬТАТЫ АНАЛИЗОВ ПЛАСТОВ ФОСФОРИТОВ НА ДЖЕРОЙ-САРДАРИНСКОМ МЕСТОРОЖДЕНИИ КФК // International Journal of Advanced Technology and Natural Sciences. 2022. №4. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/rezultaty-analizov-plastov-fosforitov-na-dzheroy-sardarinskom-mestorozhdenii-kfk> (дата обращения: 13.03.2023).

29. Мажидов Х. Б., Нурмуродов Т. И., Хуррамов Н. И. Изучение реологических свойств упаренной экстракционной фосфорной кислоты, полученной из необожженного мытого высушенного концентрата. – 2022.

30. Вахобов Жавохир Валижон Угли, Умиров Фарход Эргашович, Тагаев Илхом Ахрорович, Мажидов Хаётжон Бахтиёр Угли ПЕРСПЕКТИВЫ ОЧИСТКИ ОБОРОТНЫХ И СТОЧНЫХ ВОД ХИМИЧЕСКИХ ПРЕДПРИЯТИЙ ПРИРОДНЫМИ СОРБЕНТАМИ // Universum: технические науки. 2022. №9-4 (102). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/perspektivy-ochistki-oborotnyh-i-stochnyh-vod-himicheskikh-prepriyatij-prirodnymi-sorbentami> (дата обращения: 13.03.2023).

31. Худойбердиев Ф. И. и др. Изучение переработки промышленных выбросов окислов азота // НАУЧНАЯ ДИСКУССИЯ СОВРЕМЕННОЙ МОЛОДЁЖИ: АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ, ДОСТИЖЕНИЯ И ИННОВАЦИИ. – 2018. – С. 12-14.

32. Мажидов, Х. Б. Изучение реологических свойств упаренной экстракционной фосфорной кислоты, полученной из необоженного мытого высушенного концентрата / Х. Б. Мажидов, Т. И. Нурмуродов, Н. И. Хуррамов // Химическая технология и техника : материалы 86-й научно-технической конференции профессорско-преподавательского состава, научных сотрудников и аспирантов, Минск, 31 января - 12 февраля 2022 г. - Минск : БГТУ, 2022. – С. 110-111.

METHODS OF INVESTIGATION OF CHRONIC LIP CRACK

Shakirova Fotima Abdulazizovna

Tashkent State Dental Institute

Xudayberganova Maftuna Xasan qizi

Tashkent State Dental Institute

maftunahudajberganova442@gmail.com

ANNOTATION

To date, numerous methods for the diagnosis and treatment of chronic lip fissures have been presented, including schemes for both general and local treatment. However, the number of patients with this pathology tends to constantly grow, so the search for new drugs and methods for its treatment is important and justified. The article presents a clinical case of local treatment of a chronic lip fissure with the inclusion of a blockade with a local anesthetic and the application of a collagen-containing preparation in the treatment regimen, which showed a good clinical result.

Key contributors: malignancy, epithelialization, lip fissure, blockade, mucosa, pathology, collagen, local, vasoconstrictor, etiopathogenesis.

Introduction

Relevance.

A total of 22 patients were examined (the study group – 11 people; the comparison group - 11 people). The clinical examination was carried out according to the generally accepted method. It consisted of a survey, an inspection. Anamnesis of life and disease was collected. Revealed the presence of transferred and concomitant diseases, bad habits, occupational hazards. In the presence of general somatic diseases, the anamnesis of a certain disease was collected, the nature and tactics of previously conducted treatment were determined. We paid attention to the allergological status and heredity.

When examining patients, we excluded clinical signs of malignancy of cracks. Bacterioscopic examination was performed in 50% of patients (11 people), which revealed the usual mixed microflora of the oral cavity. Blood examination was performed in 4 patients: general clinical analysis: bacteriological: no glucose; for HIV infection.

Discussion. All observed patients underwent bacteriological studies. Often, it is not possible to determine the cause of an infectious lesion of the oral mucosa due to the presence of a huge number of microorganisms in the oral cavity. The possibility of anaerobic infection depends on the number of anaerobes in the wound, morphological features and virulence of the pathogen, the influence of concomitant microorganisms, etc.

The realization of the pathogenic properties of anaerobes is possible with the appropriate state of the body and only in the presence of tissue areas deprived of blood supply, chronic intoxication of the body, accompanied by a decrease in protective forces, etc. his patients To choose adequate antibacterial agents for effective treatment.

Result.

Method for determining anaerobes Scrapings from cracks were sown in Kitta - Tarozzi medium incubated under anaerobic conditions at 37 ° C for 3-4 days; the bottom growth of bacteria was observed. Then they were transplanted to blood sugar agar in Petri dishes and into a column of sugar nutrient agar in a test tube. The crops were also incubated under anaerobic conditions. Delicate transparent colonies were formed on the surface of the tetanus bacillus blood agar, surrounded by an inconspicuous hemolysis zone. To obtain a pure culture, suspicious colonies were transplanted into test tubes with Endo medium and stored under a layer of vaseline oil. For the purpose of qualitative and quantitative determination of anaerobic pathogenic microflora, gas-liquid chromatography was carried out according to the method of A.I. Karpishchenko and G.I. Elkin (2001) on the basis of the Department of Microbiological Chromatography of the Laboratory, Biochemistry of TMA. Results of the gas-liquid test, the most common pathogen of HRT was mixed microflora ($54.2 \pm 1.1\%$) with a

predominance of anaerobic non-clostridial microflora, gram-negative bacteria of the genus *Bacteroides* and a lesser degree of gram-positive cocci of the genera *Peptococcus* and *Peptosreptococcus*.

Conclusion.

With the help of bacteriological studies, the determination of anaerobes was carried out. The possibility of anaerobic infection depends on the number of anaerobes in the wound, morphological features and virulence of the influence of concomitant microorganisms, etc. The realization of the pathogenic properties of anaerobes is possible with the appropriate state of the body and only in the presence of tissue areas deprived of blood supply, chronic intoxication of the body, accompanied by a decrease in its defenses, etc.

List of literature.

1. Khanov A.M. Modern system of organizational forms of active prevention of breast cancer (based on the model of the Republic of Bashkortostan): Abstract of the dissertation. ... Doctor of Medical Sciences. - Rostov-on-Don, 2001. - 50 P.
2. Tsvetkova L.A., Arutyunov S.D., Petrova L.V., Perlamutrov Yu.N. Diseases of the mucous membrane of the oral cavity and lips. - M.: MEDpress-inform. -2006.-288 p.
3. Chizhikova T.S., Kravtsova E.O. The clinical picture of the oral cavity in people living in various ecological areas of Volgograd and the Volgograd region. - Volgograd. - 2000. - pp. 132-135.
4. Shargorodsky A.G., Rutsky N.F. Benign and malignant tumors of soft tissues and bones of the face. - M.: VUNMC, 1999. - pp. 122-125.
5. Yagovdik N.Z., Kachuk M.V., Zemskova Z.A. Placenta suspension in the complex therapy of patients with eczema and diffuse neurodermatitis // Abstracts of the 6th All-Russian. Congress of Dermatologists and Venereologists. - M., 1989. - 4.2. - pp. 483-484.

6. Archard N.O. Dental diseases of internal and external nature. - New York: C. Thomas, 1996. - 590 p.

7. Bezek D.M. et al. Acute gangrenous mastitis and cheilitis associated with enterotoxin-releasing Staphylococcus aureus in goats // Can. Vet. J. - 2005. - Volume 36. - No.2. - pp. 106-107.

8. Brook R.I. Exfoliative cheilitis // Oral surgery. - 1988. - Vol. 45. - No. 1. - pp. 52-60.

9. Costa i Silva Ya. Fucking depression. Editorial. WPA Educational Bulletin on Depression, 1993;1:1.

INTEGRATION OF COMPUTER-BASED LANGUAGE LEARNING INTO CLASSROOM ACTIVITIES

Kamolova Saida Zufar qizi

Jizzakh State Pedagogical University

Foreign languages faculty student

Annotation: *The article reveals the features of using computer technologies in foreign language teaching. The main focus is on the theoretical and practical use of information technology and the advantages of this approach for learning English in independent work of students.*

Keywords: *interactive ways, psychological aspects, pedagogical aspects, modern information technologies, audio animations, video animations, electronic textbooks, multimedia products, computer training systems, multimedia and educational programs, multimedia presentations, extracurricular activities information technologies, ICT.*

Introduction

Today's society is rapidly developing due to the emergence of modern information technologies. Nowadays, the use of computer technologies and its new possibilities in teaching is of great importance. It helps teachers to find different ways to improve the quality of teaching. For example, in the modern teaching process, the project methodology of teaching foreign languages and Internet resources are aimed at the individualization of teaching, taking into account the skills, level of education and interests of young people. In addition, it should be noted that the role of teachers is to create a supportive classroom environment in which they constantly decide, guide, explain, connect the old with the new, recognize nonverbal communication, and provide moral support.

Materials and methods

Achieving positive results in education is determined, first of all, by the effective organization of educational and educational work to teach the young generation the basics of scientific knowledge, to expand the scope of their worldview and thinking, and to form their spiritual and moral qualities. In this regard, many changes are being made to the educational process, new approaches are being implemented. One of them is to increase the efficiency of classes using information and communication technologies. Based on this, the introduction of information and communication

technologies into the educational process is the demand of the time. One of the important tasks of today's pedagogy is to increase students' interest in subjects, to develop their mental and creative thinking, intellectual abilities, to ensure interdisciplinary connection. It is a priority to organize classes based on advanced pedagogical technologies, to teach students to work independently, to use the possibilities of information technologies wisely, and to improve the quality of mastering the taught subject. In this regard, different methods are used in the teaching of primary education. One of them is the use of modern information technologies. The rapid development of modern information technologies, their rapid penetration into the field of education, and the fact that they are becoming important in our lives, require the appropriate formation of our knowledge and skills in this regard. Therefore, it was recommended to teach using computers in elementary grades.

Content and methods of interactive education in the conditions of cooperative education Implementation of interactive educational technologies in the process of cooperative education includes the use of interactive educational methods (students to analyze life situations, make their own decisions, teaching self-defense and respect). The perspective of others they have the necessary communication skills in a relaxed environment) from a collaborative perspective on foreign language learning using technology¹.

Electronic textbooks, manuals and presentations created for primary school students are widely used in the educational process. In the teaching of reading, mother tongue, mathematics and natural sciences, with the help of information technologies, various demonstration slides can be used in lesson processes. For example: in the subjects of reading and mother tongue, reading letters and words together on a big screen, then reading small fairy tales and stories, writing letters correctly and beautifully; solving problems using simple operations in mathematics, using slides, organizing various calculation games; understanding of natural phenomena can be given using simple slides.

Interest is responsible for a personal way of engaging in activities that direct students to a specific, selected response to existing conditions².

¹ I. Aldashev The importance of using modern methods in teaching russian as a foreign language. "Экономика и социум" №11(78) 2020 www.iupr.ru

² S. Jabborova. The problem of increasing the interest of students in the Russian language at the university "Economics and Society" No. 12 (79) 2020 www.iupr.ru

The use of these methods motivates the development of oral speech of a young and knowledge-hungry student, increases the skills of oral calculation, creativity, research and thinking skills¹.

The use of electronic presentations as demonstration and demonstration material in the lesson will greatly help the teacher. Providing educational material in the form of animations in an electronic presentation makes it easier to understand the subject and increases visibility. Demonstration slides can also be given to students as handouts. An example of this is the electronic presentation on the topic "Agreements" created for use in 4th grade mother tongue classes. The electronic textbook can be used for independent education and effective assimilation of educational materials. In the electronic textbook, the teaching materials of the subject are provided to the student in interactive ways, psychological and pedagogical aspects, modern information technologies, audio and video animations are appropriately used. Book.uz site has electronic textbooks of almost all subjects for students of grades 1-4. But they are not presented in the form of text and sound. It is advisable to provide electronic textbooks in the form of text and audio, in the form of a slide show. The combined use of audio and video information dramatically increases the effectiveness of teaching.

In the context of multimedia, learning can be made more effective by engaging all types of the learner's sensory perception and arming the intellect with new conceptual tools².

Today's teacher is required to be able to use information technologies in the course of the lesson, to teach students to freely use a computer, to acquire modern knowledge thoroughly, and to become mature individuals.

Discussion and results

As well as, if we discuss about using information and communication technologies, we will divide into five main directions in foreign language lessons can be distinguished:

1. Use of multimedia products and computer training systems. This direction is mainly typical of the field of teaching foreign languages with the help of ICT. There are many programs for learning a foreign language, all of which use ready-made computer training courses with phonetic, grammatical and lexical material consolidation exercises. Educational materials in such programs often consist of two parts: theoretical and practical, and the training is based on interactive exercises on

¹ M. Ch. Aliyev. "Information technologies" study guide (in Uzbek and Russian languages). T.: UzDJTU 2018.

² I. Aldashev. To use the specific properties of the computer, allowing to individualize the educational process and turn to fundamentally new cognitive means. "Economy and society" №6(73) 2020 www.iupr.ru

various aspects of the foreign language. It is recommended to use computer training programs at all levels.

2. Creation of multimedia and educational programs. The computer allows us to use and deliver a large amount of educational information: various texts, exercises, audio and multimedia information. In addition, it can be supplemented, changed or given in a new form. However, in order to fully use all these possibilities, it is necessary to create a computer training program. All components of the computer-based training program should, first of all, correspond to the goals of teaching a foreign language.

3. Creating multimedia presentations. Often, teachers claim that it is very difficult to find the necessary visual material for the lesson. To solve this problem, teachers create their own presentations on the topics they need. Using presentations in the classroom is a very effective way to have a positive impact on students. Tables, animations, video and audio recordings can be created and placed in the presentation. New vocabulary can be well explained with photos and pictures, fixation of new material is done with the help of pre-prepared exercises.

4. Use of ICT in extracurricular activities. Currently, ICT is widely used not only for traditional classes, but also for conducting extracurricular activities with students. When working on educational projects, students refer to various sources of information: electronic encyclopedias, Internet search engines. Students use text and image editors, and present their work using presentations, photos, or videos.

5. Use of Internet resources. The Internet is a global international network that allows you to search for necessary information and use information from various information sources. There are many e-learning programs for learning a foreign language. In the process of teaching a foreign language, the use of relevant information via e-mail is also very popular.

Multimedia technologies allow listening to speech in a foreign language, which also allows you to separate words into words and compare the pronunciation and spelling of words. It is also possible to record the student's spoken word or phrase for later review and correction. Using multimedia technology, sound cards allow users to record their speech and then compare it with the pronunciation of other speakers. The graphics capabilities of computers can represent any type of activity in the form of pictures or animations. This is especially important when learning new vocabulary. Using ICT in grammar lessons is very useful in learning any subject. Properly placed material, successfully used color design, the use of tables and charts will help teachers to conduct their lessons in a more interesting and colorful way. In addition, it can be more interesting to manage the level of grammar skills learned with the help of ICT.

Conclusion

In conclusion, the introduction of information and communication technologies has become an important direction in learning foreign languages. Power Point presentation, e-mail correspondence, educational programs on CD-ROM, Internet resources in teaching foreign languages help students to develop language and communicative competences, increase interest in independent learning activities.

References

1. Voitko S.A. On the use of information and communication technologies in the English lesson / Internet magazine "Festival of Pedagogical Ideas" - Open Lesson, 2018.
2. Zakharova I. G. Information technologies in education: a textbook for higher educational institutions, institutions. M.: Academy, 2018. - S. 338.
3. Cavanaugh, C. S. (2001). The effectiveness of interactive distance education technologies in K-12 learning: A meta-analysis. *International Journal of Educational Telecommunications*, 7 (1), 73-88.
4. Harding, K (2007). *English for Specific Purposes*, Oxford University Press Warschauer, M., & Healey, D. (1998). *Computers and language learning: An overview. Language Teaching*, 31, 57-71.
5. I. Aldashev The importance of using modern methods in teaching russian as a foreign language. "Экономика и социум" №11(78) 2020 www.iupr.ru
6. S. Jabborova. The problem of increasing the interest of students in the Russian language at the university "Economics and Society" No. 12 (79) 2020 www.iupr.ru
7. M. Ch. Aliyev. "Information technologies" study guide (in Uzbek and Russian languages). T.: UzDJTU 2018.
8. I. Aldashev. To use the specific properties of the computer, allowing to individualize the educational process and turn to fundamentally new cognitive means. "Economy and society" №6(73) 2020 www.iupr.ru

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ЛЕЧЕНИЕ ХРОНИЧЕСКОГО ПАРОДОНТИТА

Жураева Сожида Рустам кизи

магистр 2-курс, Ташкентский Государственный

Стоматологический Институт jorayevasojida669@mail.com

Аннотация. В настоящее время имеется высокая встречаемость заболеваний пародонта. В практики врача стоматолога часто встречаются пациенты с наличием патологий пародонта. Причинами их возникновения могут служить различные факторы. Такие как физические, механические, химические, вирусные и патологические. В настоящее время не до конца изучены причины развития заболеваний пародонта. Частота встречаемости этого заболевания в мире равна 70-98%. Это и является для нас пусковым механизмом в углубленном изучении этого заболевания, его этиологии, клиники, патогенеза и дальнейшего лечения. Основной причиной развития этого заболевания являются микробная бляшка, которая имеет в своем составе большое количество различных микроорганизмов. Такие как *Str.sanguis*, *Str.mutans*, *P.gingivalis*, *P.melaninogenica*, *A.Actinomicetescomitans*, *F.necroform*, *F.nucleatum*.

Начало воспалительных изменений отмечается в области края десны зуба, в области полости десны клинического зуба, где эпителиальное сращение повреждается отходами микробного налета и токсинами микроорганизмов; развивается венозная гиперемия, нарушение микроциркуляции, сопровождающееся укорочением капиллярных петель и повышением проницаемости стенки сосуда, что сказывается на нормальной трофике соединительного эпителия. В дальнейшем на альвеолярно-волокнутом опорном аппарате пародонтального сустава происходит деструкция и формируется пародонтальный карман.

Наше внимание привлек комплексный противовоспалительный препарат местного действия "Холисал-гель", в состав которого входит нестероидное противовоспалительное средство салицилат холина и антисептическое средство хлорид Цеталкония. Обладает противовоспалительным и обезболивающим действием. Противовоспалительное и болеутоляющее действие обеспечивает основной компонент этого препарата - салицилат холина, ингибирующий циклооксигеназу, снижающий синтез простагландинов.

Ключевые слова: холисал гель, пародонт, воспаление, *Str.sanguis*, *Str.mutans*, *P.gingivalis*, *P.melaninogenica*, *A.Actinomicescommitans*, *F.necroform*, *F.nucleatum*, патогенез.

Annotation. Currently, there is a high incidence of periodontal diseases. In the practice of a dentist, patients with the presence of periodontal pathologies are often found. The reasons for their occurrence can be various factors. Such as physical, mechanical, chemical, viral and pathological. Currently, the causes of periodontal diseases are not fully understood. The incidence of this disease in the world is 70-98%. This is the trigger for us in an in-depth study of this disease, its etiology, clinic, pathogenesis and further treatment. The main cause of the development of this disease is a microbial plaque, which has a large number of different microorganisms in its composition. Such as *Str.sanguis*, *Str.mutans*, *P.gingivalis*, *P.melaninogenica*, *A.Actinomicescommitans*, *F.necroform*, *F.nucleatum*. *commitans*, *F.necroform*, *F.nucleatum*.

The onset of inflammatory changes is noted in the area of the gum margin of the tooth, in the area of the gum cavity of the clinical tooth, where epithelial fusion is damaged by microbial plaque waste and microbial toxins; venous hyperemia develops, microcirculation disturbance, accompanied by shortening of capillary loops and increased permeability of the vessel wall, which affects the normal trophism of the connective epithelium. In the future, destruction occurs on the alveolar-fibrous supporting apparatus of the periodontal joint and a periodontal pocket is formed.

Our attention was attracted by a complex anti-inflammatory drug of local action "Holisal-gel", which includes a non-steroidal anti-inflammatory agent salicylate of choline and an antiseptic agent Cetalkonium chloride. It has an anti-inflammatory and analgesic effect. Anti-inflammatory and analgesic effect is provided by the main component of this drug – salicylate.

Keywords: holisal gel, periodontal disease, inflammation, *Str.sanguis*, *Str.mutans*, *P.gingivalis*, *P.melaninogenica*, *A.Actinomicescommitans*, *F.necroform*, *F.nucleatum*, pathogenesis.

Введение: Воспалительные заболевания пародонта являются одной из важнейших проблем стоматологии, так как отмечается тенденция неуклонного роста их частоты при значительной распространенности. Их распространенность достигает 98%, а течение характеризуется частыми (2-4 раза в год) обострениями и короткими периодами ремиссий. Распространенность ПП в Республике Узбекистан колеблется от 69,4 до 87,4% и не имеет тенденции к

снижению . Лечение воспалительно-деструктивных заболеваний пародонта в связи с их высокой частотой и интенсивностью является актуальной проблемой современной стоматологии, не только медицинское, но и социальное значение. выявить терапевтический эффект препарата "Холисал-гель " в комплексном лечении заболеваний пародонта и разработать методику его применения.

Материалы и методы исследования:

Всего было обследовано 36 человек обоего пола в возрасте от 20 до 55 лет, которые составили основную группу лиц и группу сравнения. Основную группу составили люди, получавшие препарат «Холисал-гель».

Результаты и обсуждение. Особенности выявления реакций микроциркуляции десен у практически здоровых людей и больных пародонтитом путем введения препарата "Холисал-гель". Оценка противовоспалительной эффективности препарата "Холисал-гель" при пародонтите в клинике. Определение показаний к применению "Холисал-геля" при лечении хронических пародонтитов.

Холисал является комбинированным препаратом, обладающим противомикробным, противовоспалительным и обезболивающим действием. Клинический эффект препарата обусловлен входящими в его состав ингредиентами. Так, холина салицилат, входящий в состав Холисала, обладает анальгезирующим и выраженным противовоспалительным эффектом при местном применении. Холина салицилат угнетает активность циклооксигеназы, функциональную активность нейтрофилов и макрофагов, а также продукцию интерлейкина-1. Реализация противовоспалительного эффекта Холисала объясняется также и способностью холина салицилата подавлять синтез простагландинов. Немаловажное значение имеет тот факт, что холина салицилат быстро всасывается с поверхности слизистой оболочки полости рта, проникая к нервным окончаниям, а также кроме противовоспалительного оказывает противогрибковое и противомикробное действие. Цеталкония хлорид, входящий в состав Холисала является антисептиком, проявляющим активность в отношении грамположительных и грамотрицательных микроорганизмов, вирусов и грибов.

Пропилоксибензоат и метилоксибензоат, которые содержатся в гелевой основе Холисала, также обладают противогрибковым и антибактериальным эффектами.

Гелевая основа Холисала и цеталкония хлорид уменьшают поверхностное натяжение тканей, усиливая тем самым проникающую способность основного действующего вещества -холина салицилата.

Гелевая основа способствует прочной фиксации препарата Холисал на слизистой оболочке полости рта, препятствуя смыванию его слюной.

Заключение: таким образом, препарат «Холисал гель», обладая большими преимуществами перед традиционными способами лечения заболеваний пародонта, может быть весьма перспективным и внедрен в отечественную медицину.

Литература

1. Леонова Л.Е., Таболина Е.Н. Клинико-микробиологическая оценка эффективности препарат «Холисал» при лечении пародонтита Проблемы стоматологии. — 2005 г.; 1:31-3.

2. Маланин И.В., Попова И.К. Оценка эффективности препарата холисал в комплексе лечение заболеваний пародонта. - Международный журнал прикладных и фундаментальных Исследовать. - 2013; 6:71-

3. Масумова В.В., Булкина Н.В. Сравнительная характеристика эффективности лечение гингивита гелем Холи Сал и бутадионовой мазью. — Современные наукоемкие технологии. — 2007 г.; 12:64-5.

4. Михальченко В.Ф., Темкин Е.С., Чижикова Т.С. Применение препарата «Холисал» в комплексное лечение заболеваний слизистой оболочки полости рта и пародонта. - Бюллетень ВолгГМУ. — 2004 г.; 12:78-80.

5. Перламутрова В.Ю. Применение препарата «Холисал®» в комплексном лечении воспалительных заболеваний пародонта: дис. ... с.м.с. - М., 2005. - 120 с.

6. Питерская Н.В., Рукавишников Л.И., Радышевская Т.Н., Алешина Н.Ф. Лечение лишая слизистой оболочки полости рта с помощью лазеротерапии в сочетании с гелем Холисал. - Бюллетень ВолгГМУ. - 2013; 2 (46): 118-9.

7. Страхова С.Ю., Мартынова О.В. Применение препарата «Холисал» в комплексном лечении острого герпетического стоматит у детей. — Практическая медицина. — 2009 г.; 1:98-100

STILIZATSION FOLKLORIZMNING O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Najimova Xumora

BuxDU adabiyotshunoslik yo‘nalishi II bosqich magistranti

x.d.najimova@buxdu.uz

***Annotatsiya:** Yozma adabiyotda folklorga xos motiv, ritm, obrazdan foydalanish, folklor janrini o‘zlashtirish orqali stilizatsion folklorizmni yuzaga keltirish an’anaga aylanib bormoqda. Bu holatning tadqiqi ham amalga oshirilmoqda. Ushbu maqolada stilizatsion folklorizmlarning o‘ziga xos xususiyatlari tahlil etildi.*

***Kalit so‘zlar:** stilizatsion, folklorizm, ritm, motiv, janr, ohangdorlik, analitik.*

Dunyo yaralibdiki, har bir jon, har bir mavjudot, jamiyki borliq bir birini boyitib, to‘ldirib keladi. Gulning go‘zalligiga suv va havo sabab bo‘lsa, tabiat ajoyiboti nabodot-u hayvonot sababdir. Daraxtlar quyoshdan nur olib yashnagani kabi, ijod olami ham bir birini boyitib, to‘ldirib keladi. Adabiyotning eng asosiy oziq manbayi xalq va uning ijodiyotidir. Dastavval og‘zaki shaklda yaralgan adabiyotimiz mana necha asrlardirki yozma manbalar uchun poydevor vazifasini o‘tab kelmoqda. Xalqning bor boyligi, so‘zining go‘zalligi adabiyotda namoyon bo‘ladi. Uning gullab yaxshnamog‘ida, taraqqiy topmog‘ida esa xalq og‘zaki ijodi ya’ni folklorning o‘rni beqiyosdir.

Yozma adabiyotga folklorning kirib kelishi turli istilohlar bilan nomlandi. Xususan, “folkloridan foydalanish”, “folklor ta’siri”, “folklor an’analari” va “folklorizm” atamalari shular jumlasidandir. Turli baxs munozaralar, olimlarimizning izlanishlari yakuni o‘laroq xalq og‘zaki ijodining yozma adabiyotga ta’siri, ijodkorning folkloridan foydalanish maxorati “Folklorizm” atamasi bilan yuritila boshlandi.

Ijodkor folklor materialidan g‘oyaviy niyati va maqsadiga, qaysi turda ishlatishiga qarab, turlicha yo‘nalish va maqsadlarda foydalanishi mumkin. U xohlasa, folklor materialini shaklan o‘zgartirmay aynan qo‘llashi yoki qayta ishlab, o‘z asarining ruhiga singdirib keltirishi mumkin¹.

Shu kungacha o‘zbek adabiyoti namunalarida uchraydigan folklorizmlarni adabiyotshunos, olim L.Sharipova to‘rt jihatiga ko‘ra tasnif qilgan:

- 1) qo‘llanish davriga ko‘ra: a) mumtoz folklorizm; b) zamonaviy folklorizm;
- 2) qo‘llanish o‘rniga ko‘ra: a) badiiy folklorizm; b) publitsistik folklorizm;

¹ Sharipova.L. XX asrning 70-80-yillari o‘zbek she’riyatida folklorizm. – Toshkent: Fan, 2011. – B.144.

3) folklorizmlarning sifatiga ko'ra: a) oddiy folklorizm; b) murakkab folklorizm; 4) qo'llanish yo'nalishi va vazifasiga ko'ra: a) uslubiy-nutqiy folklorizm; b) kompozitsion folklorizm; v) ijtimoiy-etnografik folklorizm. Oxirgisi A.A.Gorelov tasnifiga asoslangan¹.

Biz o'rganayotgan stilizatsion folklorizmlar murakkab folklorizmning bir turi bo'lib, adabiyotshunos, olim, B.Sarimsoqov murakkab folklorizmlarni tabiati va vazifasiga qarab: a) analitik folklorizm; b) sintezlashgan folklorizm; v) stilizatsiya xarakteridagi folklorizmlar tarzida uch guruhga bo'ladi².

Analitik folklorizmlar asarning badiiy to'qimasi, uning yetakchi g'oyasi bilan organik birikib keta olmasligi jixatidan xarakterlansa, sintezlashgan folklorizmlar o'zaro chirmashib, qorishib ketishni ifodalaydi. Sintezlashgan folklorizm yuzaga kelishi uchun tanlangan folklor materialini asar syujetiga singib ketishi lozim. Analitik folklorizm asardan olib tashlansa ham, asar mohiyatiga jiddiy zarar yetmaydi, lekin asardagi o'ziga xos jozibaga sezilarli putur yetadi. Kitobxon ruhiga tasir qiluvchi vositalardan biri boy beriladi, biroq asar g'oyasi, mazmuni, syujetida jiddiy o'zgarish bo'lmaydi.

Folkloridan yozma adabiyotga ko'chgan janr, motiv, obraz ritm kabilar o'zlashtirilib yoki aynan qo'llanilishidan qat'iy nazar, folklorligini yo'qotib, adabiyotning tarkibiy uzviga aylanadi, ya'ni folklorizmni yuzaga keltiradi. Ijodkor folklor materialiga ishlov berishi jarayonida rang-barang shakllar yuzaga keladi, uslub xilma-xilligi kelib chiqadi. Shu asosda stilizatsion folklorizmning ichki ko'rinishlari shakllanadi. "Stilizatsiya" so'zi "uslubga monandlik", "unga o'xshatib asar yaratish" degan ma'nolarni ifodlaydi³.

Analitik va sintezlashgan folklorizmida ijodkor folklor materialidan aynan foydalansa, stilizatsion folklorizmlarda aynan takror emas, balki xalqona usul, xalqona uslub yetakchilik qiladi. Bunday usulda yaratilgan asarlar bizga xalq usulini, xalqona shaklni yodga solishi bilan xarakterlanadi. Stilizatsion folklorizmlar yozuvchi, shoir mahoratini, uning xalq ijodi bilimdoni ekanligini belgilovchi muhim vosita desak yanglishmagan bo'lamiz. Ijodkor xalq og'zaki ijodiga mansub janr, motiv, ohang yoki obrazni o'z usulida, yangicha uslubda qayta yaratar ekan u nafaqat yozma adabiyot rivojiga balki, og'zaki adabiyot umrboqiyiligiga ham o'z hissasini qo'shgan hisoblanadi.

Xalq og'zaki ijodiga mansub asar syujeti, mazmuni, shakli, ohangi aynan saqlanib, yangicha usulda, shaklda yaratilgan asarlar stilizatsion folklorizmlarni

¹ Sharipova L. XX asrning 70-80-yillari o'zbek she'riyatida folklorizm. – Toshkent: Fan, 2011. – B. 35.

² Sarimsoqov B. Folklorizmlar biologiyasiga doir // O'zbek tili va adabiyoti. 1980. № 4. 42-44-betlar

³ Sharipova L. XX asrning 70-80-yillari o'zbek she'riyatida folklorizm. – Toshkent: Fan, 2011. – B. 21.

vujudga keltiradi. Yozma adabiyotimizda folklorizmlarning barcha turini uchratishimiz mumkin. Tadqiqotchilar tomonidan folklorizm va uning turlari, badiiy adabiyotda aks etishi turli tomonlardan tadqiq qilindi.

Adabiyotshunos I.Yormatov o'zining "Stilizatsiya xarakteridagi folklorizmlar" nomli maqolalarida stilizatsion folklorizmlarni murakkab folklorizmlarning keng tarqalgan ko'rinishlaridan biri sifatida e'tirof etadi. Ularning fikricha, stilizatsiya jarayonida yozuvchi folklorshunoslik qonuniyatlariga qat'iy amal qilishi, folklor materialining g'oyaviy-kompozitsion butunligiga putur yetkazmasligi, folklorga xos rivoyaviy bayon uslubini o'zgartirmasligi lozim¹.

Ammo, adabiyotshunos, olim L.Sharipovning fikricha, o'zlashtirish chog'ida janr tanlash erkinligi va huquqi saqlanadi. Shuning uchun ijodkor o'zi tanlagan xalq ertagi syujetini xohishiga qarab, yo ertak, yo doston shaklida qayta ishlashi mumkin. Folklor material janrining o'zgarishi esa uning kompozitsion butunligini ham o'zgarishga olib keladi. Hatto buning oqibatida an'anaviy janrni takrorlamaydigan yangi oraliq janr paydo bo'lishi kuzatiladi. Agar epik turdagi folklor materialiga dramatik asar sifatida ishlov berilsa, folklorga xos epik bayon uslubiga, albatta, putur yetadi. Olima I. Yormatovning bu boradagi nazariy fikri yozma adabiyotda mavjud misollar mohiyatiga to'la-to'kis mos kelmasligini, mavjud asarlardagi stilizatsiya holati juda rang-barangligi bois stilizatsiya xarakteridagi folklorizmni bu qadar chegaralash o'rinli emasligini ta'kidlaydi².

I.Yormatov stilizatsion folklorizmlarni ikki turga bo'lib tasnif qiladi: 1. Progressiv (ijobiy xarakterdagi) stilizatsiya. 2. Regressiv (salbiy xarakterdagi) stilizatsiya.

Progressiv (ijobiy xarakterdagi) stilizatsiyada ijodkor folklor asarining syujet va motivlariga erkin yondashib uni qayta ishlaydi. Uning mazmunini rivojlantirish, syujet va obrazlarni boyitish imkoniga ega.

Regressiv stilizatsiyada ijodkor folklorga xos asar materialini shaklan kengaytirib, asar g'oyasini aynan saqlaydi, unga o'z g'oyasini singdirmaydi. Shu bois bu usul salbiy xarakterdagi stilizatsiya ham deb yuritiladi.

Adabiyotshunos, olim L.Sharipova stilizatsion folklorizmlar folklor janrlari (doston, ertak, afsona, rivoyat, ko'shik, yig'i, yo'qlov, alla kabilar)ning asosiy motivlari va badiiy shaklini ifoda uslubini hamda ularga aloqador yuksak g'oyaviy motivlarni, an'anaviy epik obrazlarni, ko'tarinki ritmni ijodiy o'zlashtirish natijasida yuzaga keladi, deya ta'kidlaydi va stilizatsion folklorizmlarni shu asosda to'rt turga

¹ Yormatov I. Stilizatsiya xarakteridagi folklorizmlar // O'zbek adabiyoti. 1984. №3 - B. 31.

² Sharipova L. XX asrning 70-80-yillari o'zbek she'riyatida folklorizm. – Toshkent: Fan, 2011. – B. 87.

bo'ladi: 1. Janr stilizatsiyasi. 2. Motiv stilizatsiyasi. 3. Obraz stilizatsiyasi. 4. Ritm stilizatsiyasi¹.

Xalq og'zaki ijodiga xos janr ijodkorlar tomonidan o'zlashtirilib, uni yozma adabiyotga olib kirilishi janr stilizatsiyasini vujudga keltirdi. Bilamizki, janr o'zlashuvi har ikki adabiyotda ham yuz beruvchi jarayondir, ya'ni og'zaki adabiyot ham, yozma adabiyot ham o'zaro janr almashib kelganlar.

Folklor janrlarining o'zlashuvi turli jihatlaridan talqin qilingan. Jumladan, O.Safarov, T.Abdikulov kabi olimlar ertak janrining yozma adabiyotda o'zlashuvi, adabiy ertakning turli ko'rinishlarini yuzaga keltirganligi haqida fikr yuritadilar². O.Safarov e'tiroficha, folklordagi janriy rang-baranglik va ifodaviy vositalardan ijodiy foydalanishda asosan ikki yo'nalish ustuvordir:

Birinchi yo'nalish – folklor namunalari (ertaklar, masallar, rivoyatlar, latifalar va hokazolarni) bolalar yoshi, saviyasi va ruhiga moslashtirib qayta ishlash yoki tabdil (interpretatsiya) qilish. Buning bosh sharti asarning xalqona ruhiga putur yetkazmagan holda g'oyaviy- badiiy barkamolligini ta'minlash va shu asosda axloqiy-tarbiyaviy qimmatini oshirish hisoblanadi.

Ikkinchi yo'nalish – folklor syujetlari asosida she'riy, nasriy va drammatik asarlar yaratish yoki stilizatsiya xarakteridagi folklorizmlar. Bu yo'nalish barcha xalqlar bolalar adabiyoti ravnaqida yetakchi omillardan hisoblanadi³.

Adabiyotshunos N.Sharopova og'zaki lirika janrlariga murojaat etish tamoyili haqida fikr yuritib, "Xalq she'riy shakllariga murojaat tamoyili haqiqiy ma'nodagi ijobiy hodisa", – deb e'tirof qiladi⁴. L.Sharipova yozma adabiyotda dastlab doston, maqol, topishmoq, yo'qlov, yig'i, keyinchalik yor-yor, alla kabi folklor janrlari stilizatsiya qilingan deb hisoblaydi va doston janri stilizatsiyasining debochasi deya "Qutadg'u bilig" va "Hibat-ul haqoyiq" asarlarini e'tirof etadi⁵. Xalq dostonlari bilan yozma dostonlar orasida jiddiy o'xshashlik va tafovutlar bor. Bu o'xshashlik va tafovutlar turli davrlarda turlicha kechdi.

Yozma adabiyotimizga ertak, doston, naql, afsona, rivoyat, qo'shiq, alla, yor-yor, o'lan, lapar, aytishuv, yig'i yo'qlov, marsiya, topishmoq, tez aytish, hukmlagich, erkalama, askiya, latifa kabi folklor janrlari stilizatsiya qilingan.

Xalq ijodiga xos bo'lgan motivlarni ijodiy o'zlashtirish motiv stilizatsiyasini vujudga keltiradi. Ijodkor o'z asarida folklorga xos oshiq-ma'shuqlik,

¹ Sharipova L. O'sha manba. – B. 88.

² Safarov O. Folklor va bolalar adabiyoti // O'zbek tili va adabiyoti. 2003. №6. 20-26-betlar. Abdikulov T. Bolalar poemachiligi va xalq og'zaki ijodi / O'zbek tili va adabiyoti. 1975. №5 29-34-betlar

³ O.Safarov, R.Barakayev, B.Jamilova. Bolalar adabiyoti. Buxoro. Durdona nashriyoti, 2019. – B. 174.

⁴ Sharopova N. Og'zaki lirika janrlariga murojaat etish tamoyili// O'zbek tili va adabiyoti. 1998. №2. 28-32-betlar.

⁵ Sharipova L. XX asrning 70-80-yillari o'zbek she'riyatida folklorizm. – Toshkent: Fan, 2011. – B. 90.

qahramonlarning g'ayritabiiy tug'ilishi, farzand tilab sarson-sargardonlik, toj-u taxt, boyluk taqsimoti, yoxud yor izlab yo'lga tushmoq, ovga, safarga chiqmoq, tush ko'rmoq, o'gaylik, yetimlik, xalqqa xos urf-odatlar, turmush tarzi bilan bog'liq bir qancha motivlardan ijodiy foydalanar ekan, asarga xalqona ruh va go'zallikni ham singdiradi. Barchamizga ma'lum bo'lgan xalq ertaklari, dostonlari-yu afsonalariga xos bo'lgan bunday motivlar yozuvchilar tomonidan juda keng foydalanib kelingan.

T.Mirzaev "motiv" istilohini ikki ma'noda qo'llaydi va dostonlarda el-u yurtga muhabbat motivlari urug' birligi g'oyasi bilan birlashib ketishini ta'kidlaydi. Bu o'rinda "motiv" "mavzu", "g'oya" ma'nosini ifodalaydi. Shu tadqiqotning o'zida motiv syujetning bir bo'lagi sifatida ham e'tirof etiladi. "Alpomish" eposining syujet sostavini atroflicha qarab chiqishda uning motivlari haqida fikr yuritish, doston syujeti to'qimasidagi o'rni va ahamiyatini belgilash ham muhim rol o'ynaydi", – deb yozadi olim¹. Zero, "motiv" fransuzcha so'z bo'lib "tema, mavzu", ayni chog'da, "ohang, kuy" ma'nolarini ham anglatadi². Adabiyotshunoslik istilohi sifatida "syujet tarkibidagi xalqalardan biri" yoki asarning asosiy mavzusi va g'oyasini to'ldirishga xizmat qiluvchi qo'shimcha mavzu yoki g'oyaviy yo'nalish ma'nosini anglatadi. Aytaylik, xalq og'zaki ijodida qahramonning g'ayritabiiy tug'ilishi yoki ovga yo safarga chiqishi alohida-alohida motivlar bo'lib, an'anaviyligi bilan diqqatni tortadi. Demak, "motiv" istilohi ham g'oya, ham syujetning bir bo'lagi ma'nosida ishlatiladi.

L.Sharipova XX asrning 70-80-yillari o'zbek she'riyatida uchrovchi folklorizmlarni tadqiq qilar ekan, ushbu davr she'riyatida folklorga xos motivlarning stilizatsiya qilinganligini quyidagicha turlarga bo'lib tasnif qiladi:

- 1) dostonga xos motivlar stilizatsiyasi;
- 2) ertakka xos motivlar stilizatsiyasi;
- 3) xalq hayoti, turmush tarzi bilan bog'liq motivlar stilizatsiyasi³.

Olima dostonga xos motivlar stilizatsiyasini eng ko'p uchrovchi turi sifatida e'tirof etadi. "Alpomish" va "Go'ro'g'li" turkumiga kiruvchi dostonlarning motivlari ijodkorlar tomonidan salmoqli darajada stilizatsiya qilinganligini misollar orqali keltirib o'tadi. Ertakka xos motivlar stilizatsiyasi haqida fikr yuritar ekan, shoirlar ko'proq uch og'ayni botirlar bilan bog'liq motivlarga murojaat qilishganini ta'kidlaydi. Xalq hayoti, turmush tarzi bilan bog'liq motivlar stilizatsiyasiga to'xtalar ekan, ularni etnografik motivlar deb ataydi va bunday motivlar ko'proq xalqning irimlari, urf-odatlari, ijtimoiy hayoti bilan bog'liqligini e'tirof etadi.

¹ T. Mirzayev. "Alpomish" dostonining o'zbek variantlari. Toshkent:Fan, 1968 91-93-betlar.

² Ruscha-o'zbekcha lugat. 2 tomlik. T. 2. Toshkent : O'zbek Sovet Ensiklopediyasi Bosh redaksiyasi, 1984. - B. 573.

³ Sharipova L. XX asrning 70-80-yillari o'zbek she'riyatida folklorizm. – Toshkent: Fan, 2011. – B. 111.

Bir soʻz bilan aytganda motiv stilizatsiyasi oʻquvchini ham izlanishga xalq ijodi bilan tanishishga undaydi, qolaversa, ijodkorning badiiy maqsadiga koʻrk bagʻ ishlaydi, adabiyotni boyitadi, ifoda uslubini goʻzallashtiradi.

Xalq ogʻzaki ijodiga xos boʻlgan obrazlardan yozma adabiyotda foydalanish obraz stilizatsiyasini vujudga keltiradi. Ijodkor folklorga xos boʻlgan obrazlardan oʻz ijodiy niyati va gʻoyasi yoʻlida foydalanar ekan, undan aynan nusxa koʻchirmay, har qanday obrazdan oʻz maqsadi yoʻlida erkin foydalanmogʻi, unga oʻz ijodiy niyatini singdirmogʻi lozim. Yozma adabiyot folklor obrazidan foydalansa, aynan oʻxshatish asosida obrazni koʻchiradi. Ammo identifikatsiya shunchaki nusxa koʻchirish boʻlmay, ijodkor folklor obrazini oʻz maqsadi yoʻlida xizmat qildirishini anglatadi.

“Obraz identifikatsiyasi” tushunchasidan kelib chiksak, folklor obrazlarining yozma adabiyotga koʻchishini stilizatsion folklorizm deb hisoblash mumkin¹. Adabiyotshunos L.Sharipova folklor obrazlari stilizatsiyasi haqida fikr yuritir ekan, toʻrt xil koʻrinishga ega deya tarmoqlaydi:

1. Epik obrazlar stilizatsiyasi.
2. Ramziy obrazlar stilizatsiyasi.
3. Mifologik obrazlar stilizatsiyasi.
4. Dramatik tur janrlari obrazlari stilizatsiyasi².

Epik turga mansub doston, ertak, asotir, afsona, rivoyat, naql, latifa janrlariga xos obrazlarni yozma adabiyot asrlar davomida ijodiy oʻzlashtirib, oʻz adabiy obraziga aylantirib, folklor obrazlariga yangicha ruh, yangicha vazifa yuklamoqda. Rivoyatlar, afsonalar obrazlari sifatida Toʻmaris, Kir, Spitamen, Shiroq, Layli, Majnun, Shirin, Tohir, Zuhro kabi obrazlar yozma adabiyot tomonidan oʻzlashtirilgan boʻlsa, doston qahramonlari sifatida Goʻroʻgʻli, Alpomish, Barchin, Hasanxon, Avazxon, Gulqiz, Qaldirgʻoch, Qorajon, Boychibor, Gʻirot kabi obrazlar stilizatsiya qilindi. Latifa qahramonlari Kal, Nasriddin Afandi, Aldar koʻsa; ertak qahramonlari Toʻngʻich botir, Oʻrtancha botir, Kenja botir, Zumrad, Qimmat, Noʻxotpolvon kabi qahramonlar yozma adabiyot gʻoyalarini tashishda xizmat qilgan boʻlsa, xalq qoʻshiqlaridagi ramziy obrazlar yozma sheʼriyatga xos poetik obrazlarni yuzaga keltirishda poydevor boʻlayotir.

Xalq qoʻshiqlarida daraxt, soch, terak, choy, suv, daryo, gul, olov, shuʼla kabi yuzlab ramziy obrazlar orqali lirik qahramon ruhiyati ochib berilgan boʻlsa, yozma sheʼriyatda bu obrazlar oʻzlashtirilganda ularning haqiqiy mohiyati goh saqlab qolindi, goh boshqa vazifa va boshqa maʼnoda talqin qilindi³.

¹ Sharipova L. XX asrning 70-80-yillari oʻzbek sheʼriyatida folklorizm. – Toshkent: Fan, 2011. – B. 121.

² Sharipova L. Oʻsha manba. – B. 121.

³ Sharipova L. Oʻsha manba. – B. 122.

Mifologik obrazlar sifatida, dev, pari, ajdaho, yalmog‘iz kampir, sehrli kuchlar va farishtalar, yovuz maxluqlar, yengilmas pahlavonlarni aytishimiz mumkin. Drammatik turga xos bo‘lgan obrazlar, epik obrazlar bilan uzviy bog‘liq hisoblanadi. Biz bilgan ko‘plab doston va ertaklar, latifalar sahnalashtirilgan bo‘lib, ularda ishtirok etuvchi obrazlar ham stilizatsiya qilingandir.

Folklor obrazlarining yozma adabiyot tomonidan o‘zlashtirilishi, ijodkor fikrining, maqsad va g‘oyasining chuqurroq, teranroq anglanishiga xizmat qiladi. Folklor obrazlari yozma adabiyot obrazlar olamini yanada boyitishga xizmat qiladi. Obraz stilizatsiyasi odatda motiv, janr stilizatsiyasi bilan yonma-yon tarzda qo‘llaniladi.

Ijodkorlarning xalqona ohangda ijod qilishga bo‘lgan intilishi, xalq yo‘lida, xalqona usulda asar yaratishi, shoirlarning xalq qo‘shiqlari, xalq ohanglari ta‘sirida yaratgan she‘rlari ritm stilizatsiyasini vujudga keltiradi. Ritm stilizatsiyasi stilizatsion folklorizmlar orasida eng ko‘p uchrovchi turi hisoblanadi.

L.Sharipova o‘z monografiyasida ritm stilizatsiyasi ikki xil yo‘l bilan hosil qilinishini ta‘kidlaydi:

1. Bilvosita yuzaga kelgan folkloriy ritm stilizatsiyasi.
2. Bevosita yuzaga kelgan folkloriy ritm stilizatsiyasi.

Bilvosita yuzaga kelgan folkloriy ritm stilizatsiyasi tazmin bog‘lash yoki janr stilizatsiyasi jarayonida yuzaga keladi. Shoir xalqning biror asariga tazmin bog‘lar ekan, undagi ritmikani ham stilizatsiya qiladi. Shoir xalq dostoni va xalq qo‘shig‘i ritmini stilizatsiya qilishi mumkin. Shoir dostonidan, xalq qo‘shiqlaridan bayt yoki satr keltirib, uni davom ettiradi. Oqibatda folklorga xos ritm stilizatsiyasi bilvosita yuzaga keladi.

Bevosita yuzaga keladigan folkloriy ritm stilizatsiyasi haqida fikr yuritish bir muncha mushkul. Negaki, folkloriy ritm manbayi aniq bo‘lmasa, uni his qilish mumkinu, ammo izohlash oson emas. O‘ynoki yoki mungli ritmni xalq she‘riyatida vazn, so‘z takrori, tovush takrori, turli sheva unsurlari, epik obrazlar, folkloriy ruh kabi bir qator vositalar yuzaga keltirar ekan, yozma she‘riyat ulardan foydalansa, folkloriy ritm bevosita, to‘g‘ridan-to‘g‘ri stilizatsiya qilinadi¹.

Ritm stilizatsiyasi badiiy asarni xalqqa, uning qalbiga, yurak-yuragigacha yetib borishini ta‘minlovchi yetakchi omillardan biridir. Xalqona soddalik, o‘ynoqilik asarga o‘zgacha ruh va joziba bag‘ishlaydi.

Xulosa o‘rnida shuni aytish mumkinki, stilizatsion folklorizmlar xalqona ohang, obraz, motiv va janrning ikkinchi umri, ikkinchi hayotining boshlanishidir. Bu jarayonni xalqdan olib, qayta ishlab, yana xalqqa bermoq deb ta‘riflash mumkin.

¹ Sharipova L. XX asrning 70-80-yillari o‘zbek she‘riyatida folklorizm. – Toshkent: Fan, 2011. 141-143-betlar.

Folklorga xos uslubda yaratilgan asarlar o‘zining go‘zalligi, jozibasi, xalqonaligi, ko‘ngilga yaqinligi bilan ajralib turadi. Shu bois bunday asarlarning o‘quvchisi ham, ishtiyoqmandi ham bisyor.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdiqulov T. Bolalar poemachiligi va xalq og‘zaki ijodi / O‘zbek tili va adabiyoti. 1975. №5 29-34-betlar
2. Safarov O. Folklor va bolalar adabiyoti // O‘zbek tili va adabiyoti. 2003. №6. 20-26-betlar.
3. O.Safarov, R.Barakayev, B.Jamilova. Bolalar adabiyoti. Buxoro. Durdona nashriyoti, 2019. – B. 174.
4. T. Mirzayev. "Alpomish" dostonining o‘zbek variantlari. Toshkent:Fan, 1968 91-93-betlar.
5. Yormatov I. Stilizatsiya xarakteridagi folklorizmlar // O‘zbek adabiyoti. 1984. №3 – B. 31.
6. Sharipova L. XX asrning 70-80-yillari o‘zbek she’riyatida folklorizm. – Toshkent: Fan, 2011. – 153 b.
7. Sharipova L. She’riyat va folklor. – Toshkent: Navro‘z, 2019. – 204 b.
8. Sharopova N. Og‘zaki lirika janrlariga murojaat etish tamoyili// O‘zbek tili va adabiyoti. 1998. №2. 28-32-betlar.
9. Ruscha-o‘zbekcha lugat. 2 tomlik. T. 2. Toshkent : O‘zbek Sovet Ensiklopediyasi Bosh redaksiyasi, 1984. - B. 573.

КАТТА ҚУЁШ ҚУРИЛМАСИНИНГ ТЕХНОЛОГИК ИМКОНИЯТЛАРИ

А.И. Мустафоев, М.О.Мустафоева,
Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон
Миллий университети Жиззах филиали.
mustafoevakmal@gmail.com

Б.Г. Кодиров, Ф.Рахманова
Самарқанд давлат тиббиёт университети.

Энергиядан турли шаклларда фойдаланиш глобал иқтисодий тараққиёт ва саноатлантиришда муҳим рол ўйнайди. Қуёш энергияси барқарор ривожланиш ва глобал иқлим ўзгаришини бошқариш жараёнида тобора ортиб бораётган эҳтиёжни қондириш учун энергиянинг муҳим манбаи ҳисобланади, чунки у бемалол, чексиз, экологик тоза энергия манбаидир. Ҳозирги кунда энг қиммат энергия турларидан бири иссиқлик энергиясидир. Бунинг сабаби, уни ишлаб чиқаришнинг ўзига хос хусусиятлари ва ёнилғи нархининг доимий ошиб бориши, иссиқлик энергиясини иссиқлик алмаштиргичларга кўп марта айлантириш натижасида келиб чиқадиган иссиқлик электр станцияларининг самарадорлиги пастлиги, истеъмолчига иссиқлик етказиб бериш жараёнида самарадорлик тахминан 40-70% ни ташкил этади.

Тошкент вилояти Паркент тумани тоғ этакларида 1050 метр баланликда жойлашган катта қуёш печи бу тадқиқотларда қўл келади. Бу иншоатнинг тасвири 1-расмда келтирилган.

Бу иншоатдан кундузи қуёш энергиясидан кунига 3000°C гача бўлган печда назорат қилинадиган ҳароратни яратиш мумкин. Бунда 54-54 метрли асоси параболик нометалл, диаметри 1.2 метр бўлган, йўналтирилган нурни ташкил этади. 2-расм.

Марказда ойна матолари, ортида металлни эритиш жараёни мониторинги ўтказиладиган жойда тадқиқотлар маркази мавжуд. Уядаги кўзгу элементлар сони 10700 тани ташкил этади. 3-расм. Бунга қуёшдан келаётган ёруғлик нурини тўғридан-тўғри 62 та 6.5-7.5 метр ҳажмли гелиостатлар маълум бурчаклар остида етказиб беради. 4-расм.

Бу иншоатда ўчоққа ўзи қарама-қарши жойлашган минора технология маркази, шунингдек исталган 800 дан 3000°C даражадаги нур шаклини олиш ва

ҳарорат таъсир давомийлигини назорат қилиш имконини беради. Биринчидан бундай қуёш печкаси албатта металлни оддий эритиш учун эмас, гарчи у бундай функцияни бажариш мумкин бўлса ҳам комплекснинг асосий мақсади илмий тадқиқотлардир.

Тошкент вилояти Кумушкон тоғларидан топилган керамик серпентинни катта қуёш печида эритиб ундан иссиқликка чидамли оловбардош керамик плиталарни ишлаб чиқаришда катта қуёш печидан фойланаиш маҳаллий хом-ашё асосида импорт ўрнини босадиган керамикаларни оптималлаштиришга ишлаб чиқаришни ташкил этишнинг техник-иқтисодий кўрсаткичларини асослаб беради. Чинни буюм тайёрлаш плиталарини импорт йўли билан келтирилган ҳолати билан катта қуёш қурилмасида маҳаллий хом-ашёларга асосланиб тайёрланган керамик плиталарни таннархи сифат даражасини ҳисобга олиш тартиби билан фарқ қилади.

Қайта тикланадиган энергия ресурсларидан оқилона эҳтиёжга кўра фойдаланишни таъминлайдиган иссиқликка чидамли керамик плиталарни ишлаб чиқариш технологик жараёнини бошқаришнинг янги тизими катта қуёш қурилмасидан фойдаланишдир. Маҳаллий хом-ашёларга асосланган керамик плиталарни катта қуёш қурилмасида тайёрлашнинг янги конструкцияси ишлаб чиқилган ва мазкур конструкциянинг тажрибавий тадқиқотлари асосида чинни буюм тайёрлаш плитаси тайёрланишидаги иш режимида электр энергияси сарфини камайтириш имкониятини берди.

Энди қуёш нурланишини Ер юзига тушишини қараб чиқамиз. Ерга тушувчи қуёш нурлари ўзаро идеал параллел эмас. Қуёш ердан анча узоқ ва диаметри ерниқидан 109 марта катта бўлгандан унинг бурчак диаметри 32^0 га тенг. Шунинг учун ҳам қуёш нурлари параболоид қайтаргич юзининг исталган нуқтасига қуёшнинг турли нуқтасидан энг кўпи билан $\phi_0=32^0$ бурчак остида тушади.

Агар қайтарувчи юзи параболоид бўлганда эди, у вақтда параболоид юзига тушиш ва қайтиш бурчаклари ўзаро тенг бўлар эди. Аммо амалда параболоид сирти идеал параболоид бўлмайди. Шунинг учун қайтиш бурчаги ϕ ҳар доим ϕ_0 дан катта бўлади. Натижада параболоиддан қайтган нурлар дастаси параболоид фокусдан симметрия ўқиға тик равишда ўтувчи текислик фокал текисликдаги фокус нуқтада аниқ кесишмасдан, балки фокус нуқтага нисбатан диаметри d бўлган ёруғ доғ ҳосил қилади. Энергиянинг ўртача геометрик тўпланиши (концентрацияси) деб концентратор кесим юзи $\frac{\pi D^2}{4}$ нинг ёруғ доғ юзи $\frac{\pi d^2}{4}$ га нисбатига айтилади. Агар ўртача геометрик концентрацияни n ҳарфи билан белгиласак, у ҳолда ушбу ифодани ёза оламиз:

$$n = \frac{\pi D^2}{\frac{4}{\pi d^2}}, R = \left(\frac{n}{i}\right)^2 F \quad (1)$$

Бу ерда R - кўзгу моддасининг қайтариш коэффициентини. (1) ифодани n нинг максимал қийматини топишга қулайлик 2 – ифода келиб чиқади:

$$\frac{d}{2} = F \sin \frac{\varphi}{2}; \quad \frac{D}{2} = F \sin \frac{\alpha}{2} \quad (2)$$

Бу ерда α параболоиднинг икки четини фокус нуқтаси билан туташтирган чизик.

Юқоридагилардан $\frac{D}{d} = \frac{\sin \frac{\alpha}{2}}{\sin \frac{\varphi}{2}}$ уoki $\frac{D}{d} = \frac{\sin \alpha}{\sin \varphi}$ деб ёза оламиз. Бу ифодадан

кўринадикки, φ кичиклашиши ва $\sin \alpha$ оша бориши билан фокал доғнинг диаметри ҳам шунчалик кичрайиб боради. $A=90^\circ$ бўлганда максимал концентрация бўлишлигини пайқаш қийин эмас, идеал ҳолда $\varphi=\varphi_0=32^\circ$ га тенг бўлади:

$$\frac{D}{d} = \frac{\sin 90^\circ}{\sin 32^\circ} = \frac{1}{0.01} = 100 \text{ деб ёза оламиз. Демак (1) ифодани шиша параболоид}$$

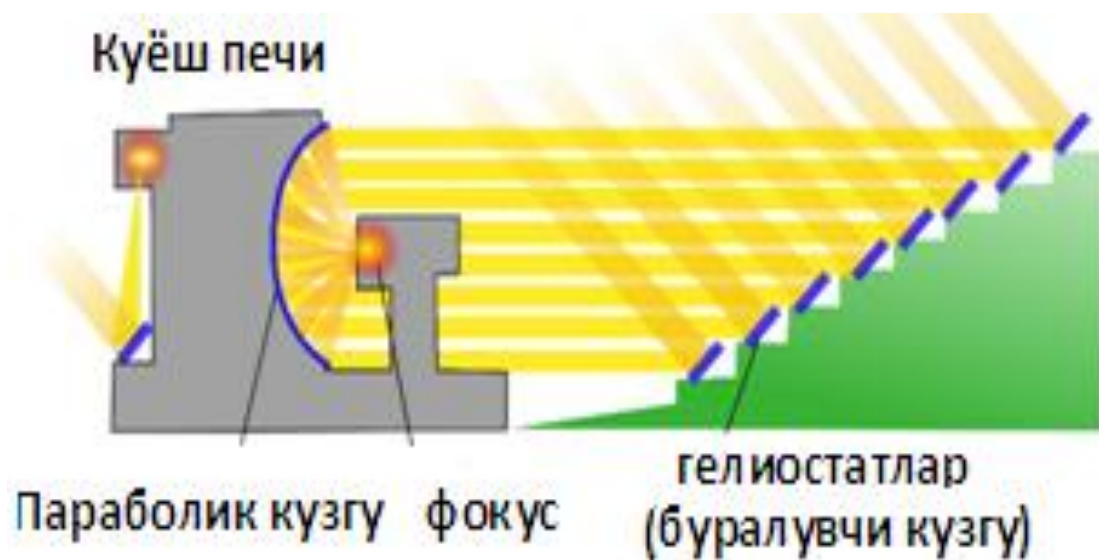
учун қуйидагича ёзиш мумкин ($R=0.8$ га тенглигини эътиборга олган ҳолда):

$$n = \left(\frac{D}{d}\right)^2 R = (100)^2 * 0.8 = 8000$$

Шундай қилиб, идеал параболоид туридаги кучайтиргичларнинг максимал концентрацияси 8000 га тенг бўлади.

1-расм. Тошкент вилояти Паркент тумани тоғ этакларида 1050 метр баланликда жойлашган катта қуёш печи.

2-расм. Катта күёш печининг структураси.

3-расм. 10700 донани ташкил этган күзгү.

4-расм. 6.5-7.5 метр ўлчамдаги 62 та гелиостатлар.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.

1. Каримов А. А., Мустафоев А. И. Технология керамики для материалов электронной промышленности: монография //Ташкент: Типография ТИИИМСХ.–2020. – 2020.
2. Mustafoyev A. Технология керамики для материалов электронной промышленности //Scienceweb academic papers collection. – 2020.
3. Мустафоев А. И. и др. Влияние нагрева на фазовые превращения в геомодификаторе трения на основе слоистого серпентина //AGRO ILM» журналы. – Т. 4. – С. 97-99.
4. Каманов Б. М., Маматкосимов М. А., Мустафоев А. И. Юқори хароратга чидамли оловбардош плитани ишлаб чиқариш //Irrigatsiya va melioratsiya" jumali. – 2019. – Т. 4. – С. 18.
5. Suvanova L. et al. Study of the technological possibilities of the large sole furnace in localization of imported electric heaters //AIP Conference Proceedings. – AIP Publishing LLC, 2022. – Т. 2432. – №. 1. – С. 020017.
6. Sapaev J. et al. Development of automated water detection device //AIP Conference Proceedings. – AIP Publishing LLC, 2022. – Т. 2432. – №. 1. – С. 020018.
7. Мустафоев А. Маҳаллий хом-ашёларга асосланган юқори иссиқликка чидамли керамик плиталар //Современные инновационные исследования актуальные проблемы и развитие тенденции: решения и перспективы. – 2022. – Т. 1. – №. 1. – С. 378-380.
8. Мустафоев А. Юқори иссиқликка чидамли керамик плиталар учун оловбардош материаллар //Современные инновационные исследования актуальные проблемы и развитие тенденции: решения и перспективы. – 2022. – Т. 1. – №. 1. – С. 380-382.
9. Isaqulovich M. A. RAQAMLI IQTISODIYOT SHAROITIDA 17000C HARORATDA ISHLAYDIGAN TERMOSTATLANGAN ELEKTR PECHINI ISHLAB CHIQRISH //International Journal of Contemporary Scientific and Technical Research. – 2022. – С. 389-391.
10. ISHLANGAN I. M. A. Q. Q. MAHALLIY XOM-ASHYOLAR ASOSIDA TAYYORLANGAN KERAMIK PLITANING TEXNIK-IQTISODIY KO ‘RSATKICHLARI //International Journal of Contemporary Scientific and Technical Research. – 2022. – С. 404-406.
11. Isaqulovich M. A. QUYOSH QURILMASIDA QAYTA ISHLANGAN MAHALLIY XOM-ASHYOLAR ASOSIDA TAYYORLANGAN KERAMIK PLITANING TEXNIK-IQTISODIY KO ‘RSATKICHLARI //International Journal of Contemporary Scientific and Technical Research. – 2022. – С. 404-406.

12. Akmal B. M. et al. MANUFACTURE OF HIGH-TEMPERATURE ELECTRIC HEATERS BASED ON THE SOLAR ENERGY //Журнал иностранных языков и лингвистики. – 2022. – Т. 6. – №. 6. – С. 269-286.

13. Мустафоев А. И. и др. ИЗГОТОВЛЕНИЕ ЭЛЕКТРОНАГРЕВАТЕЛЕЙ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ БОЛЬШОЙ СОЛНЕЧНОЙ ПЕЧИ //SCHOLAR. – 2023. – Т. 1. – №. 2. – С. 167-171.

14. Мустафоев А. И. и др. КУМУШКОН СЕРПЕНТИНИНИНГ КАТТА ҚУЁШ ПЕЧИГА АСОСЛАНГАН ТАДҚИҚОТЛАРИ //SCHOLAR. – 2023. – Т. 1. – №. 3. – С. 98-103.

15. Мустафоев А. И. и др. ҚУЁШ ҚУРИЛМАСИДА ҚАЙТА ИШЛАНГАН МАҲАЛЛИЙ ХОМ-АШЁЛАР АСОСИДА ТАЙЁРЛАНГАН КЕРАМИК ПЛИТАНИНГ ХОССАЛАРИ //SCHOLAR. – 2023. – Т. 1. – №. 4. – С. 56-61.

16. Mustafoyev A. I. et al. QUYOSH QURILMASIDA TAYYORLANGAN KERAMIK PLITANING TEXNIK-IQTISODIY KO 'RSATKICHLARI //SCHOLAR. – 2023. – Т. 1. – №. 4. – С. 51-55.

17. Мустафоев А. И. и др. ПОДГОТОВКА МАТЕРИАЛА С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ СЕРПЕНТИНА НА ОСНОВЕ БОЛЬШОЙ СОЛНЕЧНОЙ ПЕЧИ //Innovative Development in Educational Activities. – 2023. – Т. 2. – №. 4. – С. 67-73.

18. Мустафоев А. Informatika fanini o'qitishda masofaviy ta'lim tizimidan foydalanishning qulayliklari //Современные инновационные исследования актуальные проблемы и развитие тенденции: решения и перспективы. – 2022. – Т. 1. – №. 1. – С. 191-193.

19. Abduganiyev A., Mustafoyeva M. Educational resources based on virtual reality //Academic research in educational sciences. – 2021. – Т. 2. – №. 4. – С. 2035-2042.

20. Мустафоева М. Talabalarni individual ta 'lim trayektoriyasi orqali oqitishning samaradorligi //Современные инновационные исследования актуальные проблемы и развитие тенденции: решения и перспективы. – 2022. – Т. 1. – №. 1. – С. 88-90.

21. Мустафоева М. Individual ta 'lim trayektoriyasi-talabaning ta 'lim sohasidagi shaxsiy imkoniyatlarini amalga oshirishning individual yonalishi //Современные инновационные исследования актуальные проблемы и развитие тенденции: решения и перспективы. – 2022. – Т. 1. – №. 1. – С. 87-88.

22. Oltinbekovna M. M. PSYCHOLOGICAL APPROACH TO TEACHING A FUTURE PHYSICS TEACHER //Journal of Academic Research and Trends in Educational Sciences. – 2022. – Т. 1. – №. 5. – С. 86-92.

23. Oltinbekovna M. M. KOMPETENSIYAGA ASOSLANGAN TA'LIM: NAZARIYA VA AMALIYOT MUAMMOLARI //International Journal of Contemporary Scientific and Technical Research. – 2022. – С. 622-625.

24. Suvanov L. S. et al. Studying the technological possibilities of the large sun face in the localization of imported jewelry stones //AIP Conference Proceedings. – AIP Publishing LLC, 2022. – Т. 2432. – №. 1. – С. 020016.

25. Муратов И. М. и др. СУПЕРОКСИДНЫЙ КАТАЛИЗ МЕТАЛЛОКОМПЛЕКСАМИ ПОРФИРИНОВ И ФТАЛОЦИАНИНОВ //Universum: химия и биология. – 2022. – №. 6-2 (96). – С. 41-44.

26. Мукумов И. У. и др. Распространение рода Шренкия во флоре Узбекистана //Вестник современных исследований. – 2019. – №. 5.2. – С. 25-27.

27. Рахманова Ф. Э., Холмуродова Д. К. ПРИМЕНЕНИЕ ОКСИДА АЗОТА ДЛЯ АНТИМИКРОБНЫХ, РАНОЗАЖИВЛЯЮЩИХ КОЖНЫХ ЛЕЧЕБНЫХ МАЗЕЙ //INTERNATIONAL SCIENTIFIC REVIEW OF THE PROBLEMS OF NATURAL SCIENCES AND MEDICINE. – 2022. – С. 8-20.

28. Холмуродова Д. К., Рахманова Ф. Э. ОКСИД АЗОТА В КАЧЕСТВЕ РАНОЗАЖИВЛЯЮЩИХ КОЖНЫХ ЛЕЧЕБНЫХ ПРЕПАРАТОВ //Биотехнология и биомедицинская инженерия. – 2022. – С. 164-168.

29. Mamadiyarova H., Yusupova S., Rahmanova F. ABOUT STUDY OF THE PROCESS OF PRODUCING DEFOLIANT BASED ON SODIUM CHLORATE AND AMINOGUANIDINE PHOSPHATE //InterConf. – 2021. – С. 430-436.

INTERFAOL METODLAR ORQALI O'QUVCHILARNING IJODIY QOBILIYATLARINI RIVOJLANTIRISH

Mo'minova Moxidilxon Axmadjon qizi

KIUT PRI-1U magistri

***Annotatsiya.** Maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilariga interfaol metodlar orqali ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish faoliyati yoritib berilgan. Boshlang'ich sinf o'quvchilari ijodiy faoliyatini rivojlantirishda interfaol metodlar va o'yinlardan foydalanish muhokama qilingan.*

***Kalit so'zlar:** ijodiy qobiliyat, interfaol, ta'lim, interfaol ta'lim shakllari, interfaol ta'limning turlari, interfaollik ijodiy faoliyat sifatlari, ta'lim samaradorligi, darsni loyihalash.*

***Аннотация.** В статье освещена деятельность по развитию творческих способностей младших школьников с помощью интерактивных методов. Обсуждалось использование интерактивных методов и игр в развитии творческой деятельности младших школьников.*

***Ключевые слова:** творческие способности, интерактивные, образовательные, интерактивные формы обучения, виды интерактивного обучения, интерактивность качества творческой деятельности, образовательная эффективность, конструирование урока.*

***Annotation.** The article highlights the activities of Primary School students to develop their creative abilities through interactive techniques. The use of interactive techniques and games in the development of creative activity of Primary School students was discussed.*

***Key words:** creative abilities, interactive, educational, interactive forms of learning, types of interactive learning, interactive qualities of creative activity, educational efficiency, lesson design.*

Buyuk kelajak taraqqiyoti tomon rivojlanib borayotgan mamlakatimizda yosh avlod tarbiyasi birinchi o'rindagi muhim masalalar qatorida bo'lib qolmoqda. Zamonaviy ta'lim olishning o'zi har bir shaxs zimmasiga katta mas'uliyat yuklaydi. Zeroki, ta'lim-tarbiya jarayoni shaxsni har tomonlama kamol toptirish, yuksak g'oyali, milliy g'ururli, chuqur ma'lumotli, ma'naviy va jismoniy

yetuk qilib yetishtirish maqsadini ko'zda tutadi va o'z harakatlarini shu nuqtai nazardan yo'lga qo'yadi.

Bugungi kunda bir qator rivojlangan mamlakatlarda ta'lim-tarbiya jarayonining samaradorligini kafolatlovchi zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo'llash borasida katta tajriba asoslarini tashkil etuvchi metodlar interfaol metodlar nomi bilan yuritilmoqda. Interfaol ta'lim metodlari hozirda eng ko'p tarqalgan va barcha turdagi ta'lim muassasalarida keng qo'llanayotgan metodlardan hisoblanadi. Shu bilan birga, interfaol ta'lim metodlarining turlari ko'p bo'lib, ta'lim-tarbiya jarayonining deyarlik hamma vazifalarini amalga oshirish maqsadlari uchun moslari hozirda mavjud. Amaliyotda ulardan muayyan maqsadlar uchun moslarini ajratib tegishlicha qo'llash mumkin. Bu holat hozirda interfaol ta'lim metodlarini ma'lum maqsadlarni amalga oshirish uchun to'g'ri tanlash muammosini keltirib chiqargan.

Buning uchun dars jarayoni oqilona tashkil qilinishi, ta'lim beruvchi tomonidan ta'lim oluvchilarning qiziqishini orttirib, ularning ta'lim jarayonida faolligi muttasil rag'batlantirib turilishi, o'quv materialini kichik-kichik bo'laklarga bo'lib, ularning mazmunini ochishda aqliy hujum, kichik guruhlarda ishlash, bahs-munozara, muammoli vaziyat, yo'naltiruvchi matn, loyiha, rolli o'yinlar kabi metodlarni qo'llash va ta'lim oluvchilarni amaliy mashqlarni mustaqil bajarishga undash talab etiladi.

Interfaol metod biror faoliyat yoki muammoni o'zaro muloqotda, o'zaro bahs-munozarada fikrlash asnosida, hamjixdtlik bilan hal etishdir. Bu usulning afzalligi shundaki, butun faoliyat o'quvchi-talabani mustaqil fikrlashga o'rgatib, mustaqil hayotga tayyorlaydi.

O'qitishning interfaol usullarini tanlashda ta'lim maqsadi, ta'lim oluvchilarning soni va imkoniyatlari, o'quv muassasasining o'quv-moddiy sharoiti, ta'limning davomiyligi, o'qituvchining pedagogik mahorati va boshqalar e'tiborga olinadi.

Interfaol metodlar deganda – ta'lim oluvchilarni faollashtiruvchi va mustaqil fikrlashga undovchi, ta'lim jarayonining markazida ta'lim oluvchi bo'lgan metodlar tushuniladi(1). Bu metodlar qo'llanilganda ta'lim beruvchi ta'lim oluvchini faol ishtirok etishga chorlaydi. Ta'lim oluvchi butun jarayon davomida ishtirok etadi. Ta'lim oluvchi markazda bo'lgan yondashuvning foydali jihatlari quyidagilarda namoyon bo'ladi:

- o ta'lim samarasi yuqoriroqbo'lgan o'qish-o'rganish;
- o ta'lim oluvchining yuqori darajada rag'batlantirilishi;
- o ilgari orttirilgan bilimlarning ham e'tiborga olinishi;
- o ta'lim jarayoni ta'lim oluvchining maqsad va extiyojlariga muvofiqlashtirilishi;
- o ta'lim oluvchining tashabbuskorligi va mas'uliyatining qo'llab-quvvatlanishi;
- o amalda bajarish orqali o'rganilishi;

- o ikki taraflama fikr-mulohazalarga sharoit yaratilishi.

Shunday qilib, fanlarni o'qitish jarayonida interfaol metodlardan foydalanish o'ziga xos xususiyatga ega. Ta'lim amaliyotida foydalanilayotgan har bir interfaol metodni sinchiklab o'rganish va amalda qo'llash o'quvchi-talabalarning fikrlashini kengaytiradi hamda muammoning to'g'ri yechimini topishlariga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. O'quvchi-talabalarning ijodkorligini va faolligini oshiradi. Yuqorida aytilganlardan interfaol ta'lim metodlarini tegishlicha tahlil qilish va shu asosda ularni tasniflash zarurati ma'lum bo'ladi. Quyida ushbu masala yuzasidan umumiy mulohazalarni keltiramiz. Bu metodlarni tasniflashda ularni interfaol metodlar, interfaol ta'lim strategiyalari, interfaol grafik organayzerlarga ajratish mumkin.

Hozirgi kunda eng ommaviy interfaol ta'lim metodlari quyidagilar sanaladi:

«Zigzag» metodi: Sinf o'quvchilari 4-7 guruhga bo'linadilar va guruhlar nomlanadi. Guruhlarda yangi mavzu mohiyatini yorituvchi matn qismlarga ajratiladi va ajratilgan qismlar mazmuni bilan tanishib chiqish vazifasi guruhlariga topshiriladi. O'quvchilar matnlarni diqqat bilan o'rganadilar va gapirib beradilar. Vaqtni tejash maqsadida guruh a'zolari orasidan liderlar belgilanadi va qayd etilgan vazifa ular tomonidan bajariladi. Liderlarning fikrlari guruh a'zolari tomonidan to'ldirilishi mumkin. Barcha guruhlarining o'quvchilari o'zlariga topshirilgan matn mazmuni xususida so'zlab berganlaridan so'ng, matnlar guruhlararo almashtirilib, avvalgi faoliyat takrorlanadi. Guruhlarga bir necha matnlar taqdim etiladi. SHu tarzda barcha matnlar mazmuni guruhlar tomonidan o'rganib chiqilgach o'quvchilar o'tilgan mavzu bo'yicha asosiy tushunchalarni ajratadilar, ularning o'zaro mantiqiy bog'liqligini aniqlaydilar, yuzaga kelgan g'oyalar asosida mavzuga oid sxema ishlab chiqiladi. So'ngra o'zlashtirilgan bilimlar asosida o'quvchilarning o'zlariga shunday sxemalarni ishlab chiqish vazifasi topshiriladi(1).

Muzyorar metodi: Muzyorar – muomaladagi to'siqlarni yengib o'tishga va o'zaro munosabatlardagi «muzni» yorishga qaratilgan mashqdir. Muzyorar, birinchidan, tanishuv jarayonini rivojlantiradi, ikkinchidan, ishtirokchilarni o'zini bemalol his qilishlariga yordam beradi(4).

Aqliy xujum metodi: «Aqliy hujum» biror muammoni yechishda gurux qatnashchilari tomonidan bildirilgan erkin fikr va mulohazalarni to'plab, ular orqali ma'lum bir yechimga kelinadigan eng samarali usuldir. Uto'g'ri va ijodiy qo'llanilganda shaxsni erkin, ijodiy va nostandart fikrlashga o'rgatadi.

FSMU texnologiyasi:

(F) – Fikringizni bayon eting.

(S) – Fikringiz bayoniga biron sabab ko'rsating.

(M) – Ko'rsatilgan sababni tushuntiruvchi misol keltiring

(U) – Fikringizni umumlashtiring

Ushbu texnologiya tinglovchilarni o'z fikrini himoya qilishga, erkin fikrlash va o'z fikrini boshqalarga o'tkazishga, ochiq holda bahslashishga, egallangan bilimlarni tahlil qilishga, qay darajada egallaganliklarini baholashga hamda tinglovchilarni bahslashish madaniyatiga o'rgatadi.

“Zinama-zina” texnologiyasi: o'qituvchi o'quvchilarni mavzular soniga qarab 3-5 kishidan iborat kichik guruhlariga ajratadi (guruhlar soni 4 yoki 5ta bo'lgani ma'qul); o'quvchilar mashg'ulotning maqsadi va uning o'tkazilish tartibi bilan tanishtiriladi. Har bir guruhga qog'ozning chap qismida kichik mavzu yozuvi bo'lgan varaqlar tarqatiladi; o'qituvchi guruh a'zolarin tarqatma materialda yozilgan kichik mavzular bilan tanishishlarini va shu mavzu asosida bilganlarini flomaster yordamida qog'ozdagi bo'sh joyiga jamoa bilan birgalikda fikrlashib yozib chiqish vazifasini beradi va vaqt belgilaydi; guruh a'zolari birgalikda tarqatma materialda berilgan kichik mavzuni yozma(yoki rasm, yoki chizma) ko'rinishida ifoda etadilar. Bunda guruh a'zolari kichik mavzu bo'yicha imkon boricha to'laroq ma'lumot berishlari kerak bo'ladi. Tarqatma materiallar to'ldirilgach, guruh a'zolaridan bir kishi taqdimot qiladi. Taqdimot vaqtida guruhlar tomonidan tayyorlangan materiallar, albatta, sinf doskasiga mantiqan tagma-tag(zina shaklida) ilinadi;

O'qituvchi guruhlar tomonidan tayyorlangan materiallarga izoh berib, ularni baholaydi va mashg'ulotni yakunlaydi.

Ha-yo'q mashqi :O'qituvchi bir nima (raqam, predmet, adabiy yoki tarixiy qahramon va sh. o'.) ni o'ylab qo'yadi. O'quvchilar esa unga savol berib, u nimani o'ylab qo'yganligini topishga harakat qiladilar. O'qituvchi ularning savollariga faqat “Ha”, “Yo'q”, “Ham ha, ham yo'q” so'zlari bilan javob beradi. Savol nojo'ya berilgan yoki o'qituvchi didaktika maqsadlaridan kelib chiqib, savolga javob berishni xohlamaydigan vaziyatlar yuzaga kelishi mumkin. SHunda u oldindan belgilangan ishora bilan javob berishdan voz kechadi. Mashq yakunlanganidan so'ng albatta qanday savollar kuchli, qandaylari kuchsiz va nima uchunligi yuzasidan qisqa muhokama o'tkazish shart.

Mashqning maqsadi – bolalarni savollarni tartibsiz berishga urintirmasdan, ularni izlash strategiyasini ishlab chiqishga o'rgatishdan iboratdir.

“Kungaboqar”: O‘quvchilar 4-5 kishidan iborat guruhlarga bo‘linadi. O‘qituvchi fanning mavzusidan kelib chiqib, o‘rtaga bitta muammoni tashlaydi. Har bir guruh kungaboqar yasab, uning markaziga doira joylashtirib, barglar yopishtiradi. Mavzuga qarab, doiraga har bir guruhga yoki umumiy bitta muammo yozilib, doskaga yopishtiriladi. Ajratilgan vaqt ichida guruhlar birgalikda fikrlarini bargga yozib, uni o‘sha guruh muammosi yozilgan gulga joylashtirib qo‘yadilar. Bu uslubdan o‘tilgan mavzuni tushuntirish, uni mustahkamlash va takrorlash hamda talabalar egallagan bilimlarni aniqlashda foydalanish mumkin(5).

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. O.U.Avlayev, S.N. Jo‘rayeva, S.P.Mirzayeva “Ta’lim metodlari” o‘quv-uslubiy qo‘llanma, “Navro‘z” nashriyoti, Toshkent – 2017
2. Shuhratbek. uz
3. BAXTIYOR. UZ
4. Ziyonet. uz

BOSHLANG‘ICH SINIF O‘QITUVCHILARIDA KREATIVLIKNI SHAKLLANTIRISH MASALALARI VA ULARGA QO‘YILADIGAN TALABLAR

Akramova Gulnoza Baxodir qizi

KIUT 1-kurs magistranti

***Annotatsiya:** Ushbu maqolada boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarida kreativlikni shakllantirish masalalari va ularga qo‘yiladigan talablarni o‘rgatish orqali ularning aqliy faoliyatini rivojlantirish masalalariga to‘xtalib o‘tilgan.*

***Kalit so‘zlar:** kreativlik, ijodiy, stimuly, intellektual, ravonlik, moslashuvchanlik, o‘ziga xoslik, yaratuvchanlik, yondashuv, metodlar, kreativ fikrlash.*

***Abstract:** This article focuses on the issues of the formation of creativity in primary school teachers and the development of their mental activity by teaching them the requirements for them.*

***Keywords:** creativity, creative, stimulus, intellectual, fluency, flexibility, identity, creativity, approach, methods, creative thinking.*

***Аннотация:** В данной статье рассматриваются вопросы формирования креативности у учителей начальных классов и развития их умственной деятельности через обучение предъявляемым к ним требованиям.*

***Ключевые слова:** креативность, креативность, стимул, интеллектуальность, беглость, гибкость, оригинальность, креативность, подход, методы, креативное мышление.*

Zamonaviy kasbiy pedagogik ta‘limning muhim kamchiliklaridan biri bu uning bo‘lg‘usi o‘qituvchilarning ijodiy salohiyatini, shu jumladan tarixni rivojlantirishga zaif ta‘siridir. Zamonaviy o‘qituvchilarning faoliyati tahlili shuni ko‘rsatadiki, ularning kreativ qobiliyatlarini rivojlantirishga qaratilgan pedagogik amaliyot darajasi yetarli darajada emas. Aksariyat o‘qituvchilarning kelajakdagi kasbiy va pedagogik faoliyatda ijodkorlik ish tizimida, o‘qituvchilarning algoritmik harakatlariga qaratilgan stereotipli usul va uslublar ustunlik qiladi.

O‘zbekiston Respublikasining ta‘lim sohasini isloh qilishdagi sa‘y harakatlarining biri – bu pedagoglarning zamon talablariga hamnafas tarzda faoliyat yuritishlari, har tomonlama rivojlangan komil shaxsni tarbiyalashga doir chuqur bilim, pedagogik

mahorat, ko'nikma, malaka va madaniyatga ega bo'lishlarini talab etmoqda. Bu esa o'z-o'zidan ta'lim va tarbiya ishlarining qonuniyatlarini o'rganuvchi pedagogika faniga «kreativlik» degan tushunchani olib kirdi. Ayniqsa, umum ta'lim maktablarida o'qituvchi kadrlarning kreativligini rivojlantirishga bo'lgan ijtimoiy buyurtma vujudga kelmoqdaki, bu borada ilmiy pedagogik izlanishlar olib borish talab etiladi. Shu bilan bir qatorda kreativlik masalasini ilmiy tushunishda turli fikrlarning mavjudligi, yaxlit xulosaga kelinmaganligi maqolamiz mavzusi dolzarbligining yana bir ko'rinishi hisoblanadi. Vaholanki, bu muammo bugungi kunga qadar ko'plab G'arb mamlakatlarida turlicha tahlil etilgan va o'rganilgan. Masalan, N.N. Nechaev, Y.A. Ponomarev, D.V. Ushakov singari olimlar kreativlik masalasini umumiy tarzda o'rgangan bo'lsalar, N.A. Berdyaev, V.S. Bibler, V.N. Drujinin, P.A. Florenskiylar kreativlikning ma'naviy, psixologik jihatlarini tahlil etgan.

XXI asrga kelib O'zbekiston Respublikasining ta'lim sohasida ham ushbu termin ishlatila boshladi. Ayniqsa, pedagogika fanining alohida va yosh tarmog'i sifatida shakllanib boshlagan Innovatsion pedagogikada Ushbu terminga bod-bod duch kelmoqdamiz. **R.A.Mavlanova** o'zining «**Boshlang'ich ta'limda pedagogika, innovatsiya, integratsiya**» nomli o'quv qo'llanmasida kreativlikning o'zi nima, uning shakllanishi masalalariga alohida to'xtalib o'tgan. Qo'llanmada kreativlik tushunchasining mazmuni va mohiyati chuqur tahlil etilgan. Ammo kreativlik masalasining ilmiy-nazariy, ilmiy-pedagogik jihatlarini maxsus ilmiy tatqiqot ob'ekti sifatida tatqiq etilmagan. Bugungi kundagi zamonaviy uzluksiz ta'lim tizimi kreativ yondoshuvni talab etadi. Ayniqsa, boshlang'ich ta'lim – bu har bir bolaning hayotida chuqur iz qoldiruvchi ta'lim turidan biri bo'lib, ta'limning bu bosqichida pedagog o'qituvchilarga katta mas'uliyat yuklatiladi. Ya'ni boshlang'ich sinf o'qituvchilarining kreativlik faoliyati hali maxsus o'rganishni talab etmoqda. Ko'plab ilmiy adabiyotlarning tahlili shuni ko'rsatadiki, kreativlik tushunachiga nisbatan bir-biriga zid bo'lgan quyidagi turli xil qarashlar majud. Bular:

1. Kreativlik – bu insonning butun hayoti davomidagi sifatlari majmuidir.
2. Kreativlik – bu insonning o'ziga topshirilgan muayyan topshiriq va vazifalarni bajarish usulidir.
3. Kreativlik – bu intellekt (aql) ning mahsulidir.
4. Kreativlik – bu insonga xudo tomonidan berilgan qobiliyat, kashfiyotlardir.
5. Kreativlik – bu ijodiy faoliyatdir.
6. Kreativlik – bu ijodkor insonlarning ma'naviy-axloqiy va ijtimoiy adaptatsiyalanishidir.
7. Kreativlik – bu madaniyat bilan uzviy bog'liq bo'lgan kategoriyadir.

Pedagog olimi R.A.Mavlanova an'anaviy psixologiya va pedagogikada kreativlikka shaxs kategoriyasi sifatida qaralishini, uni talqin qilish, aniqlash borasida bahslar yuritilganligi haqida quyidagicha fikr bildirganlar:

- kreativlik tafakkur sifatida (J.Gilford, Y.K.Tixomirov) yoki intellektual faollik sifatida (D.B.Bogolevskaya, L.B.Yermolayeva-Tomina),

- yoki shaxs sifatlarining integratsiyalashuvi (Y.A.Ponomarev va boshqalar). Kreativlikni o'rganishda amalga oshirilgan nazariy tahlil uni kasbiy anrogogikada qo'llashning umumiy qonuniyatlari va o'ziga xosligini aniqlash imkonini beradi (V.M.Morozov). Biz kreativlikning tizimlilik tuzilishidan kelib chiqib, unga shaxsning o'ta intellektual-evristik jihati sifatida emas, balki shaxsni qadrllovchi, tabaqalashtirilgan ta'lim sifatida qaraymiz.

Kreativlik- shaxsni rivojlantiruvchi kategoriya sifatida inson ma'naviyatining ajralmas qismi bo'lib, shaxsni o'z-o'zini rivojlantirish omili, shaxsiy jonbozlikning asosi, shaxs ega bo'lgan bilimlarning ko'p qirrali ekanligida emas, balki yangi g'oyalarga intilishda va o'rnatilgan stereotiplarni yangilik yaratish jarayonini isloh qilish va o'zgartirishda, hayotiy muammolarni yechish jarayonida kutilmagan va noodatiy qarorlar chiqarishda namoyon bo'ladi. Kreativlik bevosita innovatsiyalar bilan bog'liq jarayondir. Negaki o'qituvchining kreativlik faoliyat yuritishi uchun, u albatta o'zining sohasidagi eng so'nggi yangiliklardan, shu bilan bir qatorda butun jamiyatdagi voqea va hodisalardan boxabar bo'lishi, innovatsion yangiliklarni o'z faoliyatida o'rinli foydalana olishi lozim. Demak, boshlang'ich sinf o'qituvchisi har qanday vaziyat, har qanday jarayon va har qanday paytda eng samarali yo'lni izlab topishi va uni amaliyotga joriy qilish orqali dars jarayonini samarali tashkil etishi, boshlang'ich sinf o'quvchilari ongiga tez, tushunarli, qulay, oson va samarali tarzda yetkazib berishi ham kreativlikning bir ko'rinishi deyish mumkin. O'qituvchining kreativligi, ushbu kreativlikning mohiyatini beruvchi ijodkorlik ustuvor xarakterga egadir. Bu esa bizning maqolamiz ob'ekti bo'lgan o'qituvchining kreativlik faoliyatining naqadar muhimligidan dalolat beradi. Yuqoridagi pedagog olimlar, ayniqsa olimi **R.A.Mavlanova** tomonidan olib borilgan tatqiqotlar bilan tanishar ekanmiz, ularning barchasini umumlashtirgan holda **biz quyidagi fikrlarni e'tirof etmoqchimiz:**

1. Kreativlik o'qituvchilarni innovatorlikka undovchi pedagogik kategoriya hisoblanadi.

2. Kreativlik o'qituvchining kasbiy va shaxsiy sifatining integratsiyasidir. Chunki tabiatan qiziquvchan, intiluvchan bo'lmas ekan, o'qituvchi hech qachon ijodkorlikni namoyon eta olmaydi.

3. Kreativlik o'qituvchilarda o'z-o'zidan paydo bo'ladigan sifat emas, u o'qituvchining yangiliklarga intilishi, yangiliklarni o'zlashtirish va o'zining pedagogik faoliyatida qo'llay olish jarayonlarida duch keladigan qiyinchiliklarni yenga olishi, innovatsion yangiliklarni o'z faoliyatida faol, ijodkorona foydalana olish va o'z mualliflik g'oyalari, echimlarni (evristik) topa olishi bilan bog'liqdir.

4. O'qituvchining kreativligining shakllanishi «ehtiyotlar, yo'nalishlar va «Men» kontseptsiya»laridan kelib chiqadi. O'qituvchining kreativlik faoliyati pedagogik faoliyatning barcha turlarida namoyon bo'lishi davr talabidir. O'qituvchining kreativlik faoliyati, avvalo, pedagogik mahorat bilan bog'liq degan xulosaga kelishimiz mumkin.

Foydalanilgan adabiyot va internet saytlar ro'yxati

1. O'zbekiston Respublikasining «Ta'lim to'g'risida» gi Qonuni. // Barkamol avlod –O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. – T. Sharq. 1997
2. Mavlanova R.A, Raxmonqulova N.X."Boshlang'ich ta'limda innovatsiya".T.,TDPU 2007-y.
3. Mavlanova R.A, Raxmonqulova N.X."Boshlang'ich ta'limda pedagogika, innovatsiya, integratsiya." T., 2013.
4. Azizxo'jaeva N.N. Pedagogik texnologiya va pedagogik mahorat. – T. : TDPU, 2003.
5. <http://ziyonet.uz/>
6. <http://pedagog.uz/>
7. <http://edu.uz/>

PREVENTION OF ACCIDENT INCIDENTS IN GAS SUPPLY SYSTEMS AND IMPROVING PERFORMANCE

K.R.Aytbayev (KARSU)
A.J.Qurbaniyazov (KARSU)

Annotation: This article provides information on the creation of a system of their design and use and the laying of gas pipelines in determining the strength of gas supply networks.

Keywords: Gas Networks, pipeline, pipes, voltages, corrosion

ПРЕДОТВРАЩЕНИЕ АВАРИЙНЫХ СИТУАЦИЙ В СИСТЕМАХ ГАЗОСНАБЖЕНИЯ И ПОВЫШЕНИЕ ПРОИЗВОДИТЕЛЬНОСТИ

К.Р. Айтбаев (КГУ)
А.Ж.Курбаниязов (КГУ)

Аннотация: В данной статье представлена информация о создании системы их проектирования и использования и прокладке газопроводов при определении прочности сетей газоснабжения.

Ключевые слова: Газовые сети, трубопровод, трубы, напряжения, коррозия

Information about the authors

1. **Aytbaev Kobeyzin Ramatullaevich** was born in 1984. Senior teacher of the "Engineering Communications Construction" department of Karakalpak State University. City of Nukus. Chimboy guzari street, house 5. kolya2200@mail.ru

2. **Qurbaniyazov Alisher Jalgashovich** was born in 1996. 1st year graduate student of Karakalpak State University. Address: Qungirotdistrict, M.Qudaynazarov street . a.qurbaniyazov@internet.ru

Currently, in the implementation of economic reforms in the continuous quality supply of the population with gas, gas and water, the main priority of this area is established [1].

Gas supply is a large branch of the national economy. The consumption of natural gas among primary energy resources is the first in the Republic of Uzbekistan (83%).

The total length of the gas networks currently in use in Nukus is 793.9 km, including the length of the low-pressure pipelines is 482.4 km, the middle pressure is 248.8 km and the high pressure is 62.7 km. During the period of use of gas pipelines, they are subject to an accident, the reason for which includes corrosion (absorption) of pipes during the use of pipes, disconnection from welded seams, mechanical damage to pipes.

The reliable operation of network gas supply systems is determined by the full supply of the amount of gas consumption supplied to consumers through pipelines. When the reliable operation of the gas supply system is not fully carried out, the failure of the pipes to an accident state, not only economic and moral damage to consumers can harm [2].

Reliable operation of gas supply systems of urban networks is of social and economic importance. When assessing the reliable operation of a gas supply system on the basis of the strength theory of technical devices, their operation without an accident during the time (t) and unit is determined by $P(t)$. The volume of the internal capacity of the pipeline in urban Gas Networks is at most 3-4% at the gas pressure in each step, 10-12% of the total charge. The connection between the transmission of gas in the urban gas network and the reception of gas from consumers from the network has a very tight connection in practice [3].

When determining the strength of gas supply networks, it is necessary to create a system for their design and use. Taking into account the conditions for laying gas pipelines, engineering communications carried out in a horizontal and vertical direction around the pipeline, as well as the requirements of current building standards and regulations (QMQ) when determining distances in relation to buildings, structures, natural and artificial barriers;

Strength and stability calculations of the construction of gas pipelines, as well as hydraulic calculations of gas pipelines, carry out in accordance with the relevant documents;

When calculating the voltages that affect the pipeline, take into account the weight of the pipe and fittings, the state of the pipeline under the initial voltage, sudden temperature changes, the effect of additional voltages in landslides and precipitation;

When passing gas pipes between the walls, it is necessary to transfer them between steel sheaths. The inner diameter of the heap should not be higher than 10 mm in the diameter of the gas pipeline, however, taking into account the deformation of buildings and structures. Tightening of the gap between the gas pipes and the heatsink with elastic materials [3].

List of sources used

1. "Gas supply systems" Y.K.Rashidov. Tashkent 2010.
2. The rules for the safety of gas distribution and gas consumption systems "were found to be a technical document in agreement with the Ministry of Justice of the Republic of Uzbekistan. August 16, 2011, 6-24/13-8885/No. 6».
3. Materials of the international scientific and technical conference on the topic "modern issues of design, construction and modernization of Engineering Communication Systems". Samarkand-2014.

OYBEK HAYOTI VA IJODIY FAOLIYATI

Rixsiboyeva Muborak Rustam qizi, talaba
Toshkent to'qimachilik va yengil sanoat instituti

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada o'zbek adabiy tanqidchiligi muammolari, Oybek va uning tanqidchilikdagi faoliyati, Oybek ilmiy qarashlarining o'zbek adabiyotshunosligida o'rganilishi haqida so'z yuritiladi.

Kalit so'zlar: *Tanqidchilik, ilmiy-tanqidiy faoliyat, Oybekning badiiy-estetik qarashlari, sotsialistik realizm, o'zbek adabiy tanqidchiligi, munaqqid tahlili, davrlashtirish.*

ABSTRACT

This article talks the problems of Uzbek literary criticism, Oybek and his work in criticism, the study of Oybek's scientific views in Uzbek literary studies.

Keywords: *Criticism, scientific and critical activity, Oybek's artistic and aesthetic views, socialist realism, uzbek literary criticism, a critic's analysis, periodization.*

KIRISH (Introduction)

O'zbek adabiy tanqidchiligi shakllanishi va ravnaq topishi o'zining ma'lum davrlariga ega. Adabiyotshunoslik, tanqidchilik, badiiy ijod taraqqiyotiga munosib hissa qo'shgan ijodkorlar orasida Muso Toshmuhammad o'g'li Oybekning o'rni alohida. Uning chuqur mushohada va tahlilga asoslangan ilmiy ishlari bugungi kunga qadar adabiyotimiz rivoji uchun xizmat qilib kelmoqda. Taniqli munaqqid Ozod Sharafiddinov adib ijodiga baho berar ekan, "Oybek iste'dodining olmos qirralaridan biri-uning adabiyotshunoslik va tanqidchilik faoliyatida yarqirab ko'rinadi"-deb yozadi. Darhaqiqat, Oybek badiiy ijodda qanchalik mohir, o'z ishining ustasi bo'lsa, ilmiy faoliyatda ham shunday talabchan va bilimdon edi. Oybekning estetik qarashlari o'zbek adabiyotshunosligida yangi yo'nalishga yo'l ochib berdi. Ammo bu izlanishlarni to'liq o'rganish nisbatan kechroq amalga oshirildi. Ozod Sharafiddinovning "Iste'dod jilolari" (1976) kitobidan o'rin olgan "So'z san'atiga fidoyi sadoqat" nomli maqolasi Oybekning adabiy-tanqidiy qarashlarini o'rganishdagi ilk qadamlardan bo'ldi. Unda adibning Navoiy lirikasiga bag'ishlangan maqolasi, "Alisher Navoiy" tadqiqoti, "A.Qodiriyning ijod yo'li" risolasi haqida so'z yuritiladi. Olim o'z ishida Oybekning mahoratli adabiyotshunos ekanligiga ahamiyat qaratadi,

boy ilmiy-tanqidiy merosini tahlil etadi. U keyinchalik ham ko‘plab maqola va tadqiqotlarida Oybek ijodiga o‘zining munosabatini bildirib bordi. Yana bir adabiyotshunos olim, akademik Baxtiyor Nazarov nomzodlik dissertatsiyasini Oybekning adabiy-tanqidiy qarashlarini o‘rganishga bag‘ishladi. Uning “Bu sehrli dunyo”(1980) nomli kitobi Oybek hayoti, ijod olamiga kirib kelishi va mahoratli yozuvchi bo‘lib yetishishi haqidagi voqealarni bayon qiladi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Shu bilan birga Oybekning adabiy-tanqidiy qarashlarini ham tahlilga tortadi. Olimning “Hayotiylik bezavol mezon” (1985) kitobidan o‘rin olgan “Quyoshdek yashagan ichdagi sevgi” nomli maqolasida Oybekning ijodiy va ilmiy faoliyati o‘rganiladi. Maqola nomini uning she‘rlaridan biridagi dilbar misradan oladi. Sababi Oybekning adabiyotga, ijodga bo‘lgan mehri uning qalbida quyoshdek yashagan edi. Faqat Oybekgagina xos bo‘lgan uslub, mahorat munaqqid e‘tiborini tortadi va o‘z fikrlarini adibning hatto ilmiy maqola yozishda ham badiiylik va ilmiylikni uyg‘unlashtira olgani bilan isbotlaydi. So‘ngra shunday xulosaga keladi: Ilmiy maqolani bu qadar badiiy chechaklar bilan bezash, yozilayotgan masalani, xodisotni suratlashtirish, jonlantirish, tanqidiy ishni ham imkonicha badiiy asar yanglig‘ o‘qimishli qilish, mantiqiy va obrazli fikrlash orasida hukm surmish sarhadlarni ajib bir ustalik bilan yoritib, yozayotgan maqolasi to‘qimasiga ifor tuyg‘ularini singdirib yuborish olim Oybek uslubiga xos bo‘lgan fazilatlardan biridir.

Munaqqid ta‘kidlab o‘tganidek, Oybekning ilmiy ishlari va adabiy-tanqidiy maqolalari xuddi badiiy asardek ehtiyoj farzandlari, zarurat xosilasi sifatida maydonga keldi.

“Bolalik” asari yozuvchining bolalik davriga to‘g‘ri kelgan. XX asr boshlaridagi Turkiston hayoti, Toshkent hayoti hikoya qilinadi. Bu masalaning bir tomoni. Ikkinchidan, Oybek o‘zi tug‘ilib o‘sgan muhit kartinalarini chizadi. Shuning uchun unda ham shahar, ham qishloq hayoti, bolalar o‘yinlari, ota-onalari va boshqa yaqinlari mashg‘ul bo‘lgan kosibchilik mashg‘ulotlari hikoya qilingan. Binobarin, ana shu hayotni ifoda etuvchi so‘zlar va atamalar keng o‘rin olganligi uchun ham “Bolalik” qissasining tili Oybekning boshqa asarlaridan farqlanadi. Buning sabablari, eng avvalo, unda hikoya qilinayotgan odamlar hayoti, voqealar, joylar bilan bog‘liq. Asar avtobiografik xarakterda bo‘lgani tufayli tasvir etilayotgan voqealar yosh Musoning oilasi, oiladagi yaqin kishilari, qarindosh urug‘lari, mahalladoshlari, tanish-bilishlari, birga o‘qiydigan va o‘ynaydigan jo‘ralar hayoti, ular yashaydigan, umrguzaronlik, tirikchilik qiladigan Toshkent dahalari, guzarlari, mahallalari, bozorlari, ko‘chalari, atrof qishloqlar, ularda yashaydigan kishilar va ularning kasbi bilan bog‘liq so‘zlar, iboralar, maqollar asosiga qurilgan.

Oybekning qirq olti yoshida og‘ir va bir umrli xastalikka yo‘liqqanida, shunday ijodiy kuchga to‘lgan edi. Ammo xastalik uning tiliga kishan solib, o‘ng qo‘lidagi qalamni bir umrga tortib oldi. Oybek ko‘pgina asarlarini, jumladan, "Bolalik" qissasini ham oila a‘zolariga aytib yozdirdi. Oybekning "Bolalik" qissasi estetik janrda yozilgan. Asarda bosh qahramonning biografiyasi xalq hayoti, davr hodisalari, ijtimoiy o‘zgarishlar bilan uzviy bog‘liq holda tasvirlangan.

Qissada bosh qahramon Musaboyning biografiyasini hikoya qilish orqali o‘sha yillardagi xalq hayotining keng haqiqiy manzarasi chizilgan.

Oybek bu qissani yozish bilan birga o‘zining bolalar dunyosini, kichkintoylar psixologiyasini qanchalik chuqur bilishini namoyish etadi. Chunki bu asarda bolalar xarakteri va psixologiyasining turli xil, hatto ba‘zan ko‘z ilg‘amas darajada nozik bo‘lgan murakkab tomonlari ham mohirlik bilan ochib berilgan.

Oybek xalq tili boyligini ruhini mukammal bilgan va ulardan ustalik bilan foydalana oladigan san‘atkor bo‘lganligi uchun ham "Bolalik"ning tili shirali, sodda va ravon ekanligini mohirona ifodalagan. Asar tilining bu fazilati, eng avvalo adibning tabiiylikni ta‘minlashi bilan o‘lchanadi.

Ustoz Oybek har bir asarida xalqimiz taraqqiyoti tarixidagi xarakterli davrni qalamga oladi. Uni butun murakkabligi bilan juda haqqoniy ifodalaydi. Natijada ko‘p qirrali ijtimoiy, siyosiy va madaniy hayotimiz munavvar ko‘zgu sifatida namoyon bo‘ladi.

Sevimli adib har bir tarixiy jarayonini haqqoniy aks ettirar ekan, xalq qalbi va ruhini butun to‘laligi bilan ijodlashga va badiiy mahsul qaddini tiklovchi tasviriy vositalarning tabiiyligiga alohida e‘tibor beradi.

Yozuvchini niyatini, nimaga urg‘u berayotganini anglatishda ayrim so‘zlar alohida funksiya o‘tashi tabiiy. Bunday so‘zlar ijobiy qahramon nutqida ham, salbiy qahramon nutqida ham, go‘zallikni, xunuklikni xarakterlashda ham qo‘llaniladi va ma‘noni yorqin namoyon etishga, tasvirni ixchamlashtirishga katta imkoniyat beradi. Oybek xalq tilidagi mavjud so‘zlarni mohirona tanlaydi, saralaydi, nutq davrasida alohida yuk ko‘taruvchi elementni topib ishlatadi.

"Navoiy" romani haqida. Oybek shoir, nosir, adabiyotshunos olim sifatida ham Navoiy hayotiga ko‘p bor murojaat etgan. Uning 1942-yil Ikkinchi jahon urushining qizg‘in bir paytida "Navoiy" romanini yozib tugatgani tasodif emas. Nafaqat ulug‘ shoir, balki XV asrdagi Xuroson hayotini ham puxta o‘rgangan. Adib bu asarda Navoiyning shoir va inson sifatidagi gumanizmi - insonparvarlik mohiyatini katta mahorat bilan gavdalantirib bergan. Oybek Navoiy obrazini XV asr Xurosonida ro‘y bergan muhim tarixiy voqealar fonida gavdalantirar ekan, shu davrda Temuriylar davlatini harakatga keltirgan, keyinchalik esa uni tanazzulga olib kelgan kuchlar va

ularning o‘zaro kurashini xaqqoniy aks ettirgan. Oybek mazkur asari bilan o‘zbek adabiyotida tarixiy-biografik roman janrini boshlab, uning asosiy tamoyillarini belgilab berdi. "Navoiy" romani keyinchalik o‘zbek adabiyotida "Ulug‘bek xazinasini", "Ko‘hna dunyo" Odil Yoqubov, "Yulduzli tunlar", "Avlodlar dovoni" Pirimqul Qodirov singari tarixiy-biografik romanlarning maydonga kelishiga zamin hozirladi.

"Quyosh qoraymas" romani Oybekning nasriy asarlari orasida o‘zbek xalqining Ikkinchi jahon urushidagi jasorati tasviriga bag‘ishlangan. "Quyosh qoraymas" (1943-1959) romani alohida e‘tiborga loyiq. Adib mazkur romanini garchand G‘arbiy frontga qilgan safaridan qaytib oq yoza boshlagan bo‘lsada, urush to‘g‘risidagi dahshatli haqiqatni aytishning iloji bo‘lmagani uchun, uni 50-yillarda - xastalik paytida yozib tugatdi. Oybek Bektemir va uning ikki jangovar do‘stining obrazini yaratish orqali Sovet davlatining urushga tayyorgarliksiz kirgani va sarkardalarning qo‘pol xatolari tufayli millionlab kishilar, shu jumladan, o‘zbek jangchilarining "top yemi" bo‘layotgani haqidagi haqiqatni badiiy mujassamlantirib berdi. Oybek qalamiga mansub roman va qissalar qaysi davr hayotidan olingan bo‘lmasin, adib shu davr hayotini mukammal o‘rgangan, ayniqsa, tarixiy davr va tarixiy shaxs hayoti bilan birlamchi manbalar asosida yaqindan tanishgan yozuvchi sifatida namoyon bo‘ladi. Oybekning nasriy asarlariga xos muhim xususiyatlardan yana biri shundaki, u asar qahramoni yoki tarixiy shaxsni Vatan va xalq manfaatlarini yo‘lida kurashuvchi, mehnatkash xalq orzu-armonlarining ro‘yobga chiqishi yo‘lida zahmat chekuvchi siymo sifatida tasvirlaydi.

Maqolalari. Oybek adabiy faoliyatining muhim qismini adabiyotshunoslikka oid tadqiqot va maqolalar tashkil etadi. O‘zbek xalqi tarixi va o‘zbek mumtoz adabiyotining ulkan bilimdoni Oybek o‘zining adabiy-tanqidiy faoliyatida adabiyotimizning eng qadimgi davridan to‘tgan asrning 60-yillariga qadar kechgan shakllanish va taraqqiyot yo‘liga bag‘ishlangan ko‘plab maqolalar e‘lon qildi. Bu maqolalarning katta bir qismi Alisher Navoiy yashagan davr, shoir hayoti va ijodini o‘rganishga bag‘ishlangan bo‘lib, ular keyinchalik Oybekning "Navoiy gulshani" maqolalar to‘plamini tashkil etdi. Bu maqolalar navoiyshunoslikning o‘zbek adabiyotshunosligining muhim bir sohasi sifatida shakllanishi va rivojlanishiga hissa bo‘lib qo‘shildi. Shu bilan birga Oybek Yozuvchilar uyushmasi va Fanlar akademiyasi gumanitar bo‘limining raisi sifatida Navoiyning 500 yillik yubileyini tashkil etish va o‘tkazishga rahbarlik qildi. A. Deych bilan birga rus tilida Navoiyga bag‘ishlangan turkum maqolalar chop etdi. Bu maqolalar mualliflarning 1968-yilda nashr etilgan "Alisher Navoiy. Literaturno-kriticheskiy ocherk" kitobidan o‘rin olgan.

XULOSA (Conclusion)

Oybek ilmiy faoliyatini o'rganish bo'yicha olib borilgan ishlar, tadqiqotlar ayrim yoritilmagan jihatlarni ochdi. Adibning badiiy-estetik qarashlari turkumlarga bo'lindi va unga ko'ra Oybek ijodini o'rganishda yangicha yo'nalishlar aniqlandi. Tajribali adabiyotshunoslar, taniqli munaqqidlar o'z izlanishlarida adib ijodiga oid bir qancha yangiliklarni aniqlashdi, boshlab qo'yilgan ishlarni to'liq o'rganib adabiyot olamiga taqdim etishdi. Ularda Oybekning turli yo'nalishlardagi ijodiy merosi o'rganiladi. Oybek dahosini kashf etish, ba'zi o'rganilmagan masalalar bo'yicha izlanishlar bundan keyin ham davom etadi degan umiddamiz.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

- 1.Mahmudov N. Va boshq. O'zbek tilining mazmuniy sintaksisi. T.,1991.
- 2.Mahmudov N. Nurmonov A. O'zbek tilining nazariy grammatikasi (sintaksis). T.: O'qituvchi, 1995.
- 3.Mahmudov N. Kesimning gapdagi maqomi. //O'zbek tili va adabiyoti. -T., 2009 №1.B. 44-55
- 4.Nurmonov A. Gap haqida sintaktik nazariyalar. -T., 1988.
- 5.Rixsiyeva G. Metafora haqidagi diss. Avtoreferati.
- 6.Qurbonova M. O'zbek tilshunosligida formal-funksional yondashuv va soda gap qurilishining talqini: Filol. fanlari d-ri dis... avtoref. - T., 2001. - 48 b.
- 7.G'ulomov A. Asqarova M. Hozirgi o'zbek adabiy tili. -T.: O'qituvchi, 1987.
- 8.<http://www.edu.uz/>
9. <http://ziyo.edu.uz/>

DUNYODA VA O‘ZBEKISTONDA MICE TURIZMINING RIVOJLANISHI TAHLILI

Ergashev Shoxrux Jamolovich

TDAU SF Agrobiznes va logistika fakulteti talabasi

Shokhrukhergashev@yandex.com

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada MICE turizmi orqali boshqa turizm turlarining rivojlanishi va uning ahamiyati, mintaqalar iqtisodiyotini o‘shida asos bo‘lishi, MICE turizmiga bo‘lgan talab va uni rivojlantirish bo‘yicha amalga oshirilayotgan ishlar tahlil etilgan. Rivojlangan dunyo mamlakatlarining ilgo‘r tajribasi asosida mintaqamizda MICE turizmini rivojlantirish bo‘yicha takliflar berilgan. MICE turizmi yangi rivojlangan turizm turi bo‘lib bu hozirgi kunda butun rivojlangan davlatlarda keng ko‘lamda foydalanilmoqda.

Kalit so‘zlar: turizm, MICE, tadbirlar, maqsadli auditoriya, infratuzilma, gastronomiya, festival, marketing, iste‘molchi xulq-atvorio

ABSTRACT

This article analyzes the development of other types of tourism through MICE tourism and its importance, the basis for the growth of the regional economy, the demand for MICE tourism and the ongoing work on its development. Based on the advanced experience of the developed world countries, proposals are made for the development of MICE tourism in our region. MICE tourism is a newly developed type of tourism, which is now widely used in all developed countries.

Keywords: tourism, MICE, events, target audience, infrastructure, gastronomy, festival, marketing, consumer behavior.

Kirish (Introduction)

Dunyoda biznes va ishbilarmonlar soni kundan kunga oshib bormoqda bu esa butun dunyoda MICE turizmi ham o‘z navbatida rivojlanishiga olib keldi.

MICE (uchrashuv, rag‘batlantirish, konferentsiya, tadbir) ya‘ni bu uchrashuvlar, rag‘batlantirishlar, konventsional va ko‘rgazmalar, shu jumladan konferentsiyalar, kongresslar va ko‘rgazmalar tashkillashtiruvchilar yangi turizm yo‘nalishi ochildi va shu maqsadda ular rivojlanayapti. Bu esa turizm sanoatining muhim yo‘nalishlaridan ko‘ra biznesga ko‘proq etibor qaratishiga olib keldi. MICE turizmi 115 dan ortiq

mamlakatlar tomidan ishlab chiqilgan, uning eng foydali tomonlaridan biri daromad olish va ish bilan band qilish orqali mamlakat iqtisodiyotini o'sishiga qaratilgan turizm turi hisoblanadi.

Jahon sayyohlik va turizm kengashi kelgusi o'n yil ichida biznes turizmining yillik aylanmasi 3,7 foizga o'sishini va 2016 yildagi 1,15 milliard dollardan 2027 yilda 1,7 milliard dollargacha o'sishini taxmin qilmoqda [1]. Ushbu maqolani o'rganish ob'ekti dunyodagi va O'zbekistondagi MICE kabi turizm bo'limi doirasidagi tadbirkorlik faoliyati hisoblanadi. Tadqiqot mavzusi Silk Road Destinations sayyohlik kompaniyasi misolida O'zbekistonda biznes va MICE turizmining rivojlanish istiqbollari va to'siqlari. Maqsad tadqiqot muammosi xalqaro turizmning o'ziga xos sohasi sifatida MICE turizmining rivojlanishini tahlil qilishning past darajasi bilan bog'liq. O'zbekiston hali ham "boshlang'ich sayyohlik maskani" bo'lib, u jahon MICE turizm bozorida deyarli mavjud emas. MICE imkoniyatlari va uning O'zbekistondagi rivojlanishidagi to'siqlarga oid tadqiqotlar kam, shuning uchun biz tomonidan olib borilayotgan tadqiqotlar O'zbekistonning ushbu turizm sohasidagi istiqbollarini tahlil qilingan. Tadqiqotni o'tkazish uchun muallif jahon sayyohlik va turizm Kengashi iqtisodiy ma'lumotlaridan foydalangan holda o'z takliflarini kiritgan.

Ushbu maqola orqali butun dunyoda MICE turizmini tatqiq qilish va uni dam olish turizmi bilan farqi, keltiradigan foydasi, tahliliy jihatdan mualliflar tomonidan o'rganilgan.

Middlton va Klark ta'rifiga ko'ra "biznes turizmi bu – ish bilan bog'liq holda tartibsiz sayohatdir" va Svarbruk va Xornerga fikrlariga ko'ra "biznes turizmi – ish bilan bog'liq holda sayohat qilishdir". [2][3] Dam olish maqsadida dunyo bo'ylab ko'plab insonlar hordiq chiqarish uchun kezishadi ularni asosini oilalilar, juftliklar, bolali oilalar, yolg'iz kishilar yoki do'stlar bilan sayohat qiluvchi kishalardir. Lekin MICE turizmida esa ular yuzlab hatto minglab kishilarni o'z ichiga oladi. GBTA ma'lumotlariga ko'ra har yili 480 milliondan ortiq korporativ sayohatlar amalga oshiriladi. Tajribali yoshi kattaroq tashkilotchilar yiliga 12 ta, yoshroq tashkilotchilar 14 ta sayohatni amalga oshiradilar, bu esa o'z navbatida MICE turizmini rivojlanganligidan dalolatdir. [4] BJTT ma'lumotlariga ko'ra 2006 yilda 4,4 mln biznes vakillari safarda 5100\$ sarflashgan, shaxsiy maqsadlarda sayohat qilgan 17,8 mln kishi esa 3800\$ mln sarflashgan [5]. Shuni takidlash joizki boshqa turizm turlari kabi MICE turizmi mavsumga bog'lanib qolgani yuq. Bu turizm turi vaqt ham mavsumam tanlamaydi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI VA EMPIRIK TAHLIL

Dam olish turizmi va MICE turizmini bir-biridan farqi: (1- jadval)

	Dam olish turizmi	MICE turizmi
Ishtirokchilar	Turistlar	Professionallar, mutaxassislar, ishbilarmonlar. Ba'zan hamkorlar hamrohlik qilishi mumkin
Guruhlar hajmi	Individual yoki kichik guruh	Millongacha ishtirokchilar bo'lishi mumkin
Ishtirokchilarning asosiy maqsadi	O'yin-kulgi, dam olish, yangi narsalarni o'rganish, manzillar va yangi madaniyatlarni o'rganish	Biznes masalasida yoki maslahat almashish,
To'lovchi	Turist	Ish beruvchi yoki tashkilot
Qaror qabul qiluvchi	Sayyohlar, sayyohlik ulgurji savdogarlari, sayyohlik agentlari	Uchrashuv tashkilotchisi/rag'batlantirish/konferentsiya/tadbir
Vaqt	Bayramlarda yokimaxsus kunlarda	Yilning xoxlagan vaqti
Asosiy iqtisodiy ta'sir	To'g'ridan to'g'ri xarajatlar	Investmenlar yoki biznesmenlar

Ma'umotlarga qaraganda butun dunyoda ishlaydigan kompaniya hodimlari yiliga 5 martan ko'proq biznes uchrashuvlar, k'orgazmalar, konfirensiyalarda qatnashishadi. Bu esa kompaniya ishchilariga juda yoqadi va ish samaradorligini oshiradi. Biznes sayohatga chiqan kishilarni kun davomida 20% vaqti bo'sh bo'ladi, ular esa bundan foydalanib sayohat qilishga vaqtlari bo'larkan ya'ni biznes maqsadida borgan insonam o'sha borgan joyini sayohat qilishi mumkin bo'ladi.

Ishtirokchilar soniga qarab Kongress tadbirlarini quyidagilarga bo'lish mumkin:

Kichik (250 dan kam ishtirokchi);

Oddiy (250 dan 1000 ishtirokchigacha);

Katta (1000 dan ortiq ishtirokchilar).

Hozrigi kunda O'zbekistonda MICE turizmini rivojlanishiga bir qancha omollar ta'sir ko'rsatmoqda, bularga: mexmonxonalarining kongress zallari dunyo standartlariga javob bera olasligi, transport, yo'l infratuzilmasining yaxshi emasligi, joylashtirish masalasi katta mehmonxonalarining yo'qligi, servis xizmat ko'rsatishning yuqori darajada emasligi va kadrlar masalasi kabu muammolar bor. Toshkentdagi to'rtta asosiy xalqaro aeroport, Samarqand, Buxoro va Urganch qayta qurildi, mamlakatning asosiy avtomagistrali yangilanmoqda. Bugungi kunda O'zbekiston havo yo'llari muntazam faoliyat yuritmoqda, dunyoning 40 dan ortiq yetakchi davlatlariga

reyslar Rossiya, Belarus, AQSh, Italiya, Germaniya, Fransiya, Latviya, buyuk Britaniya, Hindiston, Tailand, BAA, Xitoy, Malayziya, Koreya, Singapur, Turkiya, Isroil, Ozarbayjon, Qirg'iziston va Qozog'iston kabi davlatlarga mavjud. Ammo O'zbekistonda MICE turizmini rivojlantirish istiqbollari mavjud faqat uni rivojlantirish va shakllantirish kerak. Buning uchun MICE turistik korxonalarini ko'proq ochish va avvalambor ichki biznesni rivojlantirishda qo'llash keyin esa raqobat muhitini yaratgan holda dunyo standartlariga chiqib olish zarur. Lekin mexmonxona sonlari, undagi kongres zallar, restaranlar, malakali kadrlarni tayorlash va ularni biznes turizmiga yo'naltirish kerakligini rivojlangan mamlakatlar iqtisodiyotida ko'rsatilgan. O'zbekiston o'zining betakror obidalari, milliy taomlari va go'zal tabiatini o'zida mujassam etgan diyor, faqat buni to'g'ri rivojlantirish zarur.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations)

MICE turizmning asosiy maqsadi mamlakatda yagona sayyohlik makonini shakllantirishga hissa qo'shib, jahondagi turistik yo'nalishlar reytingida yuqori o'rinlarni egallashdir. Biznes turizmini rivojlantirish uchun bir qancha takliflarni ko'rib chiqish zarur:

Rivojlangan mamlakatlarning MICE turizmini rivojlantirishdagi bosqichlarini targ'ib etish;

Katta 300-500 ta mijozlarni o'ziga sig'dira oladigan mexmonxonalarini qurish;

Xizmat ko'rsatish sohasi bo'yicha malakali kadrlarni tayyorlash;

MICE turistik firmalarini ochish ;

Firma xodimlarini xorijiy tillarda bemalol gaplasha olishini ta'minlash;

Transport soxasida biznes joylarini ko'paytirish;

Havo yo'llariga narx masalasini ko'rib chiqish;

Xalqaro ko'rgazmalar, konferensiyalar, uchrashuvlarni tashkil etish va yuqori darajada o'tkazish;

Toshkent, Samarqand, Buxoro, Xiva, Shaxrisabz, Farg'ona viloyatlarida tashkilotchilarga hukumat tomonidan chet el davlatlari bilan aloqa o'rnatishda yordam berish;

MICE turistik firmasining reklama masalasini ko'rib chiqish.

Kabi takliflar mavjud. Dunyo tajribasi shuni ko'rsatadiki, MICE turizm kichik hududlar uchun ham rivojlantirishning asosiy elementi hisoblanadi. Shaharlar o'z hududining xususiyatlari va imkoniyatlarini hisobga olgan holda turistik tadbirlarni yaratishlari lozim.

REFERENCES

- [1] World travel and Tourism Council: Maximizing Opportunities for Business Travel Growth 2017 Executive summary
- [2] Middleton V, Clarke J 2001 Marketing in Travel and Tourism, Third Edition, Elsevier ButterworthHeinemann, Great Britain
- [3] Swarbrooke J, Horner S 2001 Business travel and tourism Butterworth-Heinemann, Oxford
- [4] 5 Stats About the Current State of Corporate Travel E-source: <http://www.dcsplus.net/blog/5-stats-about-the-current-state-of-corporate-travel> (viewed on 05.03.2019)
- [5] Rybakov F 2010 Reliable partnership in business execution Tourism: practice, problems, perspectives 10

HISTORY OF ORIGIN AND FACTORS OF DEVELOPMENT OF BAYOZ

Shukurova Zilola

a teacher of Tashkent State University of Uzbek Language
and Literature named after Alisher Navoi, Ph.D

Abstract: *This article gives the information about the place of origin, time, and characteristics of Bayoz. Analytical comments are also given about the introduction of Bayoz tradition and its development in our country.*

Key words: *Bayoz, the science of Bayoz, Abu Tammam, literary genres, manuscript, lithograph.*

In Uzbek classical literature, bayozs, which are composed of poets' creations and serve as an invaluable means of their works, have a special value. The importance of Bayozs in Uzbek literature is that, together with famous poets, you can find examples of works of poets who are not famous or who, despite being famous, could not create a devon due to financial difficulties and other reasons. That is why, bayoz can be called a factory that discovers poets. This factory has had a great influence to discover many poets in Uzbek literature.

Bayoz (Arabic - white, whiteness) means a collection of poems.¹ The history of the appearance of bayoz dates back to the long past, and it can be found in Arabic literature. However, there are different views of scientists about the period in which it was created. In particular, some scholars cite the emergence of bayaz as the most flourishing period of literature in the Arab countries in the VIII-XII centuries,² others say that the first bayaz appeared in the period when Arabic poetry developed (750 - 1055),³ according to some sources, the tradition of bayoz was established in the Muslim East in the VIII-IX centuries.⁴ It is noted that it took its first forms in the literature. A. Habibullaev reported that bayozs appeared in Arabic classical literature in the 9th

¹ National Encyclopedia of Uzbekistan. (Letter B) - Tashkent: "National Encyclopedia of Uzbekistan" state scientific publishing house, p22

² Look. History of Uzbek literature. - Tashkent: Science, 1976. p80; X. A. Gibb. Arabic literature (classical period), M., IVL, 1960, p 36-80.

³ National Encyclopedia of Uzbekistan. (Letter B) - Tashkent: "National Encyclopedia of Uzbekistan" state scientific publishing house. p. 22

⁴ Look. Joraboev O. Secrets of textuality of the text. - Tashkent: Tamaddun, 2017. p. 85; Krachkovsky I. Yu. Izbrannye sochineniya. Volume 2. -, L., 1956. p21.

century (poet Abu Tammam).¹ In order to make the above-mentioned periods more clear and come to a single conclusion, a need is felt for a wider coverage of the issue.

It is known that after the introduction of Islam in the Arab lands, new principles and directions appeared in the field of literature, among many other fields. New genres, unconventional approaches to analysis, new poetic tools were formed. Bashar ibn Burd (died in 783) and Abu Nuwas (died in 810) among the Arab poets who caused such an evolution, made a major contribution to raising Arabic poetry to another level during the period when Islam came and began to develop. Even before the introduction of Islam in this country, the field of philology was highly developed, and literature and poetry developed. Many poets were more interested in pre-Islamic poems. Its unique attractiveness and direction fascinated poets. Many poets dream of collecting and preserving these poems, which are passed down by word of mouth, preserve ancient traditions and are likely to be lost, and scientists say that this period is “the period of returning to ancient traditions”.

Finally, the Syrian Abu Tammam (180/796 – 228/843) fulfilled the dreams of the poets of his time through his work “Kitab ul-Khamasa” (“The Book of Courage and Glory”)² and founded the tradition of Bayazism in literature. When composing the book, the poet includes his own poems as well as the poems of poets who lived before him, and divides the work into 7 parts. Each part contains only poems belonging to a certain genre. And this work of his is very famous and inspires many poets.

After Abu Tammam, the poet who wrote “Khamasa” for the second time is his student Al-Bukhturi (206/821-284/897). He perfects the tradition started by his teacher. His work is divided into 176 chapters and includes the works of about 600 poets who lived before and after Islam. He separates the materials differently from his teacher. In this way, the tradition of Bayozism was formed and began to develop.

Additionally, at the time when these works were created, no one called him by the term bayaz. However, the works of poets who lived in different eras in the collection, and the variety of materials, mean that this work is a collection that is currently being referred to as Bayaz. So, when talking about the period of creation of bayoz, it is appropriate to say that their first example was created in the 9th century. The tradition of Bayozism, which was created and flourished in the 9th century, gradually began to spread in the countries ruled by the Arabs. Among the poets of Central Asia, there was also a desire to preserve classic examples of poetry, to collect

¹ Habibullaev A. Literary source studies and textual studies. - Tashkent: 2020, p. 10

² Look. History of Uzbek literature. - Tashkent: Science, 1976. p. 81; Khan – Faxuri_ Istoriya arabskoy literatury, kn. 2, M., I ed -v a Inostr. lit-ry, 1961, p 5.

a bouquet of their favorite poems in one place. For this reason, after entering Central Asia, this tradition became more advanced. It is not yet known when the first example of bayaz appeared in this area.

However, according to the information given in the sources, it is noted that there is a tradition of making bayaz in the territory of Central Asia even in the 15th century. Among the bayozs preserved in our country, the oldest one is considered to belong to the 15th century. This bayaz is preserved in the Institute of Manuscripts named after Abu Rayhan Beruni with the inventory number S 100 (249) and was compiled in 867/1442. It contains 22 ghazals, poems and poems by Iranian, Indian and Central Asian poets.

Although the tradition of making bayoz was formed in Central Asia in the 15th century, the peak of its development was in the second half of the 19th century and the beginning of the 20th century. During this period, the traditions and experiences that have been accumulating for centuries have risen to a new level. Bayozs, created before the 19th century, mainly contained poems of different genres by poets living in different eras, but by the second half of the 19th century, they were not only a favorite collection of poetry for fans of poetry, but also served as a guide for specific purposes.

Folklore samples in some bayozs which kept ancient traditions, some epics of Navoi's "Khamsa" epic, mathematics, philosophy, laws and regulations of Islam, stories about prophets (some of them without jobs), trading issues, examples of submissions to kings, fears and etc. are included. This proves that in those times bayozs were not just a means of aesthetic pleasure, but also served as textbooks used in madrasahs to teach the learners.

In general, although the origin of bayoz goes back to Arab countries, after entering our country, its creation became a tradition and rose to the level of art in the 19th century. Expanded in terms of structure and scope of the topic, it served as a necessary necessity for most representatives of the society. For this reason, the bayozs created in this period are much more numerous and diverse than in other periods.

REFERENCES

1. Habibullaev A Literary source studies and textual studies. - Tashkent: 2020
2. Joraboev O. Secrets of textuality of the text. - Tashkent: Tamaddun, 2017.
3. Krachkovsky I. Yu. Izbrannye sochineniya. Volume 2. —, L., 1956.
4. Hannaal - Fakhuri, Istoriya arabskoy literatury, kn. 2, M., Izd -v a Inostr. lit-ry, 1961
5. H. A. Gibb. Arabic literature (classical period), M., IVL, 1960
6. History of Uzbek literature. - Tashkent: Science, 1976.
7. National Encyclopedia of Uzbekistan. (Letter B) - Tashkent: "National Encyclopedia of Uzbekistan" state scientific publishing house.

YOSHLARNING ADABIYOTGA BO‘LGAN QIZIQISHINI OSHIRISHDA BERDAQ SHE‘RIYATINING O‘RNI

Nomozova Gulnoza Rahim qizi

ToshPTI Tibbiy pedagogika va davolash fakulteti
2-kurs 208-guruh talabasi

Abdullayev Sunnatillo Tojiboy o‘g‘li

ToshPTI 1-pediatriya va xalq tabobati fakulteti
2-kurs 214-guruh talabasi

Ilmiy rahbar: **Sulaymonova Maxfura Maxamadjon qizi**

***Annotatsiya:** ushbu maqolamizda adabiyotimizda o‘zining xalqona ijodi bilan xalqning qalbidan joy olgan adib Berdaq she‘riyati orqali yoshlarni adabiyotning mazmuni bo‘lgan she‘riyatga oshnoligini oshirish hamda shoir dostonlarini o‘rganishning ilmiy va ma‘naviy, tarbiyaviy ahamiyati haqida fikr mulohaza yuritiladi.*

***Kalit so‘zlar:** xalqparvarlik, adolat, razolat, jaholat, marifat, odillik, halolik, yolg‘onchilik, haqiqat.*

Ayni paytda, o‘zbek she‘riyatida an‘anaviy yo‘nalish hali-hamon tashabbusni o‘z qo‘lida tutib kelayotganini ta‘kidlash joiz. Chunki bu yo‘nalish xalq ruhi bilan, uning qiziqish, o‘y va dardlari bilan chambarchas bog‘lanib ketgan. Shunga ko‘ra, bu yo‘nalish vakillarining ijod namunalari bir necha ming nusxada chop etilib, tez tarqalib ketadi¹. Dastlab she‘riyat deyilganda, umuman, badiiy adabiyot tushunilgan bo‘lsa bugungi kunga kelib she‘riyat alohida bir ko‘rinishga kelgan. Shu o‘rinda Berdaq she‘riyati she‘riy asarlar majmui deganda ko‘z o‘ngimikgda xalq dardini kuylagan shoir gavdalanadi. She‘riyat badiiyatga daxldor sanalgan muammolarni qofiyaga solingan so‘zlar. Insoniyatning adabiyoti tarixida faqat she‘r shaklida yozilgan bitiklargina so‘z san‘atiga tegishli deb hisoblab kelingan. Qadim zamonlarda ham nasrga oid asarlar yaratilgan bo‘lsada, ular nafis san‘atga, badiiy adabiyotga tegishli emas, deb qaralgan. She‘rning muayyan ichki tartib asosiga qurilganligi, oddiy so‘zlashuvga o‘xshamasligi, hamma ham fikru tuyg‘ularini bu shakdda ifodalay

¹ <https://www.ziyouz.com/portal-haqida/xarita/maqolalar/ulug-bek-hamd-erkin-badiiy-tafakkur-va-bugungi-o-zbek-sheriyati>.

olmasligi unga qandaydir sirlilik, mumtozlik maqomini beradi. Adabiyotimiz tarixi asosan xalq og‘zaki ijodi janrlari bilan bo‘lgan ertak, qo‘shiq va dostonlardan iboratdir.

Xalq og‘zaki ijodida turli mavzudagi qo‘shiqlar ko‘p uchraydi. Shulardan eng ko‘p tarqalgani “jaydari qo‘shiq”lar deb ataladigan turidir. Bu qo‘shiqlar xalq hayotining turli tomonlarini qamrab olgan bo‘lib, sodda, tushunarli qilib aytilgan. Yuqoridagi kabi yuksak shakldagi vatanparvarlik va xalqqa xizmat qilish kabi yuksak mavzudagi ijodni adabiyotimizning va qoraqalpoqning buyuk yozuvchisi bo‘lgan Berdaq ijodida ham kuzatish mumkin.

Berdaqning “Ko‘rindi” she‘ri:

*Dunyosi qursin, yo‘q unga poyon,
Tilim tutiladi, azob chekar jon,
Elim och, yalang‘och, g‘arib, notavon,
Keng yer yuzi ko‘zimga tor ko‘rindi.*

*Yorqanot uchadi, qizil, pari yo‘q,
Pari yo‘q, kori yo‘q yo‘ hunari yo‘q,
Sovuqda ucholmas, holu sabri yo‘q,
Yoz qish kabi ko‘p dilozor ko‘rindi.*

*Yo‘rg‘ayu, tulporu ne-ne yugruk bor,
Odamizod shod chog‘ida u darkor,
Bog‘i eram, yo xiyobon, terakzor
Ko‘zlarimga bir changalzor ko‘rindi.*

*Keng dunyo menga tor, alomat bo‘ldi,
Yo‘llar tuman, quyun, chang bilan to‘ldi,
Qizil gulday yuzlar somonday so‘ldi,
O‘tgan dunyo menga mozor ko‘rindi.*

*Odamga bemehr jallod beomon,
Elni ko‘p yig‘lalar otalik va xon,
Boshga og‘ir kulfat bo‘ldi bu zamon,
Menga bari ilon, chiyon ko‘rindi¹.*

¹ Berdaq saylanma she‘rlar va dostonlar. Qoraqalpoq tilidan Mirtemir tarjimai G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san‘at nashriyoti Toshkent — 1978

Bu misralar nasriy matnga aylantirilsa, undagi sirlilik, ta'sirchanlik, mukammallik butunlay yo'qoladi, oddiy so'zlarning unchalik ham mantiqli bo'lmagan yig'indisiga aylanib qolishi mumkin. She'ning sehri uning mohiyatini anglash mushkulligida, mazmunning tutqich bermasligidadir. Shoirning o'zigagina xos jonli ohanglardan foydalanganligi faqat o'zigagina tegishli betakror ruhiy holatning ifodalanishi she'rni yuksak darajaga ko'taruvchi omildir. Berdaq ijodida so'z san'atining alohida shakli sifatida nasrning paydo bo'lishi she'r mohiyatini o'zgartirib, tasirchanlikni susaytirib qo'ymagan bo'lsada, inson ichki ruhiyatiga jiddiy ta'sir ko'rsatadi. Berdaqning yuqoridagi she'rida jamiyat va tabiatda ro'y bergan hayotiy hodisani badiiy hodisaga aylantirish vositasi hamda shaxsiy kechinmalarni mohirona tarzda izchillik shoirning betakror va haqiqiy hislarini ifoda qilishning yo'li sifatida shiddat bilan ochib beradi. Shubhasiz, Berdaq she'riyati ko'proq lirik mohiyat kasb etadi desak mubolag'a bo'lmaydi.

She'ning mazmunidan ham ko'rinib turibdiki, xalq boshiga kelayotgan kulfatlarga Qoraqalpoq xalqi mumtoz adabiyoti kechroq yozma adabiyotga ega bo'lgan bo'lsada, Berdaq she'rida xalq hayotini haqqoniy aks ettiruvchi bir qancha asarlar she'riy tarzda yaratilgan. Qoraqalpoq adabiyotining paydo bo'lishi va shakllanishiga nazar soladigan bo'lsak Berdaq munosib hissa qo'shgan adib hisoblanadi. Xalq shoiri ham san'atkor, ham yozuvchi sifatida mashhur bo'lgan Berdaq doimo xalq hurmatida bo'lgan. O'zbek xalqi bilan yonma-yon yashagan qoraqalpoq xalqi madaniyatining vakillaridan bo'lgan Berdaq ham Buxoro va Xiva madrasalarida qisqa muddat mobaynida o'qigaligi, ammo iqtisodiy va siyosiy jarayonlar uning madrasada tahsil olishiga to'sqinlik qilganligini Berdaq ijodiga oyid tarixiy qo'lyozmalardan bilib olishimiz mumkin.

Qoraqalpoq shoirlaridan birinchilar qatorida bo'lib baxshichilik jarayonlarini kuyga solib ijod qilgan shoir Berdaq ko'plab ijod jarayonlarini xalqning ichida bo'lib xalqning turmush jarayonlaridan olib yozganligi bizga shoir she'rlaridan malumdur. Berdaqning asarlari ham og'zaki, ham yozma shaklda xalq orasida ommalashib tarqalgan. Berdaq ijodidagi she'riyati asosan kambag'al xalqning og'ir turmushi haqida yaniy quydagi she'rlari ma'lum va mashxurdir: Xalq uchun, Soliq, Yaxshiroq, Bolam singari she'rlar o'zining zamonasidagi ochko'z xonlarni, beklarni tanqidiy shaklda qo'rqmasdan yoza olgan shoir sifatida xalq orasida ma'lum va mashxurdir. Berdaq yozgan illatlar zamonlar osha insoniyat tabiyatida doimo uchrovchi illatlar bugungi zamonamizda ham mavjud va bu illatlarga birgalikda birlashib kurashishni Berdaq asarlari orqali xalqimizning yosh avlod vakillariga ham yetkazish muhim ahamiyatga ega.

Xulosamiz shuki, biz yozgan maqolamiz orqali adabiyotimizning qanchadan qancha shoir va yozuvchilar bir birini takrorlanmas ijod namunalari bilan zamonlar osha biz bilan hamnafas barxayotdir. Biz shu she'riyatimizni o'rgansak insoniylikning barcha fazilatlari sherlar orqali bizga yanada tushunarli bo'lib qolmasdan yuragimizga kuy qo'shiqlar bilan ham singib boradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. "Ma'naviyat yulduzlari" (Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, Toshkent-1999-yil) kitobidan olindi.
2. Nurmuxammedov M. Qoraqalpoq adabiyoti tarixi. T. 1978.
3. Berdaq saylanma she'rlar va dostonlar. Qoraqalpoq tilidan Mirtemir tarjimasi G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti Toshkent-1978
4. Berdaq. Tanlangan asarlar. T. 1978.
5. <https://www.ziyouz.com/portal-haqida/xarita/maqolalar/ulug-bek-hamd-erkin-badiiy-tafakkur-va-bugungi-o-zbek-sheriyati>.
6. <http://www.samdu.uz/>
7. <https://uz.m.wikipedia.org/wiki/Berdag>

MUZEY TUSHUNCHASI HAMDA JAHONDAGI ILK MUZEYLAR TARIXI

Jo'rayeva Muxlisa Orifjonovna

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti

magistranti

muxlisajorayeva922@gmail.com

ANNOTATSIYA

Madaniy-ma'rifiy muassasa sifatida ommaning ijtimoiy ehtiyojlarini qondirish, ularni ma'naviy kamolotga yetkazishning asosiy vositalaridan biri muzeylar hisoblanadi. Ushbu maqolada aynan muzey tushunchasining tub mohiyati, mazmuni hamda dunyo muzeylarining dastlabkilari haqida ma'lumot berilgan.

Kalit so'zlar: jonli ertaklar, muzey, muzalar uyi, Ptolomey I, "nozik didlilar", Iskandariya kutubxonasi, museyon, Britaniya muzeyi, Xalqaro muzeylar kengashi, Xalqaro muzey kuni.

КОНЦЕПЦИЯ МУЗЕЯ И ИСТОРИЯ ПЕРВЫХ МУЗЕЕВ В МИРЕ

АННОТАЦИЯ

Как культурно-просветительское учреждение музеи являются одним из основных средств удовлетворения социальных потребностей населения и доведения его до духовной зрелости. В данной статье представлена информация о сущности понятия музея, его содержании и зарождении музеев в мире.

Ключевые слова: живые сказки, музей, дом муз, Птолемей I, «тонкие вкусы», Александрийская библиотека, музей, Британский музей, Международный совет музеев, Международный день музеев.

THE CONCEPT OF THE MUSEUM AND THE HISTORY OF THE FIRST MUSEUMS IN THE WORLD

ABSTRACT

As a cultural and educational institution, museums are one of the main means of meeting the public's social needs and bringing them to spiritual maturity. This article provides information about the essence of the concept of a museum, its content, and the beginnings of museums in the world.

Keywords: living fairy tales, museum, house of muses, Ptolemy I, "fine tastes", Library of Alexandria, museum, British Museum, International Council of Museums, International Museum Day.

KIRISH.

«Muzeun» - bu go‘zal buyumlar saqlanadigan, ilhom parilari to‘planadigan joy degan ma‘noni anglatadi. Shuningdek, «moziy» so‘zining «muzey» atamasiga monand ekanligini ham e‘tirof etish kerak. «Moziy» so‘zining lug‘aviy ma‘nosi tarix, o‘tmish degan mazmunni anglatadi. Muzeylar ham vazifasiga ko‘ra tarixni, o‘tmishni namoyish qilish bilan avlodlarga bilim beradi. Shunday ekan, muzeylar tarixdan saboq beradi, u xalqning asrlar davomida qo‘lga kiritgan yutuqlari, ilm-ma‘rifatga qo‘shgan hissasi haqida ma‘lumot beradi, ko‘rgazmali, ishonchli, ilmiy asoslar bilan insoniyatga ma‘rifat tarqatadi desak xato bo‘lmaydi.

ADABIYOTLAR TAHILI VA METODOLOGIYA

Muzeylar orqali tarixiy va madaniy merosiga bo‘lgan munosabat ifodalanadi. Muzeylarda moddiy va ma‘naviy madaniyat yodgorliklarini to‘plash va namoyish etish barobarida ilmiy-ma‘rifiy hamda ta‘lim-tarbiyaviy yo‘nalishdagi ishlar ham olib boriladi. Muzeyshunoslik bugungi kunga kelib o‘zining muayyan faoliyat turiga ega soha. Ya‘ni muzeylar turli to‘plamlarni butlaydi va o‘rganadi. Ilmiy hujjatlarni tayyorlaydi, muzey ashyolarini saqlash va ta‘mirlash tartibini yaratadi, monografiya, katalog, yo‘lko‘rsatkichlar nashr etadi. Zamonaviy muzeyshunoslik ishlab chiqqan ilmiy usul va metodologiya asosida ekspozitsiyalarda ilmiy tashviqotlar olib boradi. Siyosiy, ilmiy, madaniy, iqtisodiy ehtiyojlarni qondiruvchi muzeyning paydo bo‘lish tarixi esa olis davrlarga borib taqaladi.

MUHOKAMA

Muzey tushunchasi ilk bor XV asrda kirib kelgan. Avval muzey deb antik yodgorliklar to‘plami va san‘at asarlariga, keyinchalik tabiat olamining namunalari va barcha noyob, g‘alati narsalarga aytilgan bo‘lsa, XVI asrning ikkinchi yarmiga kelib “muzey” termini nafaqat buyumlar to‘plamiga, balki ular saqlanayotgan, ilmiy o‘rganiladigan va namoyish etiladigan binoga nisbatan qo‘llaniladi. XX asr boshida yuz bergan inqilobiy voqealar jamiyat hayotining barcha sohalarida o‘zgarish yasadi. Dastlab muzeylar faqat “nozik didlilar” uchun bo‘lsa, so‘ngra aholining barcha qatlamlari uchun baravar ochiq xizmat qildi [1]. Muzeylar o‘z kolleksiyasini saqlash va hujjatlashtirishdan tortib, tadqiqotchilar va mutaxassislariga xizmat ko‘rsatish hamda keng jamoatchilikka xizmat ko‘rsatishgacha bo‘lgan turli maqsadlarga ega.

Ilk muzeylar qachon tashkil topgan degan savolga javob olish uchun tarix kitobining anchayin oldingi sahifalariga nazar tashlashga to‘g‘ri keladi. Muzeyning o‘tmishdoshlari tabiat va ijtimoiy hayotdan olingan asl buyumlarni xo‘jalik

maqsadlarida va moddiy boylik sifatida emas, balki memorial guvohnoma va estetik qimmatli asl narsalar sifatida saqlana boshlagan davrda yuzaga kelgan. Miloddan avvalgi XVI asrga oid Kritdagi Knos saroy xazinasi, miloddan avvalgi XIII-XII asrlarga oid Xitoydagi Vanlar saroyi va ink kohinlarining arxivi, Nineviya saroy kutubxonasi va boshqa shu kabi osori-atiqalarda muzeylarning dastlabki ko'inishlari aks etadi. Qadim zamonlardan ibodatxonalarda to'planib borgan noyob buyumlar keyinroq, xususan, miloddan avvalgi III asrlarga kelib, shaxsiy to'plamlarda jamlanib bordi. Varres, Sulla galereyalari, Serviliy, Krase, Lukull, Pompei, Sezar va boshqa to'plamlar so'zimizga misol bo'lib xizmat qiladi.

Ma'lum bo'lgan eng qadimgi muzeylardan biri Neo-Bobil imperiyasida (Iroqda) malika Ennigaldi tomonidan qurilgan Ennigaldi-Nanna muzeyidir. Miloddan avvalgi 530-yil va undan oldingi Mesopotamiya sivilizatsiyalariga oid artefaktlarni o'z ichiga olgan. Shunisi e'tiborga loyiqki, ushbu joydan uchta tilda yozilgan loydan yasalgan baraban yorlig'i topilgan bo'lib, unda muzey buyumining tarixi va topilishi haqida ma'lumot berilgan [2]. Qadimgi yunonlar va rimliklar ham san'at va buyumlarni to'plashdi va namoyish qilishdi. Klassik davrda muzeylar ibodatxonalar va ularning uchastkalari bo'lib, ularda nazr qurbonliklari to'plamlari joylashgan edi. Bog'larda, forumlarda, teatrlarda, hammomlarda rasmlar va haykallar namoyish etildi[3]. Qadimgi o'tmishda kutubxonalar va muzeylar o'rtasida deyarli farq yo'q edi, ularning ikkalasi ham binoni egallagan va ular ko'pincha ma'bad yoki qirollik saroyi bilan bog'langan.

Butun dunyoda birinchi Museyon ya'ni ma'bud - yoki muzalar, ilhom parilarining uyi miloddan avvalgi 290-yilda paydo bo'lgan deb hisoblanadi. Makedoniyalik Aleksandrning sarkardalari va vorislaridan biri Ptolomey I dastlabki muzeyning tashkilotchisi sifatida e'tirof etiladi. Manbalarga ko'ra ungacha ham «muzalar uyi» ibodatxonalar mavjud bo'lgan bo'lishi mumkin, ammo Iskandariya ibodatxonasi muzeylar tarixining tamal toshini qo'yishda muhim ahamiyat kasb etadi deya hisoblanadi.

Iskandariya muzeyi dunyodagi eng qadimgi muzeylardan biri hisoblanadi. U Iskandariya kutubxonasiga ulangan. Muzey kutubxonadan boshqa binoda bo'lganmi yoki kutubxona majmuasining bir qismi bo'lganmi, aniq emas. Muzey haqida kam narsa ma'lum bo'lsa-da, u Uyg'onish davrining dastlabki davridagi muzeylar uchun ilhom manbai bo'lgan[4] Qirollik saroylari ham zabt etilgan hududlardagi san'at buyumlari va boshqa qirollik elchilarining sovg'alari bilan jihozlangan o'ziga xos muzey bo'lib xizmat qilgan, bu esa hukmdorga yig'ilgan kolleksiyalarni mehmonlarga va tashrif buyurgan oliygohlarga ko'rsatish imkonini beradi. [5]

Shuningdek, Iskandariyada Ptolemey II Filadelf davridan boshlab (miloddan avvalgi 285-246 yillar) birinchi zoologik park tashkil etilgan. Dastlab Filadelfus tomonidan Afrika fillarini urushda qo'llash maqsadida qo'llanilgan bo'lsa, fillar, shuningdek, boshqa hayvonlar namunalari, jumladan, tuyaqushlar, zebralar, leopardlar, jirafalar, karkidonlar va pitonlarni ko'rsatish uchun ham ishlatilgan[6].

Ilk muzeylar badavlat shaxslar, oilalar yoki san'at muassasalari, noyob yoki qiziq tabiiy obyektlar va artefaktlarning shaxsiy kolleksiyalari sifatida boshlangan. Ular ko'pincha "ajoyib xonalar" yoki qiziqishlar kabinetlarida namoyish etilgan. Ushbu zamonaviy muzeylar dastlab G'arbiy Yevropada paydo bo'lgan, keyin dunyoning boshqa qismlariga tarqaldi[7].

Ushbu muzeylarga jamoatchilik kirishi ko'pincha "hurmatlilar", ayniqsa shaxsiy san'at kolleksiyalari uchun mumkin edi, lekin egasi va uning xodimlarining xohishiga ko'ra. Bu davrda erkaklar uchun elita olamida yuqori ijtimoiy mavqega ega bo'lishning bir usuli - bu qiziq narsalarni yig'uvchiga aylanish va ularni namoyish qilish edi. Ushbu to'plamlardagi ko'plab narsalar yangi kashfiyotlar edi va bu kolleksionerlar yoki tabiatshunoslar ishi edi. Chunki bu odamlarning ko'pchiligi tabiiy fanlarga qiziqish bildirgan va ularni olishga intilgan. O'z kolleksiyalarini muzeyga qo'yish va ko'rgazmaga qo'yish orqali ular nafaqat o'zlarining ajoyib topilmalarini namoyish etishdi, balki muzeydan "qadimiy matnlarni yanada kengroq tarqatish, sayohatlarni ko'paytirish usuli sifatida foydalanishdi[8].

Butun dunyo madaniyat va san'at ixlosmandlari uchun o'tmishdan «jonli ertaklar» hikoya qiluvchi sokin va sirli go'shalar – muzeylar doim ham alohida e'tiborga loyiq bo'lib kelgan. Shu bois ham 18 – may butun dunyoda muzeylar kuni sifatida nishonlanishi aynan muzeylar faoliyatiga qiziquvchilar uchun notanish ma'lumot emas, deb bemalol ta'kidlashimiz mumkin. Har yili 18-may kuni dunyo bo'ylab muzey xodimlari o'zlarining professional bayramlarini - Xalqaro muzey kunini nishonlashadi. Bu ko'pchilik taxmin qilganidek, birinchi muzey ochilgan kun bilan bog'liq emas. Bu an'ana dastlab 1977 - yilda, Xalqaro muzeylar kengashining (ICOM) navbatdagi yig'ilishida o'rtaga tashlangan taklif bir ovozdan qabul qilinganidan buyon davom etib kelmoqda[9].

XULOSA

Muzeylar madaniy-ma'rifiy muassasa hisoblanib, uning vazifasi tarixiy hujjatlar, madaniy va ma'naviy yodgorliklarni to'plash, tabiiy boyliklardan namunalar jamlash va saqlash, ularni ilmiy jihatdan o'rganib ko'rgazmalarga qo'yish va keng xalq ommasiga havola qilishdan iborat. Muзейlar aholining keng

tabaqalari o'rtasida madaniy-ma'rifiy ishlarni olib boradi. Muzeylar faoliyati xalqning tarixiy taraqqiyot jarayonida rivojlanib borishi, qo'lga kiritgan yutuqlari hamda qoldirgan boy madaniy-ma'naviy merosi xususida juda katta bilimlar beradi. Muzeylar faoliyatini yaqindan o'rganish, ularning mazmun va ma'no jihatdan rang-barang turlarini ajrata bilish, xalq ommasi orasida keng targ'ib etishning xilma-xil usullarini joriy qilishimi muhim hisoblanadi. Muzey haqida batafsil ma'lumotlarga ega bo'lish, dunyo va mahalliy muzeylar tarixini kengroq o'rganish inson ongini rivojlantiradi. Yuqorida ko'rib o'tganimizdek, muzey tushunchasi hamda ilk dunyo muzeylari tarixi bir necha ming yillarga borib taqaladi. Bugungi rivojlanish zamonida xorij muzeylarga onlayn sayohatni uyushtirish ham mumkin. Kelgusida O'zbekistonda ham ana shunday muzeylar tashkil qilish orqali yoshlarni tariximizga qiziqtirish masalalarini ko'rib chiqsak yaxshi bo'lardi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Kuryazova D. Muzey ishi tarixi va nazariyasi. O'quv qo'llanma. – T.2007 y.
2. Wilkens, Alasdair. The story behind the world's oldest museum, built by a Babylonian princess 2,500 years ago. 2011 y.
3. Van Buren, E. Douglas. Museums and Rare Shows in Antiquity.1922 y.
4. Genoways, Hugh; Andrei, Mary Anne, eds. Museum Origins: Readings in early museum history and philosophy. 2008 y.
5. "Museums in the Ancient Mediterranean". World History Encyclopedia.
6. Hubbell, H. M. Ptolemy's Zoo. The Classical Journal. 1935 y.
7. Chang Wan-Chen, A cross-cultural perspective on musealization: the museum's reception by China and Japan in the second half of the nineteenth century in Museum and Society. 2012 y.
8. Paula Findlen, Possessing Nature: Museums, Collecting, and Scientific Culture in Early Modern Italy. Berkeley, California: University of California Press. 1994 y.
9. Bobir Boltayev. Muзейshunoslik fanidan uslubiy – qo'llanma. "Durdona" nashriyoti, Buxoro. 2016.

TABLE OF CONTENTS

Sr. No.	Paper/ Author
1	Alieva Navruza, & Mukhtoralieva Fotima. (2023). THE PROCESS OF INCLUSION OF NEOLOGISMS INTO UZBEK LANGUAGE AND ITS ROLE IN THE LIFE OF SOCIETY. Innovative Development in Educational Activities, 2(5), 4–6. https://doi.org/10.5281/zenodo.7726066
2	Koylibayeva Hurliman, & Sh. Abdinazimov. (2023). THE USE OF ANTHROPONYMS IN THE WORKS OF POET. Innovative Development in Educational Activities, 2(5), 7–12. https://doi.org/10.5281/zenodo.7726080
3	Тураева Нафиса Абдуллаевна, & Аслонов Адизхон Ахрорович. (2023). МЕТОД ОПРЕДЕЛЕНИЯ И КОЛИЧЕСТВЕННАЯ ОЦЕНКА ПЕСТИЦИДОВ В ПОЧВЕ. Innovative development in educational activities, 2(5), 13–17. https://doi.org/10.5281/zenodo.7726086
4	Zamira Suyunova. (2023). AUTOMATION OF HEALTHCARE APPLICATIONS BY INCORPORATION OF IT. Innovative Development in Educational Activities, 2(5), 18–26. https://doi.org/10.5281/zenodo.7726088
5	Ачилов Вадим Эльмурадович. (2023). ПОРШЕНЛИ ИЧКИ ЁНУВ ДВИГАТЕЛЛАРНИ ЯРАТИЛИШ ТАРИХИ. Innovative development in educational activities, 2(5), 27–30. https://doi.org/10.5281/zenodo.7726095
6	Камолов Жаҳонгир Мамасидиқович, & Рахматова Малика Шерзодовна. (2023). ЁЗМА МАНБАЛАР ВА АРХЕОЛОГИК МАТЕРИАЛЛАРДА ЭФТАЛИЙЛАР ДАВЛАТИ ТАРИХИНИНГ АКС ЭТИШИ. Innovative development in educational activities, 2(5), 31–43. https://doi.org/10.5281/zenodo.7726098

7

Хакимов Камол Жўраевич, Қаюмов Ойбек Азамат ўғли, & Абдисоатов Сардор Зулфиқор ўғли. (2023). ҚАЛМОҚҚИР КОНИ БАЛАНСДАН ТАШҚАРИ МАЪДАН НАМУНАСИННИНГ МИНЕРАЛОГИК ТАҲЛИЛИ. *Innovative development in educational activities*, 2(5), 44–51. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7726104>

8

Хакимов Камол Жўраевич, Соатов Бекзод Шокир ўғли, & Эшонқулов Учқун Худойназар ўғли. (2023). ЧОДАК КОНИГА ҚАРАШЛИ ЧИҚИНДИ НАМУНАЛАРИНИНГ КИМЁВИЙ ТАРКИБИ. *Innovative development in educational activities*, 2(5), 52–58. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7726150>

9

Хакимов Камол Жўраевич, & Эшназаров Мустафо Шаймардонович. (2023). ТЕХНОГЕН ЧИҚИНДИЛАРНИ КОНЦЕНТРАЦИОН СТОЛЛАРИДА БОЙИТИШ ЖАРАЁНИНИ ЖАДАЛЛАШТИРИШ ЙЎЛЛАРИ. *Innovative development in educational activities*, 2(5), 59–64. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7726158>

10

Odiljonov Doniyor. (2023). SPORT SHARHLARINING JOZIBADORLIGI. *Innovative development in educational activities*, 2(5), 65–69. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7726163>

11

Abdugaffarova Arofat Shamsiddinova, & Xodjiyeva Ra'noxon Akmalovna. (2023). ESL LEARNERS' COGNITIVE AND METACOGNITIVE VOCABULARY STRATEGIES. *Innovative Development in Educational Activities*, 2(5), 70–74. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7726166>

12

Buriyeva Xansuluv Baxtiyorovna. (2023). ELEKTRON AXBOROT TA'LIM RESURSLARI ASOSIDA UMUMTA'LIM MUASSASA DIREKTORLARINING KASBIY KOMPETENTLIGINI BOSHQARISHNING TASHKILY PEDAGOGIK SHART-SHAROITLARI. *Innovative development in educational activities*, 2(5), 75–82. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7726169>

13

A.A. Allanazarov, & Ch. Tursunov. (2023). YUQORI HARORATLI O'Z-O'ZIDAN TARQALUVCHI TERMİK USULDA TITAN KARBIDINING KUKUNLARINI OLISH TEXNOLOGIYALARI VA ULARNING TAHLILI. *Innovative development in educational activities*, 2(5), 83–89. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7737688>

14

Асаджон Камбаров Дилшод угли, & Нозима Исмоилова Фарход кизи. (2023). ИССЛЕДОВАНИЕ ПРОЦЕССА ВЫПАРКИ МАТОЧНЫХ РАСТВОРОВ В ПРОИЗВОДСТВЕ БИКАРБОНАТА КАЛИЯ АМИННЫМИ СПОСОБАМИ. Innovative development in educational activities, 2(5), 90–95. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7738753>

15

Умиджон Бобакулович Ермекбаев, & Отабек Мухитдинович Гиязов. (2023). ОБОСНОВАНИЕ ТЕХНОЛОГИЧЕСКОЙ СХЕМЫ ВЕДЕНИЯ ДОБЫЧНЫХ РАБОТ ФОСФОРИТНОГО КАРЬЕРА. Innovative development in educational activities, 2(5), 96–100. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7738760>

16

Kurolova Umida Maxmud qizi, & S.M.Tursunova. (2023). AFG`ONISTONDA TOLIBLAR HUKMRONLIGI DAVRIDA DINIY GURUH VA HARAKATLAR (1996-2001). Innovative development in educational activities, 2(5), 101–108. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7738771>

17

Ismatullayeva Iroda Izatullayevna. (2023). "VATAN" KONTSEPTINING O'ZBEK TILIDA BADIY MATNLARDA VOQEALANISHI. Innovative development in educational activities, 2(5), 109–115. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7738777>

18

Khakimov Shadiboy Ikmatullayevich, Qobilov Olimjon Sirojovich, & Abruyev Samandar Shodmon o'g'li. (2023). JUSTIFICATION OF THE DISTANCE BETWEEN SHORT TOPS ON THE WORKING HORIZONS OF THE MINE WHEN USING LOADING AND DELIVERY MACHINES. Innovative Development in Educational Activities, 2(5), 116–121. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7738785>

19

G.F.Bahriddinova. (2023). BO`LAJAK MAKTAB MENEJERLARIDA TADBIRKORLIK KOMPETENSIYASINI SHAKLLANTIRISH TEXNOLOGIYASI. Innovative development in educational activities, 2(5), 122–128. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7738795>

20

Jo'rayev Davron Amir o'g'li, Muhammadiyev Elyor To'lqinovich, & Abdiraxmanov Sardor Normuhamadovich. (2023). **PROYEKSION CHIZMACHILIKDA BUYUMNING IKKI KO'RINISHI BO'YICHA UCHINCHI KO'RINISHINI AutoCAD DASTURI YORDAMIDA CHIZISH METODIK TAHLILI**. Innovative development in educational activities, 2(5), 129–137. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7738803>

21

Suyumova Marxabo Sherzod qizi. (2023). **KEKSALARGA IJTIMOIIY XIZMAT KO'RSATISH JAHON TAJRIBASI MIQIYOSIDA**. Innovative development in educational activities, 2(5), 138–142. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7738828>

22

Allambergenov Dawletbay, Abdumuminov Abdusalim, & Mirzaqulov Dosbosin. (2023). **QARAQALPAQSTAN SHARIYATINDA FASTSIALYOZ KASALLIGI TARQALISHI**. Innovative development in educational activities, 2(5), 143–146. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7738846>

23

Rahmatova Nargiza. (2023). **TARBIYACHILARNI MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALAR NUTQINI RIVOJLANTIRISHDAGI PEDAGOGIK TAYYORGARLIGINI SHAKLLANTIRISH**. Innovative development in educational activities, 2(5), 147–151. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7742094>

24

Abdunazarov Feruz Kuchkorovich. (2023). **MADANIYATLARARO MULOQOT TURLARI VA XUSUSIYATLARI**. Innovative development in educational activities, 2(5), 152–157. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7742116>

25

Озода Абдусаттаровна Абдугаффарова. (2023). **ЗАМОНАВИЙ ХАЛҚАРО МУНОСАБАТЛАР ТИЗИМИДА АЁЛЛАРНИНГ ЎРНИ**. Innovative development in educational activities, 2(5), 158–164. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7742125>

26

Abdurazzoq Abdusattarovich Abdujabborov. (2023). **TO'QIMACHILIK SANOAT KORXONALARIDA INNOVATSION JARAYONLARNI RIVOJLANTIRISH**. Innovative development in educational activities, 2(5), 165–169. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7742138>

27

Allayarov S, & Navruzova Go'zal Olimjon qizi. (2023). DAVLAT XARIDLARI TIZIMIDA DAVLAT MOLIYAVIY NAZORATI ORGANLARINING O'RNI. Innovative development in educational activities, 2(5), 170–174. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7742187>

28

Маҳмудова Хулкар Тилабовна. (2023). ЎЗ ЖОНИГА ҚАСД ҚИЛГАН ШАХСНИНГ РУҲИЙ ҲОЛАТИНИ АНИҚЛАШДА СУД-ПСИХОЛОГИК ЭКСПЕРТИЗАСИНИНГ АҲАМИЯТИ. Innovative development in educational activities, 2(5), 175–182. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7742197>

29

Ro'zmetova Guli Davronbek qizi. (2023). NASRULLOXON-BUXORO AMIRI. Innovative development in educational activities, 2(5), 183–186. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7742238>

30

Axrorova Ruzixon Usmonovna. (2023). «YOSH» TUSHUNCHASI LINGVISTIK TALQINI. Innovative development in educational activities, 2(5), 187–190. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7742324>

31

Axrorova Ruzixon Usmonovna. (2023). G'ARB MADANIYATIDA «YOSHLIK» VA «KEKSALIK» TUSHUNCHALARINING IFODALANISHI. Innovative development in educational activities, 2(5), 191–195. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7742330>

32

Jo'rayev Davron Amir o'g'li. (2023). AutoCAD DASTURI YORDAMIDA 2D O'LCHAMLI PROYEKSION CHIZMALARNI CHIZISH VA QIRQIM BERISH TAHLILI. Innovative development in educational activities, 2(5), 196–208. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7742397>

33

Arziyev Xidir Yuldashovich, Arislonbekov Ilhombek Arislonbekovich, & Allambergenov Davletbay Muxtar uli. (2023). IVERMEKTIN VA CYFLUTHRIN PREPARATINI QO'LLAB QORAMOLLAR PSOROPTOZINI DAVOLASHNING SAMARALI USULLARI. Innovative Development in Educational Activities, 2(5), 209–214. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7742554>

34

Юлдашев Козимжон Комилжонович, Тешабоев Ойбек Абдуманноб угли, & Эшонходжаев Дилмурод Одилович. (2023). ДИНАМИКА МАШИННОГО АГРЕГАТА С ШНЕКОВЫМ ПРИВОДОМ ДЛЯ ТРАНСПОРТИРОВКИ И ОЧИСТКИ ХЛОПКОВОГО ЛИНТА.

Innovative development in educational activities, 2(5), 215–224.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7742564>

35

N.Merganova, & M.Jaloldinova. (2023). SHET TILIDA OG'ZAKI NUTQNI RIVOJLANTIRISHGA TA'SIR ETUVCHI OMILLAR. Innovative development in educational activities, 2(5), 225–230.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7742574>

36

Рогачева Екатерина. (2023). МУЗЫКАЛЬНАЯ РЕЦЕПЦИЯ У ДЕТЕЙ И ВЗРОСЛЫХ. Innovative development in educational activities, 2(5), 231–235.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7742585>

37

Javlon Tursunov, & Sulaymonova Dilnoza. (2023). A SURVEY OF SMART SYSTEMS BASED ON INTERNET OF THINGS. Innovative Development in Educational Activities, 2(5), 236–247. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7742826>

38

Eshbekova G. (2023). MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALAR UCHUN YOZISHDAN OLDINGI KO'NIKMALARNING ANAMIYATI. Innovative development in educational activities, 2(5), 248–252.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7742927>

39

Хакимов Камол Жўраевич, & Ёрматов Достонбек Ашурмамат ўгли. (2023). ҚАЛМОҚҚИР КОНИ ОКСИДЛАНГАН 9-УЮМДАГИ РУДА НАМУНАСИНИНГ КИМЁВИЙ ТАРКИБИНИ ЎРГАНИШ. Innovative development in educational activities, 2(5), 253–258.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7742936>

40

Obitjonova Vazira Rustamxon qizi. (2023). HOZIRGI KUNDA FOSFOGIPSDAN FOYDALANISH. Innovative development in educational activities, 2(5), 259–264. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7743300>

41

Xoldarova Iroda Valijonovna, & Barakayeva Mohigul Muzaffar qizi. (2023). BOSHLANG'ICH TA'LIMDA INTERFAOL DARSLARGA QO'YILADIGAN TALABLAR. Innovative development in educational activities, 2(5), 265–270. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7743338>

42

Anvarov Nozimjon Maxsudbek o'g'li. (2023). O'ZBEKISTONDA SOLIQ – BYUDJET SIYOSATI VA SOLIQ TIZIMINING XUSUSIYATLARI. Innovative development in educational activities, 2(5), 271–277. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7743366>

43

Эргашев Илҳомжон Икромович, & Шаробиддинов Ахрорбек Қосимжон ўғли. (2023). ЎЗБЕКИСТОНДА ТУРИЗМ ФАОЛИЯТИНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ ИЛҒОР МАМЛАКАТЛАР ТАЖРИБАСИ. Innovative development in educational activities, 2(5), 278–287. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7743383>

44

Jalilova Nazokat Axmed qizi. (2023). MAKTABGACHA KATTA YOSHDAGI BOLALARDA FORTEPIANINO ORQALI NEYROPROFILAKTIKA JARAYONLARINI OLIB BORISHNING USUL VA VOSITALARI. Innovative development in educational activities, 2(5), 288–290. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7743453>

45

Abdualimova Shabnam Hasan qizi. (2023). MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARNI MA'NAVYI-AXLOQIY TARBIYALASHDA INTEGRATSION YONDASHUV SAMARADORLIGI. Innovative development in educational activities, 2(5), 291–294. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7743465>

46

Mamayusupova Charos Alisherovna. (2023). MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARNI MAKTAB TA'LIMIGA TAYYORLASHDA INTERFAOL USULLARDAN FOYDALANISH SAMARADORLIGI. Innovative development in educational activities, 2(5), 295–298. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7743485>

47

L.Ergasheva. (2023). MUAMMOLI KREDITLAR VA UNI MONITORING QILISH TARTIBI. Innovative development in educational activities, 2(5), 299–302. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7743509>

48

Muhammadjonova O'g'iloy Bahodirjon qizi, & Sherqo'ziyeva Zarnigor Farhodjon qizi. (2023). O'QUVCHILARGA TANQIDIY FIKRLASHGA O'RGATISH VA UNING SAMARASI. Innovative development in educational activities, 2(5), 303–308. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7743538>

49

Сотволдиева Орзигул Маъруфжон қизи, Махаммаджонов Жахонгир Зокиржон ўғли, & Собирова Азизахон Марибжон қизи. (2023). МАКТАБ ЁШИДАГИ БОЛАЛАРНИНГ МАЪНАВИЙ ЮКСАЛТИРИШДА ПЕДАГОГИКАНИНГ ЎРНИ. Innovative development in educational activities, 2(5), 309–313. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7743577>

50

Тилепов Қуатбай Нукусбаевич. (2023). КИНО—ТАРБИЯ ВОСИТАСИ. Innovative development in educational activities, 2(5), 314–317. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7743583>

51

Nuriddin Akbarovich Jabbarov, & Plyos Hamidulla o'g'li Vaydullayev. (2023). MA'LUMOTLARNI YASHIRISHDA ZAMONAVIY FAYL TIZIMLARINING VAQT BELGILARIGA ASOSLANGAN STEGANOGRAFIYANI QO'LLASH. Innovative development in educational activities, 2(5), 318–326. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7743595>

52

Turdiyev Sardorjon Abdumuminovich. (2023). GIDRAVLIK YURITMANING TASHQI TARMOQ TAVSIFINI HISOBLASHNI ASOSLASH. Innovative development in educational activities, 2(5), 327–333. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7743601>

53

Ravshanova G.A. (2023). BO'LAJAK O'QITUVCHILARNI KREATIV FIKRLASHGA O'RGATISH. Innovative development in educational activities, 2(5), 334–340. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7743743>

54

Шодмонов Хусниддин Бахриддинович, Гадаев Дониер, & Эсиргапов Жамшид. (2023). ПРОБУЖДЕНИЕ ИНТЕРЕСА СТУДЕНТОВ К МАТЕМАТИКЕ В СИСТЕМЕ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ. Innovative development in educational activities, 2(5), 341–345. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7743761>

55

Zoirova Maxarram Yoqubovna. (2023). **CENTRAL ASIAN CULTURE IN THE 17TH-20TH CENTURIES.** Innovative Development in Educational Activities, 2(5), 346–352. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7743774>

56

Soraxon Norqulova Gulmurod qizi, & Maxmudjanova Dilrabo Musayevna. (2023). **INKLYUZIV TA'LIMINI TASHKIL ETISHNING MAQSAD VA VAZIFALARI.** Innovative development in educational activities, 2(5), 353–359. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7743790>

57

Kozimjonov Abrorbek. (2023). **IMPROVING THE ACCOUNTING OF EXPENSES ON DEBT OBLIGATIONS IN ECONOMIC ENTITIES.** Innovative Development in Educational Activities, 2(5), 360–364. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7743803>

58

Uzoqova Xayriniso. (2023). **THE USE OF SMARTPHONES AND APPS TO IMPROVE ENGLISH LEARNERS' SKILLS IN THE CLASSROOM.** Innovative Development in Educational Activities, 2(5), 365–371. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7743292>

59

Nizomova Zebo. (2023). **ALLITERATION ENHANCES THE BEAUTY AND EFFECTS OF WRITING.** Innovative Development in Educational Activities, 2(5), 372–376. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7743298>

60

Xudoyqulov Sunnatjon Muxammad o'g'li. (2023). **KARYER VA XALQ XO'JALIGI AVTOMOBIL YO'LLARIDAGI CHANGLARNI BOSTIRUVCHI PREPARAT ISHLAB CHIQUISH VA AMALIYOTGA QO'LLASH.** Innovative development in educational activities, 2(5), 377–385. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7743322>

61

Эшмаматова Дурдона Шавкат кизи, & Хасанова Дилдора Рахматовна. (2023). **ОБРАЗОВАНИЕ ХЕЛАТНЫХ КОМПЛЕКСОВ ПРИ БАКТЕРИАЛЬНОМ ОКИСЛЕНИИ ФЛОТОКОНЦЕНТРАТА.** Innovative development in educational activities, 2(5), 386–392. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7743340>

62

Эшмаматова Дурдона Шавкат кизи. (2023). ИЗУЧЕНИЕ ВОЗМОЖНОСТЕЙ ТЕХНОЛОГИЧЕСКИХ ВОЗМОЖНОСТЕЙ СБРОСНОГО СТОКА КУНГАРАДСКОГО СОДОВОГО ЗАВОДА.

Innovative development in educational activities, 2(5), 393–399.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7743375>

63

Ibragimova Maftuna Lutfulla qizi. (2023). VINILXLORID MONOMERI SINTEZIDA ISHLATILADIGAN YUQORI SAMARADORLIKKA EGA BO'LGAN KATALIZATORNI YARATISH.

Innovative development in educational activities, 2(5), 400–406.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7743403>

64

Shakirova Fotima Abdulazizovna, & Xudayberganova Maftuna Xasan qizi. (2023). METHODS OF INVESTIGATION OF CHRONIC LIP CRACK.

Innovative Development in Educational Activities, 2(5), 407–410.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7743478>

65

Kamolova Saida Zufar qizi. (2023). INTEGRATION OF COMPUTER-BASED LANGUAGE LEARNING INTO CLASSROOM ACTIVITIES.

Innovative Development in Educational Activities, 2(5), 411–415.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7743501>

66

Жураева Сожида Рустам кизи. (2023). СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ЛЕЧЕНИЕ ХРОНИЧЕСКОГО ПАРОДОНТИТА.

Innovative development in educational activities, 2(5), 416–419.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7743512>

67

Najimova Xumora. (2023). STILIZATSION FOLKLORIZMNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI.

Innovative development in educational activities, 2(5), 420–427.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7743522>

68

А.И. Мустафоев, М.О.Мустафоева, Б.Г. Кодиров, & Ф.Рахманова. (2023). КАТТА ҚУЁШ ҚУРИЛМАСИНИНГ ТЕХНОЛОГИК

ИМКОНИЯТЛАРИ.

Innovative development in educational activities, 2(5), 428–435.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7743527>

69

Mo'minova Moxidilxon Axmadjon qizi. (2023). INTERFAOL METODLAR ORQALI O'QUVCHILARNING IJODIY QOBILIYATLARINI

RIVOJLANTIRISH.

Innovative development in educational activities, 2(5), 436–440.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7743542>

70

Akramova Gulnoza Baxodir qizi. (2023). BOSHLANG'ICH SINIF O'QITUVCHILARIDA KREATIVLIKNI SHAKLLANTIRISH MASALALARI VA ULARGA QO'YILADIGAN TALABLAR. Innovative development in educational activities, 2(5), 441–444.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7743550>

71

K.R.Aytbayev, & A.J.Qurbaniyazov. (2023). PREVENTION OF ACCIDENT INCIDENTS IN GAS SUPPLY SYSTEMS AND IMPROVING PERFORMANCE. Innovative Development in Educational Activities, 2(5), 445–447. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7743558>

72

Rixsiboyeva Muborak Rustam qizi. (2023). OYBEK HAYOTI VA IJODIY FAOLIYATI. Innovative development in educational activities, 2(5), 448–452.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7743565>

73

Ergashev Shoxrux Jamolovich. (2023). DUNYODA VA O'ZBEKISTONDA MICE TURIZMINING RIVOJLANISHI TAHLILI. Innovative development in educational activities, 2(5), 453–457. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7744096>

74

Shukurova Zilola. (2023). HISTORY OF ORIGIN AND FACTORS OF DEVELOPMENT OF BAYOZ. Innovative development in educational activities, 2(5), 458–460. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7744108>

75

Nomozova Gulnoza Rahim qizi, Abdullayev Sunnatillo Tojiboy o'g'li, & Sulaymonova Maxfura Maxamadjon qizi. (2023). YOSHLARNING ADABIYOTGA BO'LGAN QIZIQISHINI OSHIRISHDA BERDAQ SHE'RIYATINING O'RNI. Innovative development in educational activities, 2(5), 461–464. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7744125>

76

Jo'rayeva Muxlisa Orifjonovna. (2023). MUZEY TUSHUNCHASI HAMDA JAHONDAGI ILK MUZEYLAR TARIXI. Innovative development in educational activities, 2(5), 465–469. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7746868>